

41 (Мон) 03
C 91

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

О. Сүхбаатар

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ХАРЬ ҮГИЙН ТОЛЬ

Нэмэн засварласан хоёрдугаар хэвлэл

Редактор:
академич доктор профессор Д.Төмөртоогоо
доктор профессор Л.Хүрэлбаатар
доктор(Ph) Б.Амаржаргал

-54455-
se
/

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

Улаанбаатар 1999

БОС Интернэйшнэл корпорацийн Монгол
улсад суугаа суурин төлөөлөгч
ноён Сэйжи Иванага энэхүү толь бичгийг
хэвлүүлэх ивээн тэтгэлэг олгосонд
гүн талархал илэрхийлье

О. СҮХБААТАР
МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ХАРЬ ҮГИЙН ТОЛЬ

Хоёрдахь хэвлэлийн ах бэлтгэсэн
доктор(Ph) О.Самбуудорж
доктор(Ph) Ө.Тунгалаг

Цаасны хэмжээ 60 х 84/16 см.
Хэвлэлийн хуудас

Copyright © 1999, Sukhbaatar O.
All rights reserved. Not part of this book
may be reproduced in any form without
permission in writting from autor.

First edition 1997
Second new edition 1999¹

НЭГДҮГЭЭР ХЭВЛЭЛИЙН ӨМНӨТГӨЛ

Түүхэн хөгжлийн урт замыг туулж аажмаар бүрэлдэн тогтсон монгол хэлний үгсийн санг судлах нь үгсийн сангийн тогтолцоог зөв тогтооход чухал ач холбогдолтой юм. Учир нь аливаа хэлний үгсийн сан нь салангид үгсийн тооны энгийн нийлбэр биш, тодорхой систем гэж хэлшинжээчид үздэг билээ. Монгол хэлний үгийг гарал үүслээр нь уугал монгол үг, зээлдсэн үг, олон улсын чанартай үг гэж үндсэнд нь гурав хуваасан байдаг. Үүнд зээлдсэн буюу харь гаралтай үгсийг тодруулан тогтоох нь монгол хэл ямар ямар хэлтэй холбоо хэлхээтэй явж ирснийг тодорхойлох боломж олгоно.

Монгол хэлэнд янз бүрийн хэлний үг нэвтэрч ирсэн нь монгол хэлний үгсийн сан бүрэлдэхүүний хувьд дутуу дулимаг байснаас шалтгаалсан хэрэг огтхон ч бус, харин хол ойрын олон улс гүрэнтэй нийгэм-түүхийн янз бүрийн үе шатанд түүх соёл, шашин шүтлэг, улс төр, эдийн засаг худалдааны талаар өргөн харилцаатай явж ирсний баталгаа болох юм.

Ер нь үг зээлдэх явдал нь хэлний хөгжлийн явц дахь зүй ёсны үзэгдэл байдаг бөгөөд энэ нь тухайн ард түмний оюуны болон соёлын хөгжлийн зайлшгүй хэрэглээ болоод зогсохгүй төрөл буюу төрөл бус хэлтэн ард түмэнтэй харьцах хэрэглүүр болдог. Иймд өөрийн хэлэндээ үг зээлдээгүй цэвэр хэлтэй ард түмэн гэж байхгүй. Зөв зохистой зээлдсэн үгс тухайн хэлний үгсийн санг баяжуулж илэрхийлэх бололцоог нь нэмэгдүүлдэг тухайд судлаачид нэгэн дуугаар зөвшөөрдөг билээ. Хэлний хөгжлийн энэ зүй тогтол ч монгол хэлэнд орос, хятад, манж зэрэг хөрш зэргэлдээ улс үндэстний хэлнээс гадна араб, перс, түрэг, төвд, самгарди зэрэг эртний харилцаатай байсан улс үндэстний хэлний үгээс авахуулаад орчин цагийн англи, герман, франц зэрэг хэлний үгс ч байгаа нь түүх, хэлшинжлэлийн үүднээс нягтлан судлууштай зүйлийн нэг болно.

Эрт цагт монгол хэлэнд орсон үгс нь монгол хэлний уугал үгээс ялгарахгүй шахам болсон байдаг нь монгол хэлний зүй тогтлын дагуу өөрчлөгдөн хувирсантай холбоотой юм.

Дэлхийн улс түмнүүд өөрийн хэлний үгсийн санд харь хэлнээс зээлдсэн үг хэллэгийг эртнээс судлан тогтоож тийм үгийн толь бичгийг хийсээр ирсэн байна. Тухайн хэлнээ хэрэглэгдэж байгаа олон хэрэглээнээс гарсан харь гаралтай үгсийг багтаан тайлбарласан, уг шаг нь ямар хэлний ямар утгатай үг болохыг нь хадаад одоо ямар утгаар хэрэглэгдэж байгааг нь тайлсан толийг харь гаралтай үгийн толь гэдэг. Гэтэл монгол хэлэнд орсон үгийн ийм толь бичиг өнөө болтол гараагүй байна.

Орчин цагийн монгол хэлнээ орсон харь гаралтай үгсийг бүртгэн судалж, толь бичгийг нь зохиох, хэлзүй, зөв бичих зүйгийг нь

боловсруулан гаргах нь манай хэл шинжлэлийн хойшлуулшгүй чухал ач холбогдолтой зорилт болж байгаа юм. Ингэснээр хүний өөрийн үгээ ялган таньж, монгол хэлнийхээ уугал язгуурын үгийг зөв тогтоож, эх хэлнийхээ үгийн бүтцийн тогтолцоог илрүүлэхэд үлэмжхэн ач тустай зүйл болж өгөх нь дамжиггүй.

Энэхүү зорилгын үүднээс миний бие эрдэм шинжилгээний төслийн хүрээнд "Монгол хэлний харь гаралтай үгийн тайлбар толь" хэмээх энэхүү бүтээлийг гүйцэтгэсэн болно. Монгол хэлний харь гаралтай үгс бидний төсөөлж байгаагаар бичигт тэмдэглэгдэн уламжлагдан ирсний хамгийн эртнийх нь ХШ зууны үетэй холбогдож байгаа юм. Тийм ч учраас энэ толь бичигт тэр үеийн бичгийн дурсгалаас авахуулаад өнөөдрийг хүртэл монгол бичгийн болон аман зохиол, ярианы хэлэнд хэрэглэгдэж ирсэн хуучин шинэ үгийн зонхийг бүртгэн оруулахыг хичээсэн болно. Нэгэн зүйлийг онцлон тэмдэглэхэд энэ толь бичиг монгол хэлний хувьд анхдагч нь болох ба хоёр дэвтрээр бэлтгэсний нэгдүгээрх нь болно. Энэ нэгдүгээр дэвтэрт гол төлөв Дорнодахины хэлнээс орсон үгийг хамруулахыг оролдсоноо тэмдэглэсү. Хоёрдугаар дэвтэрт их төлөв 1921 оноос хойш европын хэлнүүдээс шууд ба дам хэлбэрээр орж ирсэн орчин үеийн шинэ үг хэллэг, нэр томъёоны чанартай үгсийг оруулсан болохыг дурдалтай.

Монгол хэлэнд хариас орсон үг гэдгийг ямар шалгуураар тогтоов гэвэл монгол хэлний авиа зүйн онцлог шинж, цаад хэлэнд буй үгийн авиа зүйн бүрхүүл зэргийг харьцуулж улмаар тэр үгийн бүтэц язгуур үндсээрээ задарч буй эсэхэд ажиглалт хийн бас урьд өмнийн судлаачдын судалгааны эх хэрэглэгдэхүүнтэй дүйцүүлэх замаар гүйцэтгэсэн болно. Тухайлбал өлөг гэдэг үгийг түрэг гаралтай гэж үзсэний учир нь түрэг хэлнээ өй- нь "үхэх" гэсэн утга хадгалж ирсэн, бас түрэг зүгийн олон хэлэнд энэ утгаараа байгаа зэргийг эш үндэс болгосон байх жишээтэй. Зарим үгийн гарлын тухайд осол омтгойгоор тайлбарласан зүйл байхыг үгүйсгэхгүй боловч урьд өмнийн эрдэмтэн мэргэдийн судалгааны үр дүн, өөрийн ажиглалт дүгнэлт сэлтэд тулгуурлан тогтоосноо ч бас дурдууштай. Өөрийн үг үү, өрөөлөөс авсан үг үү гэдгийг судлагсдад энэ толь бичиг ямар нэг хэмжээгээр тус болох байх гэж найдаж байна. Сүүлийн үес монгол хэлний үгийн гарлын талаар эрдэмтэн Л.Түдэв, М.Базаррагчаа нар нилээд зүйл хийснийг онцлон тэмдэглэхийг хүснэ.

Монгол хэлэнд орсон харь гаралтай нилээд үгсийн авианы бүрхүүлд үлэмжхэн өөрчлөлт гарсан нь их төлөв амсар дамжин орж ирсэн үгст ажиглагдаж байна. Тэгвэл бичиг судрын хэлээр дамжин ирсэн үгст тийм өөрчлөлт бага гарсан буй. Өөр нэг тэмдэглэх зүйл гэвэл хэлний өөрийнх нь олон талт дотоод хөгжлийн үр дүнгээс салгаж болшгүй өөрчлөлт гарсан нь утгын хувирал болно. Тиймээс ч

харь гаралтай үг бичгийн хэлээр дамжсан бол анх хэдийд ямар утгаар хэрэглэгдэж байсан, хэрэв бичгийн дурсгалд тэмдэглэгдээгүй бол аман зохиолын зүйлд байгаа эсэх, цаад хэлэндээ ямар утгатай байсан, бусад төрөл хэл аялгуунд ямар утгатай байгаа зэргийг харьцуулж үзсэнээр утгын хувирлыг нь тогтоож болох юм.

Энэхүү толь бичигт орсон үгсийг утга зүйгээр нь авч үзвэл одоогийн хүмүүст огт ойлгогдохгүй болсон үгс, өрөнхий утга нь тоймлогдох авч монгол хэлний үгийн сангийн хэрэгцээнээс шахагдан гарч идэвхгүй үгийн нөөцөд орсон үгс, орчин цагийн монгол хэлний үгийн санд идэвхтэй хэрэглэгдэж байгаа үгс гэхчлэнгээр ангилан үзэж болох байна. Монгол хэлнээ орсон харь гаралтай үгс нь жинхэнэ монгол үгтэй хавсран шинэ холбоо үг бүтээж бүтцийн утга үүсгэсэн нь цөөнгүй тул эдгээрийг эл тольд тусгасан болно.

Үгийн утгад өөрчлөлт орох буюу олон утгатай болох, үгсийн сангийн шинэ нэгж үүсгэх зэрэг нь үгсийн сангийн нийтлэг үзэгдэл, үгийн баялаг шинжийн илэрхийлэл болж өгдөг бөгөөд монгол хэлнээ орсон харь гаралтай үгийн утга ч ийм зүй тогтлоор хөгжиж иржээ. Түүгээр ч үл барам үгийн хэлбэр буюу авианы бүрхүүл өөрчлөгдсөнөөс агуулга буюу утгад нь ноцтой хувьсал өөрчлөл гарсан цөөнгүй баримт нийтлүүлэн бүхий толь бичигт орсон болно. Монгол хэлний яриа бичгийн хэлний үгийн санд байгаа харь гаралтай түүхэн ба хуучирсан үгийг шинэ утгаар сэргээн хэрэглэх нь монгол хэлнээ шинэ нэр томъёо тогтооход баримтлууштай нэг зарчим болно. Тийм ч учраас зарим амьтан ургамлын нэр томъёоны ард латин нэрийг нь хадаж өгөв. Ер нь уг тольд орсон бүх л үгийн ард ямар хэлнээс орсныг нь зааж тэр л хэлнийх нь галигаар тэмдэглэн монгол бичгээр хэрхэн бичиж ирснийг нь галигчлан буулгасан болно.

Харин хятад хэлнээс эд юмс, хүнс хоол, зэрэг дэв, худалдаа арилжааны холбоотой нилээд үг орж ирсэн нь одоогийн хятад бичгийн хэлнээ зарим нь бараг хэрэглэгдэхгүй, дээр үед хятад нутгийн аялгуунаас орсон учир ханз нь олдохгүйн бэрхшээл гарсныг дурдъя.

Шашин шүтлэгийн холбоотой газар ус, орон хот, сүм хийд зэргийн харь гаралтай нэрийг оруулав.

Эцэст тэмдэглэхэд Монголын ард түмэн өнө эртнээс нааш дэлхийн олон улс гүрэнтэй дэлгэр харилцаатай байсны гэрч болох энэ толь бичиг монгол хэлний үгсийн сангийн баялгийг бүрэн багтаасан тайлбар толь хийхэд зохих нэмэр хандив болно.

Нэгэн үе хуучирч мартагдсан үг хэллэгийг үзэл суртлын харгайгаар хоцрогдсон "феодалын үг" гэж адалж, хэрэгцээнээс шахан гаргасан бөгөөд тийм үгс, эл тольд олон орсон нь өнөөдөр Монгол улс нийгмийн шинэ тогтолцоонд шилжсэнээр хуучны соёлын

өв уламжлал, шашин шүтлэг сэргэж байгаатай холбогдон нийгмийн эрэлт шаардлагатай нягт уялдаж байгаа болно. Одоогоор яриа болон бичгийн хэлнээ идэвхтэй үүрэггүй үгсийн нилээд нь харь гаралтай хуучирсан үг хэллэг бөгөөд эдгээр нь эртний мэдлэгийн салбар ухааны янз бүрийн ойлголтыг тэмдэглэсэн байдаг учир мэргэжлийн хүний хувьд танил үг байдаг гэдгийг бас тэмдэглэх хэрэгтэй.

Энэхүү толийн талаар үнэт зөвлөгөө өгч байсан доктор Л.Хүрэлбаатар, Л.Болд, компьютерийн эх бэлтгэсэн эрдэм шинжилгээний ажилтан О.Самбуудорж, Ө.Тунгалаг нартаа гүн талархал илэрхийлье.

ХОЁРДУГААР ХЭВЛЭЛИЙН ӨМНӨТГӨЛ

Монгол хэлнээ нэн эртнээс нэвтэрсээр ирж, харь гаралтай үг гэдэг нь мэргэжлийн бус хүнд мэдэгдэхгүй шахам болсон үгс болон орчин цагийн ярианы болоод бичгийн хэлнээ бараг хэрэглэгдэхгүй болсон авч эртний хэл, утга зохиолын дурсгалыг үзэх судлахад дайралдаад байдаг нэг хэсэг үгсийг миний бие 1997 онд хэвлүүлж олны хүртээл болгосноос хойш бүтэн хоёр жилийн нүүр үзжээ.

Энэхүү толь бичиг нь монгол хэлний тользүйн хүрээнд урьд өмнө нь гараагүй шинэ зүйл байсныхаа хувьд энэ завсар нэн ховордсон гул үзэх судлах хүмүүсийн эрэлт хэрэгцээг харгалзан хоёр дахь хэвлэлийг бэлтгэн толилуулж байна. Чингэхдээ анхны хэвлэлд гарсан мэр сэр алдаа мэдгийг цэгцэлж засаад зогссонгүй, нэлээд олон толгой үгийг нэмэн оруулж, хуучин хийсэн зарим тайлбарын өө сэвийг өөрчлөн сайжруулж, олон арван хэллэг, жишээ баримтаар сэлбэн баяжуулав.

Монгол хэлнээ орсон харь гаралтай үгсийн талаар гадаад дотоодод гарсан сүүлийн үеийн зарим судалгаа зохиогчийн анхаарлаас ангид байгаагүй болно. Чухамхүү аль хэлний үг болохыг нь тодорхойлж завдаагүй байснаас анхдугаар хэвлэлд оруулаагүй орхисон зарим үг хэллэгийг тодруулахад эдгээр судалгаа тулгуур баримт болсон билээ. Бас анхны хэвлэлд орвол зохих зарим үг хэллэг, жишээ баримт, тухайлбал дагина, шашин, бадамлянхуа, дүн (өвөл), мад (лах), шалбуур (өмд), лонх, дэнчин ... зэрэг олон үг илт орхигдсон байсан юм.

Монголын газар усны нэрийн бүрэлдэхүүнд харь гаралтай нэр цөөнгүй байдаг хэдий ч тэдгээрийг нарийвчлан судалсан зүйл бараг гараагүй билээ. Тийм нэрсийг энэ тольд цөмийг эс боловч сонирхолтой гэсэн зарим нэрийг оруулж өгөв. Тухайлж нэгэн жишээ дурдахад түрэг гаралтай инал гэдэг үгийг “эзэн хаан” гэсэн

тайлбартайгаар анхны хэвлэлд оруулсан юм. Гэтэл монголын нэг алдарт уул ийм нэртэй байсан байх юм.

Манай цольд эрдэмтэн Ц.Дамдинсүрэн : “Дэлгэрхангай уулын хуучны нэр бол Инэл хаан буюу Инээл хаан гэж байсан гэж Дорж мэйрэн ярьсан юм. Дэлгэрхангайн хуучин сан тахилгын сударт ч тэр нэр олдсонгүй. Өөлдийн Чимэдэд хичнээн захивч ийм мэдээтэй нэр олдоогүй. Иймд Дорж гуайн тэр мэдээ сонин юм” гэж (Намтрын хуудсаас. УБ. 1990. 69-р тал) цохон тэмдэглэсэн байдаг. Гэтэл энэхүү Инэл хаан уулын Инэл буюу Инээл нь түрэг хэлний inal/inal гэсэн үг бөгөөд ini(бага) + il(улс) гэсэн утгатай үг ба inal болон хураагдаж inal kagan нь “бага улсын хаан” гэсэн утгатай болно. Угтаа хөх түрэгийн бага хаадыг хэлсэн үг юм. Дэлгэрхангай уулыг Инэл гэж нэрлэсэн нь хожуу үеийн нэр биш, нэн эртний улбаатай болохыг эндээс мэдэж болно.

Ургамал судлаач нарын бүтээлд хумхаал гэдэг нэг нэр томъёо гардаг ч сүүлийн үеийн монгол хэлний толь бичгүүдэд бараг дайралддаггүй билээ. Энэ нэр томъёоны гарлыг мөшгөсөөр явтал энэ нь хятад хэлний хуанг хуар (“алтан (шар) цэцэг”) гэдэг үгийн хувирсан хэлбэр болохыг тогтоов. Хүнс болоод ардын эмнэлэгт хэрэглэдэг энэхүү шар цэцгийг өвөрлөгч нар хятадыг нь дагуулан хунхуар гэж нэрлэдэг байна. Хумхаал нь хуангхуараасаа нилээд өөрчлөгдөн, монгол хэлний хэвшлийг бүрэн олж, монгол бичгээр qumqayal гэж тэмдэглэгдэж иржээ. Тэрчлэн дээхэн үеийн бичгийн хүмүүсийн үлдээсэн баримт бичиг, архивын данс хараанаа сүвш (subsi) хадаг гэж гардаг ба энэ нь энгийн хөвөн сэмдсээр нэхсэн хадгийн нэр, төвд гаралтай үг байх жишээтэй. Энэ мэтээр зарим газар усны нэр, өөр бусад үгийн гарлыг судалгааны үндсэн дээр тайлбарласан тул эл толь үндсэндээ толь бичгийн хэлбэрээр хийсэн судалгааны бүтээл болсон гэхэд хэтийдэхгүй буй за.

Эрдэмтэн мэргэдийн зөвлөсний дагуу болон зарим судалгааны бүтээлийг түшиглэн эргэлзээтэй буюу бүтэл зэхий сонгон оруулсан гэж үзсэн зарим үгсийг хассанаа ч дурдсугай.

Нэгэн үгийг ярианы болон бичгийн хэлэнд адил бусаар дуудаж, бичиж ирсэн байх ба зарим нэг үгийг ном сударт олон янзаар тэмдэглэсэн байх тул судлах хүмүүст хэрэгтэй болов уу хэмээн тэр бүхнийг оруулахыг эрмэлзэв.

Манай нэрт толь зүйч Я.Цэвэл гуайн зохиосон “Монгол хэлний товч тайлбар толь”-ийг монголд мэдэхгүй бичигтэн хүн ховор бөгөөд зохиогч уг толийнхоо оршилд : “... монгол хэлний үгсийн сангаас нэн хуучирч орхигдсон зарим үгс, дав дээр шаардагдахгүй нэр томъёо, газар орны нэрс зэргийг оруулаагүй билээ” гэж тэмдэглэсэн билээ. Энэ нь тухайн үеийн нийгэм улс төрийн тогтолцоо нь иймэрхүү үгсийг хэрэглэх тааламжтай нөхцлийг бий болгохыг төдийлөн

ойшоон үздэггүй, хацах хандлагатай байсантай холбоотой байсан биз. Энэ доголдлыг нөхөхөд энэ толь зориулагдсан болохыг тэмдэглэсү. Үүгээрээ энэхүү толь бичиг нь монгол хэлний түүхэн үгсийн сан, үгийн гарал, харь гаралтай үгсийн судалгаа хийх, уламжлалт мэдлэгийн олон салбар ухааныг судлах тэргүүтэнд зохих хувь нэмэр болох төдийгүй хуучны бичиг судрын хэлний үгсийг зөвөөр ойлгох, бас эртний сэдэвт уран зохиол бичин туурвих, орчуулж оршуулах зэрэгт найруулгын өнгө аясыг илэрхийлэхэд эрхбиш хэрэг болох буйзаа гэдэгт итгэнэм.

Өмнөх үеийнхээ мэргэдийн үгсийн сангийн баялагийг адангатаан авзагалагч миний бие, нойрын далайн давс ачих аянаа умартах шахам байж, уг толийг дахин тэрлүүлээд, өмнөтгөл үгээ энэ удаа үүгээр отголж төгсгөхийн ялдраа осол олтгой зүйл байваас сэтгэлийн харамгүй санал зөвлөгөөгөө доорхи хаягаар ирүүлээсэй хэмээн мэргэн ухаанаар толилогч нараасаа хүсмүү.

Монгол улс. Улаанбаатар - 20, ш/х. 70.

Дэд доктор, дэд профессор Хатагин
Осориаджимын Сүхбаатар.

ТОВЧИЛСОН НЭР ХИЙГЭЭД НОМ ЗОХИОЛЫН ЦЭС

алта.	алтай язгууры хэл
англ.	англи
апабхр	апабрамша
араб.	араб
арам.	арамей
бен.	бенгал
герег.	герег
гөр.	герман
евр.	еврей
зөрч.	зөрчид
иран.	иран
исп.	Испани
каз.	казах
куча.	куча
лат.	латин
мал.	малай хэл
манж.	манж

мо.б.	монгол бичгийн хэл
нан.	нанай
ор.	орос
перс.	перс
сам.	самгарди
сир.	сири
согд.	согд
солон.	солон
тох.А.	тохар А хэл
тө.	төвд
түнг.	түнгүүс
түр.	түрэг
уй.	уйгар
фр.	франц
халх.	халх аялгуу
хинд.	хинди
чагат.	чагатай (үзбегийн)
эвенк	эвенк
як.	якут
яп.	япон

II

шилж.	шилжсэн утга
цэц.	цэцэн үг
зүйр.	зүйр үг
хорш.	хоршоо үг
яриа.	ярианы үг
харьц.	харьцуул
хууч.	хуучирсан үг

III

Ч.А.	Ч.Алтангэрэл
З.Б.	З.Баттулга
Б.Р.	Б.Ринчен
Б.Я.	Б.Явуухулан
Ц.Д.	Ц.Дамдинсүрэн
Д.Н.	Д.Нацагдорж
Д.Р.	Д.Равжаа
Л.Т.	Л.Түдэв
Ж.Л.	Ж.Лувсандорж
Д.П.	Д.Пүрэвдорж
С.Д.	С.Дашдооров
С.Даш.	С.Дашдэндэв

Ч.А.	Ч.Алтангэрэл
З.Б	З.Баттулга
Соном.	Сономгара
Д.Май.	Д.Майдар
С.У.	С.Удвал
Гэл.	Гэлэгбалсан
Б.Лх.	Б.Лхагвасүрэн
Кали.	Калидас
Паг.	Пагва ламын тууж
Паж.	Пажай хуурч
Д.Нам.	Д.Намдаг
Гам.	Гамал
Ч.Ж.	Ч.Жигмид
С.Э.	С.Эрдэнэ
Д.Цэв.	Д.Цэвэгмид
О.Д.	О.Дашбалбар
Рас.	Рассадин В.И.
Х.З.	Х.Зандраабайдий
А.Д.	А.Дашням
Р.Ч.	Р.Чойном

IV

Мон.дом - Монгол домог, эмхэтгэн боловсруулж, тайлбар, удиртгал бичсэн Х.Сампилдэндэв. УБ. 1984

МШЯН - Монголын шилдэг яруу найраг. УБ. 1961

МХШЗ - Монголын хошин шог зохиол. УБ

Н.Г. "Ням гариг" сонин

Суба - Сайн үгт эрдэнийн сан Субашид. УБ. 1990

Үл.Дал - Үлгэрийн далай, хөрвүүлж тайлбар бичсэн Д.Бүрнээ, Д.Энхтөр. УБ. 1997

МАЗДБ - Монгол ардын аман зохиолын дээж бичиг. Ш.Гаадамба, Д.Цэрэнсодном. УБ. 1978

МАУ - Монгол ардын үлгэр. Д.Цэрэнсодном эмхэтгэж, удиртгал тайлбар бичив. УБ.1982.

БЧА - Бодхичарьяаватара, УБ., 1998.

Шней - Владимир Шнейдер, Следы десяти, Тель-Авив., 1998.

Э.то. - Эрдэнийн товч, Саган Сэцэн.

Я.Г. - Я.Ганбаатар. "Монгол хятад хэлний үгийн сангийн харилцан нөлөөлөл" (дэд докторын зэрэг горилсон зохиол) УБ. 1997.

МНТ - Монголын нууц товчоо

Жан - Жангарын тууль

Турф - Турфаны монгол бичгийн дурсгалууд.

Б.Су. - Б.Сумъяабаатар. ХШ-Х1Ү зууны монгол солонгос харилцааны бичгүүд. (Тэргүүн дэвтэр) УБ.1978

Данж. - Данжурын зарим ботиос

ЗУАЗ - Монгол ардын зан үйлийн аман зохиол. УБ. 1987

ИТ - "Ил товчоо" сонин

АЭ - "Ардын эрх" сонин

МУЗД 1. - Монголын уран зохиолын дээжис. 1 боть.

ЦЛБ - Цагаан лянхуан баглаа

АХ. - Алтан хүрдэн. Хэвлэлд бэлтгэсэн Л.Хүрэлбаатар. УБ. 1992.

ААЗ - Ардын аман зохиолоос

Влад - Б.Я.Владимирцов. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Мос. "Наука" 1989.

ГМА - Ганга мөрний айзам. УБ. 1989

Гэс - Гэсэр. Сонгомол эхийг боловсруулж, удиртгал, тайлбар бичсэн акад.Ц.Дамдинсүрэн. 1987.

12 зох - Arban qoyar jokiyanguin üiles. De Chos kyi ' od zer Traduction de Ses-rab Senge. Par.Louis Ligeti. Budapest, 1974.

Preklasszikus Emlekek. 3. Jüan es Ming-kori szövegek klasszikus Atirasban kozzeteszi Ligeti Lajos. Budapest. 1967.

А.то. - Altan tobči. Hans Peter Vietze, Gendeng Lubsang. Tokyo, 1992.

Алексей М.Позднеев. - Religion and ritual in Society. Lamaist Buddhism in late 19 th - century Mongolia. Bloomington. 1978.

МЗАО - mongyol-un jang avaliyin oyilburi. ОМАКQ - 1981.

Сув.эрих - Subud erike.

Зүүн бил - Mongyol uran jokiyal-un degeji javun bilig orušbai. С.Дамдинсүрэн. УБ. 1959.

Раш.дус - Rašijan-u dusul-un mongyol töbed tayilburi. С.Дамдинсүрэн, "СМ", Том.ҮII УБ. 1964.

Иñinnasi - Yeke yuan ulus-un manduysan törü-yin köke sudur, ОМАКQ. 1991

Дов. Uyiyurjin mongyol üsüg-ün durasqaltu biçig-üd. Begejing. 1983.

ОМТ - Орос монгол толь. Ц.Дамдинсүрэн, А.Лувсандэндэв. УБ.1982

Ков - Ковалевский О. Монгольско-Русско-Французский словарь. Том.1-Ш, Казань.1844-1849.

ДТС - Древнетюркский словарь, ред.В.Наделяев и др. Ленинград. 1969.

Я.Ц. - Я.Цэвэл, Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ. 1967.

Ж.Т. - Ж.Төмөрцэрэн, Монгол хэлний үгсийн сангийн судлал, УБ. 1974

Ш.Т. - Šasin-u toli, Sodubilig, ÖMSKKQ, Tüngliyüü-1996.

Ю.Р. - Ю.Н.Рерих. Тибетско-русско-английский словарь (с санскритскими параллелями) Вып. 1-11, Изд-во "Наука", М 1983-1987.

Мукад - Монгольский словарь Мукад-и-мат ал-адаб. 1. П.М-Л 1938.

С.Р. - Сумадирадна. Bod hor kyī brda yig min tshig don gsum gsal bar byed pa mun sel sgron me, Vol.1-II. CSM. UB-1969.

Ц.Ц. - Сеҗенҗоуту. mongyol üges-ün iḡayur-un toli biçig, OMAKQ-1988.

Цин - Цинциус В.И. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Том. 1. П. Л-град. 1975, 1977.

Х.тү.- Köke tülkigüri, Uangjal . Köke qota, 1987.

V

Б.Амаржаргал. БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг. 1. Халх аялгуу. УБ. 1988.

Баавгай Ч, Болдсайхан Б. Монголын уламжлалт анагаах ухаан. УБ. 1990.

Базаррагчаа М. Монгол үгийн гарлыг мөшгөх нь. 1-5. УБ. 1992, 1994.

Базаррагчаа М. Ажнай. УБ. 1996.

Бардаев Ч. Заимствованная лексика в калмыцком языке, "Монголоведные исследования". Элистан-1983.

Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках, Изд-во "Наука" Москва-1960.

Бертагаев Т.А. Лексика современных монгольских языков. М. 1974.

Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке "Записки Вост. Отд. Русского Археологического общества" СПб. 1911, т-XX. Вып. 2-3. Стр. 153-184.

Владимирцов Б.Я. Арабские слова в монгольском, "ЗКВ", 1930. №5.

Гаадамба Ш, Сампилдэндэв Х. Монгол ардын аман зохиол. УБ. 1988.

Галсан С. Сопоставительная грамматика русского монгольского языков, фонетика и морфология, часть 1. УБ. 1975.

Гантогтох Г. Буриад аялгууны үгсийн сангийн бүрэлдэхүүний онцлог (дэд эрдэмтний зэрэг горилсон зохиол). УБ. 1993.

Гарьд С. Дундад үеийн монгол хэлний бүтэц, хэлбэрийн судлал (докторын зэрэг горилсон зохиол). УБ. 1997.

Голстунский К.Ф. Монгольско-русский словарь. Т.1--2. СПб. 1894.

Далай Ч. Монгол бөөгийн мергелийн товч түүх. УБ. 1964.

Дамдинсүрэн Ц. Монгол хэлэнд орсон төвд үгс, "Монголын судлал", 2-р боть, 2-р дэвтэр . УБ. 1961.

Дамдинсүрэн Ц. Рамаяна Монголд дэлгэрсэн нь. УБ. 1976.

Дамдинсүрэн Ц. Гэсэрийн туужийн түүхэн үндэс. УБ. 1998.

Жамбалсүрэн Н. Тибетские слова в монгольском языке (канд.дис.) УТНС. М-1961.

- Захаров И. Полный маньчжурско-русский словарь. СПб. 1875.
- Илишкин И.К. О заимствованных словах и терминах в калмыцком языке, см. "Записки КНИИЯЛИ, Вып 1. Элиста-1960.
- Лауфер Б. Арабские слова в монгольском, "ЗКВ", 1930, №5.
- Лувсанбалдан Х. Аруг вангийн хөшөөний бичиг. "Монголын судлал"-4. (1962).
- Лувсанбалдан Х, Шагдарсүрэн Ц. Монголчуудын усэг бичиг үг хэллэгийн түүх гарлаас. УБ. 1980.
- Лувсанвандан С, Сумъяабаатар Б. Монгол хэлний ойролцоо үгийн товч толь. УБ. 1986.
- Лувсанданзан, Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан Алтан товч хэмээх оршвой. Удиртгал, тайлбарыг бичиж хэвлэлд бэлтгэсэн О.Сүхбаатар. Хөх хот. 1999.
- Лувсанжав Чой, Шархүү Ц. Манж монгол толь. УБ. 1968.
- Лувсандэндэв А. Санскритизмы в территориальных диалектах монгольского языка, "Хэлбичгийн ухааны зарим асуудал" 2-р боть. УБ. 1980.
- Лувсандэндэв А. Монгол газар усны түвд нэрийн учир. "Хэл зохиол судлал". Т-№;, УБ.1986.
- Мишиг Л. Монгол бичгийн хэлэнд орсон зарим нэг манж үгийн тухай. МУИС. ЭШБ. №)№. УБ. 1972.
- Мостэрт А, Кливс Ф.В. Илхаан Аргун, Өлзийт нараас 1289, 1305 онд гоо Филиппт илгээсэн захидлууд. Франц хэлнээс орчуулсан Т.Төмөрхүлэг.
- Э.М.Мурзаев. Очерки топонимики, Изд-во "Мысль". М-1974.
- Номинханов Ц.Д. Тибетские и санскритские лексические элементы в калмыцком языке "Ученые записки", Вып. 5. Элиста-1967.
- Пэрлээ Х. Нууц товчоонд гардаг газар усны зарим нэрийг хайж олсон нь. УБ. 1958.
- Рассадин В.И. О тюркизмах в бурятском языке, "К изучению бурятского языка" - Улан-Үдэ, 1969. Стр. 129-134.
- Рассадин В.И. Тюркизмы в халха-монгольском языке, "Материалы по истории и филологии Центральной Азии" - Вып. 5. 1970.
- Рассадин В.И. Тюркские лексические элементы в калмыцком языке "Этнические и историко-культурные связи монгольских народов". Улан-Үдэ. 1983, стр. 70-89.
- Рассадин В.И. О тунгусо-маньчжурских элементах в монгольском языке. "Этнокультурные процессы в Юго-восточной Сибири в средние века", стр. 145-152. Новосибирск-1989.
- Ринчен Б. Монгол бичгийн хэлний зүй. Тэргүүн хийгээд хоёрдугаар дэвтэр. УБ. 1964, 1967.
- Санжеев Г.Д. К вопросу о тюркских заимствованиях в монгольских языках. "Лингвистический сборник", Ташкент, 1971.

- Словарь иностранных слов, Издание седьмое переработанное, Изд-во, "Русский язык", М-1980.
- Сухбаатар О. Монгол хэлэн дэх самгарди махбод. (дэд докторын зэрэг хамгаалсан зохиол). УБ. 1992.
- Төмөртоого Д. ХШ-Х1Ү зууны монгол бичгийн дурсгал дахь самгарди үгсийн бичлэгийн онцлог. "Хэл зохиол судлал". УБ. 1970.
- Төмөртоого Д. Монгол хэлний түүхэн хэл зүй. 1-р дэвтэр. УБ. 1992.
- Төмөрцэрэн Ж. Монгол хэлний үгсийн сангийн судлал. УБ. 1974.
- Түдэв Л. Үгсийн нууц уурхай. УБ. 1976.
- УНТКМ /Монгол, орос, латин, төвд, хятад хэлээр хавсарсан ургамлын нэр томъёо/. Боловсруулсан Го.Мижиддорж, №89-90, УБ. 1972.
- Ууганбаяр М. Монголын нууц товчооны зарим үг хэллэгийн тайлбар. 1. УБ. 1996.
- Хазуев Н.А. Лексика семантическая характеристика тибетских заимствований в бурятском языке. "Исследования по бурятском филологии", Улан-Үдэ. 1978.
- Хазуев Н.А. Тибетизмы и их фонетическая адаптация в бурятском языке.
- Хайдав Ц, Шерхан О. Монгол ардын эмнэлэгт хэрэглэгдэж байсан зарим эрдэс. УБ. 1975.
- Хүрэлбаатар Л. Монгол хэлэнд орсон санскрит үг. ОУМЭ-ний Ш их хурал, боть. Ш, 268-273-р тал. УБ. 1979.
- Хүрэлбаатар Л. Зарим эмийн ургамлын нэр томъёо, "Хэл зохиол судлал" Боть. -). УБ.
- Цолоо Ж. БНМАУ дахь нутгийн аялгууны толь бичиг. 2. Ойрд аялгуу. УБ. 1988.
- Цэрэнсодном Д. Х1Ү зууны үеийн яруу найрагч Чойжи-Одсэр, УБ. 1970.
- Цэрэнсодном Д. Монгол Данжурын төгсгөлийн шүлэг. "Хэл зохиол судлал", боть. ., Дэв.). УБ. 1970.
- Шастина С. Шар туджи, Москва-1959.

Arjai ayui-yin uyiyurjin mongyol bicigesü-yin sudulul (хамтын бүтээл)
Liyoning . 1997.

Bayar. Mongyol-un niyuča tobčiyān. I-III. Koke qota. 1981.

Böke T. Mongyol kelen-ü doturaki kitad yarultai üge-yin tuqai.

"Mongyol teüke, kele bicig". Köke qota. 1958. №72.

A Buddhist terminological dictionary, The Mongolian Mahavyutpati,
Edited by Alice Sarközi, Budapest, 1995.

- Clauson G. The Turkic Elements in 14th Century Mongolian; "Central Asiatic Journal", 1960, V-5, №4, p.301-316.
- Csoma de köres, Sanskrit-Tibetan-English Vocabulary, Budapest. 1984.
- Haenish E. Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung I, II. 1959.
- Kitad-Mongyol toli, Köke qota.1983.
- Krueger J.R. Sanskrit Loanwords in Kalmyk, "Kalmyk Oirat Symposium", pp. 181-191, Philadelpa-1966.
- Krueger J.R., Tibetischen Lehnworte in Kalmukischen. "Studies in South, East and Central Asia", New Delhi-1968.
- Lessing, Mongolian-English Dictionary, Berkeley, 19606
- Ligeti.L. Un vocabulaire mongol d'Istanboul, AOH, 14,1. 1962.
- Mang Moren, Mongyol kelen-ü qari yarultai üges- ün irel yarul-un tuqai.
- Mongyol sudulul-un ögüel- ün tegübüri. Köke qota.1992.
- Mongyol ei iyi toli bicig. O, Manduqu emkidken yaliylaba, Begejing. 1995.
- Mongyol üsüg-ün dürim-ün toli biçig, Sayja, UB. 1937.
- Mongolian-English Dictionary, Gen.Ed. Lessing F.D; Berkeley-1960.
- Monier-Williams, Sanskrit-English Dictionary, New-Delhi, 1981.
- Poppe N.N. The Mongolian monuments in HP'ags-pa script, second edition, translated and edited by John R.Krueger, Wiesbaden, 1957.
- Poppe.N. Introduction to Altaic Linguistics, Wiesbaden-1965.
- Poppe.N. The Turkic Loanwords in Middle Mongolian, "Central Asiatic Journal", Gaaga-1955. V-1. P.36-42.
- Poppe.N. The Mongolian Monuments in' pags pa.
- Qasbayan-a, Dumdadu jayun-u kelen- ü sudulul. OMSKKQ, Köke qota.1996.
- Rintchen V. Sanskrit in Mongolia, "Studies Indo-Asian Artand Culture" Vol.3, pp.91-103. New Delhi-1973.
- Roerich Y.N. Tibetan Loan-words in Mongolian. Ю.Н.Перих, Избранные труды Изд-во "Наука" стр. 248-254. Москва. 1967.
- Sayang Sečen, Erdeni-yin tobçi, UB. 1961.
- Sarat Candra Dass, Tibetan-English Dictionary, New Delhi, 1979.
- Tabun jüyil- ün üsüg-iyer qabsuruysan manju ügen-ü toli biçig. Begejing.-1957.
- Türgen B. Mongyol sin-e biçig- ün kelen deki kitad-aça jigeldügsen üge-yin bayidal, "МКОТ" 1959. №4.

АВАДХУТИ сам. avadhuti; мо.б. avadhuti; Хүний биеийн хураагуур судас. Дандрыг (үз) судалж, өөрийн бие дэх цусны эргэлтэд ухаанаа төвлөрүүлснээр дээд хэмжээнд хүрсэн хүнийг хэлнэ.

АВАРТА a-warta(сам.) мо.б. avarta; Хорин хийн өвчний нэг, нуруу бөгтийж, амьсгаа давхцан, мэдрэл алдах зэрэг шинжтэй.

АВГА манж. abuha; мо.б. abu-a; Иш шударга, навч дүгрэг, маш илбэрүү, хатуурахын урьд навчийг авч холимог хийж идэх ногоо.

АВИД сам. Amithābha; мо.б. abida; “цаглашгүй гэрэлт”; Сухаавадийн орноо ном номлон суудаг язгуурын таван бурхны нэг. Аминдавааг үз.

АВИДАРМА сам. abhidharma; мо.б. abidarm-a; “илт ном”; Бурхны шашны зарлиг номуудын гурван аймаг савын нэг болох сав шим ертөнцийн тогтоц, бодит үзэгдлийг танин мэдэх асуудлыг багтаасан доод хөлгөнний ном.

АВИЙЗ сам. abhijit; мо.б. abiji; 1. сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг, матрын ордын таван од. Моиголоор Дуулагч өнчин одон гэнэ. Бас Яруу эгшигт од ч гэнэ. Авижи ч гэж бичдэг. *Эрт цагт авижи однаа төрсөн нэгэн хүмүн далайгаас эрдэнэ аваар одож бөлгөө (Раш.дус)*; 2. Энэтхэгийн зуны эцэс сар, цагийн хүрднээ зуны дунд сар, хятад, төвдийн намрын эхэн бичин сар, мөнголын долдугаар сар.

АВИРД сам. amṛta; мо.б. amrita; амрита-авирд, м-б; үүрд, ашид, насад, өнид.

АВРАЙ a'bras<сам. abhra буюу amgraphala. мо.б. abrai; Тогтеуа pisitera; Ratan Valamus Rotang; Их бие том биш, навч гишүүнийх лүгээ адил, шүхэр хэлбэрийн цэнхэр цэцэгтэй модонд ургадаг, зууван урт, бугын засаатай төсөөтэй, исгэлэн амттай жимсний гонзгой бөөрөнхийдүү, бор хүрвэтэр хальстай үр, эмнэлэгт хэрэглэнэ.

АВШИГ сам. abhiśeka, мо.б. abisig “эрх олох, эрх өргөхүй”, 1. эртний Энэтхэгт шинээр хаан ор суухдаа дөрвөн мөрний ус буюу рашааныг толгой дээрээ цутгаж төрийн эрх барих эрхийг олох зан үйл; ...Дөрвөн Махаража хаан бууж ирээд хүжсийн усаар дүүрсэн хумх бариад оройд нь авшиг өгвэй. (үл.дал); 2.

нууц хөлгөнөө, мандалт толгой дээр ус цутгаж нууц үндсийг сонсох, номлох, бясалгах эрх олох буюу тарннийн үүдэнд орох зан үйлсээр эрх өргөмжлөх ёс; 3. эрдэм чадалтай мэргэн багш нар хамаг амьтанд тус үйлдэх үүднээс ван тавьж номын хурим үйлдэх ёс. Авшиг хүртээгч нь найман эрх баялгийг эзэмшсэн байдаг. Биеийн эрх баялаг (бие хувилах нь цаглашгүй), зарлигийн эрх баялаг (хэлний мэдлэг), сэтгэлийн эрх баялаг (аттаг сэтгэлгүй), рид хувилгааны эрх баялаг (хувилгаан шинжтэй), хүслийн эрх баялаг (хүссэн хүслээ хэрэгжүүлэгч), орны эрх баялаг (орон, цаг, ахуйн учрыг ухаарагч), үүсгэгчийн эрх баялаг (сав шим ертөнцийн сайн төрөл ологч), эрдмийн эрх баялаг (арван эрдэмд төгс байх) эдгээр болно.

АВЪЯАС сам. abhyāsa; мо.б. abiyas; 1. мэдрэхүйн эрхтэнд урьд өмнө тусгагдсан юм хүнд дадал болж, түүнээ бүрэн гүйцэтгэж, хийж чадах чадвар; *Уран гарын авьяасаар урлагийн шижир бүтээнэ (Б.Я.)*; 2. төрөлхийн хүсэл дуршил; авьяасжих (авьяас чадвар нь улам нэмэгдэх); авьяаслах (авьяас нь илрэн гарах).

АГ I түр. аг; мо.б. аү; Буурал, цагаан; Монголын түрэг гаралтай газрын нэрд орж явдаг. **Агбаш арал** ("Цагаан толгой", Увс), **Агбиш арал** (Завхан. Яруу)... г.м. баш//биш(толгой). аг буурал хорш. *Агийн (Буурлын. О.С.) өндөр давааг, алтанхан шаргаараа туулна. Аг (буурал.О.С.) л буурал ааваасаа арайхан хол сууна л (МАЗДБ).*

АГ II sngags; мо.б. аү; "тарни"; Бурхны шашны ёсны уншлага залбирлын үйл; агийн ном (тарнийн ном); аг тарни хорш. *Санж гэцэл тэрхүү аг ёсны номыг нэг л удаа холоос харсан юм сан (Л.Т.)*

АГААР сам. akaṅga, мо.б. аүаг; "эзэлхүүн, орон зай, бөмбөрцөг"; 1. хийн мандлыг бүрэлдүүлдэг азот, хүчилтөрөгч зэрэг хий; 2. аливаа хэлбэрт бодсын үүдэх оршиход үл торох зай, огторгуй; 3. аливаа орон зай, багтаамж; 4. мөн чанар, эх үүсгэл.

АГАМ сам. āgam; мо.б. агам; 1. уран илтгах хэлбэр, урнаар өгүүлэхүй; 2. уламжлалт сургаал номлол, ариун ном; ...*агам юги номууд-тор сайтар дадсан... (турф.)*

АГАР сам. agri; мо.б. агри; Aloe arborescens; Aquilaria agallocha Roxb; нимгэн цаас шиг долонтой, хайрслалт шилмүүстэй, хөхөмдөг, бараан цөхэр, шар зэрэг өнгийн цэцэгтэй, сайхан

үнэртэй анхилмал тослог ургамал. мөнх ногоон мод буюу бут, олон зүйл буй.

АГАСТА сам. agastyā, мо.б. agasta; Алтан гадас од (Ков).

АГАЦ эвенк. Aga(бороо), Манж, түнгүс хэлнээ aga(бороо), agada (борооны бурхан), буриад хэлний aga + ус = Агац болжээ. Онон голын зүүн гарт цутгах гол.

АГВУУСВАА сам. pāgarushpa; мо.б. aybusba; Халуун орны жимс, боловсорсон хойноо хүрэн өнгөтэй, хадгалахад дотроос нь тахианы өндөг шиг арван жимс гардаг, ховхолж идэхэд тун амттай, дунгуа шиг том. Угтаа самгардийн наагапүшпа гэдгийг монгол бичгээр бичнхдээ н үсгийн дуслыг орхисноос ингэж дуудаж бичих болжээ.

АГЛИ тө. ag lig; мо.б. agli; Харгай модны дурснаас ургасан ур, ардын эмнэлэгт дотрын өвчнийг анагаахад хэрэглэх ба бас малын дайранд тавьж эмчилдэг.

АГНИ сам. agni; мо.б. agni; "гал"; Галын тэнгэр, галайхан, орос хэлний огонь-той гарал нэг. Эртний энэтхэгчүүд гал бол дөл утаагаараа хүмүүсийн өргөлийн зүйлс болох ариун зоог гүндэг, алив нандин ундаа тэргүүтнийг тэнгэр бурхдад хүргэж өгдөг гэж үздэг байжээ. Бас агнийг хүсэл эрмэлзэл буюу сайн сайхныг авчрагч бүрэлбаа төдийгүй хамгийн ариун зүйл, ад түйтгэр бүхнийг хөөн зайлуулагч гэж үздэгээс Агни тэнгэр шүтдэг ажээ. Энэдхэг сударт, агнийг орших байдлаар нь тэнгэрийн нар, огторгуйн аянга цахилгаан, газар дээрх гал гэж гурав хуваасан байдаг. *Алдар сүлд мөнх түгээмэл, агнийн өлзий хутаг орш (Зуун бил); Агни хан (Галайхан); агни хан гэгдсэн галыг ариутгал чанартай гэдэг ээ. (МШЯН.);* агни бузартах (галд ус асгаж гал унтрааваас хар бузар, цус махны шөл асгаваас улаан бузар, сүү, айраг, дарс тэргүүтэн дусааваас цагаан буртаг болохыг хэлнэ).

АГНИСДА сам. akaniṣṭha; мо.б. agnista; Бурхны шашны цадигт гардгаар дөтгөөр дияаны их бусын орон, үл зовоогчийн орон, хотол төгссөний орон, маш үзэхүйн орон, доор бусын орон нь хутагтны таван ариун орон буюу. Эдгээрээс дээр таван зуун нумны турш давааас таван магад лугаа төгссөн төгс жаргалангийн бие суух орон болох үзэсгэлэнт агнисдын орон бий гэнэ. Энэ орон нь бурхан бүхний тогс жаргалант биеийг олох газар, Түүнчлэн ирсэн бурхны суух магад орон гэнэ.

АГРАМБА тө. *sngags gams pa*; мо.б. *aḡamba*; Бурхны шашны ёсны тарнийн аймаг номлолд мэргэжсэн хүний эрдмийн дээд зэрэг, тарнийн ухаанд суралцах жүд дацанд 10-15 жил суралцаж учир ёсыг ухаарч байж аграмбын дамжаа барьдаг.

АГТ түрэг хэлний *at* гэдгээс үүссэн үг.

АГЧИМ агшин гэдэг үгийн ойрад аялгуунд хувирсан хэлбэр. *Агчмын зуурт арван гурав хувилдаг...* (Жан.)

АГШАЙ сам. *akṣaya*; мо.б. *aḡsai*, *aḡsai-a* (Ков); 1. төгсгөлгүй, мөнхийн; 2. жаран жилийн хорьдугаар жилийн нэр, мөн билгийн тооллын дөрөв, долдугаар өдөр.

АГШИН түр. *kṣan* (< сам. *kṣana*), мо.б. *ḡṣan*; 1. эртний энэтхэгийн гүн ухааны ёсоор алив юмс үзэгдлийн үүсэх, эвдрэх хугацааны хамгийн бага нэгж; Энэ хэмжээг энэтхэгт нүдний ирмэх хугацаа, төвдөд инчдэлийн дууны тавны нэгтэй тэнцэх хугацаа, монголд инчдэлийн аравны нэг хувь гэж тус тус ойлгож иржээ. *Мянга мянган жилийн бясалгалаас сэрэх алтан агшин дөхсөөр амуй* (О.Д.); 2. хором, нүд ирмэх зуур; агшин зуур (нэи охор хугацаанд) .

АД сам. *ata*; "хорт санаа"; түр. *ada*; мо.б. *ada*; 1. муу сүг, чөтгөр; **гурван ад**(дээд ад-гараг, дунд ад-албин, хаан, доод ад-лус, савдаг болно) ад зэтгэр хорш.; ад нөхцөх (сэтгэл оюун нь гажих); гаригийн ад (гал, ус); *Үтэл аднууд түүнийг сахина гэж номлосон мэт* (Суба.); 2. этгээд, гажууд; ад үзэх (шоодон шоовдорлох); *Мал зуу хоновол ижил болно, хүн зуу хоновол ад болно* (Ж.Л.).

АДАГБАА тө. *mnga' bdag pa*; мо.б. *adaḡba*; Сиккимийн хаадын угсаагаар түшиг болгосон хэд хэдэн сүм хийдэд баримталж байсан шарын шашны нэг жижиг салбар.

АДАМБАЛ түр. *admala*; мо.б. *adambala*; Шар цэцэгтэй, зургаа долоон талт цөмөөтэй, гашуун боловч амттай, лис жимстэй адилавтар жимс.

АДИС сам. *ādiśa*; мо.б. *adis*; Аврал өршөөл, тус соёрхол бий гэж итгэх шашны ёсны баримтлал; мутрын адис, сунтгийн адис, бурхны адис гэх зэрэг буй; адис ажис (их эрдэмтэй зүйл); адис авах (а. адис гуйх санаа; б. лам багш, бурхан шүтээнээс зулай дээр адис өгөхийг гуйх; в. ямар нэг юмыг хүндэтгэн зулайд хүргэх); адис өгөх (мөргөх хүний зулайд мутар, бурхан, ном хүргэх ёс); адислах (адистидлах).

АДИСТИД I сам. adhiṣṭhita; тө. byin ḡabs, мо.б. adistid; Монголоор бас жанлав ч гэнэ. Өршөөл аврал, хишиг соёрхол гэсэн утгатай. Бурхны номд хамаг амьтныг ивээн өршөөх гэсэн утгаар хэрэглэгдэнэ. Адистид нь аливаа сүсэгтэн, шавь нар лам багшаасаа буюу өөрийн үйл бүтээлээр олж авсан сэтгэл санааны хүч чадлыг хэлнэ. Амьтны сэтгэл үнэхээр тусгайлан бүтээгүй, амьтанд байдаг сэтгэл дээр хамаг эрдмийг үүсгэж болох, тэрчлэн хамаг түйтгэрийг тэвчиж чадах хүч чадал, шалтгаан нөхцөл бүрдсэнээр болон номын чанар олсноор үл доройтох ажээ. Иймд адистид бол сэтгэлийн хүчин чадлыг нэмэгдүүлэхийг хэлнэ. Адистид нь: 1. үнэний адистид (bden pa'i byin ḡabs); 2. өглөгийн адистид (gtong ba'i byin ḡabs); 3. машид амирлуулахын адистид (ne bar zi ba'i byin ḡabs); 4. билгийн адистид (śes rab kyi byin ḡabs) хэмээх дөрвөн зүйл байна. адистидлах (а. юмыг ариусгах, сэтгэлийн хүч чадлыг нэмүүлэх гэж итгэн тарни урьж шивших зан үйл; б. адис өгөх).

АДИСТИД II: адистид тавцан сам. adhiṣṭhita; мо.б. adistid; арслангийн ордын гурван одны нэр.

АДЪЯА сам. āditya; мо.б. adiy-a; Ням буюу наран гариг.

АЖ: Ажбогд тө. ајо, мо. б. Ајi(boγda), "авгай, эрхэм, хүндэт", Алтайн нурууны том салбар, 250 км сунаж тогтсон уул.

АЖАА тө. ајо, мо. б. Ајiu-a; "авгай, ахай, ах", 1. Лам хүнийг цээрлэн дуудах нэр, 2. ураг төрлийн ах зах хүний хүндэтгэл, цээрлэл нэр.

АЖАГ тө. а byag; мо.б. ајау; Навчны зах ширүүн, өргөслөг, ар газар буюу зүлгэнд ургах өвслөг ургамал. Хатгалгыг дарагч ажаг (тө. а byag gzer ḡoms); хөх өргөст ажаг (тө. а byag tsher sngon) гэж хоёр зүйл бий. Бас цэцгийн өнгөөр нь улаан ажаг, шар ажаг гэж ч нэрлэдэг. Ажиг ч гэж бичдэг.

АЖИНА тө. а dzi na < сам. ајina; мо.б. ајin-a; Хар гөрөөсний сахлаг үстэй арьс. Шашны сургуулийн шавь хуврагууд ор сандлаа бүтээдэг.

АЖИНАЙ сам. ājaneya/ājaneya мо.б. ајina; "лавтай мэдэгч, "лавтай мэдэгч, аюулгүй"; 1. билгийн морь, маш дээд төгс, эрдэмт билгүүн морь, хүний хэл мэдлэг тэнгэрийн хүлэг гэж домогт гардаг; 2. хэв яс сайн, явдал ялгуум, алхам сайн, сүвэргэний хоёр талын хавирганы матаас гуянаас гадуур харагдах, дөрвөн хөлөө цүг цүг гишгэх хурдан хүлэг; 3. Монгол

улсын цог хийморийн билэгдэл болгож, төрийн сүлдэнд залсан эрдэнийн хүлэг. *Ажинай моринд зэмсэг болсон, атаат дайсанд сүр болсон... (Зуун бил.)*

АЗ түр. аз, мо.б. аја; зол завшаан; хорш.аз жаргал

АЗАР I тө. а-tsa-га<сам. āsāḡya. мо.б. ајаг; 1. Энэтхэг газрын их багш; азарын хэл (энэтхэг хэл); 2. Вээдийн үеийн ном судар уншигч, номлол айлдагч; 3. их эрдэмтэн; Азарын хөндий (Өвөрхангай аймгийн Хархорины нутагт буй)

АЗАР II: азар үхэр; мо.б. ајаг; толгойдоо өтгөн сахлаг үстэй үхэр.

АКАШ сам. ākāša; мо.б. akaš; тэнгэр, огторгуй; *Ариун тэргэл саран нүүрт, акаш дахь одон мэт нүдэт (12 зох.)* .

АКШОБИ сам. akṣobhya; мо.б. аṣobi; "Үл хөдлөгч"; Тэгүнчлэн ирсэн бурхны нэг. Үлэшгүй харшийг үүсгэх нь бяруузанын үе, даган тачаахуй нь Базарсадын үе, авшиг өгөхүй нь Акшобийн үе, рашаан амсах нь Авидын үе, тахил өргөх нь Амогасидийн үе, магтахуй нь Раднаасамбхавын үе гэдэг. Акшоби бурхан дорно зүгний ариун орон Абиради улст ном номлон суудаг гэнэ.

АЛ түр. al; мо.б. al; ал шар; гал улаан өнгө, хурц улаан; Галын сорыг түргээр алай-алаз гэнэ. Монгол хэлний гал гэдэгтэй гарал нэг; ал харш (номын шар хувцас).

АЛАГ түр. alaq; мо.б. alay; al- (улаан)+aq(цагаан); 1. хоёроос доошгүй өнгө холилдсоныг нь; 2. тэгш биш, өөр өөр; алаг булаг (а. алагтай ажил; б. янз бүрийн өнгө холилдсон нь).

АЛАМ түр. alma; мо.б. alam/alma; Хонины хашаа, хот хүрээ; *Алагчууд хонидыг адуулж, алам дүүргэсү (МНТ)*.

АЛАНГАР сам. alaṅkāra, мо.б. alangyar; (Ков.); "чимэг", чимэглэл, гоёл.

АЛАЧУХА түр. alcuqa; мо.б. alcuq-a(МНТ); "майхан, овоохой" Ядуусын орогнох оромж буюу шургаагаар барьсан түр сууц, бүхээг, өөвөн гэр ч гэдэг.

АЛБИН уй. albasti; герег. ahalmani; мо.б. albin; 1. Үлгэр домогт гардгаар улаан өнгөтэй, улаан гуу жалганд орших нэг зүйл ад; ад албин; "Субашид" (Сономгара)-ын орчуулгад ablin (l~b) гэж гардаг. албины гал (шөнө үзэгдэх хөх гэрэл, амьд бодос ялзрахад үүсч ноцсон гэрэл), 2. *шилж.* харгис муу этгээд.

АЛГИНЧЛАХ манж. aljū; (=Түр. Alın"магнай, нүүр"), мо.б. aljūncilaqu; "алдар" гэсэн утгатай; тагнах турших; ...**ТИЙН ХЭМЭЭГЭЭД ЧИНГИС ХААН ӨӨРӨӨ АЛГИНЧИЛЖ ХАСРЫГ ГОЛ ЗАСУУЛАВ. (МНТ).**

АЛИГАЛИ: али галийн үсэг; сам. ali + gali (эгшиг + гийгүүлэгч); Аюуш гүүшний галиг үсэг. Самгарди хэлний үсгээс эх авч зохиосон арван зургаан эгшиг, гучин дөрвөн гийгүүлэгч. Али галийн үсгийг арга билгийн мөн чанар ч гэдэг.

АЛИС манж. alisu; мо.б. alisu; 1. хөх өвс; 2. үрлэж боловсроогүй үед ногооноор нь хонгордогтой нь хадсан буурцагт тарианы өвс.

АЛИУС алистай гарал нэг. мо.б. aliusu; 1. үр тариаг хадахад газар унасан үрээс гарсан өвс; 2. үерт автуулж дахин ургасан өвс.

АЛИШАМ зарим эрдэмтэд энэ үгийг алим, алма, алмарад, алис, алиус, алирс зэрэг үгтэй гарал нэг гэж үздэг. Угтаа самгардийн налишам (үз) гэдэг үгийг монгол бичгээр тэмдэглэхдээ н-ийн дуслыг орхисноос болсон гэх нь зохистой.

АЛЛААХ араб. Allāh; Ислаам шашны гол шүтээн. Ислаамын шашинтны ертөнцөд Аллахаас өөр сахиулсан байхгүй гэж үздэг. al(ал) - гэдэг угтвар дээр ilāh(илаах) буюу сахиулсан) гэдэг үг залгаж бүтээжээ.

АЛМАРАД перс. almurat; мо.б. almurat; Нэг буюу олон наст өроонго ургамал, улаан шаргал өнгөгэй, амтлаг, гонзгойдуу хэлбэртэй махлаг жимс.

АЛМАС араб. перс. almas; уй. almas, хинд. almāsa; мо.б. almas; 1. монгол ардын домогт эм шулам, айсхий, муус эмгэн гэсэн утгаар гардаг; 2. хүн дүрст нэг зүйл амьтан буюу цасны хүн; 3. өнгөгүй тунгалаг, оиц хатуу чанарын нэг зүйл эрдэнийн чулуу.

АЛЦАА алачуха, мо.б. alcaγ-a.

АМАНГАЛ сам. amangal; мо.б. amangyal; өлзий бус, ээл ивээлгүй, бэлэг дэмбэрэлгүй; ...**ЗЭМДЭГ АМАНГАЛ МУУ БЭЛГЭСИЙГ АРИЛГАЖ... ЗАСУУЛВАЙ (12 ЗОХ.).**

АМАР I сам. amara, мо.б. amur; (Ков.) "үхэшгүй, мөнхийн"; 1. энх түвшин, зовлонгүй, тайван; 2. дүү хүн ахмад хүнтэй мэндчилэхэд хэрэглэх үг.

АМАР II сам. amra > хинд. am; мо.б. amr-a; Citrus Medica; Mangifera; 1. Өмиөд Азийн халуун оронд ургах жижиг жижигхэн

цэцэгтэй, гялалзсан ногоон навчит мод; 2. шар ногоон хальстай, дотроо анхилуун үнэртэй, эхүүндүү амтлаг, нялцгайдуу улаан шаргал жимс. Монголоор анхилзгана гэж нэрлэх ч бий; *Тэр цагт тэр охины гарт нь амрын нэгэн жимс барьсан ажгуу. (Үл.далай).*

АМБАА манж. amba; мо.б. amba; "их"; 1. аавын үе тэнгийн ахмад хүнийг хүндэтгэн дуудах нэр; 2. амбан.

АМБАН манж. amban; мо.б. amban; "том, их"; 1. Манжаас монголд суулгаж байсан төлөөний сайд; Улиастайн амбан, Хүрээний амбан, Ховдын амбан гэж гурван амбан байв; амбан хот (Хятад улсын одоогийн Хайлаар хотын хуучин нэр. Амбан ноёны суудаг хот байсан учир ийн нэрлэж байжээ.); амбас (амбаны олон тоо, амбасын яам); амбасын үеийн юм (их дээр үеийн юм); 2. их, том; амбан шар (нас гүйцсэн шар); 3. нэг улсаас нөгөөд суух захирагч; амбан захирагч.

АМДОО тө. a mdo, мо.б. amdoa; Төвдийн дорно өмнийн хувьд орших Хөх нуурын газрын нэр.

АМИНДАВАА сам. Amithābha; тө. 'od drag med; мо.б. Amindava; "цаглашгүй гэрэлт"; Язгуурын таван бурхны нэг, урт насны шид увдис соёрхогч Авид бурхан.

АМРАГ түр. amraq (Н.П.) мо.б. amaraq; нэн дотносог хайртай хүн, хорш. **янаг амраг**

АМРИДА сам. amṛita; мо.б. amrita; "үхэшгүй, мөнхийн"; 1. үхэшгүй, үүрд мөнхийн; 2. домгийн ёсоор анх бурхад, асуурь нар сүүн далайг булж гарган авсан мөнхийн ундаа, бурхдын идээ буюу рашаан. Дундад үеийн монгол бичгийн дурсгалд тааралдана.

АНАВАД сам. Anavatapta; мо.б. anabad; "үл бүлээдэгч"; Кайлас уулын өлмийд орших ариун шүтлэгт Маансаровар нуурын эртний нэр. Төвдөөр *marham* (эс бүлээдэгч), *mitso* (далай) гэдэг. Нарны туяагаар бүлээсдэггүй далай гэсэн утгатай. Монгол аман, бичгийн зохиолд дайралдана. *Элдэв эрдэнэсээр цогцолсон Сүмбэр уул минь, энд тэндээс олон мөрөн цугласан Анавад далай минь (А.то).*

АНА МАНА тө. an man; мо.б. an-a man-a; 1. хүч тэнцүү байдал; 2. бараг адил, яв цав.

АНАМАД анавад; мо.б. anamad; *Анамад мөрөн далай аль талаар урссан бэ? (МАЗДЬ).*

АНАЛ сам. anala; мо.б. anala; гал.

АНАР I уй.түр. anar<перс.nar<сам.nārangas; мо.б. anar; Дугариг ногоон навчтай, шүхэр хэлбэрийн дэрэвгэр модны цэвэрхэн цагаан цэцгийн хулуу шиг үрийн оронд үрийн оронд хэсэг хэсгээр байрласан үр, амт исгэлэн, үр мөхлөгт хүрэн бор өнгийн жимс. Сэмбэрүү ч гэдэг.

АНАР II перс. anār, мо.б. anar; Amethyst; нал эрдэнэ; Бадмаарагтай адил боловч арай хүрэндүү буюу үзэмний шүүс мэт өнгөтэй, олон талст бүхий. Сайтар өнгөлсөн анарыг лавай дээр тавихад дээр нь галын дөл мэт өнгөтэй, гэрэл цацардаг гэж хэлэлцдэг ба түүгээр хөөрөгний толгой, гоёл чимэглэлийн зүйл хийнэ.

АМБАРАЙ аврай мо.б. angbarai; төвдөөр a'bras гэх ба үүний шанаган а (')-ийг хамаршуулан дуудсанаас ингэж бичих болсон бололтой.

АНВАН манж. anwan; түр. aluwan; мо.б. angvan; Хавтгай биетэй, шар цоохор, нуруундаа ганцхан сэлүүртэй нэг зүйл загас.

АНГАРАГ сам. anḡaraka; мо.б. angaraḡ; Мягмар, улаан нүдэн гариг. Гал гариг ч гэнэ.

АНГИ тө. ang ge; мо.б. anggi; 1. сургуулийн хичээл хийх өрөө; 2. бүлэг хэсэг, салаа салбар; 3. шилж. тусгай, онцгой; этгээд өөр; анги дамба (тө. ang ge dan po, "тэргүүн зэрэг", суралцаж буй зиндаандаа ном хаялцаад шалгарсан хүнийг хэлнэ.

АНГИР тө. ang gir; мо.б. anggir; Задгай ус бүхий газар цаг цагаар сэлгэн нүүж, нутаглах шувуу. Цагаан толгойтой, гал шар өнгөтэй, усанд шумбах хөвөх нь чадамгай. Лам шувуу ч гэдэг; Ангир шар уураг (эхийн хөхний сүү).

АНИА манж. aniya; мо.б. aniya-a; "он", "жил" буюу цагаан сар гэсэн утгатай. Монгол хэлэнд төрлийн доторх ахмад хүмүүсний нэрийг цээрлэх хүндэтгэлийн үг.

АНИР түр. anir; мо.б. anir; 1. Дуунаас дам дам доргиотон гарах шуугиан; чимээ анир. хорш; 2. сураг чимээ, мэдээ занги.

АНОА ор. апоа (лат. apoа); мо.б. apo-a; Нэг зүйл зэрлэг үхэр. Индонезийн Целебис арлын уулархаг газарт орших одой одос.

АНУСВАР сам. anusvāra, мо.б. anusvar-a; "оройн дусал" (Ков), үсгийн дээр тавих дусал, цэг.

АНУУРААД сам. anurāḡha; мо.б. anurad; Анурад ч гэдэг. Сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг, хилинцийн ордын дөрвөн од. Нэгэн эм есөн эрийг дарах одон гэсэн монгол

нэртэй. Бас Гар од ч гэнэ. *Хилиицнийн дөрвөн өд ануураад гялалзанхан харагдана биш үү? (Л.Т).*

АНХИАН манж. anghiyan; мо.б. ankiyan; Хавтгай өргөн биетэй, нарийн сүүлтэй, дээрээ хоёр бяцхан далбаатай, далайн ёроолын хортой амьтан, мах тэжээллэг арьсыг элдэж юм хийнэ.

АНЧАР ор. анчар(мал. Anisar // сам. Anisara); мо.б. ančig; ялмын намын модны төрөл, хорт сүүн давирхай гаргадаг мод; *...харгис харуул мэт анчар хорвоод ганцаараа шиг зогсоно. (Д.Н)*

АПАРАВАКТРА сам. aparavaktara; мо.б. aparavagtar-a; Самгардн яруу найргийн дөрвөн мөр шүлгийн хэмжлийн нэг нэр.

АРАВНАЙ тө. gab gnas; мо.б. gabnai; "сайтар оршуулах", Сүм дуган, бурхдыг ариусган машинд батаар оршуулах буюу амь оруулан тахих зүйл болгох зан үйл. Өөрөөр хэлбэл сүсэгтний сүсэглэдэг бурхдын зураг хөрөг, баримал цутгамлыг эзэн биед нь оруулж, дүрийг тодотгон, тахиж байх биет шүтээн болгос ёс. Аравнайлах (шүншиглэх буюу шар цаас буюу шар торгон дээр улаан шунхаар тарнийн үсэг бичиж, арц, зандан, гүгэл зэрэг таван үнэртэн, арвай, тутарга, нариму зэрэг таван тарианы үр, алт, мөнгө, сувд зэрэг таван эрдэнэ хийгээд, удвал, төмс, сэржмядаг зэрэг таван өнгийн цэцэг тэргүүтнийг шүншиглэх бурхны хөндий зайд хийж аравнайлна. Сүм зуугийн том том бурхдыг шүншиглэхэд бүхэл бүтэн алтан, мөнгөн юмбүү, дүү дүүгээр таван тарианы үрийг хийдэг. Бас адист нандин бодис, бурхны хөрөг, ном судар пэлдэн зэргийг хийх ёс бий. Ер сүм хийд, бурхны хөрөг баримлыг ариусган амилуулах); аравнай уншлага (дэлгэрэнгүй ба хураангуй аравнайг уншин ариутгаж, сүм хийд, бурхдыг биет шүтээн болгож ариутгахын тулд унших уншлага).

АРАВНАС аравнай; төвд бичлэгийг нь дөрвөлжин бичигт үсэгчлэн буулгасан хэлбэр.

АРАМ сам. ram; мо.б. ram; Бурхны шашны ёсонд бурхан болгон нэг нэг үсгээс үүссэн гэдэг. Галын бурхныг Рам үсгээс гарсан гэнэ. Монголын уламжлалт хэлзүйн бичгүүдэд ра- үсгийг гал махбодтой гэж үзэж ирсэн нь үүнтэй холбоотой; *арам үсгээс эгүдсэн ... (Зуун бил.)*

АРАНЖИН: аранжин зэс тө. gang byung zangs, "өөрөө гарсан зэс", сам. gañjana; мо.б. aranjin; "улаан, улаан шаргал"; цэвэр улаан шаргал зэс, улаан хүнцэл ч гэнэ.

АРАИШИН тө. gang bzin, (сам. svabhāva;) мо.б. aṅgṣin; "өвөрчлөн"; 1. алнваа юмын мөн чанар, төрөлх шинж; 2. зан ааш, ааш авир.

АРАТА ЗАНА Дэванагарын а-га-та ja-па таван үсгийг хэлэх бөгөөд энэ нь Бурхны номлосон таван язгуурт үсэг болно. Манзшир бурхныг бас ялгуугсан бүхний ганц үг гэгээлгэгч таван язгуурт бурхан гэдэг.

АРВАЙ түр. arbai, уй. aṅra; мо.б. arbai; Амуу тарианы сүрэл түрүүт ургамал, үрээр нь гурил хийж, шар айраг исгэн, охь нэрнэ.

АРВИС: арвис тарни; түр. arviṣ < сам. arviṣa; мо.б. arviṣ; 1. их гэрэл гарган, олон амьтныг аюулаас хамгаалах шившлэг тарни; *Нууц тарни, арвис тарниар хүлж, оройгоос төрсөн хаан нөхөд сэлт явж эс чадвай (Үлдалай)*; 2. мэдлэг, ухаан; арвис ухаан.

АРГАМАГ түр. aṅṅamaṅ, мо.б. aṅṅamaṅ; Дундад Азийн цэвэр угсааны морь, одоо бол гоёмсог цэвэр галбиртай морийг магтаж нэрлэсэн нэр.

АРДАГ түр. arṅaṅ (Н.П. "муудсан, хилэнцтэй"), мо.б. arṅaṅ; 1. хал зовлон үзээгүй. эдлэгдээгүй; танхил, атар; 2. ярдаг зөрүүд, хэдэр хэвцэг(зан); *ярдаг нохой; ярдагших(ардаг болох, зэрлэгших)*

АРДИР сам. arṅra; мо.б. arṅdir; Тэнгэрийн түвшний цагирагийн шадар бүхий хамтдахын ордын гялбалзсан гурван од. Жуулчин од ч гэдэг, бас Усанд алдсан шумнасын одон буюу Хэрцгий охин ч гэнэ.

АРИГ түр. aṅ- (цэвэрлэгдэх), aṅ- (цэвэр, ариун, нандин), тува. aṅ, aṅ- (цэвэр, ариун); уй. erik, бур. aṅ- (цэвэр), ариун (цэвэр, цэмцгэр), мо.б. aṅ- aṅ-; 1. цэвэр тунгалаг, цэнгэг, буртаггүй; ариг ус; 2. арви гам.

АРИМ тө. a-ṅe-ṅa; мо.б. arim; (сам. aṅ); "ад, зэтгэр, муу сүнс; чөтгөр" 1. түүхий гурилаар хийсэн эрлэгийн есөн яргачингийн сүг дүрс. Хүний сүнсийг дуудах үед саванд хийж битгүүмжлээд, эргэн тойронд нь есөн хувраг зогсож, тусгай уншлага үйлдсэний хойно гадагш гаргаж хаяад алх сүхээр бяц цохин устгадаг. *Туламнаас сүгнүүдийг дахин асгахад таван арим уруугаа харан ойчжээ. (Л.Т.)*; 2. хачин амьтан, хар мангас гэсэн утгатай муу хараал үг; 3. *шилж.* үл бүтэх этгээд; хуумгай хүн.

АРНАГ тө. aṅ naṅ, мо. б. aṅnaṅ, "хар агар", сайхан үнэртэй, нүдний эмийн өнгөтэй манлай мод, тослог буй(С.Р).

АРТАСЭД сам. arthasiddha, мо.б. artasidi; "тус бүтсэн", Шагжамуний эцэг эхийнхээ гэрт байх үеийн анхны нэр. Сиддхаартыг үз.

АРУР тө. a-ru-ra, мо.б. arur-a; Terminalia bellerica; Халуун орноо ургадаг нэг зүйл модны үр. Дотроо ястай, ясны дотор тослог идээтэй, эхүүн амт бүхий, хоёр үзүүр шөвгөр, гонзгой бөөрөнхий хэлбэртэй. Вишнү тэнгэр хүрдээр дэлдсэнд Раахын хүзүү тасрахад рашаан үсэрснээс арур ургасан гэдэг домогтой. Энэ нэрийн утга нь анагаах увдис агуулсан гэж эмийн сударт гардаг. А- нь үсгийн тэргүүн учир өвчин бүхнийг үүсгэгч хий, шар бадгана зэргийн гэмийг, -ру нь "мянган чадал төгс" гэсэн утгатай тул гурван гэмийн өвчнийг -ра нь бодь гөрөөсний эвэр мэт, долоон тамирын өвчнийг тус тус арилгана гэсэн байдаг. Тийн ялгуугч арур, аюулгүй арур, рашаан арур, арвитгагч арур, хатангир арур, шөвгөр хушууг арур, өчүүхэн хар арур гэсэн долоон зүйл бий. Хамгийн дээд нь намжил арур (тө.там ггуал a-ru-ra = Тийн ялгуугч арур) болно.

АРХАД тө. arhad < сам. arahanta < arahana, "дайныг дарсан", мо.б. arqad; 1. нисванисыг тэвчнгсэд. Бага хөлгөний дөрвөн бодгалийн нэг, нисванисын хорыг дарж, амирлуулан бага хөлгөний үзүүр ёс архадын үрийг олжээ. Архадад шарвааг, братигбуд хоёр орно. Хүний үйл, нисванис, үл мэдэхүй зэрэг сэтгэхүйн хөгжилд саад болдог аливаа зүйлийг гэтлэн давснаар "дайныг дарагч" буюу архад болдог гэж Бурхны шашны гүн ухаанд өгүүлдэг. *Бурхан-бээр түүнд дөрвөн үнэний ямарваа ном үзүүлсэнд архадын хутгийг олвай. (Үл.далай)*; 2. бурхан багшийн эрдэмт мэргэн шавь нар.

АРХАНД: архад; *Бас Модгалаяна тэргүүтэн арханд-тор-бээр зовлон буюу. (Турф.)*

АРХИ араб. arqi, (< өвр. arax."хатуу дарс" Шнөй), уй. arki, мо.б. araki; "ууршуулах", Дал модны шилмүүс буюу тутрагаар хийдэг согтууруулах ундаа, охьт унд., хөлчүүрүүлэх ундаа.

АРШИ сам. rsi, тө. drang srong, мо.б. arši; "шударга залагч"; Үзэл бодол, явдал, бясалгал гурвын шударга мөрт бие, хэл, сэтгэл гурваа өгөхүйеэ залан үйлдэхийн учраас шударга залагч гэжээ. Арши нь аглагт сууж, бясалгал хийн, рид хувилгаан, эрдэм увдис сурсан хүн. Бас даянч хувилгаан ч гэнэ. Аршийн манлай, их арши, дээд арши (Бурхан багшийн цол); Гурван арши(а. хүний ертөнцийн арши хүн., тэнгэрт байдаг тэнгэрийн арши,

уснаа оршдог усны арши). 2. вээдийн домгоос монгол домогт орж нрсэн бясалгалыг эрхшээгч тэнгэр; Арши тэнгэр.

АРШИМ ор. аршин; мо.б. aršim; (Ков.); 1. хагас алд буюу ойролцоогоор 71 см-тэй тэнцүү.

АРЬСУУ: арьсуу (арьсан) бөднө; манж. arsu; мо.б. arisu; Нэг зүйл бөднө шувуу буюу тогоруу шувууны нэг зүйл.

АРЪЯА сам. āryavalo < āryavalokita; тө. rγuan gas gzig, мо.б. arγu-a; “хутагт өршөөн үзэгч, мэлмийгээр үзэгч”; Хонсим бодьсатва; Арьяабал арван нэгэн нигуртай, бусдын зовлонг өөрөө үүрэхээ илтгэн тэргүүнээ арван нэгэн хэсэгт хуваасан гэх домогтой. Бас маанийн зургаан үсгийг зохиосон гэдэг. Иймд шашны аливаа гүрэм ном уншихын өмнө Арьяабал бурханд мөргөдөг ажээ.

АСАМ ГАРБХИ сам. asmakarbha; мо.б. asam-a garbhi; (Ков.) маргад.

АСАНГИ түр. asanki (Кур. asaṃkai < сам. asaṃkhyeya, Н.П.) мо.б. asanggi; “тоолшгүй”; 1. авидармаас номлосон тооны нэр, жаран оронтой тоо, ннүүмэл ч гэнэ. 2. хэмжээлшгүй; ...*Амин бие-бээр үл хайрлан асанги галавуудад зургаан бармидыг бүтээн явлаа (12 зох.)*.

АСАР = асуурь; *Осолдохгүй л¹ тэнгэр асар хоёр хүний маягтай гэж ойлгожээ (Л.Т.)*.

АСИТАКА сам. asitaki; мо.б. asitika; Халуун орноо ургах нэг зүйл өвслөг ургамал; *Гар хөлийн үес атирч аситаха ногооны үе мэт... (12 зох.)*.

АСЛИС сам. āślesā, мо.б. aslis; Тэнгэрийн бүслүүрийг огтлон орших Угсаагийн хүн ордын зургаан одны нэр, хэлбэр нь могойн толгой лугаа адил. Өрнө умрын шижмийн одон буюу үнэг одон ч гэнэ. *Ануурад биш аслис гэдэг угсаагийн хүн орд байлгүй дээ. (Л.Т.)*

АСУРИ сам. asura, мо.б. asuri; “тэнгэр бус” буюу “дарсгүй”. Бурхан шашны ёсноо зургаан зүйл амьтны нэг, тэнгэр газрын хоорондох дайнч амьтан. **Асуурын хаан**(ертөнцийн түмэн бодисыг бүтээсэн домогтой, таван тэргүүнтэй байсны нэгийг нь Шива тэнгэр хагалсан гэнэ. Иймд дөрвөн зүг харж, дөрвөн мутартаа вээд судар, лянхув, халбага, эрхи барьсан дүртэй). Асурийн чивх (охь архи); Асурийн цус (сармисны илт нэр). Асуурь ч гэж бичдэг.

АТ түр. ata, мо.б. ata; морь; agta~ata~ada(sun); агталсан морь; адуун сүрэг

АТАВА сам. ata~adava, мо.б. atava; (Ков.); "үл энэлэгч", Бурхны шашны дөтгөөр дияаны нэр.

АТГАГ түр. atqaq, мо.б. adqay; 1. нууж далдалсан дотуур санаа; 2. сэтгэлийн сэжгээсээ ангижирч үл чадах тээнэгэлзэх санаа; 3. далдуур хорсол занал өвөрлөсөн санаа; атгаггүй (хар хоргүй); атгаглах (далдуур сэжиг хорсол агуулах).

АТУУ манж. atu; мо.б. atu; эм загас.

АТУУХ манж. atuca, мо.б. atuc-a; эр загас.

АЧАЛ сам. acala, мо.б. aṣala; (Ков.) "Үл хөдлөгч"; хөдөлгөөнгүй үл хөдлөх.

АШВАТА сам. aṣvatta; мо.б. aṣvata; "морин оршихуй мод" (Ков.), Инжрийн мод.

АШИВАНИ ашуувани.

АШОКА сам. aśoka; мо.б. aṣuki; "гаслангүй"; сайхан бүсгүйн хөл хүрэхэд салаа мөчрүүдээс нь цэцэг жимс гардаг гэсэн домогт мод, бас энэтхэг ардын билэг зүйд залуу насны билэгдэл гэдэг.

АШУУВАНИ сам. aṣvini; мо.б. aṣvani; 1. сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг, Шийдмийн гурван од буюу нэг хүмүн хязгаар дайсан дарагч одон. 2. энэтхэгийн намрын дунд сар, цагийн хүрднээ намрын эхэн сар, хятад төвдийн нохой сар, монголын есдүгээр сар.

АЮУШ I: аюуш там; сам. avici; мо.б. ayuṣi; чөлөөгүй там. Найман халуун тамын нэг. Бурхны шашны номд гардгаар ширмэн тогоонд буцалгах, хурц сүхээр цавчих, төмөр алхаар дэлдэх, гар хөлд нь гадас шаах, ам хамарт нь халуун ширэм цутгах, араатан жигүүртнээр махыг идүүлж, цусыг соруулах зэрэг зүйл зүйлээр тарчилгадаг там ажээ. *Аюуш тамд орохоор нүгэл алдсыг нэгэн эгшинээ нүд ирмэх зуур хийж мэднэ. (Л.Т.)*

АЮУШ II тө. a-yu-si < сам. āyushaman, мо.б. ayuṣi; Насан төгөлдөр буюу Амин гавъяат; Насны тэнгэр буюу бурхан; Аюуш хадаг (Аюуш бурхны хөрөг бүхий хадаг, эцэг эх, ахмад настан, эрхэм хүндтэй хүнд голчлон барина).

АЯГА уй. .ajaq, мо.б. ayay-a; Идэх уухад хэрэглэх, шавар, шаазан, мод зэргээр хийсэн сав; аягалах (аяганд хийх), аягач (урьд цагт хаад ноёдод аяга барих гэрийн зарц).

АЯГА ТЭХИМЛИГ уй. ajayqa tekimlig, мо.б. ayay-a takimlig; "хүндтэй шүтээн" энэхүү аяга нь бишрэл, сүслэл, хүндлэл гэсэн

утгатай, аяга тавагны аягатай холбогдолгүй үг болно. Аяга тэхимлиг нь бурхны шашны ёсонд хоёр дахь удаагаа сахил хүртсэн гэлэн санваартан "аягаар гүйцэтгэгч" гэсэн үг гэж зарим судлаачид тайлбарласан ч бий. "Буяныг гуйх бөгөөд идээнийг гуйх, шадар амарлингуй, хурцлыг тэвчигсэд, сайнаар амьдран бясалгал хийвээс сэтгэлд зохицсон аяга тэхимлиг болмуй"(ШТ), *Аялгуу холбон магтагч аяга тэхимлиг Чойжи-Одсэр... (Зуун бил)*.

АЯД сам. ayuta, мо.б. ayud (Ков.); тооны нэр, түм. Наяд, аяд гэсэн хоёр үгийг монгол бичигт цэгтэй, цэггүй хоёр янзаар бичсэнээс нэг л тооны нэр гэж будилж ирсэн нь үзэгдэнэ.

АЯН сам. ayana, мо.б. ayap (Ков.); "зам, жуучлал"; Алслан явах явдал; аян жин *хорш.* аян шалтаг (ямар нэг зүйлээр шалтаг хийж өөр үйл хэргээс зайлсхийх завшаан олох); аянчин (аян замд яваа хүмүүс); аянших (алс замын явдалд алжаах).

Б

БАА I хя. ba; мо.б. ba; торгууль, шийтгэл; ял; *Албын хар баагаар миний ганц алтан бөлжгийг ... булаан авсан (Цэц.); баалах (торгох).*

БАА II хя. bā; мо.б. ba; 1. хулс, тэнз; баа ташуур; 2. хулс бургас зэргээр сүлжин гөрсөн хашаа.

БАА III бааш.

БААДУУ хя. Badao; мо. б. badau; "тэнэг"; 1. алиа, солио нь мэдэгдэхгүй марзан хүн; 2. цагийн эргүүлэх пүрш;

БААЗ ор. база (<фр. base < гер. basis), мо.б. baγaja; "үндэс, суурь, ул"; 1. нөөц, бэлтгэл; тэжээлийн баазтай болох; 2. түр байрлалын цэг буюу түшиц газар; цэргийн бааз; 3. юм агуулах газар; бараа бааз; 4. нийгмийн эдний засгийн байгуулал.

БААСАН тө. pa sangs; сам. sukra; мо.б. basang; сугар; 1. долоон хоногийн тав дахь өдөр; 2. нарны аймгийн нэгэн ертөнц.

БААШ хя. bāxi; мо.б. baγaši; 1. арга бач; бааштай хүн; 2. илбэ, ховс, жилбэ.

БААЮУ хя. wa yao; мо.б. baγuu; "тоосго, туйлуу"; Тоосго шатаах зуух; бааюуны газар.

БАБ лат. papa(< герег. papas, "эцэг"), мо. б. bab(Дов), католик шашны сүмийн тэргүүн, хутагт хамба., орчин цагийн монгол хэлнээ пап болсон.

БАВААСАН тө. pa-va-sangs; мо.б. bavasang; баасан; монгол хэлнээ зөвхөн оноосон нэрийн үүргээр хэрэглэгдэнэ.

БАВУУСЭРВЭ тө. ba'po ser po; мо.б. babuuserbu; "шар баатар", *Scutellarica baicalensis* Georgi; 40-50 см өндөр, олон наст өвслөг ургамал, монголчууд гүүн хөх гэж нэрлэдэг. Ардын эмнэлэгт өргөн хэрэглэнэ.

БАГ I согд. b'ү < перс. bag, "цэцэрлэг", мо.б. bay; цэцэрлэг, ургамлын хүрээлэн. Энэ үг монгол дөрвөлжин бичгийн дурсгалд дайралддаг.

БАГ II тө. pags pa, wags, 'bag, мо.б. bay; "арьс"; 1. толгой нүүрээ далдалсан хиймэл толгой буюу халхавч; цамын баг (цам харайхад өмсөх догшин бурхад хийгээд амьтны дүрсээр хийсэн хиймэл толгой); багт наадам (толгойдоо баг өмсч наадах цэнгээн); багий нь хуу татах (далд санааг нь илчлэх); цамын баг (шавар баримал барьж, түүнээсээ цаасан хэв авч давуу, цаас зэргийг давхарлан нааж, өнгөлж, будаж чимсэн догшин сахиус, бурхдын тэргүүний дүр буюу эсвэл цамд гарах ямар нэг амьтны байдлыг илтгэсэн дүрс); 2. *шилж.* өнгөлсөн халхавч; бамбай; хуурмаг багийг хүү татах; багчин (баг шууж хийгч).

БАГ III тө. bag, мо.б. bay; (идээ); Хүний ой дурсамжийг арчин баллаж, ухаан санааг балартуулан, өөрт нь холбоотой бүхнийг мартуулах хар өнгийн хорт идээ; баг идээ; баг идээндээ баригдсан хүн (гэр орны ажил үйлийн торонд орооцолдсон хүн); *Гэсэр хаан өвөр дээрээ унасан рашваны нэгэн мөндрийг авч залгиад баг идээгээ бөөлжив (Гэс).*

БАГВААХАЙ тө. pags pa bui'u; мо.б. baybaqai; "сарьсан шувуухай"; Монголоор сарьсан багваахай гэнэ. Урт хуруунуудыг холбосон сарьсан далавчтай, өнгө хар, хулганатай адил нэг зүйл амьтан, шөнө нисдэг. Эртний домгийн ёсоор соёогоо араатанд, далавчаа жигүүртэнд үзүүлж хоёр нутагтан болохоо илэрхийлдэг.

БАГВАР тө. pag phog-bag phog; мо.б. baybor; "арвайн аяга" (төвдчүүдийн үндсэн хүнс тэжээлд арвайн гурил зонхилдгоос арвайн гурил хийдэг аягаа ийн нэрлэжээ); 1. нх төлөв хус мод буюу модны үндсийг ухаж хийсэн, гадуур нь улаан, хүрэн өнгөөр ширдэж, дээр нь алтан будаг суулгаж навч цэцэг, найман тахил зэргийг зурсан хавхагтай аяга. Зочдын өмнө чихэр жимс, шар тос, чавга зэрэг амтат идээ тавихад хэрэглэнэ. 2. зэс буюу мөнгөөр бүрсэн том аяга; *Домботой халуун цайнаас*

мөнгөлсөн багвар аяганд хийж хүмүүст өглөө. (Л.Т.) 3. шилж. намхан багдгар гэр.

БАГЛА- түр. *baɣla*; мо.б. *baɣla-*; юмыг боож хүлэх, бэхлэх; *Гээгийг нь баглаж аваад гүйлэн хар мориныхоо сүүлнээс уяв (Гэс).*

БАГС тө. *phag ze*, мо.б. *baɣsa*; "гахайн хялгас", юманд будаг сэлтийн зүйл түрхэх хэрэгсэл; будгийн багс, багсдах (багсаар юм түрхэх).

БАГУЛАА тө. *ba ku la* (< сам. *vakkula*); мо. б. *bagula*; тэнгэрийн орны мод буюу жимс дуут цэцэг., эмэгтэй хүн цэцгэнд нь архи дарс сүрчвээс дэлбээгээ задалдаг гэнэ.

БАГЦАД тө. *drag tshad*, мо.б. *baɣcad*; найман гөрш буюу нэгэн бээр; *Баруун хойт зүгт наян багцад газарт Шамбалын орон буй. (Л.Т.).*

БАГШ хя. *ba-si*, мо.б. *baɣsi*; эрдэм ном заан сургах хүн, сургагч, номлогч; ажил мэргэжилдээ дагалдуулан сургагч; гурван ачит багш (бурхны судрын хөлгөнд санваар өгсөн, ном заасан, ном тавьсан багшийг, тарнийн хөлгөнд авшиг өгсөн, нууц ном, нууц уддисыг номлосон багшийг хэлнэ).

БАД I сам. *vaṭa*, мо.б. *bad*; *Ficus Indica*; Халуун орноо ургадаг, нэг үндэснээс мөчирлөн гарч, мөчрүүд нь бүдүүрсээр биеэ даахгүй болж газар хүрээд дахин үндэслэн тэндээсээ дахин мөчирлөн, мөчир нь бас дахин үндэслэх зэргээр газрын хөрс даган нүүн ургах том навчтай мод. Монголоор "олон хөлт мод" ч гэдэг.

БАД II сам. *vaṭa*, мо.б. *bad*; Бад модны навчны дүрстэй төсөөтэй нэгэн зүйл хээ зураг, зулын цөгцний суурь болон бурхны шавдан тэргүүтэнд урласан байдаг. бадтай цогц, бад хээтэй торго; бадла- (бад гаргах буюу гарах).

БАДАГ сам. *pādaka*, "хөлт буюу өлмийт", мо.б. *baday*; 1. шүлгийн доторхи нэг мөр буюу нэг утгат хэсэг хийгээд дууны нэг түрлэг; 2. одоогийн ойлголтоор аялга холбоцын нэг хэмнэлд захирагдаж тодорхой утга илэрхийлсэн хоёр болон түүнээс дээш шатаас бүрдсэн айзам өгүүлбэрзүйн нэгж.

БАДАЛ сам. *padola*; мо.б. *badul*; *Scorzonera* spp; Шар өнгийн цэцэгтэй, нарийхан нштэй, таслахад сүү гардаг, навч нь илд адил, эгц шулуухан өвс.

БАДАМ сам. *padma* (> тө. *padma*, мо. б. *badm-a.*, 1. нэгэн зүйл хээ зураг, бурхны суурины эргэн тойронд товойлгон хийсэн байдаг.,

бадамлах (бадам хээ гаргах), **зул бадамлах**(зулын гол цэцэглэх), 2. бадамлянхуа цэцэг, **бадам хорхой**(цэнгэг усанд байх цус сорогч хорхой)

БАДАМГОМБО тө. pad ma mgon po; мо.б. badmayombu; с. argvensis; Сууриараа сум хэлбэртэй, зууван буюу өндөглөг хэлбэрийн навчистай, урт ороогч иш бүхий, том ягаан цэцэгтэй олон наст ургамал. Чөдөр сэдэргэнэ буюу чөдөр өвс ч гэнэ.

БАДАМДОВЖИД сам. padma + тө. (pad ma) 'dab brgyad, мо.б. badmadobjid; найман салаат лянхуа", Бадамлянхуа цэцэг найман салаа навчтай гэдэг ажээ. *Бадамдовжид шинжтэй бат сайхан талдаа баян... (ЗУАЗ).*

БАДАМЛЯНХУА сам. padma + хя. liānhuā., мо. б. badmalingqu-a; балчиг шаварт уснаа ургах тансаг гоёмсог цэцэг. лянхуаг үз.

БАДАН I тө. ba dan, мо.б. badan; 1. банжид, гурван зүйл амьтны дүрс чимэглэлгүй өлгөдөг торгомсог бөсөөр хийсэн чимэг, гурван зүйл амьтны дүрс чимэгтэйг дуаз гэдэг; Бас сум дуганын таазнаас өлгөдөг хөх, цагаан, шар, улаан, ногоон таван өнгийн бөсөөр оёсон өргөн урт тууз. Энэ нь таван гэгээний өнгөний билэгдэл; 2. туг, хиур; *Мөнх газар зүгээ шашны бадан арван зүг дэлгэрвэй (МУЗД-I).*

БАДАН II тө. ba dang; мо.б. badang; Монгол цайд ордог нэг зүйл өвс буюу цайны ургамал.

БАДАР I: бадар цэцэг тө. patra < сам.patra, мо.б. badar; Модны ишийг түшин ургадаг салхины цахирмаа цэцэгтэй адил шаргалдуу цагаан өнгөтэй цэцэг.

БАДАР II: бадар хээ тө. pa dra < сам. patra, мо.б. badar-a; Угтаа янз бүрийн хээ угалзын зураг дүрс. Уул хаданд ургах бадар цэцэгтэй төстэй нэгэн зүйл хээ угалз. *Бадар угалз адил бачит муу санаа (ААЗ).*

БАДАР III сам. pattra, мо.б. badr-a; 1. том шар навчтай, өндөр ургадаг мөнх ногоон тураг мод, навчаар дэвүүр хийх ба бас юм бичиж болдог. 2. мөн модны навч. бадар судар (бадрын навчин дээр бичсэн судар).

БАДАР IV бадар галав, сам. bhadrakalpa, мо.б. badar-a yalba; "сайн галав", одоо үе, өдгөөгийн эрин.

БАДАР V сам. patra, мо.б. badir; 1. Тойдын дусал гуйх аяга; аяга тэхимлэгүүдийн зургаан зүйлийн сав хэрэгслийн нэг, шавар буюу төмрөөр хийсэн хоёр зүйл буй. Шагжмуни бурхны зарим хөрөг, цугтамалд мутартаа бадар аяга барьсан нь үзэгддэг. Бадар

аяга нь хар өнгөтэй амсар хомбогор, суурь дэвшээ сарвагар хэлбэртэй. Угтаа сүм хийдийн үүднээс буяны өглөг олохоор явагсад бадар аягатай явдаг байв. Бадар аяганы таван онцлог нь шавар, төмрийн аль нэгээр хийсэн, хэрээний нүд мэт хар, хаан өндөг мэт дугариг, бөх бат эдэлгээтэй, ёс кримын талаас адисласан байдагт оршноо. 2. бусдаас эд юм хэсч гуйхыг нь буюу эсвэл буяны нэмэр харамж олноос гуйхыг нь; бадар барих, бадарла-; Бадар хундага (Отгон тэнгэр уулын өвөр элгэнд орших, бадар аяганы хэлбэртэй үзэсгэлэнт нуур. Бадар барьж цуглуулах гэсэн утгаар нэрийдсэн бололтой. Энэ нуурыг мөнгөн эмээл хазаартай цагаан морь буюу есөн эрдэнээр чимсэн алтан, мөнгөн мандаагаар тахиж байсан гэдэг. Харин хожуу үед 50 лангийн мөнгөн эмбүү, алт, мөнгө, шүр, сувд зэрэг эрдэнээр тахидаг байсан мэдээ бий).

БАДАРЧИН самгарднийн *patra* гэсэн үгнээ -чин дагавар залгасан. Бадар гуйгч хүн буюу бадар аягатан. Буян хийхээр олноос нэмэр хандив гуйж явдаг хүн. Бадарчин хавчиг үүрэгтэй, нэг буюу хоёр таяг мод барьж явдаг байв. Бадарчин нь үүрэг зорилгоороо ялгаатай байсан. а. сүм хийд буюу икэс лам нарын зарлигаар өглөгийн эздээс эд мал бадарлан олохоор явагсад; б. сүм хийдээс оргосон доод давхаргын лам нар; в. мөргөл буян хийхээр буюу ном эрдэм сурахаар харь хол орныг зорин явагсад гэх мэт. бадарчлах (бадар гуйн хэсч явах), бадарчин явах (Завхан аймгийн Түдэвтэй сумын нутагт орших домогт уул)

БАДИР уй. *batir* (< сам. *pātra*. Н.П.), мо.б. *badir* (> халх. *badar*);

БАДГАНА тө. *bad kan*, мо.б. *badyan-a*; *badyan-a*; 1. хүний биений зүрхнээс дээш хэсэгт байдаг шороо ус хоёр махбодоос тогтсон буюу хүний хоол тэжээлийн хамгийн шимт зүйлээс үүсч бий болоод түүгээрээ төлждөг хүйтэн сэрүүн чанарыг үүсгэн бий болгогч зүйл гэж эмнэлгийн судар бичигт тодорхойлсон байдаг. Шүтүүлэгч бадгана, ялзлагч бадгана, амсуулагч бадгана, хангагч бадгана, барилдуулагч бадгана гэж таван зүйл буй; 2. хүний ходоодонд тусдаг хорт хавдар, нарийн өвчин ч гэдэг; бадганатах (бадгана өвчин хүрэх).

БАДМААНИЯМБУУ тө. *pa dma snying po*; мо.б. *badmaningbuu*; "лянхуан зүрх", Хятад, Балба, Индонези зэрэг оронд ургадаг нэг зүйл модны үр. Их хөлгөний ёсонд энэ үрээр хийсэн эрихийг ихэд бэлэгшээдэг, өөртөө бас үртэй гэдэг. Бадмаанямбуу уул (Булган аймгийн Тэшиг сумын нутгийн тахилгат уул).

БАДМААРАГ сам. padmaṅga, мо.б. badmaray-a; "лянхуан өнгөт", Улаан өнгийн туяа сацруулсан эрдэнийн чулуу, гоёл чимэглэлд хэрэглэнэ.

БАЗАРВААНЬ тө. badzra pa ni < сам. vajrapāṇi, мо.б. baḷarḷani. 1. Очирваань; 2. шилж.. дахин бүү үзэгд, нүдэнд бүү харагд, бүү үзэгд; базарваань хум пад (ээ бүү үзэгд!); *Ээ базарваань, түшлэг сэнтий дээр нь нэг том хүрэн эрээн могой хэвтэж байна гэнэ. (МАУ).*

БАЗАРТ: базарт хөлгөн сам. vajrayana, мо.б. baḷartu; Очирт хөлгөн-бурхны шашны сургаал номлолын зам мөрийн нэр. *Базарт хөлгөний амь мод, Бадмасамбавагийн адисаар... бас насыг олтугай. (Д.Р).*

БАЙ I хя. bāi, мо.б. bai; харваж буудахаар босгосон шав, пай ч гэнэ. *Байндаа ч үгүй, банзандаа ч үгүй (зүйр).*

БАЙ II хя. bēi, мо.б. bai; Мөрийцсөн тэмцээний мөрий, шан, хөхүүлэл; морины бай.

БАЙ БАЙДИ хя. bāi bāi di, мо.б. baidi; "огт хэрэггүй", ямар ч хэрэггүй, дэмий нэг, огт үр ашиггүй. *Тэнд бай байдийцаг өнгөрөөв. (яриа).*

БАЙБАЛИГ уй. baj baliq, мо.б. bayibaliq; "баян балгас; 1250-иад жилийн өмнө барьсан уйгарын үеийн хот. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутагт энэ хотын туурь бий. Нутгийнхан Бийбулаг гэж нэрлэдэг.

БАЙВАН тө. bas ban/big bang; хя. baifan; мо.б. bayibang; Хар, ногоон, шар хүхэр хүчлийн давсан талст. Мөнгө гууль өнгөлдөг, алт шардаг, гууль зэсийг дуутай болгоход найрлагад нь орно; байвандах (мөнгийг байвантай усанд буцалгаж өнгө оруулах).

БАЙГУА хя. bāi guā, мо.б. bayigua; "цагаан гуа", гичийн төрлийн нэг зүйл ногоо болох гаймууны үндэс.

БАЙЛАН хя. bāi lian, мо.б. bayilan; Хуучин цаасыг дахин боловсруулж хийсэн бүдүүлэг цаас.

БАЙЛАХ хя. bāi, мо.б. bayilaqu; Эд юмаа биечлэн тоолж бүртгэх; малаа байлах.

БАЙМАН бамин,

БАЙТУУ хя. bāitōu, мо.б. bayitu; Юманд ор дэвсгэр болгож түрхэх нэг зүйл цагаан будаг; байтуудах (байтуугаар дэвсгэр болгон будах).

БАЙХУУ ор. байховый, мо.б. bayıquu; Халуун газар ургах үслэг цагаан үртэй, хүрэн навчтай цайны ургамал, түүнийг боловсруулж хийсэн цайны идээ.

БАЙЦАА хя. báicài, мо.б. bayıcaı; "цагаан ногоо", идэшний ногоо. Орос байцаа, хятад байцаа, цэцэгт байцаа гэж ялгаатай бий. Байцай ч гэж бичнэ.

БАЙШИН перс. piš-twān piš-aiwān > ар. baising>; мо.б. bayıšing; Хүн суух, юм агуулах мод, тоосго, чулуу, шавар зэргээр барьсан барилга.

БАЙШИНХУР түр. baisingqura, мо.б. bayisingqor (МНТ); догшин жигүүртэн.

БАЛ I: бал мод; сам. bala; мо.б. bal; Агар, зуун наст мод, төвдөөр гуа'sing гэдэг ба үүнийг сунжруулж яншин гэж нэрлэх ч бий.

БАЛ II сам. bala; мо.б. bala (Ков.), хүчирхэг, эрэлхэг, бат бэх.

БАЛАГША сам. plaksa; мо.б. balagš-a; Ficus venosa; Инжрийн мод.

БАЛАХА сам. palaha, мо.б. balaq-a; "үүлэн хүчит"; Цайвар хөх зүстэй, үүлний хүч мэт хурдан явдаг морины хаан, морин эрдэнэ гэж домогт гардаг.

БАЛАШ сам. palāsa; мо.б. balaš-a (Ков.); Улаан цэцэгт мод, Butea frondosa; Гүргэмийн төрлийн мод, Cuscuma reclinata Rox.

БАЛБА тө. Bal-po(yul), мо. б. Balbo (орон); "ноост" буюу "хонины ноост орон", хонь өсгөн эдэлж ноосоор нь цэмбэ тэрэм хийдэг учраас ингэж нэрлэжээ.

БАЛБАЛ түр. balbal; мо.б. balbal; Монгол нутагт байдаг эртний түрэгийн үеийн булшны хэдэн тал руу босгосон зэл чулуун овоо буюу газарт шигтгэсэн чулуун зэл.

БАЛДАНЛХАМ тө. dpal ldan lha mo; мо.б. baldanlhamo; "төгс цогт охин тэнгэр"; Арван догшин сахиусны нэг, цагаан дара эхийн дүр. Биенийн зүс бараан, амаа ангайж дөрвөн соёо гаргасан, эргэлдсэн гурван мэлмнйтэй, үс нь боссон, хүний арьсаар цээжээ бүрж, хохимойг нь эрхилж зүүсэн, баруун мутартаа очир толгойт бороохой, зүүн мутартаа гавал барьсан, тэргүүндээ шүхэр бүхий догшин бурхан. Буян хишгийг урин залахын тулд битүүний орой Лхам бурхныг залж уншлага хийдэг.

БАЛДАРГАНА балчиргана түр. *baltirγan*; мо.б. *baldaγan-a* (Рас.) Уулархаг газар, уул хярын жалга судагт ургах гоньд шиг үртэй дүгрэг түрүүний нам. Баавгай, гөрөөс иднэ.

БАЛДИГ тө. *bal tig*; мо.б. *baldig*; Балба дэгд гэсэн үгийг хураангуйлж нэрлэсэн нэр. Дэгдийг үз.

БАЛЖИННЯМ тө. *dpal sbyin ngyama*; мо.б. *baljinnim-a*; "цогт өглөгийн нар"; Балжиннямтай өдөр ч гэнэ. Энэ өдөр нь сар бүрд гол төлөв нэг удаа тохиох бөгөөд цог буяны маш сайн өдөр, аливаа үйлд сайн гэдэг.

БАЛЖИР: балжир чулуу тө. *dpal 'byog*; мо.б. *baljor*; "цогт найрлага"; Отгон тэнгэр уулын өвөр биед, далайн төвшнөөс дээш 2500 гаруй метрт өргөгдсөн газарт Дуут хэмээх бяцхан нуурт байдаг сампингийн эрих хэлбэртэй, эрчлээ бүхий бөөрөнхий чулууг нутгийнхан ингэж нэрлэдэг. Энэ чулууг эмийн увдистай, хоолойн өвчин, идээт буглаанд сайн гэдэг байна.

БАЛИГА тө. *baleka* < сам. *ballika*; мо.б. *baliγ-a*; *Akebia quinata*; Халуун оронд ургах цэцэг навчгүй, ороонго ургамал. Зузаан хар саарал холтостой, тэр нь гашуундуу амттай.

БАЛИАМ мо.б. *baliyam*; Балим гэдэг үгтэй гарал нэг. Сарлагийн буханд гарсан монгол үнээний гутгаар үеийн төл. Нэг дэх үе нь хайнаг, хоёр дахь үе нь ортоом, гутгаарх нь балиам болно.

БАЛИЙ сам. *bali*; мо.б. *bali*; Гурван ертөнцийг эзэлсэн мангасын хаан. Тэнгэр нар түүнийг дарж өгөөч гэж Вишнү тэнгэрээс гуйсанд Вишнү одой хүний дүрээр очиж тэр мангасын хаанаас гурван алхам газар гуйжээ. Зөвшөөрмөгц нь нар болж хувираад нэг алхаж дэлхийг эзлээд, хоёр алхаж тэнгэрийг эзлээд, гурав алхахдаа мангасын хаан Балийг гишгэж тамд унагаж дарсан домогтой.

БАЛИМ тө. *ba lang*; мо.б. *balim*; 1. үхрийн үрсийн цацлын үгэнд гардаг үхэр сүргийг үржүүлж өсгөх тэнгэр; 2. үхрийг муушаасан нэр.

БАЛИН сам. *bali*; мо.б. *baling*; "өргөл"; Хуурч болгосон арвайн гурилаар хийсэн суварган буюу гурвалжин цац хэлбэртэй, бурхны омоно орон тавих оргөлийн идээ; догшидын балин (Зүрхэн тарнийн үсэг бичсэн, шулуун, гурвалжин хэлбэртэй том балин, эргэн тойронд нь нөхөр сэлт болгож олон балин тавина); мах цусны балин (хүний биеийн гол эрхтэн

хийгээд тавхай, сарвуу зэргийг дүрслэн хийж хүрнээр будсан бүдүүн ширхэгт гурилан балин. Хурал дуусахад шатаах буюу гаргаж хаяна. Гай золиг, муу ёрын идээ гэх тул үл иднэ); **ЧӨТГӨРИЙН** нүдийг балингаар хуурах (зүйр); есөн их балин (Монголын сүм хийдэд сар бүрийн 29-нд ад чөтгөр дарахад зориулан есөн их балин залдаг байв)

БАЛИНЧ бални (сам.) + ч (мо.); мо.б. balingci; бални хийдэг хүн. *Тэр цагт хөгшин муу ахыгаа балинчаар аваарай даа. (Л.Т.)*

БАЛМАД ор. баламут, мо. б. balamad; хэрцгий, танхай, будилаан таригч, үймүүлэгч этгээд., **балмадлах**(балмад байдал, танхай зан авир гаргах)

БАЛНАД тө. bal nad, мо.б. balnad; гэдэсний халдварт халуун хижиг өвчин.

БАЛТ түр. palta, мо.б. balta; Сүхний өөр нэр, лантууг ч бас хэлнэ.

БАЛУУ тө. ba lu; мо.б. balu; Rhododendrons. 3-4 метр өндөр, цагаан судалтай, тансаг анхилгат нарийн цул мод, үрийг бас балуу гэнэ. Төвдийн өндөрлөгт ургадаг, навч ба долонгоор нь хүж хийдэг. Цэцгийг даль гэнэ. Эмэнд хэрэглэнэ.

БАЛХА балаха; *Хүлэг хурдан боловч морины хаан балха лугаа адил бус (Д.Р.)*

БАМ тө. "bam, "чийг". мо.б. bam; Амнн дэм дутах буюу чийгээс болж судасны хана хямран, шүд буйл бусад эрхтэн хавдаж цус нэвчих өвчин. *Чийг бам гэдэг өвчин тусаж... (Б.Р.)*

БАМБАЙ тө. spang spos, мо.б. bangboi; "зүлгийн хүж" ; *Nardostachys jatamansi*; Ягаан цэцэгтэй, үнэр сайхан, нугын өвслөг ногоо. Үндсээр нь эмийн ханд хийнэ. Хүж өвс ч гэдэг.

БАМИН тө. ba-men, сам. gavaaya, Vos gavaelus; мо.б. bamin; 1. Азийн өндөрлөг болон Төвд оронд байдаг уулын зэрлэг үхэр, зэрлэг бух. Бас гаршуулж тэжээсэн нь ч бий. Сүү шим ихтэй, эвэр нь эмийн найрлагад орлог. Хүрэн өнгөтэй байман нь энэтхэгт байдаг, урт бөөрөнхий эвэртэй; 2. үхэр лүгээ хэлбэр адил хайнагийн тугал; 3. заантай адилавар бөгөөд хөл охор, биедээ бидэр хайрстай, хамрын үзүүрт нэг эвэртэй нэгэн зүйл гөрөөс; хирс ч гэнэ.

БАНАГ тө. sba nag, мо.б. banay; "хар үст (хар гэрт)"; 1. хар сарлагийн үс саваг буюу өрмөгөөр хийсэн хавтгай оройтой майхан, бас тийм бүрээс туургатай гэр. Мөн тэр гэрт суудаг зүүн хойт Төвдийн нүүдэлч овгийн нэр; 2. Монголын баруун зүгийн

зарим нутагт илүү гэрийг нэрлэх нэр. Энэ тухай их дэлгэрсэн шог яриа ч бий. Нэг хүн нэг айлд ирээд гэрийн эзнээс: "Танай зүүн гэр чинь хэнийх вэ? гэсэн гэнэ. Гэрийн эзэн: "Манай банаг" гэсэнд өнөө хүн: "Банаг гуай бий юу?" гэж асууж доог тохуу болсон гэдэг.

БАНАЦАН тө.ра на се; сам. panasa; мо.б. banaṣan; Хөлдөхдөө навч нь зулгарахгүй нэг зүйлийн тослог жимст ургамал, мод.

БАНД I тө. ban da'<сам. vanda/vandaka; мо.б. band (Ков.); Харш хорт ургамлын нэр.

БАНД II манж. bando<сам.bandhuka; мо.б. bandu; Цэцэг гардаггүй нэгэн зүйлийн модны үндэснээс үзүүр хүртэл хальсанд нь ургадаг жүржийн адил том жимс.

БАНДАН хя. bāndǎng; мо.б. bandang; 1. түшлэггүй урт нарийн исэр; 2. монгол гэрийн дотор тавих хагас тойрог хэлбэртэй богинно модон ор.

БАНДИ тө. ban de<сам. vandyā; мо.б. bandi; 1. бурхны шашны ёсны анхан шатны сахилтан; 2. эрэгтэй хүүхдийг дуудах нэр.

БАНДИД сам. pañḍita; мо.б. bandida; Ухааны таван орон буюу учир шалтгааны ухаан, дуун ухаан, тэжээх ухаан, урлахуй ухаан, дотоод ухаанд мэргэжсэн хүнд олгож байсан ном эрдэмийн цол. ...*Саж бандид ач хүүтээ дэгуулж ирсэн. (Суба.)*

БАНДУГА сам. bandhūka; мо.б. bandhuaka (Ков.); Улаан цэцэгтэй бяцхан мод.

БАНЖИН тө. spang gyaṅ; мо.б. bangjan; "зүлгийн чимэг"; Өвсөн дунд намар цагт ургадаг нэг зүйл цэцэг. Өнгөөрөө хэдэн зүйл байдаг; Банжингарав (тө. span gyaṅ dkar po, "зүлгийн цагаан чимэг", *Gentiana algida*; Хас хатгуур цэцэг ч гэнэ); Банжин омбо (тө. span gyaṅ sngon po, "зүлгийн хөх чимэг", *Gentiana decumbens*); Банжиннагва (span gyaṅ nag po "зүлгийн хар чимэг") гэж гурван зүйл бий.

БАНЗ хя. bǎn zī, мо.б. bangja; 1. зүсмэл хавтгай мод; 2. хуучлалтныг шийтгэж зодох хавтгай мод, бас шир буюу хулсаар хийснийг банз гэнэ; банздах (банзаар занчих); банзлах (а. банз болгох; б. үслэг арьсыг банзанд ороож толийлгох).

БАНЗА сам. pañsa; мо.б. pañja; "тав"; банза бэлгэ = таван бэлгэ (номын төвийн бэлгэ, билиг тэгш чанар бэлгэ билиг, тус тус онох бэлгэ билиг, толь бэлгэ билиг, үйл бүтээх бэлгэ билиг);

Энэ үг нь банзарагч, банзадандар зэрэг үгийн банза болно. "Данжур"-т таван ухааныг банза ухаан гэж бичсэн нь дайралддаг.

БАНЗАЛ сам. pañcāla; мо.б. baṅjal~banjal; 1. Хималайн бэлээс чамбал голын хооронд, одоогийн Дели хотоос баруун хойт зүгт орших газар орны нэр. Хожуу үед өмнөд, умард Банзал гэж хоёр хуваагдсан. Энэ хоёр улс Ганга мөрнөөр зааглагдаж байв. Панчал орон ч гэдэг; 2. Банзал орон бөс даавуугаар ихэд алдаршсанаас бөс даавууг нь панчалика (банзал орны хувцас) гэж нэрлэх болсон нь монгол, төвд хэлнээ банзал болж орсон. Тэр нь лам нарын бөгсөн биеэ ороох хувцас, эмэгтэй хүний бэлхүүснээс дооших (урт, богино) хувцас зэргийг заах болжээ; 3. *шилж.* садар самуун хүн.

БАНЗАЛИГА сам. pañcalikā, мо.б. baṅjaliga (Ков.); 1. таван өнгөт хувцасны нэр, банзал; банзалигаа ч гэнэ; 2. панчал орны; *"ba" үсгийн утсаар нэхсэн бөс банзалигаан торгоос бүтсэн...* (МУЗД-1).

БАНЗРАГЧ сам. pañcagaḥṣā; мо.б. baṅjaraḥṣa; "таван сахъяа"; Энэ ном таван судраас бүтнэ. Үүнд: "Их мянганыг маш дарагч нэрт их хөлгөн судар", "Их ухааны тарнисын хатан", "Хутагт өөр өөр дагагч их ухааны тарнисын хатан", "Их сэрүүн ой нэрт судар", "Их нууц тарнийг даган баригч судар" эдгээр болно. Монгол бичгээр banjaravs-а ч гэж бичдэг.

БАНЗДОО тө. spang tsi 'do bo, Saussurea costus; мо.б. baṅjado-а; Үнэр сайхан, навч наалдамхай, элтэс улаан, иш урт, цэцгийн өнгө цагаан буюу хар, цоохор, өвслөг ургамал, эмд орно.

БАНИ сам. pāni; мо.б. paṇi (Ков.); Очирваань гэдэг үгийн өнцгийн хувирсан хэлбэр, мутар гар гэсэн утгатай.

БАНЛАГ тө. dbang lag=сам. Indrahasta; мо.б. vaṅglay~baṅglay; Эрт цагт Хормуст тэнгэрийн хөвүүн Банбодовдонгийн гарыг могой толгойт ягчсын хөвүүн Жижээ сумаар тас харвасанд Банбодовдон уурлан Жижээгийн гарыг илдээр цавчжээ. Тэр цагт Банбын гар газарт унахдаа ерөөлийн хүчээр доод үндэс нь гал адил, дээд навч нь илд адил "Ғанлаг" (эрхтийн гар) хэмээх ургамал болсон гэдэг домогтой. Монгол эмний сударт: навч, хөл нь ногоон, хонгорцоггүй, зууван, зөөлөн цэцэг нь хөх шар, эргэсэн манжлага адил, үр чавга мэт, үндэс нь гарын хуруу адил, үнэр улаан зандантай адил гэсэн байдаг. Бас төмслөг,

зууван шулуун иштэй, шовх үзүүрт навчтай ягаан буюу улаан бор цэцэгтэй олон наст өвслөг ургамлыг хэлнэ гэсэн байдаг.

БАНТАН хя. bāntāng; мо.б. bantang; 1. дутуу зуурч багсарсан гурилыг үрж буцалгасан шөлтэй хоол; 2. *шилж.* алив юмны зөв буруу, эх адгийг хольж хутган будилаантай болгосон нь; *хорш.* холион бантан; бантагнах (холион болгох).

БАЛУУ тө. ba lu, мо.б. banu; Агуйн дээврээс монцоглох унжин тогтсон байх ба хөх, цагаан буюу цайвар шар өнгөтэй, үнээний хөхтэй адил, дотроо нүхтэй, гаднаа атираа хуниастай бас эвэр туурайтай адил шохойн чулуулаг. Хөхөн чулуу, үнээн хөх ч гэдэг. Эмнэлэгт хэрэглэнэ.

БАНЧИН тө. pan chen<pan dida chen po; мо.б. bančin; "их бандида"; Таван ухаанд суралцаж төгссөн лам, Банчин эрдэнэ, Банчин богд зэргээр дуудна. Бүрэлбаагийн тайлбарт үз.

БАНШ хя. biān shǐ, мо.б. biyangsi~bangsi; Хярсан мах, ногоо, амтлагч зэргийг багсран гурилд боож чимхээд чанах буюу жигнэн идэх хоол.

БАНШАА тө. pan shwa мо.б. banša; "бандид малгай"; Шовгор оройтой, улаан өнгийн дотортой, шар торгомсог эдээр хийсэн гадартай, урт бүчтэй малгай. Богд Адиша болон Зонховын өмсөж байсан малгай. Банжид малгай ч гэдэг.

БАР I тө. paṅ; мо.б. baṅ; 1. зураг хөрөг, бичиг ном дармаллан хэвлэх сийлмэл хэв; модон бар, барын ном; 2. хэвлэхэд хэрэглэх төмөр, чулуу, мод зэрэгт гаргасан зураг; барчин (а. бар сийлэгч; б. барлагч); барлах (ном, зураг дармаллах).

БАР II перс. pars~fars; мо.б. bars>(манж, тунг. bar, солон. бар, бари); түр. bars; 1. мигуй адил эрээн бидэрт арьстай, сүүн тэжээлт араатан; 2. билгийн тооллын 12 жилийн гутгаар жилийн нэр; мөн тооллын жил бүрийн хаврын тэргүүн сар; өглөөний 3-5 хүртэлх цагийн нэр (Барс жилийн барс сар гэх мэт); эр бар (хавтай чадалтай).

БАРАГ түр. barak; мо.б. baruṅ; Өтгөн саглагар урт үстэй, хурдан хөдөлгөөнтэй нэгэн зүйл нохой; *Балмад довтлох бараг мэт (МНТ).*

БАРАГШИН тө. brag šun; мо.б. baruṅšin; "хадны хайлмал"; Өтгөн зууралдсан байдалтай элдэв органик нэгдэл агуулсан өвөрмөц хольцтой давирхайлаг хар зүйл. Хадны цус, хадны цай,

хаднаас төрөгч, хадны шим, хадны рашаан зэрэг олон нэртэй. Эмд орно.

БАРАМ I бармай ; *Бармай модны сүүдэрт суу (Гэс).*

БАРАМ II тө. *bra ma*; мо.б. *baram*; Төвдийн лидэр (үз).

БАРАМ III тө. 'rag ma; мо. *baram*; 1. гүрэм хийхэд хар гурилаар барьдаг нэг зүйлийн ад чөтгөрийн дүрс; 2. хамаал үг.

БАРАМНАС сам. *paramaṇu*; мо.б. *barmaṇus*; Цонх хаалганы завсраар гялалзсан нарны гэрэлд жирвэлзэн үзэгдэх хумхи тоос, эгэл хэсэг. Дорно дахины гүн ухаанд бүх юмыг хуваагдашгүй барамнасаас бүрдэнэ гэж үзэж байв. Гэвч арга билгийн нэгдлээс тогтсон барамнас байнга хувьсан хөдөлж хөгждөг гэж үздэг.

БАРАМСАЙ тө. *bram ze*; мо.б. *baramsai* = бярман; Төвд хэлний бярман гэсэн утгатай, монгол хэлнээ зөвхөн оноосон нэрийн үүргээр хэрэглэгдэнэ.

БАРАНЗАД тө. *bar mdzod*; мо.б. *baranjad*; "дунд сангийн" хадаг.

БАРАНИ сам. *bharaṇi*; мо.б. *barani*; Сарны зурхайн хорин найман одны нэг, монгол нэр нь Авагч элээ одон, одоо гоё хүүхэн гэж нэрлэж буй.

БАРАТА сам. *varata*; мо.б. *barata* (Ков.); Шар зөгий.

БАРВАД тө. *par pa ta*; мо.б. *barbad*; *Hypocotum lactiflorum*; Намуу цэцгийн намын нэг наст ургамал, 40-50 см өндөр, навч хөхөмдөг, цэцэг шар өнгөтэй.

БАРИГША сам. *parikṣa*; мо.б. *barigṣ-a* (Ков.); Алиаа юмны бүтцийг тодорхойлох судалгаа, тойм, шинжилгээ.

БАРИШАД сам. *parišada*; мо.б. *barišad* (Ков.); Үзэл санаа, үйл ажил, аж амьдрал зэргээрээ ойр дотны хүн. Бас иөхөр, замчин, бараа бологч, шадар зэрэг утгатай.

БАРМАЙ сам. *varami*; мо.б. *barmai*; Нэгэн үл өндөр бүдүүн алинмын мод. Барам ч гэнэ.

БАРМИД уй. *baramid* < *paramit* < сам. *paramita*; мо.б. *baramid*; "чанадад хүрсэн"; Бурхны сургаалын парчины аймаг дахь бодь сэтгэл буюу билэгт хүргэх ёс суртахууны шинж. Үүнд: өглөг бармид, шагшаабад бармид, хүлцэнгүй бармид, хичээнгүй бармид, дияаны бармид, билэг бармид эдгээр болно. Эдгээрт мэргэн арга, ерөөл, хүчин, бэлгэ билиг дөрвийг нэмж арван бармид болгодог. Эхний зургааг "билэг бармидын их оньсыг

хураасан товч” гэдэг. Эдгээр бармидыг чанад хязгаарт хүргэх гэгээрэхүй буюу бурхан болох үндэс гэдэг.

БАРС перс. *barz*; мо.б. *bars*; цагаан барс(эртний домогт гардаг өрнө зүгийн эзэн) Бар гэдгийн тайлбарт үзэе үү.

БАРУИА Варуна, мо.б. *barun-a* (Ков.).

БАРУР тө. *ba ru ra*; мо.б. *barur-a*; *Terminalia belerica*; Дулаан газар ургадаг мод. Мөхлөг үртэй, эхүүн амттай, дотроо хар хальстай, тослог идээтэй, эмд хэрэглэнэ.

БАРХАН тө. *rag khang*; мо.б. *barqan*; “барын байшин”; Модон бараар ном бичиг дармаллах хэвлэлийн газар.

БАРХАСВАДИ сам. *brhaspati*; мо.б. *barqasbadi*; “их (үг)-ийн эзэн”; энэ үгийн брихати (брихас) нь Ригвээдийн дотор олонтаа дайралддаг шүлгийн хэмжээний нэр, *pati* нь “эзэн” болно. Угтаа Вээдийн тэнгэрсийн нэг, тэнгэрсийн багш ч гэдэг. Пүрэв, Модон гариг.

БАРЦАД тө. *bar chad*; мо.б. *barçad*; “завсрын гай”, Тотгор, саад, гай зэтгэр; Санамсаргүй учрах гай түй. Бурхны шашинд үздгээр тухайн хүний заяа төөрөг, хий морь доройтноос барцад учирна гэдэг. гай барцад; барцад цөв.

БАРЧИД = барцад; *Ноёнтон барчдаа нимгэлж, буян үйлдэх, золиг гаргах хэрэгтэй болоод байгаа юм байна. (Б.Р.)*

БАС түр. *basa* (Н.П); мо.б. *basa*; дахин, мөн адил, мөн; бас дахин.

БАСАР I перс. *bazar*; уй. *bajar/badzar*; мо.б. *basar*; 1. зах зээлийн газар, зах дэлгүүр; 2. хот, балгас; басарын тэргүүр(А. То. Хотын их зам) *Басрыг захирагч сайд (Ков.)*, *Басар-а бүхий-дор бичивэй (Турф.)*; 3. гацаа, тосгон.

БАСАР II барс.

БАСУ сам. *vasu*; тө. *ba'su*; мо.б. *basu* (Ков.); 1. эд бараа, баялаг; 2. агуу их.

БАТАЧИ түр. *bataci*; мо.б. *bataci*; малчин.

БАХ түр. *baqa*; мо.б. *baq-a*; Хойт хоёр хөл нь үсчиж хөдлөхөд зохицсон урт, сүүлгүй, газар уснаа явагч хоёр нутагтан. Мэлхий ч гэнэ.

БАХИАП ор. бахилы., орос бахиал, нэг зүйл гутал.

БАЦАГ сам. *pravasatha*; мо.б. *baçay* (<түр. *basay*); 1. шашны ёсонд нэг хоногийн сахил санваар буюу эсвэл мах тос зэрэг улаан идээ амсахгүй, гагцхүү ном бясалгал хийх тодорхой хугацаатай санваар; 2. хоол идэхгүй байхы нь. бацаг барих (нэг

хоног хоол идэхгүй байх); ...ашиг төгөлдөр байсан нь...дүйцэн өдөр бацаг барьсны буян (Б.Р.); бацаглах (бацаг барих).

БАШИГА сам. vaśikā >тө. ba sa ka>мо.б. basaka~basiy; Adhatoda vasica, Jasticia ganderussa; 1. өвсөн иштэй, цэцэгт таван зүйл өнгө бий. Хэлтэс дан буюу давхраар тохнолдоно. Шовгор нарийн навчтай; 2. 20 гаруй метр өндөр, навч зулгарагч тураг мод, түүний жимсийн нэр. Жимс нь гашуун, сэрүүн чанартай, Хушга ч гэнэ.

ВАШИЙВ (Башийх) ор. спасибо., ярианы хэлнээ сэтгэл ханах гэсэн утгатай.

БАЮУМАРАГ сам. vyomaka; мо.б. bayumarag; Өндөр сүрлэг барилгын гоёл чимлийн хээний зүйл. Монгол бичгээр bayumtak гэж бичсэн ч байдаг. Өмнө өрнөөс Эрдэнэ гарахуй (Ратнасамбхава. О.С) нэрт бодисадва ирж эрдэнийн баюумараг чимгийг үзүүлвэй (12 зох.).

БАЯГЗАВАА тө. spa yag tsa ba; "баягийн үндэс", Зүрхэн цэцэг гэж монголчууд эртнээс нэрмэж ирсэн байх ба баягзаваа нэрээр алдаршжээ. Эмд орно.

БИБИЛ сам. pippala; мо.б. bibala; Азийн халуун оронд ургадаг тураг мод. Шүүсээр нь цавуу хийнэ. Үрийг нь бодиз(үз) гэнэ. Бибала ч гэж бичдэг. Энэтхэг зан үйлийн ёсоор арнун мод гэдэг. Энэ модонд Брахма, Вишнү, Махаашуурай тэнгэр оршдог гэнэ. Бямба гаригт энэ модон дээр бүх тэнгэр хурдаг гэж үздэгээс энэ өдөр энэ модонд мөргөл үйлдэнэ. Мөн хайр сэтгэлийг дэврээж, үр хүүхэд заяаж, чөтгөр шулмыг зайлуулагч мод гэдэг.

БИВАН: биван нугас тө. pi wam (<сам.); мо.б. bivang; биваан (Я.Ц.); нэг зүйл нугас.

БИВАНХИРИД виванхирид; мо.б. Bivangkirid.

БИВЛИН тө. pi pi ling (<сам. pippali); мо.б. bibiling; Piper longum. Халуун чанартай ургамлын нэг зүйл үр. Гонзгойдуу урт хэлбэртэй, халуун бөгөөд эхүүн амттай, эмнэлэг, хоол хүнсэнд хэрэглэнэ. Ханнад томуунд хэрэглэнэ гэж эмийн сударт заажээ. Бибали ч гэдэг.

ВИГВАН то. pig pan; мо.б. bigban; байван.

БИГРАМ сам. vikrama; мо.б. bigram-a (Ков.); эрх хүч, чадал, эрх сүр.

БИГСҮ сам. bhikṣu; мо.б. bigsu~bigsu; 1. гэлэн; гэрээс гарч тойн болсны нэр; *Бигсү Сумадибазар монголчлон орчуулбай.*; 2. гуйлга гуйгч, бадар баригч.

БИДАР сам. bedhara; тө. be dha ra; мо.б. bidar (Ков.); "хүүр босох, боссон хүүр", = ороолон (үз).

БИДУН түр. bidun; мо.б. bidun; "хэсүүлчин, нүүдэлчин"; Арабын нэг нүүдэлчин аймгийг түргүүд ийн нэрлэж байсан нь монгол хэлэнд "хэслэг, нүүдэл, нүүдэллэх" гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болжээ. Бядах, бядан гэсэн хэлбэртэй болсон буй.

БИДБАЛ сам. pidbala; мо.б. bidibala; Бяцхан цагаан цэцэгтэй, намаг газарт ургадаг, хэлбэр саримсагтай адил нэг зүйл олон наст ургамал, үндэс нь эмд орно.

БИДҮҮ хя. bèiduō (<сам. pattrā); мо.б. bidu; Навч нь бат бэх, хялбар гэмтэхгүй учир дээр нь юм зурж, бичиж болдог нэг зүйл мөнх ногоон тураг мод. Бадраа ч гэдэг. Бадар, бидүү хоёр нэг гаралтай үг.

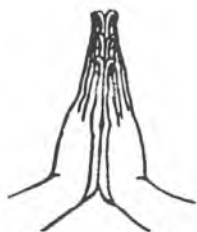
БИДЭРЬЯА сам. vaidūrya; Баянхонгор аймгийн Заг сумын Загийн голын эхэнд орших нуур; Бидэрьяа нуурын чуулган (Засагт хан аймгийн чуулганыг энд хийдэг байснаас ингэж нэрлэдэг байв). Биндэрьяа (үз).

БИЙВ = бийваагаас үүссэн нэр. Утга өвөрдсөн буй. Бишгүүр. Бялар зэрэг үлээвэр хөгжмийн зүйлд углаж үлээх зэгс хулсаар хийсэн хушуу.

БИЙВАА сам. vīṇā~bīvām; мо.б. biba; Сарасватий буюу Эгшингт охин тэнгэрийн барьж байдаг яруу дууны билэгдэл хөгжим. 4-6 чавхдастай хөгжмийн зэмсэг. Дөрвөн махранзын анхдугаарх нь энэ хөгжмийг барьсан байдаг. Домгийн ёсоор энэ хааны хор чадал нь чихэнд сонсдмогц тэдгээр сонссон амьтад үхэж сөнөдгөөс Бурхан багш энэ хөгжмөөр адислаж гарт нь бариулсан гэдэг. Дундад үеийн монгол бичгийн дурсгалд энэ үг цөөнгүй дайралдана. Хожуу үед пийпаа гэж бичсэн нь үзэгддэг.

БИЙР хя. pī (> манж. fi); мо.б. bir (тө. pīr); Зурах бичихэд зориулсан, ишинд багц үс бэхэлсэн хэрэгсэл. Ялгаврын бийр (бяцхан бийр).

БИЛИГ түр. bil=(мэдэх), bilig (мэдлэг, ухаан, оюун); мо.б. bilig; авьяас чадвар, оюун ухаан угийн гаргуун; билгийн ташуур (урьд цагт ёслолд хэрэглэж байсан нэг зүйл ташуур).

Наманглас

гуч

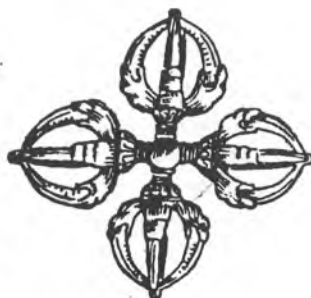

хорол

Vajra

оҗир

нацагдорж

гацар

гавал

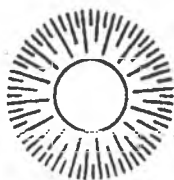
бадатляхуа

зэсүл

пүрэв

сүрьеэ

гуч

бадар

БИЛАМУН түр. *Bilma*, мо. б. *bilamun.*, "эрдэм мэдлэг". "Зуурам *биламун өгөө.*" (А. То.) (түргэн шалмаг сэтгэж чадах эрдэмтэй гэсэн цол өгөв.)

БИЛҮҮ түр. *bila* =(үрэх, хайргадах), *bilagu* (билүү чулуу, гуранз); мо.б. *bileguu, bileu* (Рас.); гуранз, хайрга, хутга хайч зэргийг үрж ирлэх чулуу.

БИМАЛА сам. *vimala*; мо.б. *bimala* (Ков.); "хиргүй"; хилэнцгүй, нүгэлгүй, буруу муу үйлгүй.

БИН хя. *bing*; мо.б. *bing*; Зуурсан гурилаар хайрч хийсэн нэгэн зүйл боов. Бинтэй шөл.

БИНВАД уй. *binvad*<сам. *vinyata*<*pindapata*; мо.б. *binyad/binvad*; Өглөгийн идээ, тойн хуврагуудад өгдөг бөмбөлөг идээ. Бинвадаар амьдрах (өглөгийн зүйлээр амь зуух); бинвад өгөх (өршөөл үзүүлэх); бинвад үйлдэх (өршөөл хүсэх); бинвадчин (өглөгийн эздийн идээг хүртэгч буюу бадар баригч, бинвадач ч гэж бичдэг); *Түүнээс нэгэн өдөр бинвадад одоод идээнийг эс олбай (Раш.дус.)*.

БИНДАДИ сам. *vindadi*~*pindada*; мо.б. *bindadi*; идээн өглөгт (Ков.); гуйлгачинд хоол идээ өгөгч.

БИНДЭР биндэрьяа -гийн хураангуй хэлбэр; Хэнгий аймгийн умар этгээдэд орших нэг уулаар нэрлэсэн сумын нэр; биндэрлэх (эрхэмлэх); биеэ биндэрлэх (биеэ оторлох).

БИНДЭРЪЯА сам. *vaidūrya*; мо.б. *binderey-e*; "Бидур уулаас гарсан" ; *Verill*; 1. бүдэг ногоон, шар ногоон, шар цэнхэр, хөх цэнхэр туяатай нэн тунгалаг хатуу эрдэнийн чулуу. Гоёл чимлийн зүйл, ардын эмнэлэгт хэрэглэнэ. Дорнын уламжлалаар дөрвөн зүйлд хувааж иржээ. Ногоон биндэрьяа (харанхуйд олон өнгийн гэрэл цацруулдаг); цагаан биндэрьяа (дотор нь утас хэрсэн мэт судалтай, гэрэл цацруулдаггүй); шар биндэрьяа (муурын нүд шиг шар, харанхуйд гэрэл цацруулдаг); хөх биндэрьяа (хэмжээ том, талст бүхий, шөнө гэрэлтэх, ховор тохиолдох эрдэнэ); 2. монгол хэлнээ хүний нэр, газрын нэрийн үүргээр бас хэрэглэгдэнэ. *Биндэрьяа уулнаа дүүрэн ес сацнам (Зуун бил.)*.

БИНОДА сам. *vinota*; мо.б. *vinota*; ёс номтой.

БИНС манж. *pingse*; хя. (*tien*)-*ping*; мо.б. *pingse*~*bingse*; Тавагт жинлүүр, пинс ч гэнэ. бинслэх (бинсээр жигнэх).

БИНТ сам. *bindu*; мо.б. *bindu*; "о" тэмдэг, дусал; 1. тооны орныг эзлүүлэх хэмжигдэхүүн байхгүй гэсэн тэмдэг; 2. бичигт

балласан зүйлийг тойруулан олон бинт тавибал дахин сэргээ гэсэн утга болно; 3. монгол бичнгт цэсийн зүйлийг дэс дараагаар дуудахад нэг бүрийн эхэнд тавих тэмдэг; 4. үсгийн төгрөг тэмдэг, манж төвд зэрэг үсэгт байдаг; бинт дусал тавих.

БИРА I сам. *pira*, мо.б. *bir-a*; *Trionex sinensis wiegmann*; Гол усанд өндөгнөөс төрөгч мэлхний язгуурын амьтан.

БИРА II сам. *vīga*; мо.б. *bir-a*; "баатар" гэсэн утгатай боловч монгол хэлнээ оноосон нэрийн үүргээр хэрэглэгдэнэ.

БИРАТИКАБУД братнгабуд; *Эрт нэгэн биратикабуд хорт суман ногдож үхэхүй зовлонг хүртэсэн...*(Турф.).

БИРГА тө. *per ka*; мо.б. *birγ-a*; Судрын хуудас бүрийн эхний мөрийн тэргүүнд бичдэг дүрс; ном ба багшийн дүрс. Тэр дүрс нь бурхны шашин удаан оршихын билэгдэл, шашныг баригч дээдсийн лагшин бат орших билэгдэл, нар сар, цэцэг гурвын билэгдэл болно. Бярга ч гэдэг.

БИРД түр. *brät*<сам.*preta*; мо.б. *birid*; 1. том гэдэстэй, зүүний сүвэгч шиг нарийхан хоолойтой авч үргэлж идэхийг мөрөөдөж байдаг, идэх юм хоолойгоор нь ордоггүй, орвол тэр нь гал болон шатаж амаар нь буцалж гардаг гурван муу заяаны нэг өлөн чөтгөр буюу хадарган ч гэдэг. Бирдийг шашны зурагт баруун гартаа халбага, зүүн гартаа хоолтой бадар барьсан, цүдгэр гэдэс, том нүд, ув улаан үстэй, хөхөмдөг биетэй арьс яс болсон хүн маягтай дүрсэлсэн байдаг; **гурван зүйл бирд**(гадаад түйтгэр бирд, дотоод түйтгэр бирд, гадаад дотоод түйтгэр бирд)., *Бирд-тор төрж тэнсдэхүй үгүй элдэв зүйл зовлонг үзвэй* (Ул.дал.); 2. *шилж. хариг харамч, маш нарийн; Цаадхын чинь гар бирдийн сарвуу болохоор цалин мөнгөөр тэнийхгүй* (Д.П.); Бирдлэх (өөртөө шингээхгүй атлаа дэмий хариг харамч зан гаргах).

БИРЯИГУУ сам. *piyaṅgu*; мо.б. *biyangyu*; *Panicum italicum*; Бутлан ургах, навч цэцэг нь хажуу руугаа санжсан, хөх цэцэгт ургамал. Тансаг үнэртэй үрээр нь зарим газарт сүрчиг хийдэг. Эмийн ургамал. Өмхий шимэлдэг ч гэнэ.

БИШ хя. *bū shi*, мо. б. *biši*; мөн гэдэгтэй эсэргүүцэлдсэн үг., өөх ч биш, булчирхай ч биш. Зүйр.

БИШАЗИ сам. *piśasa*>тө.*bi sa tsi*; мо.б. *bisaji~bišaji*; 1.эртний энэтхэг домогт гардаг нэг зүйл ад буюу махчин; Орой бүрийгээр тэнэж үс хялгас, хорхой шавьж, нохойн долоодос, хүний хүүр иддэг гэдэг. Бурхны шашинд түүнийг бирдийн үүсгэл гэж үздэг. 2. гарын хурууны ажиллагаа (адаас болж) муудах өвчин.

БИШМУУТ уй. *paismait*; мо.б. *bismuuta*; Цувтай адил хувцас, бишимад буюу бишимүд гэж ч бичдэг; *Эрдэнийн гурван бишмүүтээ өмсөв (Жан.)*.

БИШНУ вишнү; мо.б. *bisnu*; бишнүгээс төрсөн (цагаан зандан); Бишнүгийн хөл (Ганга мөрөн); Бишнүгийн хөлөг (гарди шувуу); Бишнүтэн (Вишнүг шүтэгч).

БОГТ түр. *boqta*; мо.б. *boytu*; "хаан титэм, хатны толгойн өмсгөл"; Харилцан зөвшилцөн эр эм бололцоход эрийн талаас хүүхий талд өгөхөөр амласан юм, сүй богт; Богтлох (а. хэлэлцсэн ёсоор хоёр этгээд гэрлэх ёслол хийх; б. засч чимэглэх, бэр гуйх).

БОГТОГ түр. *boqtaγ*; мо.б. *boytuγ*; хаан титэм; хатины толгойн өмсгөл.

БОД түр. *bod~bob<сам.bhūta*; мо.б. *boda, bodas*; бие бод юм; бодтой (а. биетэй, бие махбод бүхий; б. чухам жинхэнэ); бодот (бие бүхий юм); бодит (бодот); бодис (бодос); бодос ("үүсэл"; а. дөрвөн язгуур махбодын цогц; б. Хүний ухамсраас хамаарахгүй түүний гадна орших бодот юмны бүтсэн эд; в. биет юмны бүтсэн эд).

БОДВАА I тө. *po to ba*; мо.б. *boduava*; Төвдний Пан орны чимэг болсон Баотан гэдэг газарт орших Бодваа нэртэй уулын хэсэг овгор толгойд хийд байгуулснаар энэ нэрээр алдаршин эндээс төрсөн мэргэдийн нэрийн өмнө энэ үгийг дагуулж хэрэглэх болжээ.

БОДВАА II тө. *bod pa*, мо.б. *bodba*; төвд, төвд хүн; Бодваагийн гэгээн.

БОДГАЛЬ сам. *puḍgala*; мо.б. *bodyali*; "дүүрэн цувралт"; 1. оөрийн үндсэн нисванисаар дүүрэн, түүнээр орчлонд залгамжлан цуврах гэсэн утгатай. Таван бодгаль (бурхад, бодисадва, братигбуд, шарвагууд, хамаг амьтан); 2. амь санаа бүхий; аливаа бодрол мэдрэлтэй бүхэн. Сав шим ертөнцийн ямар нэг ширхэг юмыг тэр зүйл юм гэж онцолсон нэр. Олноос онцлон нэг ширхэг хүн гэж нэрлэхгүй заах нэр.

БОДГАЯА сам. *Bodhigaya*; Очирт суурин. Одоогийн Зүүн Энэтхэгийн Бихаар муж улсад байдаг газрын нэр, Гаяагаас зургаан бээр зайтай, Бурхан багш Саарнаатаас явж энэ газарт нэгэн бодь модны доор сууж нямба хийсэн гэдэг.

БОДИГ тө. *bod tig*; мо.б. *bodiy*; "төвд дэгд"-ийг монголчууд товчоор нэрлэсэн нэр. Дэгдийг үз.

БОДИЗ апабхр. bodeji (<сам. pūtrajīva); тө. 'bo de tsi; мо.б. bodija; Putranjiva Roxburghii; "хөвгүүний тэжээл"; Өчүүхэн навчтай, боргоцой бүхий бүдүүн мод. Нэг боргоцойдоо 108 үртэй, түүгээр эрих хийнэ. Эрт цагт Энэтхэгт хүүхдийг өвчнөөс сэргийлж хүзүүнд нь зүүдэг байжээ.

БОДИНАР сам. bhūtāni; тө. 'byung po; мо.б. bodinar; Бодинарын ад (тэнгэр, асуурь, гандир, лус, ягчис, эсруа, ракшас, бшази, бирд, күмбанди, хав заль (хараал), алгасуулагч, бидар, онгод тэнгэр, лам, арши, өвгөн, шидэт хэмээх 18 адыг хэлнэ).

БОДИСАД сам. bodhisattva; мо.б. bodisadu-a; бодисадваг үз.

БОДИСАДВА согд. bowdstb<сам.bodhisattva; мо.б. bodisadu-a; "бодь сэтгэлтэн", Бүддийн шашинд муу үйлсээ арилгаж, сайн үйл бүтээж, энэ ертөнцийн зовлонт амьдралаас өөрийгөө гаргах сэтгэл олж, улмаар бусдыг аврах сэтгэл төрөн гурван эрдэнээр олныг гийгүүлэн хөтлөгч хутагт хувилгаад буюу бурханы нийтлэг нэр. Бодь сэтгэлийг олсон нь буюу хар хоргүй, амарлингуй сэтгэлтэн гэсэн утгатай. Угтаа бол ёс суртахууны дээд хэмжээг олсон чанартан болох ажээ. Бас бурхны дараа орох хир хэмжээний шашны ёсонд нэвтэрсэн хүнийг хэлнэ. *Бодисадва нирван болбоос-бээр хамаг үйлсийг үйлдмүй(БҮА).*

БОДИСДВ бодисадва; *Тийн атал нэгэн цагт бодисдв энэ өдөр би цэцэрлэгт уйтгарлан одсугай...(12 зох.).*

БОДИСТВ бодисдв; *Бурхан бодиств нар...хялбар буюу (Турф.).*

БОДЛАН сам. potala; будлан.

БОДЬ I :бодь мод; сам. bodhi (vriksa); мо.б. bodi.; Ficus religiosa; Хар өнгийн хальстай, том навчтай, нарийн голт мод, ариун мод; Анх бурхан багш өндгөн хэлбэрийн навчтай, мөнх ногоон бодь модон дор сууж бурхны хутгийг олсон гэдэг. ...*Эдүгээ бодь модны дэргэд одсугай хэмээн туурвин амуй. (12 зох.).*

БОДЬ II сам. bodhi; мо.б. bodi; "нигүүлсэнгүй"; Бурхны шашны ёсонд хилэнц үйлдэхийг тэвчиж нигүүлсэхүй сэтгэлээр амьтанд туслан бурхан болохыг хичээх хар хорон санаагүй, төгс амирлангуй сэтгэл болно. Бодь хүн, бодь сэтгэл (хар амиа бодохгүй, хамаг амьтны тусын тул үйл бүхнийг зохицуулан зориулагч хүн буюу тийм сэтгэл); ...*номыг сонсоод сац бодь хутгийг олсон буюу (Үл.далай).*

БОДЬ III: бодь гөрөөс; сам. bodhi; мо.б. bodi; 1. байдал гахай лугаа төсөөтэй, хамар дээрээ бяцхан эвэртэй гөрөөс; 2. зээр шиг биетэй, ямаан хоншоортой, ар зоо нь бор шарга толботой, өвчүүгээ дагаад урт цагаан өнгөтэй, үс ширүүн, нарийн хар эвэртэй гөрөөс.

БОДЬ IV: бодийг нь хөтлөх (амь насыг нь бүрэлгэх); Ботид хэмээх үгийг үзнэ үү.

БОДЬ V: бодь гол; бодь хөмөг; сам. bodhi; мо.б. bodi; "нигүүлсэнгүй"; Баянхонгор аймгийн Шинэ-Жинст сумын нутагт байдаг гол, хөмгийн нэр; Бодь сэтгэл төрүүлсэн газар гэж Галданбошгот ийм нэр өгсөн домогтой.

БОДЬСАД бодисад; *Хутагт, үнэхээр...төгс сэтгэлт бурхан бодьсад ажээ. (Б.Р.).*

БОЗОЛ тө. 'bo tsa li; мо.б. bojali (Ков.); Шилдэг сайн тутарга.

БОЙГОР тө. spos dkar; мо.б. boyivar; "цагаан гүгэл", Shorea Robusta; Цагаан зандангийн давирхай. Үнэртний зүйл, гагнуурын найрлагад орно. Хөхөн гүгэл ч гэнэ. Бойгар ч гэж бичдэг; *Шагшаабадын үнэрийг эс анхилуулаад бойгарыг түлж ямар тус болох вэ. (Д.Р.).*

БОЙДАА манж. boida; мо.б. boyida; "гэрийн даамал"; Хуучны засаг ноёдын ордны аж ахуйн хэргийг эрхлэх даамал. *Би дөчөөд настай байхдаа сайн ноён хан Намнансүрэнгийн дотоод сангийн бойдаа болж эхэлсэн юм(А.Д).*

БОЙНЗОН тө. spos 'dzin, мо. б. boyinjün, "хүж баригч", бойнзон лам(хутагтын өмнө явж замыг нь анхилуун үнэртнээр ариутгагч лам), Бас богдын хүрээнд байсан арц, утлага, ариун сан, хүж гүгэл зэргийн ариутгалын ажил эрхэлсэн ламыг хэлдэг байв.

БОЙНОГ түр. moinoq; мо.б. boyinoq; "хүзүү, тэмээний хүзүү"; Тэмээ зэрэг том амьтны хүзүү хоолойд ургаж унжсан урт хялгасан үс, зогдор.

БОЙПОР то. spos phog~rog phog; мо.б. boyibor~boyipog; Хүжис, үнэртэн шатааж уугиулах сав, их төлөв гурван хөлтэй; Хүлис хүж шатаах сав(С.Р). *Чи бойпор бариад утлагаар утна (Б.Р.).*

БОЙШИЛ тө. spos sel; мо.б. boyisil; Нарс майлсны давирхай газрын хөрсөнд орж он удсанаас үүссэн чулуужсан хув; *Бойшил эрих бол хуван эрих шүү дээ. (Л.Т.).*

БОЛД перс. pulad>уй. polat; (евр. balut"төмөр". Шней.) мо.б. bolod; Сайтар боловсруулж, холимоггүй болгосон чанар маш

хатуу төмөр. Алмас болд, ган болд гэж ялгана. Дундад эртний монгол бичигт bulad гэж бичиж байв. *Ерэн гурван жингээр хийсэн их болд сүхээ өг. (Гэс.)*

БОЛОР перс. bulur; түр. billur~bulur; манж. bolosu; мо.б. bolur; Техник болон гоёл чимлийн зүйлд хэрэглэдэг чулуу. Төрөл зүйл олон; Усан болор (тунгалаг хөхөмдөг туяатай талст бүхий чулуу, арван тавны тэргэл сарны гэрэлд гаргаж тавихад ус дааварлан гардаг гэдэг. Хятадаар сүйжин гэнэ. Нүдний шил хөөрөг зэргийг хийж нүдээ илэхэд хараанд сайн гэдэг); Утаат болор (утаа тунасан мэт өнгөтэй болор); Болор бие (нүдний дотор байх тунгалаг бие).

БОМ сам. bhoma, мо.б. boum-a (Ков.); Багш сургагч.

БОМБО тө. bon bu; мо.б. bombu; 1. манай эриний эхэн буюу Дорнод хан улсын үед дэлгэрсэн, хөхийн шашин, бомбын шашны сургаал ёсоор гэрээс гарч сүмд суух хувраг; *Бомбын увдис нэг тохой болоход шулмын уур нэг жан болно. (Зүйр)*; 2. эрт үед бурхны шашны шавныг нэрлэж байсан нэр; 3. Бомбын шашинтан, хар малгайтан; *Бурхангүй газар бомбо галзуурах (Зүйр)*; Жич: бумба галзуурах гэдэг нь бомбын хазгай дуудлага болно.

БОН: бон шашин, тө. bon(ro), то. б. bon(bo);

БОНБО: бонбын шашин, тө. bon ro; Эртний төвдийн цалиг шашин. Энэ шашны хөгжлийн үед долбон(brdol bon), чарбон('khyar bon), жүрбон(bsgyur bon) гэсэн гурван аймагтай байв. Бас хар бонбо(nag bon), цагаан бонбо(dkar bon) гэсэн хоёр салбар үүсчээ. Бурхны хүчээр ад чөтгөрийг даран, өвчнийг анагаан, нөгчигсдийг хөдөөлүүлэх ажлыг гүйцэтгэж байжээ. Бон шашин ч гэдэг. **бон шашны өсөн хөлгөн** (мэргийн хөлгөн, үзэгдлийн хөлгөн, илбийн хөлгөн, сансар хөлгөн, увшийн хөлгөн, аршийн хөлгөн, анхны хөлгөн, агаар хөлгөн. Эхний дөрөв нь шалтгааны хөлгөн болно. Онц их хөлгөнтэй нийлээд ес болдог.)

БОНГО тө. bong nga; мо.б. bongyu; Aconitum excelsum Rohb; Холтсон цэцгийн нам, нэг метр орчим өндөр, маш том навчтай, саглагар олон наст ургамал. Ардын эмнэлэгт хэрэглэнэ; Чоно голын бонго (Сүхбаатар, Эрдэнэцагаан сум) ихэд алдаршсан бөгөөд жилд таван янзын нэрээр таван удаа тасалж авдаг)

БОНГОР тө. bong dkar; мо.б. bongyar; "Цагаан бон"; Ихэнхдээ шар цэцэгтэй, шүүс гашуун, хортой өвслөг ургамал. Монголоор холтсон цэцэг ч гэнэ.

БОНО манж. bupasu; мо.б. buna/bona; Хар гүйлстэй адил хатуу нэгэн зүйл жимс.

БОНЧИЛГО манж. pongcilki; мо.б. bongcilgi (Ков.); Далай тэнгисийн нэгэн зүйл загас.

БООВ хя. bo bo; мо.б. boobu; Гурилаар хийсэн идээ, хайрсан боов; Боовчнн (боов хийх мэргэжилтэй хүн).

БООДУУ хя. p'adáo; мо.б. booduu; Мах ногоо зэргийг хэрчих хэрэгсэл. Чийдүү ч гэнэ.

БООС түр. boyaz, мо.б. boyus; эм адгуусны хэвлийд үр зулзага тогтохыг нь; хээлтэй;

БООЦОО хя. boǰo, мо.б. boyocay-a, "зоос наадах"; зоос наадах газар", мөхрий; **бооцоотой наадах, бооцоо алдах**(Я.Ц)

БООШИГ ор. бочка; мо.б. boosiy; Шингэн буюу тослог юм агуулах мод, төмөрлөгөөр хийсэн том сав.

БОР: бор дарсан(А.то.) перс. Bor(yu.bor), Мо. б. boru; "дарс", бор дарс нь "дарс дарс" гэсэн хоёр үг боловч орчин цагийн монгол хэлнээ бор өнгийн дарс мэтээр сэтгэгдэх аж.

БОРОД сам. vorodha; мо.б. bogoda (Ков.); Олон навчтай мэлрэг (малига) цэцэг.

БОРОН манж. morong; мо.б. bogung; Зэрлэг муур (Ков.); Багахан мануулаас томхон, шилүүстэй адил нэгэн зүйл амьтан.

БОТИД тө. 'pho khrid, мо.б. botid; "егүүтгэлийг хөтлөх"; 1. өнгөрсөн амьтныг сайн төрөл олоход нь унших тусгай уддис нөмлол буюу амийг нь хороочоод сүнсийг нь сайн төрөлд хөтлөх; Потид ч гэнэ; 2. *шилж.* бодь IY-ийг үз.

БОТЬ тө. poti=poti<сам. pustaka; мо.б. boti; Ном зохиолын хэсэгчилсэн дэвтэр; Ботилох (боть болгох).

БОШГО манж. bosohu; уй. Bosuya; мо.б. bosoqu-bosoyu; "хөөгч"; Хошуу тамга, сумын захиргааны газрын алба хөөж нийлүүлэх зарлага, доод түшмэл; сумын зарлага.

БОШИГ уй. bošuy (Н.П. "аврал, өв"), мо.б. bošuy; 1. суртал, зөвшөөрөл, зарлиг; **бошиг гуйх**(зөвшөөрөл хүсэх); 2. эш үндэс; хорш. **эш бошиг**

БӨДНӨ мо.б. bödün-e; Оготор сүүлтэй, хөх өрөвлөгтэй, хэрүүлч зодоонч шувуу. Ятууны төрлийн хээрийн шувуу. Бүд-тэй гарал нэг үг, бүдийн шувуу ч гэнэ.

БӨЛӨГ уй. bölüg (Н.П), böl- "хэсэглэ-, хэрч-", мо.б. bölüg; хэсэг, анги, хуваасан анги хэсэг.

БӨРТ түр. böri~börida; мо.б. böritü; "чоно"; 1. нохойн төрлийн сүүн тэжээлтэн махчин, чоно; **Бөрт чоно**; 2. цагаан, саарал өнгө зүсэнд оролцсон хар бор толбо; *Улаан нүдэн бөрт улаан морио унав. (Гэс).*

БРАГ тө. brag, мо.б. braγ(Ков.); Хад цохио, чулуу. Барагшин гэдэг үгийн өнцөг.

БРАГРИДА сам. prakṛita; мо.б. bragrida (Ков.); жинхэнэ; Эртний нэтхэгийн нэгэн аялгуу.

БРАГРИДИ сам. prakṛiti, мо.б. bragridi (Ков.); Аливаа бүх юмын эхлэл буюу эх булаг; байгаль, эхлэл.

БРАДИГА братига; өөрөө, тусдаа (Ков.).

БРАЙБУН тө. 'bras spungs; мо.б. braγibung; "тутаргын овоолго"; 1. Энэтхэгийн Орисса муж улсын гол хот Катакын эртний нэр Дхааньяакатака гэсэн нэрийн төвд орчуулга; 2. Төвдийн Лхас хотоос баруун зүгт 4 бээрт 1416 онд лам Жамъян Цорж Даш Балдан (1379-1449)-ы үндэслэн байгуулсан Гэлугба (үз) нарын хамгийн том хийд, 7-8000 оршин суугчтай, 7 дацантай байжээ. Гоман дацанд нь их төлөв монгол, Сибирийн буриад, Ижил мөрний халимагууд суралцаж байсан. Бэрээвэн ч гэж нэрлэдэг. Бас Балдан Брайбун ч гэдэг.

БРАНИ барани.

БРАТИГА сам. pratyeka; мо.б. bratika; "өөрийгөө ялсан"; Хэнд ч үл түшиглэн ганц биеэрээ бясалгал хийж сансрын эцсийн хязгаарт үхэж төрөхийн зовлонгоос салахыг хэлнэ. Бурхны шашны хоёр бага хөлгөний нэг нь братигабудын хөлгөн; *Братига номыг эрхлэн гурван эрдэнэд итгэл явуулмой. (Пагва).*

БРАТИГАБУД сам. pratyekabuddha, мо.б. bratikabud; "өөрийгөө ялсан бурхан". Өөрөө гагцаар оршихуй-дор баясах бөгөөд эцсийн цагт бусдын удвист үл дулдуйдан өөрийн бодийг илтэд болгоох бөгөөд нисваанисаас ялж үйлдэх тул тийн хэмээнэ(С.Р). Братига.

БРАТИМОГЧА сам. pratimokṣa; мо.б. bratimogca (Ков.); Ангид гонилгогч.

БРАХМА сам. Brahma, тө. tshangs pa, мо.б. braham-a; Эсрүн тэнгэр. Ертөнцийн бүх юмс үзэгдлийн эх үндэс буюу тэдгээрийг төрүүлэгч гэж Энэтхэгийн гүн ухаанд үздэг.

БРИДАСАЗИН тө. 'bri da sa 'dzin; мо.б. bridasazin; "Брида газрыг баригч"; Polygonum aviculare; Үдийн наран адил, нарийн улаан угас мэт ойр орчны өвсийг барьцалдуулан хэлхэж ургадаг

завсар буюу хооронд нь өчүүхэн цагаан, улаан цэцэг, чавганы үр мэт, амт чихэрлэг өвс. Бас гэсэл өвс, газар хэрэгч, малгайн залаа өвс, улаан утас, алтан утас гэхчлэн нэрлэнэ.

БРИТТА сам. vṛitta; мо.б. britta; Самгарди хэлний авиазүй, яруу найргийн нэр томъёо. Монгол орчуулгад хэвээр хэрэглэсэн байдаг. Шүлэгт үеийн тодорхой тоог баримтлан зохиох ёсыг хэлнэ.

БРҮГ: брүг луу ; тө. ḅrug klu; мо.б. bṛug; "луу лус"; Сүм дуганын оройд байрлуулсан нэг зүйл гөрөөсний дүрс. *Зүүн дээвэр дээр минь Брүг луу нэрт гөрөөс тоглож байсан (Гэс.)*

БУГ: буг эрдэнэ; тө. sprug; мо.б. buṅ; Нэгэн зүйл эрдэнийн чулуу.

БУД сам. budha, мо.б. bud; Долоон гаригийн гутгаарх нь. Лхагва; Усан гариг ч гэнэ.

БУДДА сам. buddha; мо.б. buddha; "оюун ухаан, гэрэл дэлгэрэх" Бурхан багшийн нэр, самгарди хэлний buddh- язгуур нь орос хэлний будить гэдэг үгийн язгууртай гарал нэг.

БУДЛАН тө. po ta la ling<сам.potala; "онгоц баригч уул"; 1. Инд мөрний аманд байх хот, боомт хийгээд уулын нэр; 2. Лхаст байдаг Далай ламын ордон; Лхасын дүүргийн баруун хойнох гурван үзүүрт оргилд байрласан барилгууд; Энэ нь уул шатлуулж барьсан, арван гурван давхар 119 м өндөр, урт нь 420 м, өргөн нь 300 м, түм орчим тасалгаатай, дотроо орд харш, шарилын суварга, бурхны өргөө, хурал болон хуврагийн байртай буй. *Будлан уулын орой дээр бурхдын чуулган хураад... (МАЗ)*; Поталалинг ("Будал хийд") гэсэн төвд хэлбэр нь монгол хэлэнд гаппологийн хуулиар хураангуйлагдан Будалинг болохдоо аман зохиолын зүйлст зөвхөн уулыг нэрлэх үүрэгтэй болжээ; 3. Хэнтэйн нурууны нэг оргилын нэр болон монгол аман зохиолд гардаг уулын нэр; *Бургаст голын цаадах Будлан хан уул...харагдах тул, Самбуугийн сэтгэл тэр газар очжээ. (Д.Цэв).*

БУЙРУГ түр. buiṅuq (buiṅu-"зарлигда-" + q (нэр бүтээх дагавар); мо.б. buiṅuṅ (МНТ); зарлиг, ноён цол, командлагч.

БУЛИГААР перс. buliyari; мо.б. buliyari; Үхэр адууны шириийг боловсруулан гаргаж хийсэн эд.

БУЛНАЙ тө. ḅul gnas; мо.б. bulnai; "өргөлийн орон"; Хөвсгөл, Завхан аймгийн хилийн заагт орших үргэлжилсэн урт нуруу ба далайн төвшнөөс дээш 2612 м өндөр уул.

БУЯН сам. буяа; мо.б. buyan; "ариун, нандин, сайн"; 1. аз жаргал эдлэх ерөөл тавилан; Амьтанд тус болж, гаслан зовлонгоос гэтлүүлж жаргуулахыг бурхны шашинд буян гэнэ. Буяны сөрөг тал нь нүгэл болно. гурван буяны үр(урт наслах, өвчингүй байх, баян чинээлэг байх). 2. *шилж.* өвөг дээдсийн өмчлүүлж үлдээсэн хөрөнгө зоорь; эцгийн буян.

БҮД сам. bhūta; мо.б. bud, buda; Дундад эртний монгол бичгийн дурсгалд самгарди хэлбэрээр нь bxuda~budi гэж бичсэн байдаг. Чөтгөр шулам, хүмүн бусын адууд; *хорш.* адас бүдэс; Бхуди (үз); Бүдийн сахиус (шулам адын эсрэг зүүх зангиа); Бүдийн шувуу (ууль, шонийн шувуу).

БҮМИ сам. bhūmi; мо.б. bumi/bhumi; Гагар орон, нутаг (Ков.).

БҮРИ түр. būri/bōri~bōrite; мо.б. būri; бор (сварал); нохойтой адил, чононоос бага, шар өнгийн чоно. Шарнууд ч гэнэ. *ṣögebūri* ("жижиг чоно" -цөөвөр) гэдэг үгийн -būri болно.

БҮРВААБАДРАБААД сам. pūrvabhadrapāda; мо.б. burvaba dirabad; 1. сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг, их суна одон ч гэнэ. Мөн Шувуун хушуут од ч гэнэ; 2. Энэтхэгийн намрын эхэн сар, цагийн хүрдний зуны адаг сар, хятад төвдийн намрын дундад тахиа сар, монголын наймдугаар сар.

БҮРВААБАЛГҮНЬ сам. pūrvaphalgunī; мо.б. burvabalguni; Сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг, дөрвөлжин тушаа хэлбэртэй дөрвөн од бий. Монгол нэр нь Хавгирахуй цөөвөр одон болно. Бага морь од ч гэнэ.

БҮРВААСАД сам. pūrvashādhā; мо.б. burvasad/burvasad; 1. сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Долоон өлзийт баян одон гэж монголоор нэрлэдэг; Бас Суулга од ч гэнэ; 2. Энэтхэгийн зуны дундад сар, цагийн хүрднээ зуны эхэн сар, хятад төвдийн хонин сар, монголын зургадугаар сар; ...*Жич бас шороо тахиа жил бурвасад сарын арван наймнаа...* (Сув.эр).

БҮРНАВААС сам. pūrnāvasu; мо.б. burnāvasu; Сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Өлзий хншгийн одон буюу Жуулчны мөр тэтгэгч одон. Бас Өглөгт охин ч гэнэ.

БҮРЭГ: Бүрэгхангай, те. brug, мо. б. būriḡ, "луу", Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын нутагт байдаг уул. Бүрэгтхайрхан(Өвөрхангай, Тарагт сум) гэх мэтийн Бүрэг нэртэй газрууд монгол нутагт цөөнгүй бий. Брүг луу(Гэс.) ч гэж бичдэг.

БҮРЭЛБАА тө. sbrul ba; мо.б. burilba/burilu-a; 1. ламын шашинтны дотор олны итгэл бишрэлийг хамгийн ихээр олсон, үе үед маш сонин байдлаар төрөл дүр нь тодордог бөгөөд богд гэгээнтний дэсийн лам, хувилгаан ч гэдэг. Бүрэлбаа нарын дотроос ихэд нэр алдар хүртсэн нь болох Далай ламыг Ядам бурхан, Хонсим бодисадвын бүрэлбаа, Банчин ламыг Авид бурхны бүрэлбаа, Жавзандамба хутагтыг Майдар бурхны бүрэлбаа, Жанжаа хутагтыг Манзшир бурхны бүрэлбаа гэж үздэг; 2. Юманд хувилж чаддаг чадал бүхий зүйл; Бүрэлбаа эм (маш чадалтай сайн эм); 3. *шилж.* хийсвэр ухагдахууны бодтой дүрс.

БҮС уй. ruś (<сам.pushya); мо.б. bus; 1. сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг, Бүтэхүй одон ч гэдэг. Хонины хоргол мэт гурван од бий гэдэг. Бас ганц өнчин улсын эзэн одон гэх нь бий; 2. Энэтхэгийн өвлийн дундад сар, цагийн хүрднээ өвлийн эхэн сар, хятад товдийн үхэр сар, монголын арван хоёрдугаар буюу хөхлөр сар болно; ...*шороо гахай жил бүс сарын хорин хоёроо олон зүйл ариун үзэгдлийг айлдаж... (Пар).*

БҮСРЭГ: бүсрэг яр ; хя. fei tsee; мо.б. büsüüg; Улайлцан барзайж гарах яр, товх яр, бусраг ч гэнэ.

БХААРАД сам. bhārata; мо.б. bharad/barad; Эртний Энэтхэгийн нэгэн хааны нэр. Энэтхэгчүүд одоо өөрсдийгөө нэрлэх нэр, Бхаарадын удам ч гэдэг. Махаабхаарад (их бхаарад) гэдэг үгийн өнцөг.

БХҮДИ бүд (үз); *Нарны гэрэл ургахуйд бхүдийн шувуунууд сохрох болоюу (Турф).*

БЭГТЭР түр. bāktār; (перс.bagtar); мо.б. begter; Дотор хуяг, даасан цэргийн хуяг; *Бэгтэр цагаан хуягаа өмсөв (Гэс).*

БЭД I вээд.

БЭД II тө. be ta (<сам.veṭa); мо.б. bete/beda; Нэг зүйл жимс. Иш мод нь гүег модны адил, хальсны гадуур бүдүүн арьстай, дотроо гуч илүү үртэй, амтлаг шар устай, их ууваас согтоно. Хальсаар нь хувин, аяга, уур хийнэ. Наргил ч гэдэг.

БЭДЭС сам. vetasa; тө. be ta sa; мо.б. bedasa/bedese; Энэтхэгт ургадаг хулс, зэгс.

БЭЙЛ манж. beile; мо.б. beyile; "тэргүүн сайд"; Манж, Богд хаант улсын үед монголын феодалын хэрэглэж байсан хэтэрхий дөрвөн зэргийн гутгаарх нь.

БУМ тө. *bum*; мо.б. *bum*; Арван түм буюу зуун мянга. Лагчаа буюу лагшаа ч гэнэ.

БУМБА тө. *bumpra/ptom pa*; мо.б. *bumba*; 1. алт, мөнгө, зэс тэргүүтнээр хийсэн рашаан хийдэг өндөр хүзүүтэй бариулгүй сав; 2. *шилж.* чандар агуулах лонх буюу хайрцаг; 3. *шилж.* хий сийрэгжүүлэн соруулах бумбагар сав; бумба тавих; 4. бунхан; бумба бунхан хорш; бумбалах (рашаалах, оршуулах); бумбадах (бумба тавих).

БУНДАРИГА сам. *pundarikā*; мо.б. *bundariγ-a*; (тө. *pad ma dkar po*); Цагаан лянхуа цэцэг; *Будангуй балчиг шаврын дундаас бундарига нэрт цэцэг ургасан мэт (МУЗД-1).*

БУНДХОРЛО тө. *bon gta' (gto) 'khor lo*; мо.б. *bondo qorlo*; "Бомбын дарлагын хүрд"; Яст мэлхийн элгэн дээрх хүрдэнд дээрээс доош, мөн хөндлөн буюу дөрвөн өнцгөөс хошуулдан нэмэхэд цөм арван тав болох тоог гурав гурван мөр болгон бичиж, есөн мэнгэ, долоон гариг, хорин найман од тэргүүтнийг оршуулж, яст мэлхийн эргэн тойронд арван хоёр жилийн амьтан зурж, найман хөлөл дүрслээд завсар өнцөгт нь хас тэмдэг зурсан дүрс буюу нэг зүйл савдаг. Угтаа бомбын шашны дарлагын билэгдэл болгож гаргасан. Хожуу үед айл өрх тотгои дээрээ залж муу ад зэтгэрнийг дарах утгыг билэгдэн хэрэглэх болжээ. Бас аян замд явагсдыг аливаа муу зүгийн хорлол, зэтгэрээс хамгаалахын билэгдэл сахиус гэдэг.

БУНХАН тө. *spungs khan*; мо.б. *bungqan*; "цогцсын байшин"; 1. нас барсан хүний шарил, чандар агуулсан орон барилга, онгон ч гэдэг; 2. *хууч.* тайж тавиглахаар бурхны хөргийг хийж булсан шороо чулуун овоо.

БУРАМ тө. *bu gam* (<сам.*buram*); мо.б. *buram*; "чихэрлэгийн ханд"; 1. нишингэ, чихэрлэг зүйл, ногоо зэргээс боловсруулан гаргасан хар бор, хар шар, улаан бор зэрэг өнгөтэй чихэр амтат идээ; шатан ч гэнэ; шар бурам (чихрийн шаар); цагаан бурам (цасан чихэр); татмал бурам (гурил тостой чанасан бурам); *Бурам хэдий амттай ч будааны оронд орохгүй (зүйр)*; 2. чихэр, шавдлын гадуурхи цан мэт цагаан зүйл; чихэр шавдлын бурам.

БУРАНТАГ түр. *buranduq*; мо.б. *burantaγ*; Энэ үгийн *burun* нь хамар гэсэн утгатай. Тэмээний буйлнаас уяж хөтлөх нарийн оосор; бурантаглах (тэмээний буйланд бурантаг уях).

БУРСАН уй. bursang (=сам.samgha); мо.б. bursang; Олон хувраг буюу сүм хийдэд сууж хурал ном үйлдэгсэд; *хорш.* бурсан хувраг.

БУРХАН сам. buddha; мо.б. burqan; 1. монгол, түрэг хэлиээ ямар нэг зурмал, сийлмэл, цутгамал бурхдыг нэрлэх ерөнхий нэр; 2. бурхан багш-Шагимуни бурхны нэр. гурван цагийн бурхан (Ирээдүй цагийн бурхан-Майдар, эдүүгээ цагийн бурхан-Шигмуни, өнгөрсөн цагийн бурхан-Гашиб)

БУТАН I манж. poton; мо.б. butung; Архи дарсны шавар сав, ваар.

БУТАН II сам. bhūtan; мо.б. butan; Хималайн вант улсын нэг.

БУТАНИ сам. bhutani; тө. pu' ta ni; мо.б. butani; Бодинар.

БУУ I хя. bǎo; мо.б. buu; Шооны нүхийг таалцан наадах мөрийтэй тоглоом. Онх ч гэдэг.

БУУ II хя. pǎo; мо.б. buu; Галт сум харвах нарийн амтай зэвсэг, бүдүүн амтайг нь пуу гэнэ.

БУУ III манж. bǔ; мо.б. buu; буу загас = халим загас.

БУУДАЙ түр. buɣdai; мо.б. buɣudai; 1. цагаан гурил хийдэг тариа; 2. *шилж.* цагаан бор зүстэй малын үсэн дэх жижигхэн бараан бөрт.

БУУЗ хя. bāo zi; мо.б. buɣja; Татсан хярсан мах ногоог элдсэн гурилд боож жигнэх хоол.

БУУРЦАГ түр. buɣsaɣ; мо.б. buɣsaɣ/buvuɣsaɣ; Хуй дотор үрэлдэг ургамлын мөхлөг амуу.

БУУРЧ түр. buursi; мо.б. buursi; 1. тогооч; 2. дэн буудал.

БУХААР түр. buqaɣ; мо.б. buqari; Боловсруулж элдсэн адууны шир. Гөлөм, дэвс, гутал зэргийг хийдэг. Анх бухаар газарт хийж байсан учир тэр орных нь нэрээр нэрлэсэн учиртай.

БУХАР согд. Вгүг (<сам.vihara); мо.б. buqaɣ; Лам нарын хуран суух сүм орон, хийд; ...*бухар даган он сууж...* (*Турф.*); Бухар тариалин (тариа тариагүй тарианы газар).

БУШГАРМУЛ сам. pushkaramūla; мо.б. busyarmula; Манын нэгэн төрөлд багтах, цагаан шилбэтэй, гашуун амттай, жижиг шар цэцэг.

БУШИЛЗ тө. pu sel tse; мо.б. busilja; *Vetiveria zizanioides*; Үзүүр нь дэрс адил, нэг ишинд 3-6 ширхэг, үндэс цагаан шөрмөстэй, үнэр сайхан, олон давхар хальстай ургамал.

БЭЙС манж. *beise*; мо.б. *beyis*; Манж, Богд хаант улсын үед монголын феодалын хэрэглэж байсан хэтэрхий дөрвөн хэргэмийн дөрөвдүгээр зэрэг.

БЭЛГЭ түр. *belgiü*, (Н.П.) мо.б. *belge*; тэмдэг шинж, хорш. **бэлгэ тэмдэг**

БЭН хя. *bēn*; мо.б. *ben-e*; 1. эх мөнгө, бэл зоос; бэл бэн алдах (мөнгө зоосоор дутагдах); 2. үнэ цэн; үнэ бэнгүй ажил.

БЭНЗЭЧ үз. бэнс. Бэнсэн үлгэр хэлдэг хүн.

БЭНС хя. *pen zi*; мо.б. *bense*; "дэвтэр", хятадын сонгомол зохиолын монгол орчуулгыг монголын хуурч үлгэрч нар үгийн уран сайхнаар улам чимэн баяжуулж, олон хоногоор үргэлжлэн хэлэх ардын аман зохиолын нэг том төрөл бий болгосныг хэлнэ. Бэнсний үлгэр нь шүлэглэсэн ба үргэлжилсэн хэлбэртэй байдгаараа онцлогтой. Хятад хэлний *zi* гэсэн нэр үүсгэх дагавар нь монголд *-sa/se* болж солигддог тохиол буй тул бэнзи нь бэнсэ болсон учиртай. Халхын зарим аялгуунд энэ нэр "дууны цоморлиг дэвтэр" гэсэн утгатай.

БЭНЧИН хя. *bēn qian*; мо.б. *binčin*; Бэл хөрөнгө чинээ.

БЭРЖЭЭНХ ор. *брезент*; мо.б. *brezent*; Майхан, бүрээс, шалны дэвсгэр буюу бороо салхинаас хамгаалах ба нэвчихгүй хувцас, цув зэргийг хийх бэржгэр зузаан бөс. Бас брезент гэж ч бичдэг.

БЭРЛЭГ түр. *Birlik*, мо. б. *birliğ*, "цайз+т", Сүхбаатар аймгийн Түмэнцогтын нутагт байдаг цайз хэлбэртэй нэгэн уулын нэр. Мөн Сэлэнгэд ийм нэртэй газар байдаг нь эрт цагт тэнд цайз байсны гэрч ажээ.

БЭРС перс. *farzīn*; мо.б. *berse*; 1. шатрын гол хүчтэний нэг; 2. үлэмж давуу хүчтэн; 3. эмэгчин барс.

БЭРТЭГЧИН сам. *prathagjana*; мо.б. *bertegčin*; (*prathag* "эгэл"+*jana* "төрөлхтөн, хүн"); 1. өтөл, эгэл жир; *хорш.* өтөл бэртэгчин; 2. амин хувиа хнчээсэн явцуу үзэл баримтлагч; бэртэгчин үзэл; 3. ядуу доожгүй амьдралтай хүн.

БЭРЭЭ тө. *ber ka*; мо.б. *beriy-e*; 1. зодох балбахад зориулсан нарийн моголцог мод, шийдэм, бороохой; гэсгүй бэрээ, гарын бэрээ; бэрээдэх (бэрээгээр цохих); 2. манж нарын тариалинд хэрэглэж байсан нэг зүйл хэрэгсэл.

БЭРЭЭВЭН Брайбун гэдэг нэрийн хувирсан хэлбэр. Ийм нэртэй хийд монголд цөөнгүй байжээ.

БЭРЭЭМЭГ тө. 'bri mөг; мо.б. berimog; *Macrotomia euchroma*;
1. бүдүүн үндэстэй, хар бор хальстай, улаан будаг гардаг олон
наст өвс; 2. мон өвсийг тосонд чанаж гаргасан улаан тосон
будаг; *Гурилаар хийж бэрээмгээр будсан (Ц.Ц)*; бэрээмэгдэх (а.
өвс нүдээд шар тосонд буцалган улаан болгох ;2. өвс нүдэж
усанд хийж цаастай буцалган өнгийн цаас хийхийг нь).

БЭРЭЭСИЙ тө. 'bras sil; мо.б. beregesei; "жигнэсэн тутрага";
шар тос, чихэрлэг амттан, үзэм зэргээр амталж хачирласан
жигнэсэн тутарга, бэрээсэй ч гэж бичдэг. Уг нь хулсны навчинд
боож жигнэсэн тутрагын идээг хэлдэг байж.

БЭХ түр. bek; мо.б. beki; бат бэх, бөх, хатуу чанга, хэврэг бус;
хорш. бэх бат.

БЭХИ түр. beki (хя. pek'i); мо.б. beki; "ноён, эрх баригч"; 1.
хаад ноёдын охины хүндэтгэл; 2. эртний ноёны зэрэг цол.
Эртний еврей хэлнээ река("эртний муж улсын захирагч") гэж
байв(Шней).

БЭЭР сам. para(sanga); мо.б. ber-e; Найман гөршийн хэмжээ.
Бараг дөрвөн газартай тэнцэнэ.

БЯЛАР түр. bylar (манж. pilei); мо.б. bilag; Бийв ба цартай
бишгүүр.

БЯЛБА тө. bil ba (<сам.vilva); мо.б. bilba; *Aegle marmelos*;
Өндөглөг хэлбэртэй, тун амтлаг, эмийн найрлагад ордог жимс.
Навчийг Шива шүтлэгийн зан үйлд хэрэглэдэг. Нас барагсдын
цогцсыг чандарлах үест энэ жимсний модыг шатаадаг. Гадир
жимс ч гэдэг.

БЯМБА I сам. bimba; мо.б. bimba; *Momordica Monodelpha*;
Хулуу хэлбэрийн хурц улаан өнгийн жимс. Уран зохиолд залуу
эмэгтэй буюу үзэсгэлэнт охины уруулыг энэ жимсээр зүйрлэдэг
байжээ; *Болсон бямба уруултан,бүлтийсэн чийрэг хөхтөн (12
зох.)*.

БЯМБА II тө. spen pa; мо.б. bimba; 1. долоон гаригийн
зургадугаар өдөр буюу санчир; 2. нарны аймгийн нэгэн ертөнц.

БЯРВААЗ ор. паровоз, уурын тэрэг, уурын зүтгүүр. *Сэлэнгэ
мөрнийг бярваазаар гатлав.*

БЯРГА = бирга.

БЯРДААН *яриа.* ор. берданка; мо.б. birdang, берданн (ОМТ)
буу ч гэнэ. Сумыг нь нэг нэг дарж буудах буу.

БЯРМАН уй. bramin<bramn < согд. рг'мп-рг'м'n<сам.
brahman; мо.б. birman; "Эсруагаас гарсан"; Олноо өргөгдсөн
хаан, гэмтнийг цаазаар гэсгээн засаглахыг үзэж уйтгар төрөөд

зарим хүн ойн завсар, аглагт одож сууснаар бярман язгуур гарсан гэж эртний сударт гардаг. Эртний Энэтхэгийн дөрвөн их язгуурын анхдугаарх нь. Нийгэмд ноёлогч байр суурь эзэлж, байсан тул эрхэм язгууртанд орж байжээ. Бярманыг дотор нь: аглагт даяанчилдаг бярман, гэрт суудаг бярман, агийн ид чадлыг эзэмшсэн бярман гэж гурав хувааж байжээ. Бярман хүн зургаан дадгалтай нь: тахил өглөг гүйцэтгэх, үйлдэхүйд орох, ариун ном уншиж цээжлэх, нууцыг тайлах, өгснийг авах, авахдаа ухаалаг байх эдгээр болно. Бярманчин (аглаг сахигч).

БЯРУУЗАНА сам. vairocana; тө. nam paг snang mdzad; мо.б.

Вігожан-а; "маш гийгүүлэн зохиогч"; "Язгуурын таван бурхны тэргүүн, цагаан өнгөөр дүрслэн зурсан байдаг. Тэнгэрийн оройд орших диваажингийн хамгийн дээд хэсгийг ахлан суудаг. **бярүүзана уул**(Хөвсгөл, Төриалан)

БЯСМАН сам. Vaishravana; мо.б. bisman; 1. мал баялагийн эзэн тэнгэр. Намсрай ч гэнэ; *Бясман тэнгэрийн эрдэнийн хулганын амаас буух буян хишгийг гуйнам* (Зуун бил.); 2. дөрвөн махранзын нэг.

В

ВААДАН зөрч. wadang; мо.б. vadang; Юм боож баглах дөрвөлжин бөс; ваадагнах (вааданд ороох).

ВААР хя. wā; мо.б. vaṛa; 1. наанги улаан шороогоор барьж, галд шатаан хийсэн сав суулга; 2. байшин барилгын дээвэр хийдэг матгар хэлбэрийн тоосго; ваарлах (а. барилгын дээврийг ваараар өнгөлөх; б. ус үерт идэгдэн газарт хөндий нүх бий болох нь); ваар бялзуухай (гэрт байгаа ваарын завсарт үүрээ засах хятруу бялзуухай); ваарч (ваар сав хийдэг хүн).

ВАЙБРАНЗ сам. vaibhṛāja; мо.б. vaibarāṅja; Үзэсгэлэнт сайхан цэцэрлэгийн нэр; *Вайбранз цэцэрлэгт тэнгэрийн дууч сайхан эмстэй өдөр алгасалгүй цэнгэн жаргаж.* (Кали.).

ВАЙБХАШИК сам. vaibhaṣika; мо.б. vayibasiṅ; Ялгавартай үзэл (Ков.).

ВАЙДАРБА сам. vaidarbha; мо.б. bayidarba; Эртний Энэтхэгийн уран зохиолын нэг гол чиглэл. Омнөдийнхний чиглэл ч гэдэг. Зохист аялгууч Дандины баримталдаг байсан

сургууль. Энэ чиглэлийнхэн найруулгын арван эрдмийг чухалд үзэж байжээ.

ВАЙДУРИ биндэрьяа; мо.б. *vayiduri*; *Алтан мэт вайдури эрдэнээр...* (Зуун бил.).

ВАЙДУРЬЯА вайдури; мо.б. *vayiduriy-a*; *Гарын алга мэт тэгш вайдурьяа эрдэнээр төрөлх жаламган болтугай* (Зуун бил.).

ВАЙСАКА сам. *vaiśakha*; мо.б. *vayisaka*; "бал үүсгэгч сар"; Жилийн дөрөвдүгээр сар (Ков.).

ВАЙСАЛИ сам. *vaiśali*; мо.б. *vayisali*; Вайсали балгас, монгол судар бичигт олонтаа гардаг, Энэтхэгийн Бихаар муж улсын нутагт байсан Личчхав аймаг улсын нийслэл байжээ. Энэ хотын Чаапаал гэдэг сүмд Бурхан багш хайрт шавь Аанандад хандаж "Одоо би гурван сарын дараа нас эцэслэнэ" гэж хэлсэн нь ёсоор болсон гэдэг. Бас энэ газарт Бурхан багш оюун билгээр мөхөс их хөлгөний зарим шавь нартаа зориулж гутгаар сургаалаа айлдсан ажээ.

ВАЙШЕШИКА сам. *vaiśeshika*; МЭӨ YI-Y зууны үед Канада гэдэг эрдэмтний хөгжүүлсэн эртний Энэтхэгийн гүн ухааны тогтолцоо. Байгаа бүхэнд субстанц, чанар, үйлдэл, нийтлэг, онцлог, өвөрмөц, хоосон гэсэн долоон ай байдаг гэж үзнэ. Эхний гурав нь бодтой оршинө, сүүлчийн дөрөв нь оюун санааны үйл ажиллагаанаас бий болно гэдэг чанар, үйлийн субстанцаас ертөнц бүрдэнэ. Газар, ус, гэрэл, агаар, хий, цаг, орон, санаа, ухаан гэсэн есөн субстанц бий гэж нотолдог. Эхний дөрвөн сувстанцын атом нь материаллаг юмыг бүтээнэ. Атом мөнх, задрахгүй, үзэгдэхгүй атлаа бүхнийг үүсгэнэ. Атом ямагт хөдөлгөөнд байна. Иймээс цаг, орон, хийд орших ертөнц бий болж, устаж байдаг гэж үзнэ.

ВАКТРА сам. *vaktra*; мо.б. *vaktar-a*; Эртний самгарди шүлгийн хэмжлийн нэр.

ВАН I тө. *dbang*; мо.б. *vang*; "эрх, хүч чадал"; = авшиг.

ВАН II хя. *wáng*; мо.б. *vang*; 1. эзэнт улсын засгийн тэргүүний тушаал, эртний монгол хэлэнд *ong* гэж бичдэг байв; 2. вант улсын тэргүүний тушаал. Засаг төрийн тэргүүнийг ван захиран толгойлсон улсыг вант улс гэнэ; 3. Манж чин улсын үеийн хэтэрхий дөрвөн хэргэмийн нэгдүгээр зэрэг. Богд хаант Монгол улсын үед ван хэргэм дээр "Чин ван", "Жун ван" гэсэн хоёр зэрэг нэмж байжээ.

ВАНДАН I хя. wānduàn; мо.б. vangdan; Дунд зэргийн нэгэн зүйл хадаг, төвдөөр соном хадаг ч гэнэ.

ВАНДАН II бандан; мо.б. vangdang.

ВАНДУЙ хя. bian ddu; мо.б. vangdui; "шош, сэвэг зарам"; Нэг наст буурцагт ургамал. Үр нь тэжээллэг чанартай.

ВАНЛАГ банлаг; мо.б. vanglay; (Ц.Ц).

ВАНСЭМБЭРҮҮ тө. spang mtshan spu ru; мо.б. vang semberu; Нийлмэл баг цэцгийн намын олон наст ургамал, 30 орчим см өндөр олон шилбэтэй, навч зууван, хоёр талдаа иртэй. Ардын эмнэлэгт хэрэглэнэ; Вансэмбэрүүг тэнгэрийн цэцэг ч гэдэг. Урьдын цагт вансэмбэрүү түүж буй хүнийг тэнгэр ниргэдэг гэдэг байжээ. Тэгээд цэцэг байгаа газар майхан босгоод нохойгоо оруулаад түүсэн цэцгээ нохойныхоо хүзүүнд зүүж зодож хөөж гаргадаг байжээ. Нохойг нь тэнгэр ниргэсний дараа цэцгээ авдаг гэсэн домогтой. *Тэгээд энэ вансэмбэрүүг тэнгэрийн цэцэг гэж нэрлэсэн гэнэм. (Б.Я.).*

ВАНЧУУ хя. wāng chu; мо.б. vangṣuu, vanṣau; Ширүүн даргар артай нэгэн зүйл нэхмэл панс.

ВАРАНАСИЙ: сам. Varanasi, мо.б. Varanasi; Varuna, Asi хэмээх хоёр голын нэрийн нийлэмж, Энэтхэгийн Ганга мөрний эрэгт орших балгас. Эрт үедээ Кааший ("Зулын хот") нэртэй байжээ. Шраваг нарт зориулж Бурхан багш дөрвөн үнэний сургаалаа энд номлосон ажээ.

ВАРДУ сам. vartula; мо.б. vardu; "дугуй, дүгрэг"; Эртний Энэтхэгийн нэгэн зүйл үсэг. Варду үсэг ("дугуй үсэг") гэдэг.

ВАРУНА сам. Varuna; тө. wa-ru na; мо.б. Varun-a; Варанаси гэдэг хотын нэрд орж яваа варуна мөн; 1. Вээдийн гол тэнгэрсийн нэг, тэнгэр огторгуйн биелсэн дүр. Усны тэнгэр; 2. Taria cartaeva sapparis trifoliata модны нэр.

ВАРУУ хя. wǎlúo; мо.б. varu; Тусгай хайрцагаар хийж шатааж боловсруулсан, алт мөнгийг хайлуулах, галууны өндөг мэт жижигхэн ваар, хампар ч гэнэ.

ВАЧИР очир; мо.б. vacir.

ВИВАНХИРИД сам. vivakṛta; мо.б. vivangkirid = лүндэн. Бодисадва нар ба шарваг тэргүүтэн өнгөрсөн, ирээдүй, одоо гурван цагт юу болсон, болох, бодгалисын үхэх егүүтэх хийгээд хаа төрөх тэргүүтнийг, бусдын эс олон тайлсныг тодорхой зааж үзүүлсэн зарлиг.

ВИДАР сам. *vetala*; мо.б. *vidar* = ороолон. Энэтхэг төвдийн домогт гардгаар үхсэн хүний бие, булш модонд орогнодог хортон сүнс.

ВИНАЙ сам. *vinaya*; мо.б. *binai/vinai*; "номхотгол"; Бурхны шашны лам хуврагуудын сахил санваар, ёс журмын номлол. Винайн аймгийг судрын, шастирын гэж хоёр хуваах бөгөөд "Ганжуур"-т 13 боть бий. Эдгээрийг үндсэн судар, номлох судар, зүг зохицуулах судар (хуврагийн суралцах эрдэм) гэж ялгаж үзнэ.

ВИХАР сам. *vihāra*; мо.б. *viqar/buqar*; Энэ үг эхэн үедээ амралт цэнгээний газар гэсэн утгатай байв. Хожуугийн бүддизмд даяанч гэлэн хуврагууд хурын улирлын үед цэцэрлэг, агуй зэрэгт хоргодон суух газар гэсэн утгатай болсон. Бухарыг үз.

ВИШАЙ сам. *vishaya* (тө. *yul*); мо.б. *viṣai*; Шашны ёсноо таван эрхтэнд сэрэгдэх юм. Бүддийн гүн ухаанд хүний оюун ухааны бүх оногдохуй буюу гадаад орчин ахуйг хэлнэ. Монголоор орон ч гэдэг. Эрхтэн тус бүр нэг нэг вишайг мэдрэх ба эрхтэн вишай хоёр нэгдэж тийн мэдлэгийг үүсгэнэ гэж үздэг. Вишайн цанид (оюунаар ухааран мэдэж болох бүх юм); зургаан вишай (өнгө, дуу, амт, үнэр, дүрс, ном); таван вишай (мэдрэхүйн таван эрхтэн).

ВИШАЙТ сам. *vishayat* (тө. *yulcan*); мо.б. *viṣayitu*; Бүддийн гүн ухаанд үзэгдэл юмсыг танин баригч сэтгэхүйг хэлнэ.

ВИШНУ сам. *vishṇu* (тө. *khyab 'jug*); мо.б. *viṣṇu*; "түгээмэл орлогот"; Хиндү шашны гурвал тэнгэрийн нэг, ертөнцийг хамгаалагч. Хүн амьтан хоёрын нийлэг дүрээр Дайтын хаан мангасын эзэрхийллээс ертөнцийг аварч хамгаалдгаар домогт гардаг. Үүнийг нь хүн байгалийг ялан дийлсний билэг тэмдэг гэж үздэг ажээ.

ВИЯАКИРИД виванхирид; ...энэ олон бурхдад элдвээр тахиж Дивангар бурхнаа вияакирид өгтөлүгээ. (12 зох.).

ВЭД сам. *veda*; мо.б. *ved/vid*; "мэдлэг, ухаан"; Эртний Энэтхэгийн уламжлалт төрт ёсны дөрвөн их шашдир. Тахил өглөг, магад өгүүлэл, төр сахихуй, яруу үгсийн гэсэн дөрвөн зүйл вэд бий. Эхнийх нь өндөр язгуурын тул тахил өглөг үйлдэх, хоёрдугаарх нь нэр үгсийн магадыг бүтээх, гутгаарх нь хан төр тэргүүтнийг сахих хийгээд хөгжүүлэх, дөтүгээрх нь яруу сайхан шүлэглэл болно. Бурхны шашны утга зохиолд тэмдэгт ухаан,

дуун ухаан, урлах ухаан, тэжээх ухааны дөрвөн зүйл шаштирыг нэрлэнэ. Нийтийн ёсоор "ухааны дөрвөн орон" гэнэ. Эдгээрт "дотоод ухаан" буюу бурхны шашны гүн ухааны сургаалыг нэмж "ухааны таван их орон" болгодог.

ВЭ хя. wei; мо.б. vei; Үйрмэг юмны хэмжүүр. Арван шиан нэг вэ болно.

Г

ГА: га тамга; тө. ка; мо.б. ya; төвд бичгийн ка 𐎠 үсгийн хэлбэртэй, малын тамга.

ГАА тө. ska; мо.б. ya; Үндэслэг иш нь шаравтар өнгөтэй, гашуун амттай, дулаан орны олон наст бутлаг ургамал. Үндсээр нь хоол хүнсний амтлагч хийнэ. Цагаан гаа, улаан гаа, бор гаа гэж ялгаж үзнэ.

ГААДАМБА I сам. kādamba~kadamba; мо.б. yadamba; Nauclea Cadamba; Эртний Энэтхэгийн яруу найрагт олонтаа гардаг мод, цэцгийн нэр. Тансаг үнэрт цэцэгтэй мод гэдэг.

ГААДАМБА II тө. bka' gtams pa; мо.б. yadamba; "сургаал зарлиг"; Бурхны зарлигийг тэмдэглэсэн талаараа нэг ч үг үсгийг зөрчихгүй, аливаа номлосон зүйл нь цөм гаадам (сургаал зарлиг) мөн гэх утгаар үүссэн шарын шашны нэг том салбар. Үүнийг анх 1038 онд Энэтхэгээс төвдөд ирсэн Адишаа богд (980-1052) үүсгэсэн. Энэ салбарын үндсэн судар болох "Бодь мөрийн зул"-ыг зохиосон, үүнд бурхны зарлиг болох "гурван аймаг савын" бүх утгыг хурааж, үүнийг баримталж явбал бурхны зарлигийг дагасан хэрэг болно гэдгийг тодорхойлсон.

ГААЖУДБАА тө. bka' ggyud pa; мо.б. yajudba; "зарлигийн залгамж"; Шарын шашны энэ салбарыг үүсгэсэн богд Марвын багш Нарова, түүний багш Дилав нар болно. Тэд шашны ёсны номлолыг хувилгаан сэрлээр шууд урьд үеэсээ уламжлан хүртсэн гэдэг. Тиймээс шашны номлол зарлигийг үе үе хувилгаан сэрлээр залгамжилдаг гэж үздэг байжээ.

ГААНС хя. gān zi; мо.б. yangsa; Төмөрлөг буюу модон толгойтой, хөндий гуурс модоор иш хийж, хас, мана, пийсүү зэрэг чулуугаар соруул үйлдэж амны гамхи нэрж татах хэрэгсэл.

ГААРАМБА тө. dka' gams pa; мо.б. yaramba; Бурхны шашны таван ухааны зиндаанд суралцан төгссөн хүнд олгох цол,

аграмба ч гэнэ; *Цанидын ном үзэж төгссөн гаарамба болохын тулд 13 жил хэрэгтэй байжээ. (Л.Т.)*

ГАВАГ тө. bka' bskø; мо.б. ʎabaʎ; "зарлиг тушаах"; Алнваа хүнийг гадна дотнын элдэв гай барцдаас хамгаалах утгатай ном унших шашны зан үйл; **Гаваг тавих.**

ГАВАЛ сам. kapala; мо.б. ʎabala; 1. хүний толгойн ясны оройн хэсэг; гавал эрих (108 хүний толгойн яснаас нэг нэг бөөрөнхий яс авч хийсэн тарни урихад хэрэглэх эрих); гавал аяга, гавал дамар ч гэж бий; Доржсэндэн гавал (rdo tje tshan ldan ka pa la; "Очир билэгт гавал"; даалуугаар наадахад гавал есийг дуудах гуншин); 2. адгуус амьтны толгойн оройн хэсэг; 3. тэргүүн, толгой; *Сайд бээр дээдсийг гавал мэт хүндэлмүй (Цаг.лян.); 4. шилж.* машин техник зэрэг юмны эд ангийн таг хавхаг; гавлын жийргэвч.

ГАВАР тө. ga bur (<сам. kapura> араб. kafur); мо.б. ʎabar; Cinnamomum camphora; 1. өндөр нь 20-50 м, голчоороо 2,5 м, хатуу бөх навчтай, цагаан цайвар цэцэгтэй, сайхан анхилагтай мөнх ногоон мод. Заарт мод ч гэдэг; 2. Dryobalanops aromatica; Гавар модноос гаргаж авдаг, онцгой хурц үнэртэй, талст бүхий тунгалаг бодос, эмнэлэг, техникт хэрэглэнэ.

ГАВЖ тө. dka' bscu; мо.б. ʎabʎu/ʎabʎi; "арван бэрхийг мэдэгч"; Цанид дацанд суралцан шалгадаг ухаан, билэг бармид, дундад үзэл, илт ном, винайн таван боть буюу судрын аймгийг тайлбарын хамтаар дэлгэрүүлэн эзэмшиж мэргэшээд дамжаа барьж эрдмийн зэрэг хамгаалсан хүнд олгож байсан зэрэг.

ГАВИР тө. ga bra; мо.б. ʎabir; Шар, цагаан зэрэг цэцэгтэй, зузаан том навчтай, олон наст бутлаг ургамал.

ГАВИШАР тө. ka pi śa ra (<сам.); мо.б. ʎabiśar; үй. kabusara; Бурхины номд гургуулыг нэрлэх нэр.

ГАГАЛ сам. kakola (> тө. ka ko la); мо.б. ʎaʎul; Amomum medium lour; Аруртай төстэй, нимгэн боровтор хальстай, үнэр амтаар гавартай адилдуу тослог үр. Дөрвөн сайхан үнэртний нэг.

ГАГЛАХ тө. 'gag pa; мо.б. ʎaʎlaqu; "хорнх, хаах" (Ю.Р.); гэг-ийн хувирсан үйл үг.

ГАДАР сам. kaṭora (>тө. ga to ra); мо.б. ʎadur-a; Нимгэн төмөрлөгөөр хийсэн ялбагар гүехэн төмшөн сав, таваг; *Олон гадар тавагт идээ тавьжээ (С.Д.)*

ГАДИЛ сам. kadali; мо.б. yadil; Banana, Musa Sapientum; Халуун оронд ургадаг олон наст бутархаг мод. Өргөн далбагар навчтай, шилбэ нь ишээ давхарлан ороодог, жимс нь гонзгой махир хэлбэртэй, шүүслэг, амт сайтай. Шилбэ нь амархан гутаж гэмтдэг тул мөнх бусын билэг тэмдэг болгон үздэг.

ГАДИР сам. khadira; мо.б. kadir-a~yadir-a; Навч зулгарах буюу мод буюу багахан тураг мод. Сарьслаг навчтай, улаан, ягаан цэцэгтэй, үрийн тосыг саван хийхэд хэрэглэнэ. Сэндэн (үз) үздэг.

ГАЖАА тө. sga skya; мо.б. γājū-a; Hedychium spicatum; "цагаан гаа"; Иш нь дээрээ сагсгар, бор шарга өнгөтэй, дотроо цагаан, эхүүн халуун амттай нэг зүйл үндэс. Цус шингэрүүлэх хий, чийг бамыг зайлуулах үйлчилгээтэй эмийн найрлагад ордог.

ГАЙ хя. jiē; мо.б. γai; гудамж зээл; гай зээл.

ГАЙМУУ хя. gaimu; мо.б. γayimu; Гичийн төрлийн нэг ногоо. Ёзоор навчийг даршилж, үрийг талхалж хэрэглэнэ.

ГАЛАВ тө. bskal pa; мо.б. γalba; "хувьт"; 1. дэлхий ертөнц бий болсон эрт цагийн амьтан, ургамал бүхий тунамал чулуулгийн нас; 2. Буддийн домог зүй, зурхайн ёсонд ертөнцийн тогтох ёсны эрнн хэмжээг хэлнэ. Үүнд: сав шим ертөнц үүсэхийг тогтох галав (тө. gnas skal), тогтоод эс барагдахыг орших галав (тө. phyag skal), гал, ус,хийнээс эвдрэх галав (тө. jig skal) бий болно. Бас мөнх тэнгэрийн хүчннд дахин тогтох үе нь хоосрох галавт (тө. stong skal) эхэлнэ гэж үздэг. Монгол хэлний ертөнц (үз) нь төвд үг бөгөөд 'jig rten буюу "эвдэрхүйн шүтээн" гэсэн утгатай. Энэ нь ертөнц үүсч, устаж байдгийг илтгэсэн гүн ухааны ойлголтыг илтгэж байна. Галавыг өчүүхэн галав, завсрын галав, их галав гэж хуваана. Их галавуудын хооронд завсрын 80 галав бий гэнэ. Нэг галав хэмээх хугацааг сударт өгүүлснээс үзвэл эргэн тойрон дөчин газарт цогцолсон нэг дөрвөлжин хотод гүнжидийн үрийг дүүргэж, гурван жилийн дотор нэг мөхлөг үр авч энэ мэтээр гүнждийн бүх үрийг авч дуусгасан үеийн хугацааг нэг галав гэнэ. Галав юүлэх гэвэл орчлон ертөнцийн төгсгөлийг хэлнэ. Гал галав, салхин галав, усан галав гэвэл ертөнц тогтох буюу сөнөх цагт ямар махбодоор эхлэхийг хэлж байгаа ажээ.

ГАЛАЙ: галай амбан манж. galai amban; мо.б. γalai amban (Ков); Гарын сайд (морин цэргийн хоёр дахь сай.).

ГАЛАНДАГА сам. kalandaka; мо.б. yalanday-a; 1. нэгэн зүйл бялзуухай. Энэтхэгт байдаг, сайхан жиргэдэг шувуу. Төвдөд үгүйн улмаас түүний дууг дуурайлган Зуу Адишаа бишгүүр хөгжим зохиосон домогтой. Галандага шувуу оршсон гэрэлт ой (Раажгийрийн ойролцоох нэг үзэсгэлэнт шугуйн нэр гэдэг); *Галандага шувуу чинь аль л салаанд үүрлэв ээ. (МАЗДБ)*; 2. бор богширго, айлын гэр тойрон эргэцэгч өчүүхэн шувуухай. Хятруу бялзуухай ч гэдэг.

ГАЛБА I галав.

ГАЛБА II: галба мод = галбарбаасан; *Үзэсгэлэнт хөлийн будаг галба модноос гардаг байна. (Кали).*

ГАЛБАВАРАГШ мо.б. kalbayarags; галбадурма.

ГАЛБАДУРМА сам. kalpadruma; мо.б. kalbadurtm-a; Галбараварас.

ГАЛБАРАВАРАС мо.б. kalbaravaras (Ков.). Галбарагча.

ГАЛБАРАГЧА сам. kalparvika; мо.б. yalbaragca; галбарбаасан; Самгардийн ksa-г тарнийн дуудлагаар gca гэж дуудаж байсан нь аман зохиолд дайралддаг; *Галбарагча занлан мод газрын хаанаас ургав аа (МАЗДБ)*. Галбарагчаа ч гэдэг.

ГАЛБАРБААСАН сам. kalparvika; мо.б. yalbarbasang/kalbabrigsa (тө. dpag bsam sing); "хүслийг хангагч мод"; Тэнгэрийн мод ч гэнэ. Тэнгэрийн оронд байдаг хүний уран саналгын мод учир хувцас идээ зэрэг юу санасан бүгднийг хангагч гэх болсон домогтой. Арван эрдэмт мод ч гэдэг. Үүнээ: хүний хүслийг бүтээх, залбирахгүй бол бүтэхгүй, залбирваас бүтэх, цагтаа бүтэх, ямар мэт хүссэнийг гаргах, барагдашгүй гарах, атгаггүй гарах, хойно нь хариу горилохгүй, сэрүүцүүлэн чадагч, амьтны алжаалыг амирлуулагч орон болсон эдгээр болио. Бас сүүдэрт нь суухад хүссэн бүхэн аяндаа биелдэг, диваажингийн таван модны нэг гэдэг.

ГАЛБИНГА сам. kalavinka; мо.б. yalabingy-a; 1. таван зүйл солонгорсон өнгөтэй, эрүүний доор мушгиа чанлартай, гарди лугаа төстэй шувуу. Өндөг нь хагараагүй байхад яруу дуугаараа баясгадаг шувуу гэж домогт гардаг. Угтаа цэвэр ёс сургахуун, цэцэн ухаан, адбнш ариуны билэгдэл болсон шувуу; 2. богино иштэй, цэцэг нь галбинга шувуутай адил төстэй, өнгө цагаан, намраар цэцэглэдэг цэцэг.

ГАЛБИНГАЛИГ сам. kalayinka+liy; мо.б. yalbingyaliy; Галбинга шувуутай төстэй учир ийн нэрлэжээ. Урт нь гурван тохой

орчим, гардийн адил таван зүйлийн өнгө алагласан нэгэн зүйл тоть шувуу.

ГАЛДАН: Галдан хийд; тө. *dga' ldan*; мо.б. *yaldan*; "төгс баясгалант"; Монголчууд гандан гэж дууддаг нь төвдийн шанаган а-г н- болгон дуудсан хэрэг. Ер энэ үгийг Гаадан, Гандан, Галдан гэж өөр өөрийн аялгаар дуудаж иржээ. Энэ нь Лхас хотоос дээш өндөр уулын оройд хориод мод газарт 1409 онд Зонхов богдын үндэслэн байгуулсан хийдийн нэр.

ГАЛДАА манж. *gali-i-da*, мо. б. *yalda*; "галын дарга"(гарын дарга).. Нэгэн гал болж сүрэг хариулах хүмүүсийг даргалах хүнийг хэлнэ. Галидаа ч гэнэ. Дээр үед Дарьгангад агтчны дарга галдаа Цэрэнжав гэж байв.

ГАЛИГ сам. *ka-lekha*; мо.б. *yaliy*; "га-гийн аймаг". Энэтхэг төвд цагаан толгой га, ха... үсгээр эхэлдэг учир ийн нэрлэжээ. Энэ үг монгол хэлнээ харь үгийг тэмдэглэх тусгай үсгийг нэрлэх нэр болжээ. Энэ нь 1587 онд Аюуш гүүшийн зохиосон нэг зүйл монгол үсэг буюу али галийн үсэг; галиглах (галиг үсгээр тэмдэглэх).

ГАЛИНГА сам. *kalinga*, мо. б. *kalingga*(*yin oron*); Энэдхэгийн зүүн этгээдэд МЭӨ IV зууны үед байсан хүчирхэг гүрэн. Бурхны шашны түүх сударт олонтоо гардаг.

ГАЛИНДА сам. *kalanda*; мо.б. *yalinda*; Таван өнгө солонгорсон өд сөдтэй, яруу дуут үзэсгэлэнт шувуу. Агаарт нисч явахад нь өөр бусад жижиг шувууд сүрэглэн дагаж ниснэ. Үүнийг галбинга-тай эндүүрдэг гэж сударт тэмдэглэжээ.

ГАЛИНДАР галинга; мо.б. *yalindar*.

ГАЛУН тө. *bka' blong* (англ.*gallon*); мо.б. *yalun*; "зарлигийн ноён"; Төвдийн хуучин орон нутгийн засгийн газрын гол албан тушаалтан. Монголоор *yablun*, *kablun* ч гэж бичсэн байдаг.

ГАМАЛ сам. *kamala*; мо.б. *yamala* (Ц.Ц); лянхуа, бадам.

ГАМАР сам. *gamaru* (тө. *ku ta ru*); мо.б. *gamaru*; Болсон гөлтгөнө чулуу (Ков); цагаан хас хийгээд цагаан гантиг (Ц.Ц).

ГАМБИР хя. *gan bing*; мо.б. *yambir*; Зуурсан гурилаар тосны нүнжиггүй хайрсан бин.

ГАМИДИ: гамиди үнээ; сам. *kamadhenu*, *kamaduh*; мо.б. *gamidi* (Ков.); Хүссэнийг саах үнээ, хүссэн бүхнийг өгөгч хүслийн үнээ гэж Энэтхэг домогт гардаг.

ГАН I хя. *gàng*; мо.б. *yan*; 1, цайвар өнгөтэй хатуу төмөрлөг; Ган нь баг бэхийн утгыг агуулах учир элдэв бузар азар нялзаж халдахгүй гэдэг. Иймд ган дөрөө, ган хэт зэрэг гангаар хийсэн

эдлэл нь осгох, шархдаж цус алдахаас сэргийлнэ гэж ярилцдаг. Болд төмөр, ган болд; *Сайн төмөр бол хат орж ган болдог*(М.Ц) 2. *шилж.* хатуу, чанга чийрэг; ган зориг.

ГАН II хя. gang; мо.б. yang (Цнн); Ус бороо нэн ховор жил, цаг улирал; *хорш.*ган гачиг; ган болох (ус бороо ховоршиж гандах); ган тайлах (гандаж байгаад бороо хур орох).

ГАН III хя. gāng; мо.б. yang; Шингэн юм агуулах сав, том хувин.

ГАНГА I сам. gamaga; мо.б. yangy-a; Иш нь газрын хөрсөн дээр ташуу ургах нэг зүйл бутлаг өвс, үнэр сайхан, эмд орно.

ГАНГА II сам. ganggachilli; тө. kang ka; мо.б. gangga; *Larus ridibundus*. Хар толгойтой том элээ.

ГАНГА III сам. gamga "алгуур явагч"; 1. Хималайн уулаас эх аван Бангаалын буланд цутгадаг Энэтхэгийн домогт мөрөн. Ганга мөрөн арши хувилгааны даатгалаар Вишнү тэнгэрийн хөлийн эрхий хуруунаас урсан тэнгэрээс буусан домогтой. Сэрүүн, тунгалаг, амтлаг, хиргүй, хөнгөн, зөөлөн, ходоодонд тустай, хоолой цэвэрлэн амгуулагч найман эрдэмт рашаан ч гэнэ; *Ганга мөрний бялзуухай Гадаа ирээд жиргэнэ (Ардын дуу)*; 2. Монголын зүүн өмнөд хязгаарт орших үзэсгэлэнт нуурын нэр; Гангын эцэг (Хималайн уул); Гангыг баригч (далай); Гангаас төрсөн (алт); Ганга мөрний хумхи (а. Гангын элс; б. тоолшгүй, хэмжээгүй).

ГАНГАР тө. gan kar; мо.б. yangyar; 1. хамгийн нарийн ур хийцтэй сайн чанарын шаазан; 2. аяганы хүндэтгэл нэр.

ГАНГАЧҮН тө. gang ga chung; мо.б. yangya chung; *Leonurus sibiricus*; Төвд орны уулын хадан цохионы элсэрхэг ангалд ургадаг суварга хэлбэртэй нэгэн зүйл цэцэг, эмнэлэгт хэрэглэнэ. Монгол эмийн сударт өгүүлснээр: асга хаданд ургах, дөрвөн өнцөг, найман тал дуаз хэлбэртэй үзүүр дэх цэцэг нь хонхны амыг дээш харуулсан мэт, дэвсгэр нь цагаан,улаан өнгөтэй, амт гашуун, чанар сэрүүн ажээ. Цэцгийн хэлбэр байдлаар нь суварган гангачүн, дуазан гангачүн гэж ялгана. Амтаар нь айраг өвс ч гэдэг.

ГАНГИ манж. ganggi (< сам.ganga); мо.б. yanggi; 1. арван мянга; 2. Бүлдийн шашинд хамгийн нх тооны нэр, өөрөөр хэлбэл Ганга мөрний элсэн буюу 10-ын 16 зэрэг тоо гэж үздэг.

ГАНГОЙ тө. gan gos; мо.б. yangoi; Нэг зүйл эрээн торго.

ГАНДАБАДРАА сам. gandhabhadra; мо.б. yandabadar-a; Tanacetum vulgare L Навч нарийхан, иш урт, цэцгийн өнгө цайвар шар, үнэр сайхан ургамал; *Гадь мэт гандабадраа цэцэг нь нахилзан ургамаа нь ачлалтай сайхан байдаг. (ААЗ).*

ГАНДАГААРЬ мо.б. kandaγari; Үхэр бөлжиргөнө, хонин бөлжиргөнө (Ков.); Гандгаарийг үз.

ГАНДАН I тө. ṅang dung; мо.б. yangdung/yandang; "чөмгөн дун"; Хүний бүдүүн чөмөг ясаар хийсэн номин бүрээ буюу хөгжмийн зэмсэг. Чөмгөн бүрээ буюу ганлин ч гэдэг.

ГАНДАН II тө. dga' ldan; мо.б. yangdan; "төгс баясгалант"; Гандан хийд (Монголын Их хүрээний шашин номын хийд. 1838 онд дандрын ёсны сүм дуган барьж Гандан хийд буюу Гандантэгчинлин гэж нэрлэжээ. Энэ хийд шашны хурал ном болон дээд номыг судлах гүн ухааны төв болж иржээ).

ГАНДАРИС: Гандирсын балгас; сам. gandharvanagar; мо.б. yandarīs/yandiris; "Гандхарва балгас буюу үнэр идэштийн хот"; 1. Зэргэлгээн далайгаас хөөрсөн уур униарын дунд агаарт үзэгддэг, ойртоод очиход холдоод байх буюу эсвэл замхран алга болдог ертөнцөд байхгүй сонин ганган хот балгас. Давхарлаг, гэр зэрэг зүйл бүрийн юмны үзэгдэх дүрс. Эртний Энэтхэгийн зурхайн судар Брихатсамхидад: Гандирсын балгас умар зүгийн агаарт үзэгдвэл хаад, язгууртан, тайлгач, цэргийн жанжид нарт муу, хэрэв эдгээр дүрс шар, цагаан, хар өнгөтэй үзэгдвээс бярмануудад муу, хэрэв туг, хиур, дуаз бүхий олон өнгөт хот харагдваас ертөнцөд аймшигт дайн болж цусан далай үүснэ гэж дурдсан байдаг; 2. бодтой дүргүй, хүний сэтгэл санаанд ургах биелж үл болох хүслэнгийн юм.

ГАНДАРЬ I сам. gandharva; мо.б. yandari; "үнэр идэшт"; Зөвхөн сайхан үнэрээр хооллогч тэнгэрийн дуучин хөгжимчин. Гандарваа, гандирс ч гэж бичдэг. Төвдөөр днсаа (үз) гэнэ; *Гайхамшигт гандирсын ятга мэт (МУЗД-I)*

ГАНДАРЬ II ганжир-ын хувирсан хэлбэр; Өвөрмонголын Их зуу аймагт байгаа Чингисийн онгон байрласан газрын нэр. Энэхүү өндөрлөг нь орчин тойрондоо ганжир мэт харагдах бөгөөд Чингисийн онгоны цомцог ордоны яг ар талд түшиг болсон маягтай, түүний ард Гандарийн шил гэдэг уудам газар бий.

ГАНДАРИГҮД сам. gridhrakūta; мо. б. gandarigud; монголчууд "тас цогцолсон уул" гэж орчуулж ирсэн уламжлалтай.

Раажгирийн дэргэд байдаг энэ ууланд Бурхан багш хоёрдахь сургаал буюу хоосон чанарын сургаалаа айлджээ.

ГАНДГААРЬ тө. kanta ka ri (<сам. kantakari), мо.б. yandayari; Mimosa Pudica; өгөрших нь түргэн, бургас маягийн бутархаг ургамал. Мөчрийн үзүүрт тод цайвар шар цэцэг ургана. Мод нь үл мэдэг амтлаг, гашуун, холтосны амт халуундуу, үр зөгийн бал шиг амтлаг, гоёл чимэлд болон эмд хэрэглэнэ. Гандигар ч гэж ичдэг.

ГАНДИ I сам. ganda; мо.б. yandi. харагчин тотийн нэр.

ГАНДИ II сам. ghanta; мо.б. yandi; 1. шашны ёсны гэлэн санваартны хурлын уриа мод; 2. хоёр алд хир урт, гөлийлгөж өнгөлсөн хүрэн зандан шиг цул, маш хатуу учир дэлдэхэд харангын дуутай адил дэлдүүр хөгжмийн зэмсэг; *Би угаасаа ганди мод дэлдэхээс өөр юу ч сураагүй. (Л.Т.)*

ГАНДИЛ тө. bka' 'grel; мо.б. yangdel; "бэрхийн тайлбар"; Хатуу үгийн тайлбар ч гэдэг. Дадалтай ойролцоо боловч, бэрх нэр төдийгүй бэрх хатуу өгүүлбэрийг тайлсан нэгэн зүйл толь бичиг. Самгардиар pancika гэнэ.

ГАНДИР гандарваа; мо.б. yandari; Найрч тэнгэрийн нэр; *...Гандирын охидын дуунаас -бээр яруу дуутан (12 зох.)*

ГАНДИРС сам. gandharva; мо.б. yandirs; 1. хот, балгас; *Энэ цагийн гандирс нуруун дээр нь өндийнө болохоор зэрэглээ нь хүртэл дэвхцэнэ. (Б.Лх.); 2. гандарис, гандарь.*

ГАНДИС тө. gangs te se; мо.б. gandisa; "цаст Кайлас буюу цаст уул"; Энэтхэг төвд, монголын эртний утга зохиолд слонтаа дайралддаг Цаст Хималайн нэгэн оргилын нэр, Анават (үз) далайн ойр буй. tese нь самгардийн desa (орон) гэсэн үг.

ГАНЕШ сам. ganeśa, мо. б. yaneśa; Эртний Энэдхэгийн шүтээн, оюун билгийн сахиулсан хүн заан хоёрын оюун билгийн хосолбор. Хүн биетэй, заан толгойтой, өрөөсөн урт соёотой, зан төлөв найрамдуу, энэрэнгүй дүртэй дүрсэлдэг.

ГАНДОЛ сам. gandholi; мо.б. gandola (Ков.); 1. оргөст хэмхийн нэг зүйл; Cucumis reclinata, Roxb; 2. анхилуун үнэртэй нэг зүйл өвс; Cyperus rotundus.

ГАНЖИН хя. gǎnmiánzhǎng; мо.б. yanjing; Зуурч нухсан гурилыг хавтгай модон дээр элдэж нимгэлэх урт бөөрөнхий мод.

ГАНЖИР тө. ganya ji ga (<сам. gaścira); мо.б. ʎaŋʃir-a; "сант охь"; Сүм дуган, орон барилга, суварга, тахилгат овооны орой дээрх төмөрлөгөөр хийсэн чимэг. Их төлөв алтадсан байдаг.

ГАНЖУУР тө. bka' bsgyur; мо.б. ʎaŋʃur; "зарлигийн орчуулга"; Ганжуур нь ламын ёс горимыг тодорхойлсон винай, Бурхан багшийн сургаал зэргийг багтаасан судар дандар буюу нууц тарнийн ёс, бурхны шашны гүн ухааныг агуулсан Авидарма буюу илт номын аймаг зэргээс бүрдэх хөлгөн судар. Гол төлөв зан суртахуун, бясалгал, оюун билгийн чанад хязгаарт хүрэх тухай гүн ухааны зохиолууд бий. Бүгд 108 боть болно. Цахарын Лигдэн хааны зарлигаар 1629 онд Ганжуурыг бүхлээр нь монголоор орчуулж дуусгаад 1720 онд модон бараар хэвлэн гаргажээ.

ГАНЗАЙ хя. gan jiu; мо.б. ʎaŋʃai; Нэгэн зүйл хятад архи.

ГАНЛИН тө. gkang gling; мо.б. ʎaŋgling; "чөмгөн лимбэ"; Хүний чөмөгний яс буюу зэсээр хийсэн луу буюу матрын толгойн сийлбэртэй, 50-60 см урт, хурал номын зан үйлд үлээж хэрэглэх бишгүүр. Бас 18 насны эмэгтэй хүний чөмгөн ясаар хийдэг. Уг чөмгөн бүрээний салаа булцуун дээр ажинай морины хамрын нүхийг дуурайлган хоёр нүх гаргаж, үлээхэд түүгээр сайн морины янцгаах мэт дуун гарч, тэрхүү мориор Сухаавадийн оронд очих ёстойг билэгдсэн домогтой. Ганлинч (ганлин үлээдэг хүн).

ГАНПАНЗ хя. gǎn bǎn; мо.б. ʎaŋgbanʃa; Зуурсан гурил элдэх хавтгай мод, гампанз ч гэнэ.

ГАНС гаанс (>як. гамса~ганса~хамса//эвенк. ганча.Цин).

ГАНТИГ тө. gangs thig; мо.б. ʎantiʃ; "цасан дусал"; Carbonas magnesiaecum terico; Шохойн чулуулгаас бий болсон хувирмал чулуу. Цагаан, улаан, ягаавтар мөн холимог өнгөтэй ч бий. Судар бичигт: жинхэнэ гантиг чулуу мөнх цаст ууланд байх ёстой гэж бичжээ. Учир нь цас мөс олон жил дагтаршин хуралдсанаас чулуужран гантиг болдог гэж үзэж байжээ. Зүмбэрний найрлагад ордог, сийлбэр урлал хийдэг.

ГАПИЙ ор. копейки., ярианы хэлнээ орсон үг. "мөнгө зоос" гэсэн утгатай. Улаан гапийгүй боллоо гэвэл сохор зоосгүй боллоо гэсэнтэй хувь тэнцүү.

ГАРАА тө. dkaг ро; Дүг гар (дугар); Банжингарав зэрэг үгийн хоёр дахь үеийн хувирсан хэлбэр, цагаан гэсэн утгатай; *Говь нутгийн дунд гараа буурал өнгөтэй. (ЗУАЗ).*

ГАРААШ ор. гараж (<фр.garage); Мо.б. ʎaras; машин, трактор болон бусад өөрөө явагч хэрэгслийг хадгалах, тэдгээрт засвар үйлчилгээ хийх газар. Гараж ч гэж хэлнэ.

ГАРАГ I сам. graha; мо.б. ʎaraγ; 1. долоо хоногийн өдрийг ээлжлэн эзлэх нэр; 2. нарны аймгийн ертөнцийн нэр.

ГАРАГ II тө. ka rags; мо.б. ʎaraγ; Биенийн мөч, эрхтэний мэдрэл алдагдах өвчин, гараг өвчин; *хорш. гараг саа.*

ГАРАНЗ тө. ka ranydza (сам. karanja); мо.б. ʎaraγja; Pongamia glabra; Verbescina scandens; Мод болон түүнд ургах могойн өндөг шиг бөөрөнхий, өнгөлөг гадаргуутай, голдуу хар хүрэн өнгөтэй, дотор халууныг хэвийн болгох эмт жимс, жимсгэнэ.

ГАРДИ сам. garuḍa; мо.б. ʎarudi; Үлгэр домогт гардаг асар том шувуу, жигүүртний хаан ч гэдэг. Бурхны номд лусын долоон эрдэнийг шингээж чаддаг гэж номлосон бий. Домгийн ёсоор бүргэд толгой, хушуу хумстай, хүн биетэй, нисч явахад нь нар халхлагдан бүрэнхий болж салхи шуурга дэгддэг гэнэ. Бас шувууны дотор эрхэм. Өмнөөс нь харахад хун лугаа төстэй, хойноос нь харахад хилин адил, могойн хүзүү, загасны сүүл, луугийн бидэр, яст мэлхийн ар, харцгайн эрүү, тахианы хушуутай, өндөр нь зургаан тохой илүү. Бие нь таван зүйл өнгөтэй. Ү-түн мод биш бол суухгүй, хулсан модны үр биш бол идэхгүй, амттайхан булаг бус бол уухгүй, нисвээс түмэн шувуу дагалцмуй гэж Шагж тэмдэглэжээ; *хорш. гарди галбинга; гардийн бөөлжис (чүнчигноров); Энэтхэг домог болон хиндү шашинд "Вишнү тэнгэрийн уналга" гэдэг. Бурхны шашны номоор, хүний замд садаа бологч өшөө хорын билэгдэл болсон хорт могойг даран сөнөөж хушуундаа зуусан, алтан жигүүрт домгийн шувуу болно. Түүгээрээ муу муухайг дарагч эрэлхэг баатарлагийн билэг тэмдгийн утгатай болжээ.*

ГАРЖ тө. dkaг khyi, мо. б. ʎarγi; төвд нохой, "цагаан нохой" гэсэн үг мэт авч төвд хэлний дүрмээр khyi dkaг гэх ёстой. Иймд snyin dkaг khyi- "зүрх цагаан нохой" гэсэн үгийн "skyin"(зүрх)-нь гээгдсэнээс ийн нэрлэх болжээ. Иймд "цагаан нохой" биш "зүрх цагаан нохой" гэж ойлгох нь зөв. Бас гарз нохой(Б.Р) ч гэж бичдэг. *Дөрвөн нүдтэй улаан халтар гарж нохой ...ойлон цойлон архирч байжээ(А.Д)*

ГАРИЙ тө. gans ri "цаст уул"., Нутгийн аялгуунд орсон хэлбэр.

ГАРМА сам. karma; мо.б. yarm-a; Бурхны шашинтны дээлийн гадуур эгэлдрэглэн өмсөх нөмт дээл.

ГАРТААМ тө. dkar khra men; мо.б. yartam-a; "цагаан эрээл, цагаан судалт зурагт"; Agate; Хөх, улаан, цагаан, цэхэр зэрэг өнгөтэй, нарийн үе судалтай мана буюу хагас эрдэнийн чулуу. Дорнын уламжлалаар гартаамыг цэхэр бөгөөд хөх, улаан, цагаан судалт гартаам, цэхэр бөгөөд харлаг судалт гартаам гэж хоёр хуваана. Жижиг сажиг зүйл, хөөрөг, цагийн зүү хийхэд хэрэглэнэ.

ГАРТАГБАА тө. bka' tlog pa; мо.б. yartogba; "зарлигийг оногч" хэмээх ламын нэрээр нэрлэгдсэн шарын шашны нэг салбар. Гол сүм хүрээ нь Төвдийн Хамд байдаг Дэргэ хийд болно.

ГАРУМ манж. garun; мо.б. yarum; Урт түрийтэй гутал. (Ков.)

ГАРЧИГ тө. dkar chag; мо.б. yargciy; ; Нэгэн дараалалд жагсаах эрж олоход бэлтгэсэн цэс. Ном өгүүлэл зэргийн агуулгыг илтгэсэн товч нэрийдэл.

ГАРШ: гарш дээл; сам. kashya; мо.б. karsa-gars; Аян тэхимлэгүүдийн гадуур өмсөх ал шар торгон хувцас. Намжарыг үз. yarsa, yars-a, yarsay-a гэхчлэнгээр бичсэн байдаг; *Эдүгээ би тойн болж гарша дээлийг эс өмсвөөс тойны ёст бус буй. (12 зох.)*

ГАРШАБАНИ сам. karsapani; мо.б. karsapani; Мөнгө зоосны хэлбэртэй юуу.

ГАЦАА манж. gacan (<хя. hiang tsoun); мо.б. yacayan-yacay-a; Арван хуйнаас бүрдсэн хүн суух суурин. Зуун гэр буюу гэр бүл суух суурин. (Ков.); Хот балгасны гадна хүй хүйгээр оршсон айл (Я.Ц.); *хорш. гацаа хүй, гацаа тосгон.*

ГАЧЕН тө. bka' chen; мо.б. yacen; "их зарлиг"; Ном эрдэмд мэргэжсэн хүнд олгодог цөл хэргэм; Бас Төвдийн Дашлхүмбэ хийдийн ном эрдмийн мяндаг цолыг хэлж байжээ. *Зүүн Авгын гачен Ринчин монголын хэлээр орчуулбай. (Данж.)*

ГАЧИЛ тө. bka' khyil, мо. б. yacil; "зарлигийн уйлга", Соёмбын гол дахь хоёр загасны хоорондох эргүүлэг, ...*Алтан соёмбын гачил дээр... тусгаар тогтнол чамайг тунхаглан бичнэ. (Д.П)*

ГАЯА сам. Gaaya; мо.б. Gaaya; Одоогийн сүүн Энэтхэгийн Бихаар муж улсын нутагт оршдог газрын нэр, Бодгаяагаас холгүй. Бурхан багш энэ газарт бодь мөдон доор сууж урьд эс

сонссон, эс ухсан гурван адилтгалыг илт болгосон тухай "Бурхны 12 зохионгуй"-д гардаг.

ГИВААН тө. gi wang/ gi hang; мо.б. givang; Шороон гиваан, чулуун гиваан гэж хоёр зүйл бий. Байгальд бэлнээр байхаас гадна үхэр, заан тэргүүтний цөсөнд байдаг чулуу. Мөн хүрмэн чулууны дотор хуралдсан улаан шар өнгийн зос шиг шороо. Гиваантай үхэр шөнө хэвтэрт байхдаа янцаглаж улаан шар өнгийн шүлс савируулж, нүд нь цог шиг гэрэлтдэг гэнэ.

ГИЕГ гэег; *Гүйдэг сайн гээд гиег болгож байжээ. (Ц.Д.).*

ГИНЧИАНГИ хя. jīn qián jī; мо.б. gin ciyan gi; "алтан нүдэт улар"; Өрөвлөгтөө тогосын адил ногоон нүдтэй, гургуул адил нэг зүйл шувуу (Я.Ц.).

ГИН I хя. qin, мо. б. ging; гингийн цаас ч гэдэг. Нимгэн агаад бат бэх нэгэн зүйл цаас.

ГИН II: гин цэцэг; хя. jīn(huā); мо.б. gin(čečeg); Өглөө цэцэглэж, үдэш зулгардаг, навч ялам модны навчтай адил цэцэг лис цэцгийн адил өнгө улаан, улаавтар, хүрээ цагаан янз янз өнгөтэй нэг зүйл цэцэг.

ГИН III хя. qin, мо. б. gin; төрийн ятга хөгжим.

ГИНАРИ уй. kinari (< тох. А. kinpara < сам. kinpara, Н.П.); мо.б. ginari; "хүмүн буюу юун"; Морин толгойтой, хүн бнэтэй, хүн ч биш, сахиулсан ч бус амьтан. Үүнийг тэнгэр лусын найман аймгийн нэгэн гэдэг. Гувираа буюу Намсрайн хөгжимчин ч гэнэ.

ГИН GI хя. qīn qī; мо.б. gin gi; Өд өрөвлөг таван зүйл солонгорсон, гургуултай адил боловч жижигхэн нэгэн зүйл шувуу. Алтан тахиа ч гэнэ.

ГИНГИЙН: гингийн цаас; хя. qīn qī; мо.б. ging-un; үз. Гин I.

ГИРТИГ мо.б. girtig; Гирдиг, гирдэг гэхчлэнгээр бичсэн байх боловч хэртгиг гэх нь зөв. Хэртигийн тайлбарт үзмүү.

ГИТАР ор. гитара (<исп. guitarra<гер. kithara/кифара); мо.б. gitar; Товшуур, товшуур хөгжим.

ГИЮН хя. giun; мо.б. giyun; Хүндийн хэмжээ, гучин жин буюу 18 кг, гюн ч гэнэ.

ГОВИЙН ЛХА тө. sGo ba'i lha; мо.б. yobi-yin lha; "үүдэн тэнгэр"; Таван зүйл тэнгэрээс бүрдэх учир Заяаны таван тэнгэр ч гэдэг. Эдгээр нь хүний амьдралын таван чухал зүйлнийг дааж, өдөр гурван удаа харж, шөнө гурван удаа манаж авардаг гэнэ; Мо лха (охин тэнгэр - хүний зүүн суганд оршиж өнгө зүс, билэг

ухааныг тэтгэгч, согоо хөлөглөсөн идэр залуу эхнэрийн дүртэй); **срoг** лха (амин тэнгэр - бүрэн хэрэглэлтэй хар морь хөлөглөсөн баатар эрийн дүртэй. Хүний зүрхэн тус байрлаж амийг сахин, хишиг буяныг арвижуулагч); **По** лха (эрийн тэнгэр - бүрэн чимэгтэй цагаан морьтой, идэр залуу эрийн дүртэй. Хүний баруун суганаа оршиж бүтээл туурвил ажил үйлсийг ивээгч); **Юл** лха (орны тэнгэр - мөн цагаан морьтой, идэр залуугийн дүртэй, Хүний тэргүүнээ оршиж, сүр хүчин өгч, орон байрыг ивээгч); **Да** лха (сүлдэн тэнгэр - цагаан хөлгийн дээр эрэлхэг байдалтай заларсан, амарлингуй залуу эрийн дүртэй. Хүний биеийн баруун мөрнөө оршиж, цог заль хийморийг нь дэлгэрүүлэгч) гэж таван зүйл бий гэнэ. Энэ таван тэнгэр нь хүнийг эхээс төрөхийн хамт төрж, аж төрөл, буян заяаг нь насан туршид ивээн тэтгэнэ гэдэг.

ГОЛДИ сам. koti; мо.б. yoldi; 1. мянган түмэн гэсэн үг. Арван сая, живаа; 2. хэмжээлшгүй, тоолшгүй.

ГОЙМОН хя. guāmiàn; мо.б. yuyayimin~yoyimong; 1. зуурсан гурилыг шүүр мэтэд нарийхнаар цувиж хатаасан ширхэг идээ; 2. **ШИЛЖ.** нарийн урт.

ГОЛ сам. gola (тө. go la); мо.б. gool-a, yola; "хүрээ, төгрөг"; Бөмбөрцгийн эргэдэг хийн зам.

ГОЛОГ тө. go log; мо.б. yoluу; "буруу мэдэл, тэрс"; 1. утгаа хүлцэнгүй, туршил, амтлах, нигүүлсэх, хураах сэтгэл, даган баясахын зургаан голог буюу буруу мэдлийг хэлнэ. Монгол хэлнээ ("ээ голог!" гэж) хараалын утгаар хааяа хэрэглэгдэнэ; 2. цалгай, гэмт хэрэг, мадаг; 3. төвдийн зүүн хойт хязгаарт суудаг нүүдэлчин овог.

ГОМ I: Улаангом; түр. qum; мо.б. yom; 'элс'; гом толгой "Элсэн толгой" (Хөвсгөл, Тосонцэнгэл)

ГОМ II: тө. sgom; мо.б. yom; "бясалгал"; гом хийх (бясалгах) нь доод, дээд гэж хоёр зүйл буй. Ертөнцийн юм үзэгдлээс оюун бодлоо түр хугацаагаар ангижруулан бясалгал хийхийг доод гом гэнэ. Энэ үед санваартан ертөнцийн юм үзэгдлийг харж үзсээр байдаг. Ертөнцийн алив юмнаас сэтгэлээ бүрэн чөлөөлж удвис олох оюуны үйлийг дээд гом гэнэ. Энэ үед санваартан сэтгэхүйн дотоод ертөнцөд оюун дүгнэлтээр шид удвисыг эзэмшихийг эрхэмлэдэг. Монгол хэлнээ гом- гэдгээс гомнох гэдэг үг үүсч ямар нэг үйлийг сэтгэлээр бодон бодож бүтээх, бясалгах гэсэн утга илтгэдэг.

ГОМБО I тө. mgon po; мо.б. yombu; "итгэл"; Махгал; Бурхны шашны ёсны арван догшин сахиусын нэг, шүтээн хангал. Биенийн дүр хөх бараан, гурван улаан мэлмийтэй, тэргүүндээ таван хохимойтой, тавин толгойгоор эрих хийсэн, улаан шар үсээ хөх могойгоор, толгойгоо эрэн могойгоор, бэлхүүсээ цагаан могойгоор тус тус чимсэн бадарсан гал дунд байдгаар дүрсэлсэн байдаг. Хүн малд учрах гай цөвийг даруулахын тулд энэ сахиусыг залж ёслол хүндлэл гүйцэтгэнэ.

ГОМБО II тө. dgon pa; мо.б. yombu; "аглаг хийд" (Ю.Р.); Хот айл, тосгон сууринаас саахалт айлын зайтай байгуулсан сүм хийдийн өрөнхий нэр. Шашны шавь нар сууж, бурхан тахиx, хуралд суух, ном бясалгал хийх орон. гомбод суух, гомбоос ирсэн (хийд буюу аглагаас ирсэн)(Ю.Р.).

ГОМИНДАН хя. qub mīn dang; мо.б. yomindang; "улс ардын цэрэг".

ГОМШОО тө. gom shwa; мо.б. yomṣa; "урт чихт малгай"; Сор залах үест лам нарын өмсдөг чих өндөр, туурай хэлбэртэй шар торгон малгай. Туурай малгай ч гэнэ.

ГОН хя. guāng; мо.б. yong; дан, ганц цор ганц; *Гон бие гозон толгой (Зүйр)*.

ГОНГОР тө. mgon dkar; мо.б. yongyar; "цагаан итгэлт"; Арван догшин хангалын нэг. Зургаан мутартай, баруун талын эхний мутар нь хүслийг хангагч чандмань эрдэнийн билэгтэй, дундах нь зэмсэгтэй, доод мутарт нь урин залагч дамартай бол зүүн талын эхний мутар нь эрдэнийн хур буулгасан билэгтэй, дунд талдаа хамгийг сүрээр дарагч зэсүм (үз)-тэй, доод мутартаа ертөнцийг эрхэндээ оруулагч цалам дэгээтэй. Гонгорыг эрдэнийн хонхон чимэгтэй, их дөлөн дунд байрлах лянхуа дэвсгэр дээр заларснаар дүрсэлсэн байдаг. Бүхнийг авран сахигч догшин бурхан гэнэ.

ГОНЗ тө. mgon ja; мо.б. yonji; гонж ч гэнэ; "тахилын цай"; *Оройн уншлагын дараа манз гонзын алиныг ч амандаа хүргэхгүй байлаа (Л.Т.)*.

ГОНИР тө. dgon gnyer; мо.б. yonir; "тахилын нярав"; Хаалганы түлхүүрч, гурван эрдэнийн эд юмсыг хадгалагч; Хурал номын газраа балин тахил хийж, хамба цоржид хурал номынх нь үест ойр туслагч лам. Тахил тавигч; *Удсангүй гонир тахилч лам хоёр нь ирээд...эрхэм шүтээн болгов гэнэ (МАУ)*.

ГОНТОГ тө. sgong thog pa; мб.б. γontoy; Erysimum altaicum; Төрөл зүйл зуу орчим, 1-2 мөн олон настай ургамал. Навч нь луувангийн навчтай адил, нарийхан үндэстэй, ишнээсээ олон мөчир салаалсан, цэцгийн өнгө нь төлөв шар, урт дугтуйнд алтны үртэс шиг олон үртэй байдаг. Үрээс нь тос гаргана. Бас эмнэлэгт хэрэглэнэ.

ГОНХ гонхон; гонхлох (гонхон болгох); гэр гонхлох (хоёр гэр холбон барихыг).

ГОНХОН тө. mgon khang; мо.б. γongqon; догшдын байшин, сахиулсны сүм; сүм дуганы дотор гадар ямар нэг газарт өрөө тасалгаа маягтайгаар барьсан өрөө буюу асар бурхны гонхон, үүдний гонхон гэх мэт.

ГОНЧИГСҮМ тө. dgon mchog gsum (=сам. triratna); "чухаг дээд гурав"; мо.б. γongcōysum (гурван эрдэнэ); Бурхны шашны ёсонд бурхан багшийн тус бие нь Бурхан эрдэнэ, Бурхны номлосон ном нь Ном эрдэнэ, Бурхны шавь нар нь Хувраг Эрдэнэ буюу. Бурхан, ном, хувраг гурав нь хүн амьтныг, нүгэл хилэнцийг тэвчиж сайн мөрт удирдан оруулах ба зовлонгоос салгаж Сухаавадийн оронд хүргэх тул юунаас эрхэм дээд чухаг "Гурван эрдэнэ" гэж алдаршжээ. Бурхан багш анх номын хүрд орчуулахад таван хүн шавь орсноос эхлэн хувраг нар үүсч тэр цагаас эхлэн "Гурван эрдэнэ" үүссэн домогтой; *Гончигсүмийн авралаар Гомбогүрийн хувилгаан Ыоллоо. (Д.П)*

ГООЖИН ор. Козин; мо.б. γoojing; Ардын хувьсгалын дараахан үед нийслэл хүрээнд ойгоос мод авах зөвшөөрлийн бичгийг Козин гэдэг нэртэй орос хүн өгдөг байснаас сүүлдээ энэ нэр мод огтлох тухай зохих газраас олох зөвшөөрлийн бичгийн нэр болсон гэдэг.

ГООНЬ хя. guān; мо.б. γooni; Эхнэргүй буюу эхнэр нь өнгөрсөн эр хүн; гон ч гэдэг.

ГООШООН хя. go xiang; мо.б. γosiyang; Сайхан анхилагтай, тансаг үнэртэй; *Үнэр сайтай гоошоон хүжийгээ асааж бай даа, Алгирмаа хө (МАЗЗДБ).*

ГОНЬД тө. go snyod; мо.б. γonid; Сaгum сагvi; Жижиг мөхлөг үртэй, цагаан цэцэгт ургамал. Зираа ч гэнэ.

ГОР тө. dgor; мо.б. γog; "эд юм"; Сүм хийдийн эд хөрөнгө, сан хөмрөгийг зүй бусаар ашиглахын үр дагавар; гор болох, гортох.

ГОРИМ тө. go gim; мо.б. yogim; Ямар нэг юмны тогтсон ёс дэглэм, дэс дараалал, эмх журам.

ГОРЛОМ тө. skog lam; мо.б. yorlam; "эргэцнийн зам"; Шүтлэгтэй хот хүрээ, сүм хийдийн гадуур байх мөргөлчид, сүсэгтний тойрон эргэх зам; ...*буруу номтон чи манай дацан хийдийн гороо горломын дотор бүү гишгэлтүгэй (С.Д.)*.

ГОРОО тө. skog; мо.б. yogoу-а; "тойрог"; 1. Сүм хийдийн гадуур тойруулан овоолсон чулуун овоо буюу тусгай тэмлэгтүүд. Далан таван Махгалын тоогоор гороо босгодог.. Горооны дотор нэн ариун байх учиртай бөгөөд шашин номд харш зүйлийг нэвтрүүлдэггүй жаягтай. 2. Юмыг эргэн тойрох, тойргоор эргэх, тойрох; ...*гурвантаа гороо эргээд бэл рүү буулаа (ИТ)*.

ГОРТИГ тө. skog thig; мо.б. yortiy; "тойрог, дугуй"; 1. дугуй хүрээ, дугуй зураас, тэг; *Гортиг дотор байж арай боломжгүй болоод...* (С.У.); 2. дугуйлж зурах, хэмжих багаж.

ГОСОО тө. go sa; мо.б. yosa; Зэрэг, хэргэм, дэс; *Анги ангийн госооны мэргэчүүдээс айж бахардсаар орж суухад (Гэл.)*.

ГОХ гөхнй.

ГОЧИХА манж. yociqa; мо.б. yociq-а; "шадар"; Ойр дөт, дотно итгэлт; ...*эзэн богд Тэнгэр тэтгэсний гочиха бэйл (Зуун бил.)*.

ГОЮУ тө. go yu; хя. gaoyo/gaoyao; бен. guva); мо.б. yoyuu; Agesa cathechu L; Synomorium Songaricum; 1. хөх саарал өнгөтэй, бүдүүн шулуун иштэй мод. Навч нь урглаг, ногоон өнгөтэй, жимс нь гадуураа ногоогоор хучсан юм шиг байдалтай, үр нь хатуу; 2. эм бүхий хөхүүлдэг зүйл, хавдар, шарх идээт газарт наана.

ГӨӨГӨӨ хя. gege, мо. б. gege; ах., бас гээгээ ч гэдэг. Гээгээ нь хаад ноёдын охин гэсэн утгатай.. *Гунхсан сайхан Юндэн гөөгөө Гуниггүй цэвэрхэн гөржээ хө(МАЗЗДБ)*

ГӨРӨШ сам. kroša; мо.б. kögöš ; Таван зуун нумын зайтай газрыг нэгэн хөрс гэнэ.

ГӨХИЙ хя. gbu; мо.б. göki; Холбого, дэгээ, шижим зэргийг ишинд бэхэлж загас барих зэвсэг. Гөх дэгээ ч гэнэ; гөхийдөх (гөхийгөөр загас барих).

ГУА хя. gua; мо.б. yuva; Зэллэн ургах жимст ургамлын нийтлэг нэр. Тарвас, хэмх гээд төрөл зүйл олон.

ГУАЛИН тө. gudliang; мо.б. yuvaling/yualing; 1. мөчир салааг нь шулж зассан урт бүдүүн мод; 2. дам нуруу, тайфуу ч гэнэ.

ГУАНЗ хя. guǎn zi; мо.б. yuangja; хоол ундны газар.

ГУВЧУУР түр. qubcig; мо.б. үүбсiүг; Улсын эрх ашгийн тулд нийтээс авах татвар; *хорш. гувчуур татвар.*

ГУЛДАН манж. guldun; мо.б. үүлдүг; 1. туйлуу мод зэргээр хийсэн дугараг нуруутай хаалга; 2. гүүрийн доорхи матриулан хийсэн газар; 3. замын доогуур ус урсах нүх.

ГУЛУУЗ хя. güü-zü; мо.б. үүлүүж; 1. бог малын дэлгээгүй хөлдөөсөн бүтэн мах; 2. гулдмай хэлбэртэй юм; гулууз мөнгө; гулуузлах (хонь, ямааны махыг бүхлээр байлгах, гулдмай болгох).

ГУНГАА тө. kun dga' "хотол баясгалант" монгол хүний нэр болон газрын нэрд орж явдаг. **Их Гунгаа уул**(Хөвсгөл, Их уул)

ГУНШИН хя. gongsong, мо. б. үүгсiн; нэр зэрэг, алдар цол; **гуншингаа дуудуулах.**

ГУУ хя. gou; мо.б. үүү; 1. ус урсах суваг буюу уулын жала ганга; 2. хөрөг зураг шил зэргийг хийж бэхлэн тогтоож агуулах хайрцаг шиг хөндий сав; 3. *шилж.* Эхнэр хүний ёслолын хувцас буюу гэзгэнд зүүх алт мөнгөөр хийсэн хөндий зэмсэг.

ГУУЛИН хя. gaoli; мо.б. үүли; солонгос (Цин).

ГУВИРАА сам. kuvera; мо.б. гүбiр-а; "муу биет"; Гадна байдлаараа үзэмж муутай учраас ийм нэр авсан эд баялгийн тэнгэр. Түүнийг найман соёо, гурван хөл, ганц мэлмийтэйгээр Энэтхэг зурагт дүрсэлсэн байдаг бол монгол зурагт эрдэнэсээр бөөлжигч ам цагаан хулгана гартаа барьж байгаагаар дүрсэлдэг. Намсрай ч гэдэг. Энэтхэг домогт Умар зүгийг сахигч баялгийн эзэн. Хормустын эрдэнэсийн санг хамгаалагч, Химлайн Кайлас уулнаа оршин суудаг гэж гардаг.

ГҮГЭЛ тө. gu gul (<сам. guggula); мо.б. гүгүл; *Styrax benzoin; Vatica lanceaefolia;* Зандан модны хар буюу цагаан өнгөт, үнэрт давирхай, эмнэлэгт хэрэглэнэ. Анхилаг нь хүний сэтгэл санааны гутаг буртгийг зайлуулна гэдэг.

ГҮДИН тө. sku ten; мо.б. гүдiн; "биеийн шүтээн"; Хутагт хувилгаадын цогцсыг оршуулсан шарилын сүм; ...*Абтай хааны шарилыг суваргалсан гүдинг 1587 онд Эрдэнэзууд босгожээ. (Д.Май).*

ГҮЙЛНЭЙ манж. guileri; мо.б. гүйилени; *Mangifera indica;* Амра жимсний мод. Их навч нь чул модныхтой адил, жимс нь уулнаас багаахан, амт гүйлсийнхтэй ойролцоо жимс.

ГҮЙНХУАР хя. *gui hua*; мо.б. *güiquvar*; Тансаг үнэрт чидун жимс, түүний цэцэг.

ГҮМБАНДИ сам. *kumbhande*; мо.б. *gümbandi*; Бирдийн аймагт багтах амьтан. Үүнийг бухар хийдийн галын байшинд галыг бадруулагчийн билэгдэл болгон зурдаг байжээ.

ГҮМБАРАА тө. *kum bi ra* (<сам.*kumbhira*); мо.б. *gümbir-a*; 1. их матар буюу дуурсагч матар. Ганга мөрний матар. Гүрвэл мэт агаад том, халуун орны гол мөрөн, нуур намагт оршино. Хөл богино, ам том, шүд хурц, биеийн урт 2-5 метр хүрнэ; 2. нүүр хүнийхтэй адил, бие барсынхтай адил, дуу нь нялх хүүхдийнх шиг, домогт гардаг нэг зүйл усны араатан.

ГҮМБУМ тө. *sku' bum*; мо.б. *günbum*; "буман бие"; Угтаа арван түмэн Сэнгээнаро (Арслангийн хүрхрэлт) бурхны дүрст Майдарын хийд гэсэн утгатай. Төвд оронд байдаг, шарын шашны зургаан их хийдийн нэг. Шашны домогт гардгаар Зонховыг эхээс мэндлэхэд хүйсийг нь хайчлах үест нэгэн дусал цус газарт дуссанаас тэр газарт арван түмэн навчтай зандан мод ургаж, навч бүрд нь Сэнгээнаро бурхны дүрс аяндаа тодорсон учир Гүмбум (Буман биет) хийд гэж нэрийдэх болсон гэдэг.

ГҮМДАА сам. *gumuda*; мо.б. *gümuda*; Сарны гэрэл туссан хойно дэлбээлдэг дун цагаан өнгөтэй, нэг зүйл цэцэг. Цагаан лянхуа ч гэдэг. Ёгт нэрийн зүйлд сараар баясагч, сарны садан ч гэдэг.

ГҮН хя. *gōng* (тө. *gun*); мо.б. *güng*; 1. феодалын байгууллын таван хэргэмийн тэргүүн зэрэг; 2. Манж чин улсын үеийн хэтэрхий дөрвөн хэргэмийн дөтгөөрх нь; 3. цэцэг өвчнөөс үлдсэн нөрөө.

ГҮНГЭРВАА тө. *kun dga' ra ba*; мо.б. *güngyaraba*; "хотол баясгалант хүрээ"; 1. бурхан ном, шүтээн тахилыг агуулсан модон хайрцаг. Монголчууд хойт буюу баруун хойт зүгийг бурхан сахиусны орон гэж шүтдэгээс гэрийнхээ тэр хүндтэй зайд байрлуулдаг; 2. зарим юм агуулах сав, жааз, гуу; ...*гүнгэрваатай бурхан залж...зул асаав. (С.У).*

ГҮНД тө. *kunda* (<сам.); мо.б. *günda*; гүмүда ч гэнэ. Гүмдааг үз.

ГҮНДҮҮХЭН хя. *gōng dao*; мо.б. *gündükün*; Төлөв томоотой, элдэв адармаатай зангүй.

ГҮН(ДЭЭХҮН) хя. gong; мо.б. güngdekün; Эртний таван эгшгийн нэг, туйлын нам аялгуу.

ГҮНЖ хя. gōngzhǔ; мо.б. güngju~günju; хааны охио.

ГҮНЖИД перс. kunjut (уй. Gunjid); мо.б. güngjid~günjid; *Sesamum indicum*; Дулаан оронд ургадаг нэг наст тог ургамал, дэл гэж бас нэрлэнэ; *Түүний хойно нижгээд гүнжи гэргүүтнийг идвэй. (12 зох.).*

ГҮНРЭГ тө. kun rig; мо.б. güngrig; "хотлыг ухагч буюу хамгийг мэдэгч"; Сэтгэлийг ариусган, зовлонгоос ангижрахыг ерөөн унших, буддийн сургаалын гүн ухааны үндсийг хураангуйлсан номын нэр; Гүнрэг хуруулах (уг ном уншуулах зан үйл).

ГҮНТАН тө. gung-thang; мо.б. güng thang; Төвд газрын нэр, монгол ном сударт элбэг дайралдана. Төвдийн алдарг шүлэгч Миларайба энэ газрын хүн байжээ.

ГҮНЦЭГ тө. dgung tshigs; мо.б. güngceg; "үдийн цав"; 1. Бурхны шашны сахилын нэг. Өглөө үдэш шүдэнд торох хоол идэхгүй, зөвхөн үдэд идэх хоол. 2. Лам ноёд, ихэс дээдсийн хоол ундны хүндэтгэл, хоол, зоог; гүнцэг зооглох.

ГҮНЧҮҮ хя. gián chǒu; мо.б. güngçu; Сиймгэр нимгэн нэг зүйл торгомсог бараа.

ГҮР: гүр дуу тө. mgur; мо.б. gürü; "хүзүү, хоолой"; Агла даяанд сэтгэлийг хандуулахад уриалсан чиглэлтэй шашин номын санаа илэрхий туссан дуулал. Эртний энэтхэг, төвдийн утга соёлын зүгээс дамжиж ирсэн мөнгөлчүүдын шашны зан үйл, ялангуяа сүм хийдийн найрын дуу хөгжмийн төрөлд үлэмж дэлгэрсэн нэгэн зүйл дууны төрөл. Гүү дууг зөвхөн шашны баяр ёслолын үеэр дуулдаг байжээ. Гүр татах гэвэл яруу дуулал зохиохыг хэлнэ.

ГҮРВАА сам. kurāva; мо.б. gürgiva; Навч нь хулс модных лугаа адил, ишний үр бүрээс гурван салаа гарах ба салаа бүр найлзууртай ургамал.

ГҮРВАГА сам. kurbaka; мо.б. gürbay-a; Самгарди яруу найрагт олонтаа гардаг улаан өнгийн тансаг цэцэг; *Гүрвага цэцгээр үсээ...чимээд...гаадамбаар шанхаа гоёоном за (Кали.).*

ГҮРГЭМ то. gur kum (<сам. kumkuma); мо.б. gürgüm; *Carthamus tinctorius*; Халуун оронд ургадаг улбар шар өнгөтэй ургамал, эмд орно. Балба гүргэм, Хачи гүргэм, зом гүргэм гэх зэргээр ялгана.

ГҮРРАГЧАА сам. gurgakṣa; мо.б. gügüṛaṣa; "багшийн сахиус"; Балба, Индонези зэрэг оронд ургадаг нэг зүйл модны үр. Эрих хийнэ. Гүррагчаа эрих бурхны шашны сүсэгтний дунд их алдартай, арслангийн нүүр төгс бүрдсэн эрих гэдэг.

ГҮРТЭН тө. msgur then; Аюул зовлон, ад зэтгэрийг үлдэн хөөх гэж чойжин (үз) оршин буух шарын шашны зан үйл.

ГҮРТЭНБЭ тө. msgur then pa (=skur bshan pa); мо.б. gürtēnbe; Таван талтай, тал бүр дээрээ атаа, мунхаг, омог, тачаангуй, хилэнт сэтгэлийн таван хорыг дарагч таван бурхны хөрөгтэй титэм малгайтай, хоёр шанаа руугаа унжлагатай, таван өнгийн даржин ар луугаа унжуулж, цээж бөгсөн биедээ тусгай өмсгөлтэй, хар сэлэмтэй, догшид буюу номын сахиулсан болох бурхдын тахилга ёслолыг гүйцэтгэгч хүн. Бас хүний биеийн 84 мянган нүгэл хилэнцийг арилгагч догшдын ном уншигч; *Гүртэнбэ өвчтөнгийн дэргэд шууд л номч хувцсаа өмсч эхэллээ.* (Л.Т.).

ГҮРҮ сам. guru; мо.б. gügü; багш, сургагч; эрдэмтэн, лам багш; махагүрү (maḥaguru - ахлах буюу их багштан); Чухамдаа бол гүрү нь "хүндэд орох" буюу эрдмийн зэндмэнээр хүнд бүхнийг олж авах гэсэн утгатай. Эрдмийн хүндийг төгссөн хүнийг хэлнэ. Бурхны шашны шавь нар аль нэг эрдэмт хүнийг багш буюу гүрү болгон ном заалган, ёс зүйн зан үйлд сурч түүнээ блама гэж өргөмжлөн төрсөн эцэг эхтэйгээ адилтгаж үздэг.

ГҮРЭМ тө. sku gim; мо.б. gügim; "засал" 1. шарын шашны ёсонд ад зэтгэр, аюул зовлон, өвчин эмгэгнийг зайлуулах гэж ном уншлага хийх зан үйл. Гүрэмч хүн өвчтэй хүнд гүрэм хийлээ гэхэд тэр хүний өвчнийг гүрмийн зан үйлээр ховсдон гаргаж урьдаас бэлтгэсэн хүн, амьтны дүрстэй зүйлд оршуулдаг гэнэ; 2. *шилж.* муу үйл явуулга; гүрэмдэх (гүрэм хийх); гурван гүрэм (цаг үеийн гай барцад, өвчин, муу зүгийн хорлолыг хоосон чанарын сургаалийн үүднээс арилгах Шэйрабнимба, ган зуд, гай гарз, өвчин зовлонгоос амьтныг аврахын тулд Цагаан шүхэрт, насны барцад тогтоох, урт наслахын билэгдэл болгож Цагаан дара эхийн магтаал зэрэг гурван номыг уншуулж засал хийлгэх ёс) .

ГҮРЭМЧ гүрэм+ч; мо.б. gügimci; гүрэм засал хийдэг хүн; *Гүрэмч доромч лам, өргөл барьцаар өлсгөлөн* (Д.Н.).

ГҮРЭН манж. gurun; мо.б. gügün; улс гэр; *хорш.* улс гүрэн. *Үйлс бүрдвэл гүрэн амгалан* (М.Ц)

ГҮСҮНТҮГ тө. sku gsung thugs, мо. б. güsüntüg, "бие, хэл, сэтгэл", **Гүсүнтүгийн мандал**(бие, хэл, сэтгэл гурвыг засах уншлага, зан үйл), Зарим хүн есөн тугийн мандал гэдэг нь буруу болно.

ГҮҮШ хя. guoshi/güveši, мо. б. güüsi; "улсын багш", Юань улсын үед дээд хуврагийн цол болно. 1. сайн орчуулагч; 2. бичиг үсэгт сайн мэргэжсэн, бичгийн хүн, бичгийн утгач.

ГҮҮШРИ тө. gu śri (<хя.); мо.б. güüşri; Юань улсын үеэс эхлэн монголын хаадууд төвдийн ихэс лам нарыг ингэж өргөмжлөн нэрлэж байжээ.

ГҮШ тө. ku śa(<сам. kuśa); мо.б. kusa~gusa~güsi; "мууг арилгагч"; Poa cynosuroides; Бярманы болон бурхны шашинд бузар түйтгэрийг арилгах зан үйл гүйцэтгэхэд хэрэглэдэг дүрваагийн төрлийн олон үзүүрт навчтай, нарийхан ширхэгтэй, урт иштэй ариун өвс. Мөнх өвс, өлзийт өвс ч гэнэ; *Хуримын сангийн лам...бумбанаас гүший нь авч...(С.Д.)*.

ГҮШИНАГАР сам. kuśinagar, мо.б. gusinagar (тө. rtsa can), "Гүш (өвст) балгас", Одоогийн Энэтхэгийн¹ Уттар прадеш муж улсын Горакпүр хотоос зүүн тийш 60 км зайтай Касиа балгаст байсан эртний Мала улсын нийслэл байв. Бурхан багш энэ балгасны дэргэд сал модон доор нирваан болсон гэдэг. Бурхны шашны дөрвөн их дурсгалт газрын нэг болно.

ГЭВГҮЙ гэсгүй; мо.б. gebgüi; Төвдийн dge bskos гэдгийн хоёр дахь үгийн угтвар в- үсгийг дуудсанаас ийм дуудлагатай болжээ. Гэвхүй ч гэнэ. Шашны хурлын хуврагуудыг баримтлан захирах албан тушаал. Умзадаас дээд суудалтай. Цогчин гэвгүй, жүд гэвгүй гэж ялгаатай. Улаан жанч, хавчмал шамотай дөрвөлжин охор шийдэм барьдаг.

ГЭВШ тө. dge bśes; мо.б. gebsi; "буяны садан", Цанидын сургуульд арваас дээш жил болсон, зэрэг хамгаалаагүй байгаа, таван ухаанд мэргэжсэн номтой хүний хүндэтгэл нэр.

ГЭГ тө. bgegs; мо.б. geg; тотгор; саатуулж боогдуулах юм; *хорш. гэг тотгор; гэглэх (гэг болох, садаа тушаа болох).*

ГЭГДЭР тө. bgegs gtor; мо.б. gegdor; "түйтгэрийн балин"; Гай түйтгэрийг арилгах балин; *Гэрийн гайг арилгана гэж гэгдор балинг өргүүлэв (Гам.)*.

ГЭГОЙ гэсгүй, гэвгүйгийн өөр дуудлага.

ГЭЕГ тө. dge gyog; мо.б. geüüg; "буяны үйлчин"; Гэсгүйн туслагч, нөхөр садан; хүрээ хийдийн захиргааны гэсгүйн зарлага лам; *...бэрээ барьсан гэегнүүд зэрлэгээр дахин шаардав. (Л.Т.)*

ГЭЛҮГБАА тө. dge lugs pa; мо.б. gelügba; "буяны ёст"; Төвдөд тахил шүтээний ёс доройтсон тул бөгд Зонхова, Брөг хэмээх уулын оройд Галдан хийдийг байгуулж амьдралынхаа сүүлчийн хэсгийг тэнд өнгөрүүлэхдээ Гэлүгбаа жаягийг тогтоожээ. Гэлүгбаа дэг нь Жовуу Адишаагийн үзэлд тулгуурласан болохоор Гаадамбын ёс гэж алдаршжээ. Гэлүгбаа салбарынхан шар өмсгөл өмсдөгөөс шарын шашинтан гэгдэх болсон ба буяны ёс баримтлагч. Гэлүгбаа ёс нь гурван аймаг савын тааллын утгыг тусгасан, судар тарнийн бүтээлийг баримталсан, гурван суртахуунтай зохицсон, их хөлгөний арга билгийн зарчмыг хослуулсан байдаг.

ГЭЛЭН тө. dge slong; мо.б. gelüng' (сам. bhiksu); "буян сэдэх"; Бурхны шашны ёсны нэгэн зүйл санваар. Буян сэдэх тухай багшийн өмнө авсан гутгаар амлалт. Гэлэн хүн 253 сахилыг чандлан сахина. Ламын ёсонд байсан гурван сахилын хамгийн хатуу нь.

ГЭЛЭНМАА тө. dge slong ma; мо.б. gelüngm-a (сам. bhiksuni); "буян сэдэгч эх"; Бүддийн шашны ёсны эм гэлэн, их аяга тэхимлиг ч гэдэг.

ГЭМИН хя. geming; мө.б. geming; "хувьсгалт цэрэг"; гамин ч гэнэ.

ГЭНД түр. kentü, мо. б. gendü, "хавархаг, эрэлхэг, хөхвөр", 1. Эртний утга нь хөх чоно, эрэлхэг хөх азарган чоно. Энэ үг манж хэлнээ gen(хөх), ойрд аялгуунд гэндэн буюу гэндэн нохой ("золбин нохой" Ж.Ц) болсон буй. 2. Эрэгчин барс, ирвэс.

ГЭНЭН тө. dge bsnyen; мо.б. genen; "буянд ойртох, буяны садан"; Бурхны шашны ёсны гэлэн, гэцэл сахил хүртээгүй лам. Буянд ойртохын тулд багшийн өмнө авсан анхны амлалт. Увши сахил ч гэнэ. Ламын ёсонд байсан гурван сахилын хамгийн зөөлөн нь, банди сахил ч гэдэг.

ГЭНЭНМАА тө. dge bsnyen ma; мо.б. genengm-a; "буянд ойртогч эх"; увсанз.

ГЭРГАН тө. dge rkan; мо.б. gerγan; "өвгөн"; Ахмад хүний хүндэтгэл буюу ахлагч, ахлах лам, ах тойн. Бас сургуулийн багшийг ч хэлнэ.

ГЭРГЭШҮНДИ сам. krakucanda; мо.б. kergesundi; ...төлс туулсан гэргэшүнди тэргүүлэн...(Зуун бил.).

ГЭРДИ манж. gerudi (<сам.); мо.б. gerudi; гардийн эмэгчин.

ГЭСГҮЙ тө. dge bskos; мо.б. gesgüi; Хүрээ хийдийн хура
номын жаяг дэглэмнийг шууд гардан сахиулагч, хуврагийн
захирагч. Гэсгүй нь өдөр бүрийн жааа хурал, өдөр цагийн хура
зэргийг эрхэлж, дэг ёс сахиулах, дэмий үг хэлэлцэх зэрэг
зохисгүй үйлдлийг таслан зогсоох үүрэгтэй; гэсгүйдэх (*шил*
ээр нь болж завших); *морий нь хоёр нохой гэсгүйдээд идэв*
байжээ. (МШХЗ).

ГЭСЭР I тө. ke śar (<сам. keśara); мо.б. geser; *Rosa Laevigata*
1. (цэцгийн) туурцаг, цэцгийн доторхи үсэнцэр (буяны) юу үслэг зүйл;
2. их төлөв энэтхэгт ургадаг их бие нь хушга модтой адил
өргөслөг, цэцгийн дотор морины сүүлний адил хялгас ши
үсэнцэртэй, сэрүүн чанарт ургамал. Мод, үр, цэцгийг цөмийг
гэсэр гэнэ. Үрийг эмнэлэгт хэрэглэнэ. Нага гэсэр, бүсба гэсэр,
бадам гэсэр гэж гурван зүйл бий. Майдар бурханы зүүн мутар
бандаг цэцэг нь гэсэр цэцэг мөн. Бас сайхан бүсгүй амандаа
дара балгаж сүрчин цацахад гэсэр мод цэцэглэнэ гэсэн домог
бий. Цэцэг нь дөрвөн сайхан үнэртний нэгд ордог.

ГЭСЭРИ сам. kesari (тө. ke sa ri); мо.б. gesari; "дэлт, зогдорт"
Арслан зэрэг дэлт амьтныг нэрлэх нэр.

ГЭЦЭЛ тө. dge tshul (сам. sramanera); мо.б. gešül; "буяны ёст"
Буяны ёсыг сахихын тулд багшийн өмнө авсан хөвдөр дахь амлалт
сахилын нэр. Үүнд долоон наснаас дээш хорио наснаас доош
хөвдүүн арван зүйл сахил авч тойн болохыг хэлнэ.

ГЭЦЭЛМАА тө. dge tshul ma (сам. sramaneri); мо.б. gešülma
а; "буяны ёст эх"; Буяны ёс сахих эмэгтэй хүнийг сахилын нэр.

ГЭЭГЭЭ манж. gege; мо.б. gege; Манжийн үеийн хаа
ногшлын охин.

ГЯВАН гиваан.

ГЯДАГА сам. ketaka; мо.б. giday-a; *Pandanus odoratissimus*,
Панданус мод, түүний цэцэг. Анхилам үнэртэй самгарди яруу
найрагт элбэг дайралддаг нэр; *Дасарна орны цэцэглэгийг цагаан*
гядага цэцэг хүрээлэн бүслээд... (Кали.).

ГЯНДАН перс. zindan (түр. zindan); мо.б. gindan; Хэрэгтнийг
хорих нүх, шорон (ДТС), хэрэгтэн ялтан хүнийг хорихоор тусгай
бэлтгэсэн газар (Я.Ц.); хорих байр, хар гэр. Хятадаар kien lao
гэнэ.

ГЯРГА тө. ske rags; мо.б. gīγ-a; 1. бүс, алт буюу мөнгөөр хийсэн хээ шигтгэсэн бүс; гярга бүс; 2. ноосон нэхмэл бүс; улаан гярга бүс.

ГЯТРУУН тө. dge mtho ri "Буянт өндөр уул"; Өвөрхангай аймгийн нутагт байдаг үзэсгэлэнт уул, тэнд байдаг рашаан булаг. Хятруун ч гэдэг.

Д

ДАА хя. dā~dài; мо.б. da; 1. их, том; Даа хүрээ; даа жунтан (dazongtong"ерөнхийлөгч"), даа лам (шашны хурал захиргааны хэрэг эрхэлсэн хүн, тушаал буусан хойно нь дархан лам гэдэг. Даа лам сүмийн гол ширээнд сууж ерөөлийн хуралд ерөөл унших үүрэгтэй. Номд сайн байх учиртай.); 2. дарга, чуулган даа.

ДААВУУ хя. dā bū; мо.б. dabuu; 1. хөвөн бараа; 2. даавуугаар хийсэн эдлэл; орны даавуу.

ДААГУА хя. dà guā; мо.б. dayuva; Их гуа, ногоо; Даагуаг идвэл амттай л байна хэ хө (МАЗДБ).

ДААЛИН хя. dā lián; мо.б. daling; 1. хөөрөг агуулах бөс торгомсог эдээр хийсэн жижиг сав; 2. дундаа амсартай хоёр талдаа хувцас хунар зэргийг хийх булигаар, хөм, зузаан бөсөөр үйлдсэн том богц сав.

ДААЛИНБА даалин; мо.б. dalingbu; Зөрүү артай нэг зүйлийн хөвөн нэхмэл бараа.

ДААЛИНЖИН хя. dāliánjīn мо. б. dalinjīn; даалимба.

ДААЛУУ хя. dà liú; мо.б. daluu; "их зургаа"; 1. хоёроос арван хоёр нүх гаргасан жаран ширхэг тоглоом, яс буюу модоор хийнэ; даалуудах (даалуу тавьж наадах); 2. мөн тоглоомын арван хоёр нүхтэй мод. даалуучин(даалуу тоглодог хүн, Би нэг хэсэг айхтар даалуучин болсон(М.М)

ДААМАН: дааман хаалга; хя. dā mēn; мо.б. daman; "их хаалга".

ДААЧАА хя. dā che; мо.б. dāciy-a; том тэрэг; ачаа бараа тээх морин тэрэг; Арал сайтай даачаа тэргийг аваад ирээрэй, хүүхдүүд ээ (МАЗДБ).

ДААШИН хя. dā shēng; мо.б. dasang; ачаа бараа татах бүдүүн олс.

ГҮСҮНТҮГ тө. sku gsung thugs, мо. б. güsüntüg, "бие, хэл, сэтгэл", **Гүсүнтүгийн мандал**(бие, хэл, сэтгэл гурвыг засах уншлага, зан үйл), Зарим хүн есөн тугийн мандал гэдэг нь буруу болно.

ГҮҮШ хя. guoshi/güveši, мо. б. güüsi; "улсын багш", Юань улсын үед дээд хуврагийн цол болно. 1. сайн орчуулагч; 2. бичиг үсэгт сайн мэргэжсэн, бичгийн хүн, бичгийн утгач.

ГҮҮШРИ тө. gu śri (<хя.); мо.б. güüşri; Юань улсын үеэс эхлэн монголын хаадууд төвдийн ихэс лам нарыг ингэж өргөмжлөн нэрлэж байжээ.

ГҮШ тө. ku śa(<сам. kuśa); мо.б. kusa~gusa~güsi; "мууг арилгагч"; *Роа cynosuroides*; Бярманы болон бурхны шашинд бузар түйтгэрийг арилгах зан үйл гүйцэтгэхэд хэрэглэдэг дүрваагийн төрлийн олон үзүүрт навчтай, нарийхан ширхэгтэй, урт иштэй ариун өвс. Мөнх өвс, өлзийт өвс ч гэнэ; *Хуримын сангийн лам...бумбанаас гүший нь авч... (С.Д.)*.

ГҮШИНАГАР сам. kuśinagar, мо.б. gusinagar (тө. rtsa can), "Гүш (өвст) балгас", Одоогийн Энэтхэгийн¹ Уттар прадеш муж улсын Горакпүр хотоос зүүн тийш 60 км зайтай Касиа балгаст байсан эртний Мала улсын нийслэл байв. Бурхан багш энэ балгасны дэргэд сал модон доор нирваан болсон гэдэг. Бурхны шашны дөрвөн их дурсгалт газрын нэг болно.

ГЭВГҮЙ гэсгүй; мо.б. gebgüi; Төвдийн dge bskos гэдгийн хоёр дахь үгийн угтвар в- үсгийг дуудсанаас ийм дуудлагатай болжээ. Гэвхүй ч гэнэ. Шашны хурлын хуврагуудыг баримтлан захирах албан тушаал. Умзадаас дээд суудалтай. Цогчин гэвгүй, жүд гэвгүй гэж ялгаатай. Улаан жанч, хавчмал шамотай дөрвөлжин охор шийдэм барьдаг.

ГЭВШ тө. dge bśes; мо.б. gebśi; "буяны садан", Цанидын сургуульд арваас дээш жил болсон, зэрэг хамгаалаагүй байгаа, таван ухаанд мэргэжсэн номтой хүний хүндэтгэл нэр.

ГЭГ тө. bgegs; мо.б. geg; тотгор; саатуулж боогдуулах юм; *хорш. гэг тотгор; гэглэх (гэг болох, садаа тушаа болох).*

ГЭГДЭР тө. bgegs gtor; мо.б. gegdor; "түйтгэрийн балин"; Гай түйтгэрийг арилгах балин; *Гэрийн гайг арилгана гэж гэгдор балинг өргүүлэв (Гам.)*.

ГЭГОЙ гэсгүй, гэвгүйгийн өөр дуудлага.

ГЭБГ тө. dge gyog; мо.б. geüüg; "буяны үйлчин"; Гэсгүйн туслагч, нөхөр садан; хүрээ хийдийн захиргааны гэсгүйн зарлага лам; *...бэрээ барьсан гэсгнүүд зэрлэгээр дахин шаардав. (Л.Т.)*

ГЭЛҮГБАА тө. dge lugs pa; мо.б. gelügba; "буяны ёст"; Төвдөд тахил шүтээний ёс доройтсон тул богд Зонхова, Брөг хэмээх уулын оройд, Галдан хийдийг байгуулж амьдралынхаа сүүлчийн хэсгийг тэнд өнгөрүүлэхдээ Гэлүгбаа жаягийг тогтоожээ. Гэлүгбаа дэг нь Жовуу Адишаагийн үзэлд тулгуурласан болохоор Гаадамбын ёс гэж алдаршжээ. Гэлүгбаа салбарынхан шар өмсгөл өмсдөгөөс шарын шашинтан гэгдэх болсон ба буяны ёс баримтлагч. Гэлүгбаа ёс нь гурван аймаг савын тааллын утгыг тусгасан, судар тарнийн бүтээлийг баримталсан, гурван суртахуунтай зохицсон, их хөлгөний арга билгийн зарчмыг хослуулсан байдаг.

ГЭЛЭН тө. dge slong; мо.б. gelüng' (сам. bhiksu); "буян сэдэх"; Бурхны шашны ёсны нэгэн зүйл санваар. Буян сэдэх тухай багшийн өмнө авсан гутгаар амлалт. Гэлэн хүн 253 сахилыг чандлан сахина. Ламын ёсонд байсан гурван сахилын хамгийн хатуу нь.

ГЭЛЭНМАА тө. dge slong ma; мо.б. gelüngm-a (сам. bhiksuni); "буян сэдэгч эх"; Бүддийн шашны ёсны эм гэлэн, их аяга тэхимлиг ч гэдэг.

ГЭМИН хя. geming; мо.б. geming; "хувьсгалт цэрэг"; гамин ч гэнэ.

ГЭНД түр. kentü, мо. б. gendü, "хавархаг, эрэлхэг, хөхвөр", 1. Эртний утга нь хөх чоно, эрэлхэг хөх азарган чоно. Энэ үг манж хэлнээ gen(хөх), ойрд аялгуунд гэндэн буюу гэндэн нохой ("золбин нохой" Ж.Ц) болсон буй. 2. Эрэгчин барс, ирвэс.

ГЭНЭН тө. dge bsnyen; мо.б. genen; "буянд ойртох, буяны садан"; Бурхны шашны ёсны гэлэн, гэцэл сахил хүртээгүй лам. Буянд ойртохын тулд багшийн өмнө авсан анхны амлалт. Увши сахил ч гэнэ. Ламын ёсонд байсан гурван сахилын хамгийн зөөлөн нь, банди сахил ч гэдэг.

ГЭНЭНМАА тө. dge bsnyen ma; мо.б. genengm-a; "буянд ойртогч эх"; увсанз.

ГЭРГАН тө. dge rkan; мо.б. gerγan; "өвгөн"; Ахмад хүний хүндэтгэл буюу ахлагч, ахлах лам, ах тойн. Бас сургуулийн багшийг ч хэлнэ.

ГЭРГЭШҮНДИ сам. krakucanda; мо.б. kergesundi; ...төгс туулсан тэргэшүнди тэргүүлэн...(Зуун бил.).

ГЭРДИ манж. gerudi (<сам.); мо.б. gerüdi; гардийн эмэгчин.

ДААШИНЗ хя. da śiyan zi; мо.б. dasinjа; Нимгэн бөсөөр хийсэн дан дээл.

ДААЮУ хя. dà yāo; мо.б. dayuu; "нурууны тохош"; Тэмээний урд бөхөнд углан бөгтөрч, тэргэний хоёр арлыг бэхлэх тоног хэрэгсэл.

ДААЯА I хя. dāyān; мо.б. day-a; ганс, тамхи.

ДААЯА II хя. **daye**; "их өтгөс", ахмад хүн, өвгөн, авга ах.

ДАВАА тө. zla ba; мо.б. dava; "саран"; 1. долоо хоногийн нэг дэх өдөр; 2. нарны аймгийн нэг ертөнц

ДАВЖИД тө. 'dab brgyad; мо.б. dabjid; "найман салаат" (навчит); Малгайн орой дахь жинсний суурь, лянхуа цэцгийн найман навчны хэлбэрээр хийдэг байжээ. Тавжид ч гэнэ.

ДАГЗ тө. ltag rtsa; мо.б. dayja; "ар"; Амьтны толгойн ясны ар шилний орчин газар.

ДАГИНА сам. dākiṇi, мо.б. dagini; 1. Энэ үг самгард хэлнээ анх хүний мах иддэг Кали тэнгэрт үйлчилдэг эм шулмасыг хэлдэг байжээ. Монголын эртний орчуулгын зохиолд ч энэ утгаар дайралдана. ...*дагинас муус тэргүүтэн нигүүлсэхүй сэтгэлтэн болтугай*(БЧА) 2. Эртний Энэтхэгийн үлгэр домогт тэнгэрийн орны рид шидтэй үзэсгэлэнт эмэгтэйг хэлдэг байв. Тэнгэрийн дагина, Хурмастын дагина гэхийн хамт бас Лусын дагина гэсэн нэр бий. Бурхны шашны утга зохиолд ихэвчлэн бурхан эмэгтэйг хэлж байв. Тэр нь монголын аман зохиолд газар дэлхийн сайхан эмэгтэйн дүр болж хувирсан. 3. Орчин үеийн монголын уран зохиолд үзэсгэлэн гоо бүсгүйг нэрлэх болсон.

ДАГНА- хя. dāng; мо.б. dangnaqu; 1. эд юмаа барьцаанд өгөх; 2. юмыг хөлсөөр түр хэрэглэх; данжлах ч гэнэ.

ДАГСАЛ тө. rtags gsal; мо.б. daysal; "тодорхой учир"; тодорхой суралцсан ном судлал; дагсалцах, дагсал хаялцах(тө. rtags gsal gtong ba) чойрын ном хаялцаж, харилцан маргалдаж, учирзүйг тодотгох, энэ нь их төлөв асуулт хариултаар, хэлэлцэж буй сэдвийг тодруулдаг.)

ДАГТ тө. rtag tu; мо.б. daytan; "ямагт"; Үргэлжид, хэзээд; *Дагт энэ насандаа эргэх нь олонтаа үзэгдэнэ.* (А.Х).

ДАГТАН дагт; *Дагтан ган зудгүй, дайн дээрмийн аюулгүй* (Д.Р.).

ДАГШИИ тө. dag zhiing; мо.б. daysin; "ариун орон", 1. Аминдаваа бурхны орон, ариун газар; 2. ариун онгон газар ус;

хорш. ариун дагшин; 3. монгол орны зүүн өмнөд хязгаарт орших нуур ус, булгийн нэр; Дагшин нуур, Дагшин булаг.

ДАГЬ-ИГ тө. dag yig; мо.б. dag yig; "ариун бичиг"; Монголчууд даг йиг гэж хэлж заншсан. Нэр томъёо, нэр томъёоны чанартай үгс, мөн их бага таван ухаанаар зүйл болгож ухаан бүрт холбогдох үгийг төвд үгийн дэс дарааллаар багтаасан толь бичиг. "Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон дагь иг нь нэр томъёоны орчуулгын толь болно."

ДАДАЛ тө. brda bkrol; мо.б. dadol; "дохио тайлах"; Ёгт нэр, төвдийн хуучирсан үг, самгарди нэр, домог үлгэрийн нэр томъёо, гүн ухааны ойлголтыг илэрхийлсэн нэрийн зүйлийг ерийн үгээр хялбаршуулан тайлсан толь бичиг.

ДАДАР тө. mda'dar; мо.б. dadar; Жижиг дарцаг; Салхинд хийсгэх гурвалжин, дөрвөлжин хэлбэрийн хэсэг бөс.

ДАДИВАА сам. tittibha; мо.б. dadiva; Рагга jakosna; Энэтхэгийн домогт гардаг шувууны нэр. Энэ шувуу далайн хөвөөнд үүрлэж атал далайн долгион ирж, үүр өндгийг нь урсган аваачсан гэнэ. Энэ тухай хангардид мэдүүлсэнд тэрээр ихэд хилэгнэн гүмбараа, лууг дарсан аж. Ингэхэд далай айж энэ шувууны үүр өндгийг гаргаж өгсөн гэдэг; ...*далайн хөвөөнд ургасан модны дээр Дадиваа нэрт шувуу үүр засаж өндөглөх ажээ (Суба).*

ДАДИРАБА дадиваа; *Дадирабаг доромжлох болон... (Суба).*

ДАЖГҮЙ ма. dalji aqu; мо.б. daji ügei; 1. огт хамаагүй, зүгээр; 2. гэмгүй, буруугүй.

ДАЙ I хя. dai; мо.б. dai; Модоор зүйсэн юмыг холбон тогтоох хөндөл; дайлаас ч гэнэ; дайлах (модоор зүйсэн эд юмыг хөндлөн торгож бэхлэх).

ДАЙ II хя. dai; мо.б. dai; 1. ачаан дээр юм нэмэн ачиж явуулах; 2. худалдах зүйлдээ өөр юм нэмж, шахалтаар дагавар болгон өгөх; дайвар (дайж болох аар саар тээш, худалдах юмандаа өөр юм дагуулахыг нь).

ДАЙ III даа; дай гүүш.

ДАЙВАН I тө. mda' dpon; мо.б. dayibong; Цэргийн дарга (Влад.).

ДАЙВАН II хя. dai ming; мо.б. dayiming; "Дай Мин буюу Мин улс"; Домог үлгэрийн хаан, ертөнцийн эзэн; Баруун Монголын туульсад гардаг хааны нэр.

ДАЙЗ хя. dai zi; мо.б. dayija; 1. сум хийж бүслэх буюу мөрөвчлөх ууттай бүс; 2. шилбэ ороох дайс, ороо г; дайзлах (а. сумыг дайзад хийх; б. дайзан бүс ороос).

ДАЙФУУ хя. dai fu; эмч.

ДАЙЧИН: Дайчин улс; хя. da qing; мо.б. dayiǎo; "их чин"; 1. хуучин цагт хэрэглэж байсан цол; 2. Чин улсын талбарт үз.

ДАЛ дал мод; сам. tala; сам. dal-a; Мөчлөггүй, шулуун иштэй, өд буюу дэвүүр маягийн навчтай маш том мөнх ногоон мод.

ДАЛХ тө. dgra lha, мо.б. dalha, "дайны тэнгэр"; Тэнгэрийн шашны тэтгэгч өсөн цагаан морьт баатрыг өсөн сүлд гэж эрхэмлэн тахиж даллага авдаг. Далх нь орон нутгийн эзэн сахиус бусад эд хар хүний бурхан гэдэг. Мал сүргийг өсгөж гай барцдыг арилгаж гувдистай гэдэг учир Сүлдэн тэнгэр ч.гэнэ.

ДАЛЬ тө. da lis (<сам.talis); мо.б. dali; Rhododendron adamsii Rehd; Балуу модны цэцэг. Навчис нь тансаг үнэтэй, асга хад, уулын орой хяраар ургадаг, гол төлөв ягаан цэцэгтэй, анхилам үнэртэй, шөвгөр урт навчтай, мөнх ногоон жижиг мод, эмийн найрлага, үнэртний зүйлд орно. Үнэрт өвс, Corypha Rox (Ков.).

ДАМ I тө. gtams; мо.б. tam-a; Арван равжим буюу 13 оронтой тооны нэр.

ДАМ II тө. gtam, gtam brgyud; мо.б. dam; "үг, яриа, мэдээ"; 1. дамжин ирсэн домог, аман домог; 2. *ШИЛ* дамжигдаж, уламжлагдаж ирэх; үнэний хувь багатай юм; дам н үг (бусдаас сонссон үг); дам хүн (хөндлөнгийн хүн).

ДАМАР сам. damaru; мо.б. damaru; 1. сав шил хоёр ертөнц хоёр тийш харж оршино гэсэн бурхны шашны номлолыг билэгдсэн, утас буюу хивээр оосорлосон, хоёр товчин цохилууртай хоёр талыг ширлэсэн шашны зан үйлд хонхтой хослуулан хэрэглэх хөгжмийн зэмсэг. Дамрыг гавл, сэндэн мод зэргээр хийнэ. Сажуур хэнгэрэг ч гэдэг; 2. гол ороо нарийн хэлбэртэй дамартай төстэй юм; машины дамар.

ДАМБАДАРЖАА тө. bstan pa dag rgyas; мо.б. dambadarjai; "шашин дэлгэрүүлэгч"; Одоогийн Улаанбаатарын дамдар этгээдэд 1765 онд Манжийн хааны хөрөнгө хүчээр II богд Жавзандамба хутагтын (1724-1758) дурсгалд зориулан барьсан хийд. Тухайн үедээ 700 гаруй ламтай, дөрвөн дацан, 12 аймагтай байжээ.

ДАМБУР перс. tambura; уй. taembura; хинд. tambura; мо.б. dambur; Нэг зүйл чавхдаст хөгжмийн зэмсэг. Өндөр аралтай, 3-4

снхтэй, модон цартай. Домбор хөгжмийн нэр энэ үгээс гаралтай.

ДАМДИНЧОЙЖОО тө. *ᠳᠠᠮᠳᠢᠨᠴᠣᠢᠵᠢᠵᠣ*; мо.б. *damdinchoijai*; "морин хоолойтын ном дэлгэрэхүй". Бурхны шашны ёсны 10 догшин сахиусны нэг. Бие нь хар бараан, гурван ертөнцийг харах мэлмийтэй, дөрвөн арзайсан сэтгэлийн, сэтгэлийн үстэй, үхэр тэргүүнтэй, баруун мугартаа хүний ариг гэсэн дохиуртай, зүүн мугартаа номхотголын цалам барьсан догшин дүртэй. Буян бүтээх үүднээс урин залж тахидаг.

ДАМЖАА тө. *ᠳᠠᠮᠵᠠᠭᠠ*; мо.б. *damjiaa*; "гэрчилсэн бичиг"; Бурхны шашны шашин-гүн ухааны судар, гарнийн номлолд шат дараалан суралцаж төгсгөх ба зэрэг хамгаалахад өгөх шагналт. Үүнд домын дамжаа, гавжийн дамжаа, аграмбын дамжаа, маарамбын дамжаа, зэрэрэмбийн дамжаа барих ёс монголд уламжлагдан иржээ. Харин сүүлийн үед "англи хэлний нэг сарын дамжаа, оёдол эсгүүрийн дамжаа" гэхчлэнгээр хэлж бичдэг болсон нь буруу болохыг тэмдэглэлтэй. *дамжаа алах* (дамжаа барих).

ДАМЖИГ тө. *ᠳᠠᠮᠵᠢᠭ*; мо.б. *damjig*; "андгайлал"; Сэжиг, эргэлзээ, мэдэг.

ДАМЗАЙ тө. *ᠳᠠᠮᠵᠠᠢ*; мо.б. *damjai*; "тангарагийн эд". Бурхны шашны шавь нарын болон сүм хийдийн эдлэл хэрэглэлийг(хэн, эрэг, цан, хонх, очир, эрих... г. м) хэлнэ.

ДАМПУУ хя. *dāng pu*; мо.б. *dampuu*; 1. *шилж.* юмыг хугацаа заан хүүтэй барьцаалан зээлдүүлэх газар; 2. *шилж.* ажлаа алдсан. ажил нь замхарсан; 3. *шилж.* эдэлгээнээ чанар нь муудсан, хуучирсан юм; дампуурал (а. өрөө төлж чадахгүй болоод ажил үйл нь нурах; б. ямар ч чадваргүй болох); дампуурах (дампуу болох; өгөршин муудаж чанаргүй болох)

ДАМСРАЙ тө. *ᠳᠠᠮᠰᠢᠷᠠᠢ*; мо.б. *damsrai*; "тангарагийн буг"; батыг алдан амласнаа няцан буцагч.

ДАМЦАГ тө. *ᠳᠠᠮᠴᠠᠭ*; мо.б. *damca*; "тангарагийн үг"; андгай бат нутыг үзүүлэн амласан үг; *дамцаг эвдэх*(бу, хны шашны шавь нар өгсөн тангарагаа зөрчин, сахил санваараа хаяхыг хэлнэ.) *Тангарыг дамцгийг номлолт нь олон ч таслан хориглож барьсан нь цөөн. (АХ).*

ДАМШВАА тө. *ᠳᠠᠮᠰᠢᠪᠠᠭᠠ*; мо.б. *damseyiba*; "өлзий бус"; *Ал дамшваа. чи надал өөрөө хүрээд ирэх ээ. (Л.Т.).*

ДАМШИГ тө. dam bšig; мо.б. damsiy; "үг (тангараг) эвдэх"; 1. бат нутыг үзүүлэн ам алдсан үг хийгээд сахилыг зөрчих; 2. *шилж.* дүрсгүй, томоогүй, зүггүй, бүтэлгүй амьтан; *Чи...тэр муусайн дамшгуудаа захирч зандарч байхгүй яасан юм бэ. (С.Д.);* дамшиглах (*шилж.* доог тохуу хийх, зүггүйтэх).

ДАМЖИНДОРЛИГ тө. dam can ᠲdo ᠷje legs pa; мо.б. damjindorlig; Улаан ямаа хөлөглөсөн бурхан; *Дамжиндорлиг бурхны хүлэг болсон...ямаан сүрэг чинь арван зүгтээ дэлгэрээд... (МААЗДБ).*

ДАН I хя. dān; мо.б. dang; Арван дүүгийн хэмжээ; хоёр дан будаа.

ДАН II хя. dān; мо.б. dang; 1. ганц, ижилгүй; дан биеэр ажиллах; 2. өрөөсөн, сондгой; дан тоо; 3. давхар бус; дан тэрлэг; 4. *шилж.* нэг зүйлээр бүтсэн хольцоогүй; хар ноолуур.

ДАН III: ая дан, тө. gdans, мо. б. dang; 1. дуу хөгжмийн дан хөгөөр эгшиглэх байдал, 2. ая дуу, **ая дангий нь тааруулах.**

ДАНАН хя. dāinán (манж. danahun; түр. dana); мо.б. danan; бөвөөлж шувууны өөр нэр.

ДАНДАР тө. stan dar (<сам. tantra); мо.б. dandar; "шашин дэлгэрэх"; Бурхны шашны номлол дахь их хөлгөний аймгийн тариийн ёс; жүдийг үз.

ДАНЖ хя. dāng zi; мо.б. danji; юм зээлдүүлэхэд барьцаалах юм; данж барнулах.

ДАНЖААД хя. dāngjia-de; мо.б. dangjiyada; 1. гэрийн эзэн, өрхийн тэргүүн; 2. пүүсийн эзэн.

ДАНЖУУР тө. bstan bsgyur; мо.б. danjur; "шаштын орчуулга"; Бурхны шашны ном зохиолын агуу их хоёр цомирлогийн нэг, уран зохиол, толь бичиг, хэлзүй, гүн ухаан, газар зүй, урлахуй ухааны ном судар багтаасан буй. Данжуурт ухааны таван орны зохиол орсон. Данжуурыг монголоор орчуулах, хэвлэх ажлыг Жанжаа Ролбийдорж (1717-1786) толгойлж, хоёр зуу орчим гүүш оролцжээ. Нийт 225 ботид 3427 зохиол багтсан.

ДАНЗИЙ тө. bstan tsis; мо.б. danji; Төвдийн түүхийн утга зохиолд багтах он дарааллын тусгай эмхтгэл.

ДАНИСДАА сам dhanishṭha; мо.б. danisda; Сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Монголоор Гөрөөчин шумнасын одон ч гэдэг. Одоо Тооно од гэж нэрлэж буй.

ДАНС хя. *dān zi*; мо.б. *dangsa*; Тоо баримт зэргийг жагсаан тэмдэглэсэн дэвтэр, бичиг; дансгүй (дансанд ороогүй, бүртгэлгүй); данстай (дансанд орсон); данслах (дансанд бичиж тэмдэглэх, бүртгэж авах) .

ДАНСИЛ тө. *stang zil*; мо.б. *dangsil*; расияар чулуу (үз).

ДАНТА сам. *danta*; мо.б. *danta sara* (Ков.); Энэтхэгийн наймдугаар сар буюу Бадраапад сар.

ДАНХ хя. *tǎnghǔ*; мо.б. *dangqu*; Цай, ус зэрэг шингэнийг агуулах зэс, гуулиар хийсэн нэг зүйлийн дэвэр.

ДАНХРААД ор. демократ, хар ярианы хэлнээ орсон үг. хөшүүр, ергүүл.

ДАНШИГ тө. *bstan bzugs*; мо.б. *dansuy*; "бат оршил"; Анхдугаар богд Занабазарт (1635-1723) анх 1696 онд түүний насан хутаг оршихын билэгдлээр зохиосон наадам. Даншгийг гурван жил тутамд нэг удаа зохиож байснаа хожим наймдугаар богдын үед жил бүрийн зуны сүүл сард өргөж, наадам хийх болсон. Халхын дөрвөн ханы аль нэг нь Богдын насан хутаг батдахын ерөөл тавьдаг байв. Ерөөл төгсмөгц ноёд, ихэс, лам нар хадаг өргөн, мөргөл үйлдэж, их наадам хийдэг байлаа; Даншиг өргөх (халх дөрвөн аймаг, их шавь таван газраас монголын шарын шашны тэргүүн Богдод урт наслахыг ерөөж, их бэлэг сэлт өргөж, эрийн гурван наадам хийдэг байсныг нь); Даншгийн цуваа (бат оршил өргөж, эд юмсыг цувруулан барихыг нь. Энэ цувааны эх нь таван өнгийн урт хадаг уясан мөнгөн мандлаар эхэлдэг байжээ); Долоон хошуу даншиг наадам (ХҮП зууны эхэн үед халх долоон хошуу нийлж наадаг байсныг нь).

ДАРА: дара эх; сам. *tara*; мо.б. *dar-a*; "гэтэлгэгч". Дара эх нь хамаг амьтныг гал ус, араатан амьтны найман аюулаас авардаг гэж шашны сударт гардаг. Бас адил бусын аюулаас хамгаалагч хорин нэгэн дара эх гэж буй.

ДАРГА перс. *darḡa*; мо.б. *daru-a*; Удирдах тэргүүлэх үүрэг хүлээсэн эрх бүхий хүн.

ДАРГАН тө. *da rḡan*; мо.б. *darḡan*; Нурууны үес мурийх өвчин. Гэдийх, бөхийх дарган гэж ялгана.

ДАРЖААЛИН тө. *dar rḡyas gling*; мо.б. *darḡaying*; "өргөжин дэлгэрэх хийд"; Дээд төвдийн бурхны шашинтны том хийдийн нэр.

ДАРЖИН тө. *dar dnyamgs*; мо.б. *darjin*; "хувийн унжлага багц"; 1. шашны ёсоор хүний тэнүүчлэн одсон үнсийг дуудах үед нэг үзүүрээр толгойг ороож, нөгөө үзүүрийг гадаа гарган барьж байх таван өнгийн тууз буюу хив; *Долоо хоног даржинг авч болохгүй гэж Лүндэгжунай гавж зааварлав.* (С. Т.); 2. шилж. ядуу хоосон, тарчиг; даржингийн зовлон.

ДАРИГАНГА сам. *tara+gamga*; мо.б. *darigangy-a*; "гэгтснэгч+ганга"; Одоогоос 300-аад жилийн өмнө Захын хар өндөр, хожим нь Алтан дарь овоо буюу Алтан овоо гэдэг уулын нэр болох Дарь, түүнээс холгүй орших Ганга нуурын нэрээс бүрэлджээ. Монголын зүүн өмнөд хязгаарт орших газар нутгийн нэр, бас тэнд оршин суугч ястны нэр болно.

ДАРМА = дхарма.

ДАРЦАГ тө. *dar lscog*; мо.б. *darsoy*; 1. гурвалз залаа буюу бүчлэг, тарнийн үсэг дармалласан бяцхан далбаа; Хүрээ хийдийн хашааны өнцөг болон хийдийн хаалганд хатгадаг. Энэ нь хүрээ хийдээс муу зүйлийг зайлуулах шидийн шилэгдэл ажээ. хиймэрийн дарцаг; 2. хийсэх эдээр хийсэн иш бүхий жижиг далбаа; дарцаглах (морин дээр өндийн босч, морины хар эрчээр довтолгох).

ДАРЬ уй. *darí*; перс. *darí*; мо.б. *darí*; Модны нүүрс, хүхэр (буюу шар хүхэр зэргийг тодорхой хувиар найруулж хийсэн тэсрэх бодос; *хорш.* дарь хүхэр; Галт зэвсгийг цэнэг хийх энэхүү тэсрэх бодисыг чулуу гагнах, төмөр хатаах, шилээр юм цутгах зэрэг зүйлийн найрлагад хэрэглэнэ. Монголчууд түймэрт шатаан бууцны дэрс түнгэд, бороо орсны дараа ургасан шүүг цуглуулж, модонд хийж, усанд зуурч нухаад, хүхэртэй холиж, бургасны нүүрсээр харлуулан элдэншүүлж дарь хийж байжээ. Мөн хадны шүүг усанд буцалгаж, дээр нь савх мод хөндлөн тавьж шүүг ялган авч, хар модны нүүрс, хүхэртэй холин усанд хийж, ширгэтэл буцалгаад чулуугаар нухан, дахин буцалгаж усыг ширгэсний хойно дарь хийдэг байжээ.

ДАЦАН тө. *grwa tshang*; мо.б. *dačang*; "хуврагийн аймаг"; Шашны ёсны лам хуврагийн сургууль ном хийх орон сүм. Үүрэг зорилгоор нь Чойр дацан, Мамба дацан, Зурхайн дацан гэхчлэнгээр ялгана.

ДАШ: даш хадаг; тө. *bkra šes kha btags*; "өлзийт хадаг"; Хамгийн жижиг хадаг, ялгар ч гэдэг. Цоохор даш, хээтэй даш гэхчлэнгээр ялгана.

ДАШБАЛБАР тө. *bkra šes dbal 'bar*; мо.б. *dašibalbar*, "өлзий цог Бадрах", Дорнод аймагт байдаг нэгэн уул.

ДАШДЭРЧИН тө. *bkra šes gter chen*, мо.б. *dašiderčin*, "Өлзийт их эрдэнийн сан"; Хөвсгөл аймгийн Төмөрбулаг сумын нутагт оршдог уул.

ДАШИЙН ШОГ тө. *bkra šis šog*; мо.б. *daši šoy*; "Өлзий хутаг орштугай" гэсэн ерөөлийн үг боловч ярианы хэлнээ хожуу үед "ойт байхгүй" гэсэн утга авах болсон буй.

ДАШИН тө. *sta šing*; мо.б. *dasin*; Жуганын өөр нэр.

ДАШИНЧИЛЭН тө. *bokra šes 'khyil*; мо.б. *dasinčiling*; "өлзийт илга, өлзийт зөв эргүүдэг"; Булган аймгийн нутгийн нэгэн уул.

ДАШЛХҮМБЭ тө. *bkra šis lhun po*, мо.б. *dasi lhengbü*; Гөвдийн Лхас хийдээс 240 мод газарт, Цан мужийн Нян голын урсгалын доод хэсэгт Зөнховыг таалал төгссөний хойно түүний шавь анхдугаар Далай лам гэгдэх Гэндэндүв 1447 онд байгуулсан хийд. ХҮП зуунаас эхлэн энэ хийдийн ширээт лам нарыг Банчин римбүүчий буюу монголоор Банчен эрдэнэ гэж нэрлэж эргийдэх болжээ. Энэ хийд нь Төв төвдөд байсан шар малгайтны хамгийн том төв болж байжээ.

ДАШМАН перс. *danisman*; мо.б. *danisman*; "эрдэмтэн хүн"; Далайн санваартан. Монголын дөрвөлжин бичигт гардаг үг.

ДАШНАМЖИЛ тө. *bkra šis nam gyal*; мо.б. *dasinamjil*; "өлзийт тийн ялгуугсан"; Сүхбаатар аймгийн Сүхбаатар сумын нутагт байдаг уулын нэр.

ДАШНЯМ тө. *bkra šes nyi ma*; мо.б. *dasinim-a*; "өлзийт наран"; Дашнямтай өдөр (зурхайн ёсоор сар бүрд гол төлөв нэг удаа тохиодог өлзий хутгийн маш сайн өдөр гэдэг).

ДАЯАН сам. *dhyāna*; мо.б. *diyan*; Нэгэн үзүүрт сэтгэлээр аглаг газраа сууж хийх бясалгал; даяанд суух (бясалгал үйлдэн суух; Бурхны шашны номлолоор даяанд суувал бодол сэтгэл нь нам тайван төвлөрч, бодь мөрийг танин, ёсыг олдог ажээ); даяанч 1. даяанч үйлдэх хүн; 2. махан хоол цээрлэдэг хүн; даяанчлах (даяанч болох).

ДАЯГ тө. *brda yig*; мо.б. *dayig*; "дохионы бичиг"; Дохионы бичигт бүх үгийг хамруулсан байдаг ба уламжлалт нэр

томъёогоор "нэр тайлсан" байдаг учир ерийн орчуулгын толь бичиг болно; *Даяг үзээгүй бичээч, маяг үзээгүй зураач (Зүйр); даяг үзээд нэрч болдоггүй янийг үзээд янч болдоггүй. (Зүйр).*

ДАЯН сам. odiyana; мо.б. dayang; Үржин.

ДИВААДАД сам. devadatta; мо.б. divadad; "тэнгэрийн өглөг";

1. "Үлгэрийн далай" зэрэгт гардаг хэрлогч, саад таригч тойн Диваадад. Тэр нь бурхан багшийн авга Рашаан идээтийн хүү бөгөөд бурхан багштай байнга тэрсэлдэж, өөрийгөө их багш гэж өргөмжилснөөр бурхны шашны дайсан болсон. 2. *шилж.* ямарваа ажил үйл хийхэд тотгор таригч саад бологч; диваададлах (хориг болох).

ДИВААЖИН тө. bde ba can (сам. devastana); мо.б. divajan; "тэнгэрийн орон, амгалант"; 1. тоост ертөнцөөс бусад бурхан сахиулсан орших ариун амгалангийн орон; 2. *шилж.* хүний аж төрөхөд ая тухтай нөхцөл бүрдсэн орон газар, орчин.

ДИВАН ор. диван<(перс. divan); мо.б. divang; Хэвтэх суухад зориулсан ардаа түшлэгтэй, хажуудаа тохойлдох тавиуртай урт зөөлөн сандал; буйдан ч гэнэ.

ДИВАНГАР сам. dīpaṃkara; тө. marṃe mdzod; мо.б. divanggar-a/dibanggar-a; "зул зохиогч"; 1. маш эрт өнгөрсөн галавт номын хүрдийг эргүүлж, шашнаа дэлгэрүүлсэн бурхны нэр; *Сонсохуйяа зөөлөн яруу дуут Дивангар бурхны вияакиридийг дурдан соёрх (12 зох); 2. шилж.* өнө эрт өнгөрсөн, аль язгуурын; *Аль дивангарт мартагдан орхигдсон өгмин булшин дээр...хижээл хар хүн гарч ирэв (АЭ).*

ДИГВАРАНЗ тө. sdig pa gwa can; мо.б. diybaranja; Buthus occitanus; Өнгө хар, зургаан хөлтэй, хөл нь үетэй, сүүлний үзүүртээ салаа, хорт хавчууртай, наймалжаас биеэр бага хорхой. Уурласан үедээ өөрийгөө ч хатгадаг, сүүлээ агсаж байдаг тул Ямаан ууцат гэж нэрлэх нь бий. Монголоор "хилэнцэг хорхой" гэж орчуулан нэрлэнэ. Ардын эмнэлэгт эмийн найрлагад орно. Дигваранзад хатгуулсан буюу шавуулсан хүний амаар хөөс цахран, амьсгал нь тасалдан үхдэг гэсэн ардын яриа байдаг.

ДИЙЗ хя. diè zì; мо.б. deuyje; Жижиг таваг; аяганы дийз; дийзлэх (дийзэнд хийх).

ДИЛАВ: дилав хутагт, тө. ti lo pa/ti lii pa(< сам. trilopa); мо. б. dilub; мэ-ний X зууны эхээр Энэдхэгийн Бангалд төрсөн бурхны шашны их бүтээлч. Монголд энэ хүний нэрээр зарим хүний нэрийг цоллосон нь Дилав хутагт Жамсранжав гэдгээс тодорхой.

ДИНАР ар. dinar; мо.б. dinar; Алтан зоос.

ДИНБУН din bun; мо.б. dingbun; Жундан торго.

ДИНВАА тө. gdeng ba; мо.б. dinva; "номт дэвсгэр"; Бурхны шашны гэлэн хувраг хүний мөрөн дээрээ тохчихоод авч явж, суудаг дэвсгэр.

ДИНДУГ сам. dindūka; мо.б. dinduka; Энэтхэг орноо ургах хар хушга мод; *Түүний бие нь алжааж өлсөн ундаасахуй-бээр эмгэнэснээр нэгэн диндуг модны боловсорсон үрийг олж идвээс маш амттай (Цаг. лян).*

ДИНШИГ тө. ting śag; мо.б. dingsay; Цанхилзуурын адил хооронд нь харшуулан цохиж дуугаргах, зэс буюу төмөрлөгөөр хийсэн хоёр жижигхэн дүгрэг хөгжмийн зэмсэг, одоо бол дэншиг ч гэж бичдэг.

ДИСА сам. deśa; тө. tise, te-se; мо.б. disa (Ков.); "орон"; Цастын орон, Хималайн нурууны өндөрлөг хэсэг.

ДИСАА тө. dri za; мо.б. disa; "үнэр идэшт", гандарваа; Хималайд байдаг Гандхамаадан (үнэрээр согтоогч) уулын цэцэгсийн үнэрт газраас гаралтай гэж домоглодог тэнгэрийн хөгжимчин, дуучин сахиулсан тэнгэр.

ДИЦ тө. ti tsha; мо.б. diśa; Мөнгөлөг цайвар өнгөтэй, халуунд тэсвэртэй төмөрлөг; дицдэх (дицээр өнгөлөх, гагнах).

ДИЯАН даяан; мо.б. diyan; дияаны идээ (баясгалант идээ ч гэнэ. Хүн төрөлхтөн хувилж төрж, огторгуйгаар дүүлэн явдаг байжээ. Тэр цагт хүн биеийнхээ гэрлээр харанхуйг арилган, цаглашгүй урт наслаж идээ ундаа хэрэглэхгүй баясгалангаар идээ болгож байснаас ийн нэрлэх болсон гэдэг); дияанч (даяанч); дияанчлах (даяанчлах).

ДОГ I тө. tog; =ганжир; мо.б. doγ; Юмны орой дээр чимэг болгон хийсэн зүйл; жанцангийн дог; тугийн дог.

ДОГ II тө. ltog; мо.б. doγ; Онохуй, ухаарч мэдэхүй; доглох (онон мэдэх); ...*абугай чи дахиад доннид доглов (Зуун бил.).*

ДОГВО тө. ltog pa=zlog pa; мо.б. doγbu; "хариулга"; гай зэтгэрийг арилгахын тулд хийх хариулгын зан үйл болон буцаах, хөөх хариулга гэсэн утгатай; ...*өнөөх л гүрмийнхээ номыг уншиж ой догво базаагаад эцсийн удаа сор залдаг юм гэдэг (С.Д.); догводох (догво үйлдэх); ...цогондой нар ном уншин догводож заналт нүдээр нэхэн харсаар хоцров. (С.Д.).*

ДОГДОН тө. skrog gdan, мо.б. doγdan; бас roγdan ч гэж бичдэг. Шарын шашны цогчин гэсгүй, умзадын улаан жанчийн ар нуруунд

унжуулан зүүх засал чимэг. Догдоны дээд хэсэг нь дөрвөгжин, дээр нь үнэт шүр бадмаараг шигтгээтэй. Доод талд нь цацтай, алт, мөнгө, хоргойгоор урласан байдаг. Уг нь төвд эмэгтэй хүний нуруунд зүүх гоёл чимгээс гаралтай бөгөөд түүнд шашны агуулга шингээсэн хэрэг юм.

ДОГЖИР тө. zlog gyur=bzlog bskyur; мо.б. doḡjir; “яцуулагч буюу хариулагч”; 1. аливаа муу үйлийг эргэж хөрвүүлэх буюу хариулах гүрмийн зан үйл; 2. шовх гурвалжин хэлбэр гаргаж гурилаар хийсэн балин.

ДОГЖОД тө. rtogs brjod; мо.б. doḡjod; “домог өгүүлэл, онол өгүүлэхүй, цадиг өгүүлэл” (сам. avādāna); Зан суртахууныг засах чиглэлээр ашигласан элдэв хүн амьтны тухай өгүүллэг үлгэрийг хэлнэ. Догждын гол баатар нь ерийн хүн байдаг төдийгүй бодисад ч байдаг. Монголчууд догжод гэж нэрлэж ирсний зэрэгцээ домог тууж, ухааныг өгүүлэхүй зэргээр орчуулагдсан байсан. Угтаа домгийн шинжтэй зохиолын төрөл зүйл, туужис юм.

ДОГЧИН тө. zlog chen, мо.б. doḡcin; “их няцаалга”; Энэ нь дордог (үз) - той адилавар юм. Чөтгөр шулмыг шүүд хөөж устгадаг гэдэг зан үйл; үүнд хорин найман ад түйтгэрт идэш уушга, харгис хатуугаар хөөн, ор мөргүй болгодог гэдэг. Догчин нь дөрвөн их гүрмийн нэг.

ДОДВА тө. ‘dod pa; мо.б. dodba; “магтаал, хүсэл”; Хүсэл магтаалын маягтай уншин айлддаг ном зохиол; *нар баруунаа гудайхад намтар додвоо айлдав. (Гам.)*

ДОДИГ тө. stod gyogs; мо.б. dodig; “цээжний өмсгөл”; цээживч; Ханцуйгүй нэг төрлийн хантааз. Уг нь нүцгэн цээжинд өмсөх бөгөөд уртаараа бүсэлхийд хүрнэ. Зах, мөр нь хэрэн, урд энгэр улаан, ар нь хоёр захаараа хар, дунд талдаа гурван улаан эдээс бүтдэг. *...Ерөнхийлөгчийн ёслолд өмсдөг малтай, бүс, додигт үнэт зүйл орсон тул улсын өмч болгох...юм байна (АЭ)*.

ДОЙ тө. zlos; мо.б. doi; Гай зэтгэрийг арилган засах хараал жатга, тарнийн шившлэгийн зан үйл; *дой догво* (хариулга, хараал хариулга); *...дой догво хамаг бүхнийг базаагаад гурилаар хийсэн...(С.Д.)*.

ДОМ I тө. sdom(pa); мо.б. domu; Санваар; Чойрын сургууль төгсөхөд хийх баярын хурим; *домын дамжаа барих*.

ДОМ II тө. dom; мо.б. dom; 1. хүн өөрийн үйл ажиллагаагаа хүрээлэн буй юм үзэгдэлтэй холбон ухаарахдаа ямар нэг шидэт хүчин нөлөөлж байна бишрэх болсноор үүсч бий болсон сүсэг

бишрэлийн эртний нэг хэлбэр; 2. ид шидэд биширч, түүнийг танин мэдэж, ид шидийн хүчээр хариулах оролдлого буюу эмчлэн засах арга; *хорш.* эм дом; *домын* судар (домнох, анагаах үйлдлийг заасан судар, энэхүү судар нь ард түмний аж амьдралд өргөн нэвтэрч зан заншил болсон буй); *дом* засал (цагаан, хар алаг гурван зүйл судар ордог. Цагаан дом нь: өвчин зовлон, гай барцдыг тарни шившлэгээр дарна гэдэг. Хар дом нь: туршлага ажиглалтын хар ухзанаар дарах засал. Алаг дом нь: хар, цагаан аль алиныг хослуулсан шинжтэй); *домч* (арга засал хийгч); *домчлох* (дом засал хийх); *домнох* (а. өвчин зовлонг анагаах арга дом хийх; б. *шилж.* алив ажил, юмыг ор нэр хийх); *домтох* (ам гэмтэх өвчин).

ДОМ Ш хя. *duán*; мо.б. *domu*; Хар дурстай, том навчтай, шар буюу цагаан цэцэгтэй, бөөрөнхий жимстэй нэг зүйлийн зөөлхөн чанартай тураг мод. Дурсаар нь олс дээс, могоор нь сийлбэр зэргийг хийнэ.

ДОМ ҮҮ тө. *ldong*; мо.б. *domu*; домбо.

ДОМБО тө. *ldong bo-ldung mo*; мо.б. *dombo/~dongmu/dongba*; Мод төмөрлөгөөр хийсэн, цоргогүй хараатай шингэн зүйл хийх сав; *домбон* үрэл (машин техникт хэрэглэх зуувар үрэл)^

ДОМРАА тө. *dom ra*, мо. б. *domr-a*; Тарнийн гандрын ёсныхон ном унших үедээ хөмсөгнийхөө дээгүүр татдаг баавгайн арьсан хийсэн саравч. Өтгийн арьсан саравч ч гэнэ.

ДОМТИ тө. *dom mkhris*; мо.б. *domti*; Баавгайн цөс, өтгийн шүлс; баавгайн домти.

ДОН тө. *gdon*; мо.б. *dong*; 1. ад, хий юм; *дон* шүглэх (*ton bžugs pa*) (ад нохцох); 2. хэтэрхий дуршилтай болсон нь; архин дон, *донтох* (а. дон нөхцөж дэмий донгосч ярих; б. алив юманд хэт дурших).

ДОНВААНИД тө. *stong pa nyid*; мо. б. *donaba nid*; “хоосон чанар”; Бурхны ёсны төв үзэл дэх орчлонгийн юм үзэгдэл, сав шимийн ертөнцийн амьдралын өөрчлөгдөн хувьсах ёс. Хамаг юм үнэхээр бүтээгүй хоосон чанартай боловч ертөнцийн томъёоллоор бүтдэг хэмээнэ. Хоосон чанар нь огт байхгүй хоосон гэсэн үг биш, юм бүхэн салангид бус харилцан шүтэлцсэн харьцангуй чанартай оршино гэсэн санааг илтгэнэ. Харьцангуй чанар гэдгээр нь ухвал юмс үзэгдэл байнга хувьсан

өөрчлөгдөнө гэдгийг хүлээн зөвшөөрсөн утгатай болно;
...донваанидийг баримталж... (Гам.).

ДОНГО I тө. *dong ga*; мо.б. *dongγ-a*; 1. буурцгийн язгуурын сондуултай тураг мод. Тэгш үслэг нийлмэл навч нь цувран ургах буюу багсайн ургана. Модоор нь тэрэг, багаж хийдэг. Буурцаг жимс нь эмд орно. Үрийг алт өнгөлөх, шарах зэрэгт хэрэглэнэ; 2. нүүр угаах нэгэн зүйлийн эд, донго эм гэнэ. Шороо, хужир болон үхрийн баас зэргийг хольж зуурсан угаалын эм.

ДОНЖИГ тө. *don g̃ciḡ*; тө. *donciḡ*; мо.б. *donjiḡ*; “утга нэг”; Ижил, адилхан, агаар нэг, ялгаагүй; донжигтоо донжиг (адилдаа адил).

ДОНИР тө. *don gnyer*; мо.б. *donir*; ‘Мяндаг тушаалтан нарын бараа болоочин, данс даяг харгалзагч түшмэл.

ДОННИД донваанид хэмээх үгийг хураангуйлж хэлсэн нь; мо.б. *dongnid*; *Аяа, хайрхан, абугай чи доннид доглов уу (Зуун бил.)*.

ДОНРОЙ тө. *ldong ros*; мо.б. *dongroi*; Их хатуу биш, улбар шар өнгийн чулуулаг. Эмийн найрлагад хэрэглэхийн сацуу түрхэх, зурах зэрэгт хэрэглэнэ. Чулуун шарз, алтанхүхэр гэхчлэнгээр нэрлэнэ.

ДОНТОР тө. *don mdor*, мо. б. *dontor*, “утгын товч”, аливаа ном зохиол, сүмбүмийн гарчиг, товъёог., **донторлох**(ном судрыг товъёоглох)

ДОО хя. *dao*, мо. б. *do*, “хутга”, хутга, жад зэрэг зэвсгийн ишний үзүүрт углах төмөр гэр. **жадны доо**.

ДООРОМБО тө. *mdo rams pa*; мо.б. *dogamba*; Лавранд очиж, чулуун суудалд суун ном хаялцан хамгаалах эрдмийн зэргийн нэр.

ДОРБО мо.б. *dorbo*; **дором**-ыг үз. 1

ДОРГИ : Дорги яам; манж. *dogḡi*; мо.б. *dorgi*; Дотоод яам.

ДОРГИМ тө. *dtor sgam*; мо.б. *dorgim*; бурхан тахилын авдар.

ДОРДОГ тө. *gtor bzlog*; мо.б. *dordoy*; Няцаалт, хариулга; Чөтгөр шулмыг зайлуулж, гай барцдыг арилгах тарнийн дандрын гүрэм. Дөрөв таван лам гурван хоног хүрж сор зална. Дамдингийн дордог, Дугарын дордог гэхчлэн ялгаатай. Балингаар бурхнаа тахиад чөтгөр шулмыг зайлуулах зан үйл юм. *Дордог сорын хурлаа тогтоол журмаар явуулав. (Зуун бил.)*

ДОРЖДАН тө. *tdo r̃je gdan*; мо.б. *dorjidan*; Очирт суурин (үз).

ДОРЖЖОДВО тө. rdo rje čod pa; мо.б. dorji jodba; “очроор огтлогч”; Аливаа гай зэтгэрийг очроор огтлохтой адил дарна гэж үздэг шашны номын нэр. Муу совин татах, муу ёрын зүүд зүүдлэх, өлзий бус явдал болох, гарз гарах, өвчин зовлонд баригдахад айлтгадаг.

ДОРЖНЯЛБАА тө. rdo rje dmyal ba; мо.б. dorjinilba; Очир там.

ДОРЖПАЛАМ тө. rdo rje pha lam; мо.б. dorjipalam; Очир алмаас. Асар хатуу нэгэн зүйл эрдэнийн чулуу. Янз бүр өнгөтэй, гоёл чимэглэл хийх, чулуулаг өрөмдөхөд хэрэглэнэ.

ДОРОМ тө. gtor ma (сам. bali>балин); Шашны нэг зүйл зан үйл явуулахад зорилж цагаан будаа, арвайн гурил, улаан буудай тэргүүтнээр хийсэн шовх оройтой балин. Гурвалжин балин ч гэнэ. Бурхад, арши нар, чөтгөр шуламс тэргүүтнийг тайтгаруулах өргөлийн зүйл.

ДОЧИГ тө. ‘dod chags; мо.б. dočiγ; Юманд хэт шунан тэсч ядах нь; хуял тачаал; садар завхуул.

ДОШИЛ тө. do šel; мо.б. dosil; сондор.

ДӨРӨМ: дөрөм төмөр; уй. tögme; мо.б. dögüm-e; “хүсэл тачаал”, Улайдмал төмөр, уялган төмөр ч гэнэ. Дундад үеийн монгол бичгийн дурсгалд гардаг.

ДӨШ тө. gᠦ bži; мо.б. dōši; “дөрвөлжин чулуу”; 1. хар хүрэн өнгөтэй, хагалбаас шар зэв гардаг, хавтгай дөрвөлжин хэлбэртэй чулуу. Эмнэлэгт хэрэглэнэ; 2. Төмөрлөгийн зүйл тавьж нимгэлэх, өнгөлөх, давтан цохих төмөр хэрэгсэл; азарган дөш (мунцгар бөөрөнхий дөш); суурьтай дөш (модонд зоосон дөш); тагилтай дөш (төмөр, мөнгө нүхлэх, тав хадахад хэрэглэх дөш); тахир дөш (мөнгө хөөдөг дөш) гэх зэрэг олон янз бий. Дөш нь эрхэм багажны нэг учир алх дөш хийлгэхэд өдөр судар үзнэ. Цагаан сарын битүүний орой дөшөө хойморт залж, идээ цагаа өргөнө. Дархчуул алх дөшөө сэтэрлэдэг; 3. бие бүтцийн зүй; дунд чихний нэг жижиг яс.

ДУАЗ сам. dvaᠵa; мо.б. duvaᠵa; =жанцан, ялгуусны тэмдэг; эс зохилдох гурван зүйл амьтныг зохилдуулж дүрслэн чимсэн байдаг. Арслан гарди хоёр, халиу загас хоёр, матар лавай хоёр тус тус зохилдон бүрэлдсэн өлзийт амьтны дүрсээр чимсэн тэмдэг; Найман тахилын нэг.

ДУГАН тө. 'du khang; мо.б. duḡang; “хурлын байшин”; 1. хурлын сүм, шүтээний өрөө зэргээс бүтдэг шашны хурал номын газар. Дуган нь их төлөв хоёр эгнүүдэн баганаар тусгаарлагдах гурван хэсэг бүхий нэг өрөө байдаг. Багануудын хооронд лам нарын жавдан байна; 2. гэр хэвбэртэй, бүс бүрээстэй хурлын сууц; дуганч (дуганын харгалзагч).

ДУГАРТ: Дугарт уул, тө. gdugs dkar(ṣan), мо.б. dḡartu, “цагаан шүхэрт уул”, Дугарт буюу цагаан шүхэрт гэдэг нь балчирганын илт өгүүлэх нэр. Балчиргана гэдэг нь хөвд газар, ихэнхдээ уул хярын жалга судагт ургах гоньд шиг үртэй ургамал. Баавгай гөрөөс иднэ. Дугарт уул нь Балчирганат уул гэсэн үг. Хөвсгөл аймгийн Тариалан суманд бий.

ДУГУЛА тө. du gu la (<сам. dogulagam); мо.б. dḡula; Нэгэн зүйл өвс, эл өвсөөр нэхсэн бөсийг монголчууд шаа торго гэнэ.

ДУЙРАА тө. 'gḡus gra; мо.б. dḡuyr-a; Бүддийн гүн ухааны сургуульд үзэж судалдаг шалгадаг ухаан буюу адма ригба (логикийн) зохиолын хураангуй сурах бичиг.

ДУЛАН манж. dulan; мо.б. dulan; Годил шиг бөгөөд хавтгай, товруу мэт чулуурхаг хайрстай, бие урт, орой дээрээ ус гожгодуулах сүвтэй, догшин зантай нэг зүйл далай загас. Арьс ширүүн тул нумны сум, яс зэргийг засах ба эмээл улдах зэрэгт хэрэглэнэ.

ДУЛБАА тө. dul ba; мо.б. dulba; “усгал, номхо”; Цанидын таван аймаг сав ухааны нэг. Ламын сахил сан аарын ном. Гурван хөлгөний доод хөлгөний ном.

ДУМТАА тө. grub mtha'; мо.б. dumtaḡ-a; “бүтэлийн эцэс”; (сам. siddhānta); Уламжлалт монгол орчуулгад “тогтсон таалал” гэнэ. Өөрийн оюун ухаандаа үнэхээр мөн чанар буюу утгын ахуй ёсон үүнээс өөр байх ёсгүй хэмээн ухаанаар бүтээсэн буюу лавлан товлосны эцэс буюу товчлон хэлбэл юмсын уг мөн чанар, ахуй ёсыг оюунаараа тунгаан бясалгасаар хүрсэн эцсийн шийдвэрийг хэлнэ. Бүддийн гүн ухааны билэг чанарын хөлгөний таван ухааны нэг, түүхийн сурвалж бичгүүд болно. Думтаагийн аймаг нь “гадаад тогтсон таалал”, “дотоод тогтсон таалал” гэсэн хоёр хэсэгт хуваагдана. Эхнийх нь бүддийн бус гүн ухааны, дараачийнх нь бүддийн гүн ухааны түүх болно.

ДУН тө. dung; мо.б. dung; 1. зарим сээр нуруугүй амьтны бие хамгаалах хатуу бүрхүүл гэр; 2. дээрх бүрхүүл гэрийг засч хийсэн үлээх хөгжмийн зэмсэг. Дунг нийтийн хурал цулаан зарлах

дохио болгон үлээдэг байв. Оюун ухааныг сэргээж осол зовлонгоос гэтэлгэх яруу алдрын билэгдэл гэдэг. Лавай ч гэнэ. Дун нь цав цагаан, шар цоохор, цагаан, улаан дөрвөн янз бий; Дун цагаан (маш цагаан); дун бүрээ (үлээдэг хөгжмийн зэмсэг); дун ногоо (бичилсэн эргүүлэгтэй, жижиг дун хэлбэрийн ногоо); 3. дун дотор орших нялцгай биетэн, дунхорхой ч гэнэ. Дун нь цас хийх, өнгөлөх зүйлийн найрлагад орно. Бас тусгай эрдэнийн нэг.

ДУНБАР тө. *dung phog*; мо.б. *dungbör*; “лавай аяга” (Ков.); Далайн хавчны бүрхүүл аяга.

ДУНГАЛ тө. *gdung(ma) bkal(pa)*; мо.б. *dunggal*; “нуруу тавьсан” (дам); Гэрийн тоононы голын дугуй цагираг.

ДУРАН перс. *dūr*; мо.б. *durang*; “хол, алс”; Алс холын бараа харах хараа зүйн хэрэгсэл.

ДУРАН АВАЙ перс. *dūrbin* (>хинд.*dūrbīn*); мо.б. *durang abai*; “холыг харах”; Сансрын од эрхэсийг харахаг хэрэглэх хараа зүйн хэрэгсэл.

ДУРАНБАЙ перс. *dūrbin*; мо.б. *durangbai*; дуран авай гэсэн хоёр үг нийлж бүтсэнээс утга нь өвөрдсөн буй; Энгийн нүдэнд харагдахгүй бичил биетийг харах шилт дуран.

ДУРУГАА тө. *tu ru ka*; мо.б. *duruga*; Баалига буюу шалтига хэмээх модноос буусан нэгэн сайхан үнэртэд (С.Р.).

ДУРУСГА сам. *turuska* (манж. *durusga*); мо.б. *durusga*; *Sorgha umbraculifera*; 1. шавчин дээр нь бүрхны шашны арлуун ном бичиж байсан энэтхэгт ургадаг нэгэн мод; 2. Согвой буюу монгол хүж; үнэр тансаг, нэгэн зүйл хүж; зарим номд ерийн агар буюу бас хар агар гэдэг (С.Р.).

ДУУДАРАМ тө. *mdo dar ma*; мо.б. *dudarm-a*; Дөрвөлжин модон хүрээн дотор жижиг нүх гаргаж, нүү бүрд нь жижиг тэс таваг бэхлээд өндөр ишин дээр байрлуулсан цохилуурт хөгжим. Нарийхан савхаар тус тавгуудыг цохиход сайхан аялгуу ялгарна.

ДУШМАН перс. *dušman* (түр. *duşman*); мо.б. *duşman*; Дайсан, эсэргүү.

ДҮВЧИН тө. *grub chen*; мо.б. *dübčin*; “их бүтээлч”; 1. их гэгээнтэн, их хутагт, бясалгагч; **Дүвчин унзад**; 2. *шилж.* их юм мэддэг буюу бясалгагчийн дүр үзүүдэгч; их дүвчин хүн; дүвчигнэх (юм мэддэг хүн шиг сагсуурч сүржигнэх).

ДҮГ тө. *gdugs*; мо.б. *düg*; Шүхэр; найман тахилын нэг, хатуу аюулын халуунаас хамгаалах сэрүүн сүүдрийг буулгахын

билэгдэл гэдэг; дүг шиг эргэлдэх (хөнгөн хийсвэр, хөдөлгөөн ихтэй, тогтворгүй).

ДУГВА тө. *tug pa*; мо.б. *dügba*; Махтай буюу бурам тостой агшаасан будаа, тахилын идээ.

ДҮГЖИВ тө. *drug bᠰu pa*; мо.б. *dügjib*; “зургаан арав буюу жарт”; Жарантаа бясалгах гэсэн утгатай. Хорт муу явдал, атгаг санаа, шашны дайсан, тэрс номтныг дарах заслын зан үйлийн билэгдэл болгож, цаас гурил, шар тос зэргээр бүгээж, оройд нь доод гурван өнцөгт нь хохимойн дүрс хийж, тэхий дундуур нь хадаг зүүсэн сум хатгасан сүг дүрс. Зүхлэг тарнийн номоор тарнидан галд шатаана. Шатсан үнсийг мөргөлчид элдэв гай зэтгэрээс бие хамгаалах удистай гэдэг.

ДҮД тө. *bdud*; мо.б. *düd*; Шумнас, шулам; шашны ёсоор гадаад, дотоод, нууц гурван дүд бий гэнэ. Гадаад дүд нь ад сүг, гадаадад оргосон хаан, галт хөлт тийрэн; дотоодын дүд нь хоёр дэв буюу түйтгэр; нууц дүд нь үйл, хий нарийн бүдүүн тэргүүтэн ажээ. Өөрөөр хэлбэл шашны үйлстэнд хор саад хүргэгч; Бас хар дүд (*bdud nag*), цагаан дүд (*bdud dkar*) гэж хоёр зүйл бий гэнэ; дүдлэх (дүд болох, хор саад болох); дүдтэх (саад хор учруулах).

ДҮЙ хя. *düi*; мо.б. *düi*; 1. хос; 2. ойролцоо, адилхан, үеийн; нэг дүйн залуус; 3. тэнцүү, тэнцүүлэх; орчуулахад дүйх үгс сонгох; амь дүйх.

ДҮЙЗ хя. *düi zi*; мо.б. *düyije*; Адил, хос.

ДҮЙМЭН I тө. *btus ming*; мо.б. *düyiming*; “түүвэр нэр”; Ямар нэг төвд номын доторхи бэрх хатуу үг хэллэгийг түүвэрлэн тайлбарласан толь бичиг. Гэдгээр үгсийг уг зохиолд гарах дэс дараагаар нь хадаж тайлсан буюу дүйх утгаар нь орчуулсан байдаг. “Арвай хээрийн арван дүймэн” гэж монголд алдаршсан.

ДҮЙМЭН II хя. *düi*; мо.б. *düyimeng*; “тохирлоо”; Хувцасны уулзвар энгэр. Монгол хэлнээ дүйлээ, таарлаа гэсэн утгатай.

ДҮЙНХОР тө. *dus kyi 'khor lo*; мо.б. *düyingqor* (сам. *kālacakra*, “цагийн хүрд”); 1. Тарнийн дандрын үлэмж дээд ядам, гэлэгбаа ёсны таван догшин ядмын нэг. Арга билиг хослуулсан хөх бие, дөрвөн нүүр, хорин дөрвөн мутартай, хөл дороо шулмыг даран зогсож буй босоо бурхан Дүйнхор нь тооны эзэн, зурхайн бурхан. Дэлхий ертөнцийг тооноос бүтсэн гэж үздэг. Түүний хох, улаан, цагаан, шар дөрвөн өнгийн нүүр нь дөрвөн улирлыг, арван хоёр мэлмий нь арван хоёр сарыг, хорин дөрвөн мутар нь хорин дөрвөн цаг улирлыг, хурууны үеүдээр нь гурван зуун жар хоногийг билигдсэн

гэж үздэг. 2. Эртний энэтхэгт үүсч төвд мөнголд уламжлан ирсэн нар сар, гариг одны зурхайг илтгэсэн цаг тооны бичиг. Бандида Гунгаа-Одсэрийн төвд хэлнээс орчуулсан “Анхны дээд бурхнаас гарсан цогт цагийн хүрдэн нэрт дандарисын хаан” гэдэг зохиол энэ номлолын гол судар болно; Дүйнхорын ван (цагийн хүрдний авшиг хүртэхүй. Дүйнхорын авшиг хүртсэн хүн тэр айлтгалын гол зарчмыг насан туршдаа баримтлан явах эрх олж байгаа хэрэг юм. Ван тавих ёслол нь хамаг амьтныг нигүүлсэнгүй, сайн цагийн үйл нь бүтэмжтэй болтугай гэсэн санаа бүхий номын хурим юм); Дүйнхорын дацан (тооны ухаан, одон зурхай, төлгө үзлэг, цагийн зурхай, мэдэл үйлдэх мэргэжил болон найруулга зүй зэргийг сурч судлах сургууль, энэ сургууль тогсөгчдөд зээрэмбэ цол олгоно).

ДҮЙРЭМБЭ тө. *dus rams pa*; мо.б. *düyirengba*; Зурхайн ёсонд мэргэжсэн хүнд олгох эрдмийн зэрэг, зээрэмбэ ч гэдэг.

ДҮЙЦЭН тө. *dus chen*; мо.б. *düyicēn*; “их цаг”; Бурхан багш бодь модны дор сууж, бясалгал хийснээр бурхны бодь хутгийг олсон ба мөн нирваан дүр үзүүлсэн өдөр. Энэ өдөр нь зуны эхэн сарын улаан тэргэл (15 нд) өдөр бөгөөд хүрээ хийд бүхэн тахил тавиг засч, ерөөл магтаал уншин, хурал ном хурдаг. Мөн бурхан багшийн их дүйцэн өдөр нь хаврын тэргүүн сарын шинийн 1-ээс 15 хүртэл болдог. Бурхан багш ид шидээ үзүүлсэн гэж үзээд 15-ны өдөр ерөөл айлтгал тавьдаг.

ДҮМ хя. *zhūmú*; мо.б. *dümü*; Өндөр нь гурван метр илүү, зандан модны адил урт зууван навчтай, бөмбөлөг үртэй, цагаан цэцэгтэй мөнх ногоон мод.

ДҮМБЭ хя. *tóngfēng*; мо.б. *düngbü*; Их төлөв хөл барьж тусах нэг зүйл хүнд, өвчин, тулай ч гэнэ; дүмбэтэх (дүмбэ өвчин тусах).

ДҮН хя. *dong*, мо. б. *düng*, “өвөл, тэсгим”, ид, хамгийн, дүн өвөл, дүн халуун.

ДҮНГУА хя. *dōngguā*; мо.б. *dünggūa*; Тарвастай адилхан, урт бөмбөгөр, цайвар ногоон хальстай, нарийн цагаан үстэй, чанаж иддэг нэг зүйл гуа.

ДҮНДАН тө. *gdung steng*; мо.б. *düng dang*; “дээд нуруу(мод)”; Дам нуруу, хөндлөн гудан, хөндлөвч дүнг, хавирга нуруу тоссон их мод.

ДҮНДЭГГАРАВ тө. ldum tig dkar po; мо.б. dündig yarbo; Цагаан эрвээхэй цэцэг. 5-20 см өндөр олон наст өвслөг ургамал. Навч өндөглөг зууван, цэцэг цагаан, ардын эмнэлэгт хэрэглэнэ.

ДҮНЖИНГАРАВ тө. dung skyong dka po; мо.б. dūng jongyarbo; "цагаан лавай тэтгэгч"(ЛВС); Энэ үс, лусын хаан нь төвд, монголд ихэд алдаршсан газрын үзэн сахиулс. Улаанбаатарын өмнө этгээдэд орших Богд уулы үзэн сахиулс, савдаг; Угтаа 1678 онд Богд Хан уул гэх өргөмжлөн Дүнжингарав овоог босгосноос хойш ийн нэрийг эх болсон аж. *Амьтан бүхнийг жаргаасан авралтай Дүнжингарав л гэнэ. (МАЛЗДБ).*

ДҮНЗ хя. dūn zī; мо.б. dūnjē; Ургаар тайрч, хөлтослон зассан бүдүүн мод; дүнзэн байшнн.

ДҮНРЭМБЭ тө. mdun rams pa, мо. б. dūnrembe; Их хүний дэргэд шадарлан дагагч нар. Ер өмнө нь явдаг шадар зэрэгт хүний цол.

ДҮНС хя. dōngshēng; мо.б. dūngse; Гансанд хийж таглаг тамхины ургамал; ногоон дүнс.

ДҮНЧҮҮР тө. dung 'phyur; мо.б. dūncūr/dūng yūr; Есөн оронтой тоо, зуун сая буюу арван толди; дүнчүүр маанийн хүрд(маанийн зургаан үсгийг дүнчүүр тоогоор дагаж ороон бүтээсэн том хүрд) *Цэрэг нь гурван дүнчүүр гүва сая олон цэрэгтэй гэнэ. (Гэс).*

ДҮНШАГ тө. ltung bsags, мо.б. dūngšay; "онго наманчлаг"; Шигмүни тэргүүтэй гучин таван бурханд мөргөж, шогныг шүтэхдээ осолдож, нүгэл хилинц үйлдсэнээ гэмшин намагчилж даатгал соёргохыг хэлнэ. Бурханд угаал өргөж, мандал зарьсны дараа дүншагийг уншиж мөргөдөг.

ДҮНШҮҮР дүнчүүр; мо.б. dūngšyūr-dūngšūr; м. niyuta; сая (Ков).

ДҮРВАА сам. dūrva (>тө. dur ba); мо.б. dūrva; Төл төлөв гөл мөрний эргээр ургадаг, ногоон навчтай, нарийн ишт ургамал. Дугуй бор өнгийн үртэй, олон салаа үндэстэй.

ДҮРЖИД тө. dur byid; мо.б. dūrjid; Croton polyandrum, Euphorbia adenochlora; Нэг үндэснээс олон ногоон навч, ишт бөөнөөр ургадаг, үндэс хальс нь улаан буюу цагаан өнгөтэй, цэцгийн дэлбээ дөрөв, үр нь бөөрөнхий буюу гурвалжин хэлбэртэй өвслөг ургамал., зовлого өвс(С.Р)

ДҮРТОД тө. dur khrod; мо.б. dürtod; Үхээрийн орон, газар; Дуртоддагва (үхээрийн газрын эзэн).

ДҮҮ хя. döu; мо.б. deü; 10,5 литртэй тэнцэх багтаамжийн хэмжээ. Арван шин багтах хэмжүүрийн нэр, будаа тариа хэмжинэ; дүүлэх (дүүтээр хэмжих), таван дүү будааны шашин(Эртний хятадын бомбын шашинтны нэг урсгал. Эл шажинд орогчид таван дүү будаа тушааж, дохиурын таван одыг тахидаг байв. Энэ шашин V зууны эхээр устсан.)

ДҮҮГҮҮНЯН хя. deu guniyang; мо.б. deü güniyang; өвсөн иштэй, өнгө улаан, амт хүчтэй, бүрээслэсэн арьстай, интэрроос ихээхэн, үр их нэг зүйл жимс.

ДҮҮЖИН хя. qiu qian, мо. б. degüjīng; 1. дөрөөлөн гарах өссор 2. савлаж наадах зүйл.

ДҮҮПҮҮ хя. döu-fu; мо.б. deüfü; Буурцгийн гурилыг чанан хандалж, хөөсийг нь бяслаг мэт шахан царцааж хоолны хольцод хэрэглэх идээ.

ДҮШИД сам. Tuṣita; мо.б. tüšid; Бурхан тэнгэрийн жаргалант орон, Бурхны шашинд ирээдүйн бурхан Майдар нь Дүшидийн хүрээлэнд саатан суудаг бөгөөд түүнийг шүтэгсэд нь таалал төгсөхдөө тэнд төрнө гэдэг. ...*Дүшидийн оронд гараад байсан шиг санагдав. (Б.Р.)*

ДХАРМА сам. dharma (тө. chos); мо.б. dharm-a; “шашин, ном, юм”; Орчлонгийн үнэнийг хүн өөрийн сэтгэлийг бүрэн таньснаар ухаарах бөгөөд хүний сэтгэлийг бүрдүүлэгч нэгж хэсгүүдийг хэлнэ. Хүн сэтгэлээ ойлгож чадвал орчлонгийн үнэнийг ухаарч байгаа нь тэр гэнэ. Үүнээс дхарма нь үнэн гэсэн утга илэрхийлдэг. Их хөлгөний сургаалаар сэтгэлийг зовлонд учруулагч цуврилт 53, сэтгэлийг амирлуулагч цуврилтгүй 55, бүгд 108 дхарма байдаг. Энэ ертөнцийн өвөрмөц шинж чанар бүхий юм үзэгдлийг баригч, бие хэл, сэтгэлийн алив үйлдэл бүрийг хэлэх ба аюул зовлонгоос аврагч гэсэн утгаар ч хэрэглэгдэнэ. Үүгээрээ дхарма нь сэтгэлийг засах сайжруулах, ариусгахад зорьсны утга илтгэнэ.

ДЭВ тө. grīb; мо.б. debe; Бузар, түйтэр, ариун биш, цөв; *хорш* дэв дүй; бузар дэв, булай дэв; дэвийн юм (бузрын юм); дэвшрэх (гай зовлон дагуулах); Дэвийн дотор нь нисваанисын дэв (тө. non sgrīb); билгийн дэв (тө. ścs sgrīb) гэж ангилна. Үүнээс гадна таваи дэв гэж байдаг нь: тачаангуйн дэв, муу санааны дэв, мунхрах дэв, хилэнгийн дэв, эргэлзэх дэв эдгээр

болно. Эхний хоёр нь ёс суртахууныг суралцахад, гурав, дөрөв дэх нь бясалгал хийхэд, тав дахь нь ухаан бүхнийг мэдэхэд тус тус гай дэв болдог ажээ.

ДЭВАНАГАР сам. devanāgarī; мо.б. devanagari; “тэнгэрлэг хотын үсэг”; Эртний энэтхэгийн зарим хэлүүд болон самгарди, хинди, маратхи зэрэг хэлний бичгийн цагаан толгой. Тэнгэрийн үсэг ч гэдэг.

ДЭВЖИД тө. sde brgyad; мо.б. debjid; “найман аймаг”; Бурхны шашны ёсны газар лусын найман аймаг. Үүнд лус, хаан, албин, лам, мангас, шулам, ягчис, савдаг ордог; *Баян буурал Алтай дэлхий, лусад савдаг дэвжид найман аймаг (МАЗДБ)*.

ДЭВТЭР перс. daftār; мо.б. debter (тө. deb-ther; манж. debtelin); цаас давхарлан үдээслэн товхисон бичигтэй буюу бичиггүй цаас.

ДЭВЭН : дэвэн галав; Дивангар гэдгийг дэвэнгар гэж хэлж бичдэг ба дэвэн нь энэ үгийн нэгэн өнцөг болно.

ДЭГ тө. sgrig ra~bsgrigs; мо.б. dig; “найруулах”; Дэглэх, горим, журам; бүжгийн дэг; дэггүй (журамгүй, дүрсгүй); дэггүйтэх (дүрсгүй зан гаргах); дэглэх (алив юмыг эмх горимоор нь авч хэрэглэх; бүжиг дэглэх).

ДЭГД тө. tig ta (<сам. tikta); мо.б. digda; “гашуун, гашуунаг”; Swertia chirata; Модны үндэс мэт нарийхан, түүний үзүүрт навчнаас үүсвэрлэн ургах хөх ягаан өнгөтэй хонхон цэцэгтэй, дэлбээ нь хэлхэлцсэн олон бий. Зүлэг шарлахуйн үест ургасны дотроос өчүүхэн хар үр гарах, амт гашуун нэгэн мөн гэж эмийн сударт гардаг. Ургадаг орноор нь энэтхэг дэгд, балба дэгд, төвд дэгд гэж хуваадаг. Цэцгийн өнгөөр нь алтан дэгд, мөнгөн дэгд, зэс дэгд, төмөр дэгд гэнэ.

ДЭГЛЭМ тө. bsgrigs lam; мо.б. diglem; “найруулах журам”; Журам, зарчим, хэв заншил; горим; дэглэмших (журмын чанартай болох).

ДЭДВОН тө. ded dpon; мо.б. dedbon; “удируулсан ноён, худалдаачны ноён”; сартваахь.

ДЭДИНЛХҮМБЭ тө. bde ldan lhun po, мо.б. dedinlhümbü; “жаргалант сүмэр”; Хөвсгөл аймгийн Ринчинлхүмбэ сумын нутагт орших домогт уулын нэр.

ДЭЛ сам. tila (>тө.til); мо.б. dil; Sesaamum indicum; Дулаан орны маш тослог нэг зүйл ургамлын үр. Өнгөөр нь хар, цагаан гэж ялгана. Гүнжид ч гэж нэрлэнэ.

ДЭМ согд. *ᠳᠡᠮ* (хя. *dián*); мо.б. *deng*; Энэ үг дөрвөлжин бичгийн дурсгалд *dém* гэсэн хэлбэртэй байгаа. Буурчийн газар, дян буудал.

ДЭМБЭ тө. *gdeng ba*, мо.б. *dembe*; ...*шар улаан алагласан таван давхар дэмбэ магнаг олбог дэвссэн жавдан дээр завилан сууж байв*(А.Д).

ДЭМБЭРЭЛ тө. *rten 'brel*; мо.б. *demberel*; “шүтэн барилдлага” (сам. *gratitya*); Аливаа юмс харилцан шүтэн барилдсан байдаг бөгөөд үүний үндсэнд юмс үзэгдэл бүхэн өөрөө өөрийгөө бүтээсэн чанартайг илтгэнэ. Шалтгаант холбоо ч гэдэг; *хорш.билэг дэмбэрэл*; өдрийн билэг дэмбэрэл (зурхайн ёсоор сар бүрийн өдөр тутамд 12 шүтэн барилдлага буюу дэмбэрэлийн аль нэгийг оноож, түүний сайн муугийн ялгалыг үйл ажилд тусгаж ирдгийг нь).

ДЭМЧ тө. *dem chi*; мо.б. *demči*; 1. сүм жасыг хамаарах шанзавын дараа орох зэрэг дэв, тушаал; 2. *хууч. хошууны сангийн хэрэг ажлыг эрхлэх хүний тушаал*.

ДЭМЧИГ тө. *bde mchog*; мо.б. *demčig* (сам. *samvaga*); “дээд амгалант”; Нууц тарнийн ёсны хамгийн гол бурхан, гурван нигуртай, арван нэгэн мутартай, гавал сондор, хуяг дуулгатай, хоёр хөлөөрөө адыг бяц дарж байгаагаар дүрсэлсэн байдаг.

ДЭН I хя. *dián*; мо.б. *diyan*; Замд яваа хүмүүсийн буудал, буурчийн газар; дэн буудал.

ДЭН II хя. *dēng*; мо.б. *deng*; Хөвөнгөөр гол хийж, тос цутган ноцоож гэрэл гаргах зүйл.

ДЭНЛҮҮ хя. *dēn long*; мо.б. *denglü~denglüü*; Юмнаас дүүжлэх буюу гарт барьж явах бүрхүүлт дэн; *Шивээ Хиагтыг авахад шилэн дэнлүү хэрэггүй (дуу)*.

ДЭНС хя. *děng zi*; мо.б. *dengse*; Алт мөнгө зэргийг хэмжих жижиг жинлүүр; дэнслэх (а. дэнсээр хэмжих; б. *шилж. сэтгэл амгалангүй болох*; сэтгэл дэнслэх; в. *шилж. удаан хугацаагаар өлсөж зовуурилах*).

ДЭНЧИН хя. *děng (zhi) cheng*, мо. б. *dengčing*; Барьцаа болгон тавьсан юм.

ДЭРГЭ тө. *sde drge*; Дорнод төвдийн хот ба хошууны нэр. Ном барлаж байсан. Дэргэ данжур.

ДЭРИЙ тө. ᠳᠷᠢ, мо. б. deri; Үхсэн хүний чөтгөр болсон сүнс. Зарим нь эрлэгийн орноо явж, зарим нь хүний ертөнцд оршиж, хүнд зүүд өгөх, хүнийг хорлох үйл эрхэлдэг гэнэ.

ДЭРЧИН: Дэрчин бумба уул; тө. gter chen bum ba "Их эрдэнийн сангийн бумба"; (Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын талтагт бий).

ДЭСРИД тө. sde srid (<сам. tisri); мо.б. desrid Эрх баригч эзэн (төвдийн); Мөнгөлоор дисри гэж бичиж ч бай.

Е

ЕГЗӨР сам. yogasāgya; мо.б. yegjör/yügejeri; "Йогын багш"; 1. бурхны шашны гүн ухааны дэг; 2. тарнийн номд мөргөжсэн хүч; 3. хашир догь, хэцүү.

ЕМБҮҮ хя. yuānbào; мо.б. yüvanbuu; Тусгай хэвд алт мөнгөөр цутган хийсэн гол төлөв дээд тал нь сэрвэгэр, оод тал нь шувтан буюу эсвэл дэлбэгэр нэг зүйл зоос. Өлгий мөнгө буюу сүх ч гэдэг. Мөнгөний үүрэг гүйцэтгэж байсан учир ган жингээр янз бүр байсан; хулгар эмбүү (49-50 лан); ширээ цагаан эмбүү (50 лан); дуутуур эмбүү (4-5 лан мөнгө); илжгэн тууу эмбүү (5 лан мөнгө); тойгон эмбүү (10 лан мөнгө); Арван лангийн эмбүү *хараад алгаа тосдог аав уу даа. (ардын дуу).*

ЕРМА тө. гуег ма; мо.б. уегт-а; ярам; Халуун тас (Ков.); 1. цагаан гаа; 2. харавтар үнсэн өнгөгэй, холтостой, өнгөг нийлмэл навчтай, хөхөмдөг ногоон жижиг жимстэй, жимс нь бор улаан, сүлү цэцгийн язгуурын нэгэн зүйлийн навч зулгарахгүй бут мод. Ирма ч гэдэг.

ЕРТӨНЦ түр. yirtincü~yertönco; мо.б. yirtincü тө. jig ten); "эвдрэхүй шүтээн"; 1. бурхны шашны домогт гардаг орчлон дэлхий дээрх гурван ертөнц; сав ертөнц; шим ертөнц; өнгөг ертөнц; ертөнцөс (гурван ертөнцийн хамгийн том ертөнц, хөвөө хязгааргүй дэлхий дахины ерөнхий нэр); Ертөнц нь аслантай бас сэтгэлгээтэй хамаг амьтны оршин тогтнохын орчин нөхцөл гэнэ. *ертөнц дахин бээр амар сайн болтугай (Зуун бид);* 2. газар дэлхийг оршин буй юмтай нь; дэлхийн бөмбөрцөг; 3. сансрын хязгааргүйд орших олон орчлонгийг; зарим хэрэг; Нарны аймгийн ертөнц; 4. хүн, адгуус, амьтан ургамлын нийтэд нь; хүний ертөнц.

ЕЭВЭН хя. yé bing; мо.б. yüvei bin 'саран боов', гурилаар хийсэн нарийн боов; бор сэвэн.

Ё

ЁГТ сам. yukti; мо.б. yügti~yoǰtu; илэрхий бус утгатай; ёгтлол (утгыг нуусан юм); ёгтлох (утгыг далдлан хэлэх).

ЁДОР тө. guo dar; мо.б. yodar; дарцаг; 1. хүүр оршуулах гадарт хатгах мод; 2. тал хээрийн цор ганц мод. талын ганц ёдор; ёдроо барих (гуйлгачин болтлоо ядуурах). 3. гэр бүл, үр хүүхэдгүй ганц бие хүн; ёдор хүн.

ЁНХОР хя. jong; мо.б. yongqog (Ков.); Цэвэр торго, боловсруулсан мяндас; ёнхор утас (боловсруулсан мяндсаар хийсэн утас).

ЁНЗОН тө. yongs 'dzin; мо.б. yongjon; "огоот баригч"; Оюун ухаан хийгээд гүн ухааныг огоот барьсан дээд хувилгаан лам багшийн цол; Монголд энэ нь олон богд нартай номын багш нарыг нэрлэдэг цол байлаа. Ёнзон хамба (ном барих хийгээд гэгээний багш, нийтийг баригч мэргэн багш гэсэн цол хэргэм).

ЁНЧИЛ тө. guon 'khyil; мо.б. yonçil; "зүүнээ эргэсэн"; амны эргүүлэг нь нар буруу эргэсэн эрчлээстэй дуу. Үүнийг муу юмны шидийг арилган тонилгоход үлээдэг. Дунгарачил(зүүнээ эргэсэн цагаан дун) ч гэдэг.

ЁНШГОЙТ хя. yuan shī kai; мо.б. yongsiǰayitu; 1911 онд манжийн ноёрхлыг унагааж, Юан Ши кай Дундад иргэн улсын төрийн тэргүүн суусны дараа 1913 онд түүний тэргүүний дүрс бүхий 7 цэнгийн мөнгөн төгрөг гаргасныг ярианы хэлэлцэлтэй нэрлэж байжээ.

ЁГОНИ сам. yōgini; мо.б. yogini; Сүсэгч, мөргөлч, сүжигтэй, гэгээн.

ЁДУУ хя. yān tong; баруун монголын нутгийн аялгуунд яндан гэдэг үгийн хувирсан хэлбэр.

ЁОЗ I хя. yāo zi; мо.б. yooǰa; Даалууны хоёрхон нүхтэй мод; *Аз хүү ирэхэд ёоз хүүгээр цохино(Зүйр.)*

ЁОЗ II мо.б. yooǰa; Гална хэлбэр дүрс, онго зүс, янз байдал; ёозгүй аашлах; янз гэдэг үгийн хувирсан хэлбэр.

ЁОТОН хя. yao tang; мо.б. yootong; Элсэн чихрийн шахмал.

ЁОТУУ хя. yaotuu, мо. б. yootuu; алхны хэлбэртэй авч, түүнээс том, хоёр талдаа үзүүртэй, газар эрж ухах багаж. Нэг үзүүр нь хавтгай, нөгөө үзүүр нь шувтан байдаг.

ЁОЧИН хя. yueqing; мо.б. youcin; Модоор гонзгой дөрвөлжин хайрцаг хийж, гуулин утсыг хөндлөн тийш дэлдэн дуугаргах хөгжмийн зэмсэг.

Ж

ЖААД хя. jiāde; мо.б. jādī; Сайн бус, яс чанар муу; хуурмаг; жаад алт (хольцтой алт).

ЖААЖАА хя. jiě jiē; мо.б. jājāi; аниа, эгч; бас наслах хүний нэрийг цээрлэж хүндэтгэн дуудах нэр.

ЖААЗ хя. jiā-zī; мо.б. jiūyā; Мод, төмөр зэргээр саалжлан хийсэн үүд хаалга, тавиур, гуу, хүрээ; жаазлах (жааз хийх).

ЖАБОЙ тө. gya spos; мо.б. jāboi; “жагар гүгэл”; *Cunicifuga foetida* L; Холтсон цэцгийн намын олон наст, өндөр, өвслөг ургамал. Шүхэр хэлбэрийн улаан цэцэгтэй, тойрсон уртавтар навчтай, их муухай үнэртэй хорт ургамал.

ЖАВА(А) сам. jāpā; мо.б. jāba; Нэгэн зүйл улаан өнгийн сарнай цэцэг; сүсэгтэн хүн цэцгээр нь эрих хэлхэн маань уншдаг; *Шингэх нарны гэрэлд жаваа цэцэг мэт төс улаан (Кали.)*.

ЖАВДАН тө. gyaab ten; мо.б. jābdung; “нурууны гүтээн”; Хурлын лам нарын суудлын налуу тавцантай, олбог бүхий гүшлэг. Сүм хийдийн тушаалтны зиндаанаас хамаарч суудлын өндөр, нам, олбогны өнгө ялгаатай.

ЖАВТИЙ тө. skyabs khrus; мо.б. jābtüi; “авралын угаал”; Аливаа бузрыг арилгаж угаасан юм буюу түүнийг цэцэгтгэх шашны зан үйл; *шилж. жавтий хүртээх* (гэсгээл шийтгэл үзүүлэх).

ЖАГАН тө. gyaags khang; мо.б. jāyang; “хоолны гэр”; Сүм хийдийн гал тогооны гэр; *Хийдийн жаганд тогооч нар их нарийн идээ зоог бэлтгэсээр долоо хоног. (Б.Р.)*.

ЖАГАР тө. gya dkar; мо.б. jāgar; “цагаан хятад”; Энэтхэг; Жагар орон.

ЖАД уй. *jida*; мо.б. *jida*; 1. хурц үзүүртэй урт иштэй, чичих бүлэх зэвсэг; 2. *шилж.* биеийн тамирт хэрэглэх модон иштэй, үзүүртээ төмөр шортой шидэх хэрэгсэл.

ЖАДААГУН хя. *zhi~jiu+daɣun* (жий дуун); мо.б. *ji(daɣun)*; Эртний таван эгшгийн нэг, дууны өнгө дэд өндөр, дэд тунгалаг.

ЖАДАМБА тө. *brgyad stong pa*; мо.б. *jadamba* (сам. *aṣṭasāhastika*); “найман мянгат”; 8000 шүлэг бүхий бурхан багшийн сургаал буюу “хутагт билгийн чанад хүрэгсэн найман мянгат” хэмээх хөлгөн судар. Монголчууд эртнээс өрх гэрийн шүтээн болгон шүтэж, мууг хөөх, насны хэрэг бүтээх, өлзий буян горилон үдшийн бүрийгээр гэр хотоо тойрон эргэдэг байв. Амьтан бүхэнд ачтай гэж үздэгээс санасан сайн үйлээ бүтээх, муу бүхнийг зайлуулахын тулд айлтгадаг.

ЖАДАНГА тө. *byi tang ga* (<сам. *viddanga*); мо.б. *jidangγ-a*; *Erycibe paniculata*; *Vitex trifolia*; Амт исгэлэн, халуун хурц, буурцагны дайтай үр. Нимгэн, жижиг, цайвар навчтай модонд ургана.

ЖАДИГ тө. *rgya tig*; мо.б. *jadig*; “жагар дэгл” - гэдгийг товчоор нэрлэсэн нь.

ЖАЛАР тө. *byi la*; мо.б. *jilar*; муур, мий; “...*зөрүүд лүд байгаа юм. Жалар шиг зантай золиг*” гэж маарамба хорсон бодлоо. (Л.Т.).

ЖАЛХАНЗ: жалханз хутагт; тө. *rgyal khang rtse*; “ялгуусны байшингийн орой”; Ялгуусны давхарлаг харшийн оройд ямагт номыг бясалган суудаг байсан тэр үйлээр нь төвдийн Галдан хийдийн ХХҮ ширээт лам Балжиржамц (1526-1599) хэмээх эрдэмт ламыг анх цоллосон газар. Энэ алдар хожуу үед монголд уламжлагджээ. Жалханз хутагтын монголд тодорсон анхны дүр Лувсанданзанжамцаас Дамдинбазар (1874-1923) хүртэл найман дүр гийсэн. Энэ найман дүрийг төвдөөр *rgyal khams rtsis* буюу “ялгуусан орны нигүүлсэгч” гэж нэрлэж иржээ. “Ялгуулсан орон” нь “Монголын орон” гэсэн утгатай. Иймд Жалханз-жалхамз хоёр нь ялгаатай юм.

ЖАМАА = зам; ...*их тогооны хоолыг голж хоёр ч залуухан жамааг тогооны нь дэргэд нэвширтэл зодов* (Л.Т.).

ЖАМБА I тө. *lcam pa*; мо.б. *jamba*; *Malva* sp; Иш шулуун, навч нь дугаригдуу, цэцгийн өнгө ягаандуу нэг ба олон наст

өргөмжлөл. Жанжаа хутагтын 16 дүр тодорсон бөгөөд эхний хоёр нь энэтхэгт, бусад нь төвдөд төрсөн. Жанжаагийн урьд төрлийн аравдугаар үе нь алдарт Пагва лам Лодойжалцан болно. Жанжаа гэж нэрийдсэн учир нь Зонховын орны Гонлүн хийдийн дэргэд “Жанжаа” буюу “цагаан бургас” гэсэн нэг айл байсан гэнэ. Тэр айлд биений төрөл авсны учир мэндэлсэн орных нь нэрээр “Жанжаа” гэж дууддаг болсон гэнэ. Монголоор жангжа, жангжий-а гэхчлэн бичдэг. Гэвч хятад хэлний авиачилсан дуудлагаар жанггий-а гэж бичиж заншсан.

ЖАНЖИН хя. *jāngjūn*; мо.б. *jangjun*; Цэргийн дээд зэргийн албан тушаалтан; жанжлах (а. цэргийг захирах; б. бусдыг ноёрхох).

ЖАНЛАВ тө. *byin glabs*; мо.б. *jinlab*; “өглөгийн давалгаа”; адистид, хишиг соёрхол; жанлав өгөх, жанлавлах (адистидлах); Шашны ёсонд юмыг ариусгах тарни урьж шивших зан үйл явуулах, адис өгөх; *Гадаад дотоодын дайсан чөтгөрийг номын чанараар жанлавлаад... зовлонгоос гэтэлцгээе. (Гэл.)*

ЖАНЛАН хя. *zhāng lāng*; мо.б. *janglang*; Жоом, хорхой, мөнгөний хорхой ч гэдэг.

ЖАНМА тө. *lčang ma*; мо.б. *jangm-a*; *Salix viminalis*; Уд бургас; зузаан дурстай, зөөлөн голтой, урт навчтай, цагаан цэцэгтэй, салаа мөчир нь их төлөв шулуун мод.

ЖАНРАЙСИГ тө. *sryan ras gsigs*; мо.б. *janrayisig*; (сам. *Avalokiteśvara*); “нүдээр үзэгч”; Бүддийн алдарт бодисадва нарын нэг хонсим бодисадва. Будлан уулын оройд залран суудаг гэж домогт гардаг; Мэгжид жанрайсиг (монголын ард түмний тусгаар тогтнол, эв нэгдлийн бэлэгдэл, төр түмэн олны мэлмий тунгалаг байхын илэрхийлэл, энэрэл нигүүлсэхүйн ачлалыг үзүүлэх ариун шүтээн цогт эрдэнэ, нэг тэргүүн, дөрвөн мутартай, босоо байдалтай, рашаан, толь, нүдний эм барьсан бурхан..)

ЖАНСАГ тө. *sryan gsigs*; жанрайсиг гэдэг үгийг хураангуйлсан хэлбэр, үзмэр гэсэн утгатай; *Жад сэлэм жансаг байгууштай...орон мөн байнаа (ЗҮАЗ)*.

ЖАНХАР тө. *dkiyl 'khor*; мо.б. *jangqar*; “төвд эргэх”; Хот мандлын баримал буюу сийлбэр дүрс.

ЖАНЦАН I тө. *gyal mtshan*; мо.б. *jangčan*; “ялгуусны тэмдэг” (сам. *dvaḥa*); дуаз; Хурал номын газар сүм дуганд байдаг

бурхны шашны ялгуусны туг тэмдэг. Жанцанг гол төлөв шармал зэсээр хийж, гадна талд нь элдэв дүрс товойлгон гаргадаг. Мөн ногоон, шар, цагаан, улаан, хөх зэрэг олон өнгийн даавуу бөсөөр ч хийдэг. Сүмийн оройд эсвэл дээврийн дөрвөн өнцөгт босгодог. Шарын шашинд үл зохилдох тэрслүү сэтгэлгээг дарж, ялан дийлж мандан бадрахын бэлгэдэл гэдэг.

ЖАНЦАН II тө. rgyu mtshan; мо.б. ṽangṣan; учир жанцан, “шалтгаан”, учир шалтгаан, учир начир; жумцан ч гэнэ; *Учир жанцангүй юм гэж үгүй.*

ЖАНЦАР тө. sbyang tser; мо.б. ṽangṣar; “чоно өргөс”; Хар цагаан хоёр янз өнгөтэй, цагаан жанцарын иш шулуун, хөндий бөөронхий хэлбэртэй, үсэрхэг навчтай. Хар жанцар газраар хэвтэж ургана. Ишнээс нь улаан цэцэг гардаг, эмийн найрлагад орно.

ЖАНЧ тө. gzang bya; манж. ṽanṣi; мо.б. ṽingṣi-ṽangṣi; 1. лам нарын нөмрөх олон хуниастай хувцас; торгон жанч (ёнхор мяндсаар нэхсэн хээнцэр эдээр хийсэн байдаг); төвд жанч (гонзгой дөрвөлжин хэлбэртэй бадтай); тэрмэн жанч (ноосон эдээр хийсэн); үнэгэн жанч (халиу булган хиазтай, шүр сувдан чимэгтэй хар үнэгний үс зүйж хийсэн жанч); хамба жанч (хоргой захтай шар торгоор хийсэн); гэсгүй жанч (шар цэмбээр хийсэн); шунлайв жанч (халзан хошоотой шар торгон жанч); жанч халах (үхэхийн хүндэтгэл үт); судар жанч (номын боолт); 2. бороонд нөмрөх ханцуйгүй хувцас, нөмрөг; борооны жанч; жанч бүс (хоёр талдаа цацагтай бүс); *Бөгтөр хонгорыг унаж, бор өрмөгөн жанчаа бөгтрөөд... (А.то.).*

ЖАНЧИВЛИН тө. byang chub gling; мо.б. ṽangṣubling; “бодь тив, хийд”; Төв аймгийн Архустайн нутагт байдаг рашаант газар; Домгийн ёсоор Жанчив гэлэн гэдэг хүн олж нээсэн гэх ба Жанчив гэлэнгийн рашаан гэсэн ардын тайлбар бий.

ЖАНЧИВШИН тө. byang chub ṣing; мо.б. ṽangṣubṣing; Бодь мод; Зайсан өндөр толгойтой, жанчившингийн модтой гэнэ. (МАЗЗДБ).

ЖАНИОУ хя. jianguou; жан.

ЖАС тө. sbyi sa; мо.б. ṽisa; “нийтийн газар, олны өмч”; 1. хурал номын сан хөмрөгийн газар, цогчин жас, их жас гэхчлэнгийн нэртэй байсан. *хорш.жас жав; Жас нь угтаа*

хийдийн аж ахуй болно. Жасын зэрэгцээ сан гэж байсан. Сан нь сүм хийдийн мяндагтан дээд лам нарын аж ахуй болно; 2. сүм суварга босгох, ном судар барлаж бүтээлгэх зэрэг шашин шүтлэгийн холбогдолтой ажил үйл явуулахад зориулж бэлтгэсэн мал хөрөнгө.

ЖАСАА тө. sbyi sa; мо.б. jisiy-a; Шашны зан үйл ёсоор айл өрх өөр өөрийн бурхан сахиусыг тахиж хишиг буянаа дуудуулах тахилга; жасаа даллага.

ЖАСЭР хя. gya ser; мо.б. jaser; “шар хятад”. орос; Чи тэгэхэд буруу номтой жасэрийн бузар эм домоор буяндаа цөв оруул гэдэг чинь юу билээ. (Б.Р.).

ЖАХОР тө. gya hor; мо.б. jaqor; Төвд нутагт байгаа монгол гаралтай ястан.

ЖАЦ тө. gya tshwa; мо.б. jaца; Далайн уснаас буюу хаднаас гардаг шил мэт тунгалаг, зөөлөвтөр, амт маш шорвог, эмийн найрлагад ордог нэгэн зүйл давс.

ЖАЯГ тө. bca' yig; мо.б. jayiy; “хуулийн бичиг”; Сүм хийдийн лам нарын дотоод цааз буюу дүрэм журмын бичиг; *Тэднийг хутагтад мөргүүлэх жаяг тогтоосон билээ. (НТ).*

ЖИВАА тө. byi ba; мо.б. jiva~jiba; Тооны нэр. арван сая, голди.

ЖИДҮН манж. jidun; мо.б. jidün; 1. уул, нуруу; 2. Хянган давааг бас жидүн даваа гэж байжээ.

ЖИЖҮҮР ор. дежур; мо.б. jijigür; Ээлжийн журмаар үүрэг гүйцэтгэгч хүн; жижүүрлэх (жижүүрийн ажил хийх), дежур ч гэнэ.

ЖИЙЖҮҮ мо.б. jijou; Хятадын Жий жоу хотын нэр. Энэ хотод үйлдсэн мөнгөн эдлэлийг жийжүү мөнгө гэдэг байв; жийжүү хазаар, жийжүү дөрөө.

ЖИМС түр. jemiš; мо.б. jimis; “ид-”; Ургамлын идэж болдог амтлаг үрийн алим.

ЖИН I хя. gēng; мо.б. jing; 1. шөнийн цагийг хэмжих нэгж, нэг шөнийг таван жинд хуваана; 2. *шилж.* төмөр, чуль зэргээр хийсэн дохионы хэрэгсэл; жин цохих.

ЖИН II хя. zhéng; мо.б. jing; дүл, гол; жин үд.

ЖИН Ш хя. jīn; мо.б. jīng; 1. хүндийн хэмжээ; бисийн жин; 2. хүндийн хэмжээний нэгж; арван дан нэг жин болно. 600 граммтай тэнцэнэ; 3. хүнд хөнгөнийг жигнэх дэнстэй адил бөгөөд том, иш туухай бүхий хэмжүүр; 4. *шилж.* аян, тээвэр; аян жин; жинлэх (хүнд хөнгөнийг хэмжүүрээр хэмжих); жинчин (жин тээврийн хүмүүс); жигнэх (жинлэх);

ЖИН IY: жин тан ; хя. ting-dang; Ажил явдалд хэрэг болох юмыг бэлтгэн зэхэж яг таг болгох; *Юмаа жин тан болгов.*

ЖИНАН тө. gjes gnan; мо.б. jīnang; “даган соёрхол”; Билэг чанар лугаа төгөлдөр авшиг өгөхийг олсны хойно бурхан тэр хийгээд түүний бие, зарлиг, сэтгэл, эрдмийн үйлсийн чадлыг дуртгахын тулд бүтээх соёрхол өгснийг хэлнэ гэж бурхны номд тайлсан байдаг. Товчоор хэлбэл, тухайн бүрхныг бясалгах эрхийг өгдөг тарнийн ёсны зан үйл.

ЖИНЖҮҮ хя. jīng zhū; мо.б. jīnjū; “хүзүүний сувд”; хүзүүнд зүүдэг эрхи мэт чимэг.

ЖИНЛҮҮР жинIII (а. хүнд хөнгөний хэмжээг жигнэх хэрэгслийн нийт нэр; б. жин хэмжүүр).

ЖИНС хя. tsin zi; мо.б. jīngse; Манж чин улсын үед ноёд түшмэдийн зэрэг хэргэмийн ялгаагаар малгайн оройд хадах дог мэт бөмбөгөр юм. Голдуу бадмаараг, шүр, биндэрьяа, номин, болор, алт, мөнгө, шил, чулуу зэрэг есөн зүйл байжээ.

ЖИНСРЭГ тө. sbyin sreg; мо.б. jīngserig; “өглөг түлэгч”; Түлэх шатаахын хүндэтгэл үг, идээ ундаа, хив торго, таван тарианы үр зэрэг өглөгийн зүйлийг галд шатаах өргөлийн зан үйл; Буг чөтгөр, ад тийрэнг ухсан нүхэнд унаган халуун тос цутган дээрээс нь үхрийн нойтон ширээр таглан эр бяртай найман хүн дарж сөнөөдөг шашны зан үйл. Бас ад шуламс шүглэсэн гэж хүнийг амьдаар нь шатааж доошоо нарийссан нүхэнд мод сараалжлан өрөөд тос асган шатааж алах зан үйл; жинсрэгчин (жинсрэг цутгадаг хүн)

ЖИНТҮҮ хя. zhēn tou; мо.б. jīntū; Эд бөсөөр уут сав хийж, дотор нь хөвөн, өд буурцаг зэргийг чихсэн, хүний дэрлэх, түших хэрэгсэл.

ЖИР тө. sruig; мо.б. jīg; Ерийн, энгийн.

ЖИРУГВА тө. *byi rug ba*; мо.б. *jirugba*; Чагтан навчтай, шулуун иштэй улбар буюу шар цэцэгтэй, үнэр анхилмал, жижиг хатуу жимстэй нэг зүйл олон наст өвслөг ургамал.

ЖИРҮН: **жирүн** гэгээн тө. *rje drung*; мо.б. *jirüng*; Хутагт нарын нэгийнх нь хүндэтгэл нэр.

ЖИРЭМ түр. *jerim*, мо. б. *jerim*; *jer*(газар)+*m*(нэр үүсгэх дагавар). монголын газрын нэр.

ЖИЯАЗУ хя. *jia zi*, мо. б. *jiazi*; (юмны) тавиур.

ЖОВГОН тө. *ʃog bu*; мо.б. *jobɣang*; Төвдийн лам хуврагууд шашны даяаны дасгал хийхээр аглаг газар луу авч явдаг байсан ганц хүний жижиг дөрвөлжин майхан.

ЖОД тө. *gʃod pa*; “огтлохуй”; зод.

ЖОДВОН тө. *ʃod pan*; мо.б. *ʃodbon*; “үет цомцог”; манжлага, титэм; хөх, цагаан, улаан, шар, ногоон таван өнгийн эдээр оёж, ширсэн дамрын уяа; ...*лам миний дамрыг нэг хадаг доогуур оруулаад авчирч жодвонд нь залгаж өгсөн.* (Ц.Д).

ЖОДГОР тө. *gʃod gur*; мо.б. *ʃodɣar*; “жодын майхан”; Зод тавихад авч явдаг ганц хүний шовгор оройт майхан. Лүйжин хэмээх ном уншиж бусад зан үйл явуулна. Даавуугаар дөрвөлжин босоо хэлбэртэй хийсэн оромж. Жодгорын туурган хэсгийг ижил хэмжээтэй 4 тал даавууг зах захаар нь нийлүүлэн оёно. Мөн оройн хэсэг нь хошуулдан эсгэсэн 4 хэсгээс бүтнэ; *Ширчин, бяцхан жодгорт гал түлэхэд нойр хүрч...унтаад өгчээ.* (Б.Р.).

ЖОДОО тө. *rɣa do*; мо.б. *jodoo*; Нарсны язгуурын мөнх ногоон шилмүүст мод.

ЖОМОЛУНГМА тө. “бургасны эзэгтэй”, *jo-mo glang ma~jo-mo lung ma*; мо.б. *jomulungm-a*; Балба, Хятадын хил дээр орших дэлхийн хамгийн өндөр оргил 8848 метр өндөр.

ЖОНОН хя. *cen wāng*; мо.б. *jinung*; “эрх баригч ноён”; Хааны туслагч, монголын баруун түмний эрх баригчийн цол.

ЖОНОНБАА тө. *jo nang pa*; мо.б. *jonangba*; ХИҮ зууны эхээр Сажабаа салбараас салсан шарын ша;уны нэг салбар, Жонон хийдэд суудаг, энэ хийдийн сургаалыг дагагч нарын ингэж нэрлэдэг. Гол сургаал нь ертөнцийн аливаа орших үндэс болдог үнэн ном бол егүүтгэлгүй мөнх орших бөгөөд хүний ертөнцийн

ухаан билгийн хамгийн дээд шүтээн болно. Түүнийг илрүүлэхэд тарнийн суртахууны ёгын бясалгалд суралцах хэрэгтэй гэж үздэгт оршино. Төвдийн шашны энэ урсгал монголд нөлөөтэй байсан. Анхдугаар богд Занабазарыг Жононбаагийн ёсны Гунгаанинбо(1575-1634)-гийн хувигаан гэдэг байжээ.

ЖОНХУУ хя. jiang-hu; мо.б. jōngqu, jōngquu; Юм наахаар шингэн буцалгасан гурил; **жонхуудах** (юманд жонхуу түрхэх; жонхуугаар наах); **жонхуу толгой**(Хөвсгөл, Галт сум)

ЖОНШ тө. cōng zhi/cung zhi; мо.б. jōnši; Жоншны төрлийн чулуулгийн ерөнхий нэр; Хайлуур жонш, шохойн жонш, хээрийн жонш гэж ялгана. Бас эмийн сударт эр жонш (шохойн жонш); эм жонш (хайлуур жонш); жонш (гөлтөнө); хөвгүүн жонш, охин жонш гэхчлэн олон зүйл байдгийг дурджээ.

ЖООМ хя. zhāng, мо.б. jōom-a; жанлан -(үз) гэдэг үгийн монголжсон хэлбэр. Бохир заваан байдлаас байр сууцнаа үүсч үрждэг нэгэн зүйл шавж.

ЖООТУУ хя. jué tou; мо.б. jōotu; газар ухах, эрэх зэвсэг.

ЖОР тө. sbyor; мо.б. jor; “холих, найруулах”; 1. эмийн найруулга, хэрэглэх аргыг бичсэн хуудас; *Жор мэдэхгүй ламаас зовлон үзсэн чавганц дээр (Зүйр.)*; 2. шилж. юмны найрлага ба хэрэглэх арга; хоолны жор.

ЖОРВОН тө. sbyor dpon; мо.б. jorbon; Ангийн дарга, тэргүүлэгч, ахлагч; *Даамал жорвон нь тэргүүлэн удирдсаар (Ц.Ц).*

ЖУГАН тө. cu gang; мо.б. jūgāng; Газар дороос гарах цагаан өнгийн нунтаг шороо, сэрүүн чанартай, амтгүй. Шороон гивантай газраас олдоно. Бас мөсөн дээрх гурил мэт бөөгнөрсөн цагаан шороог усны жуган гэнэ. Дашин ч гэдэг.

ЖУНГАА тө. skyung ka; мо.б. jūngᠭ-a; Улаан хошуут, чогнуун, турлиах; Дунгосогах.

ЖУНЖАА хя. zhuan jia; мо.б. jūnjia-a; Тусгай мэргэжлийн өндөр зэрэгтэй хүн, эрдэмт багш.

ЖУНЗ хя. zòng zì; мо.б. jūngjā; Улаан чавгатай хольж агшаасан гутарга будаа. Угтаа бол хулсны навчинд боосон нэг зүйл идээний нэр.

ЖУРГАН манж. *juṅṅan*, мо.б. *juṅṅan*, "журам"; Ман чин улсын үеэс эхлэн эзэн журган яам үүсчээ. "1. Чанарыг дагах яам; 2. Сэтгэлийг үнэн болгох тэнхим; 3. Сэтгэлгээг эрхэмлэх тэнхим; 4. Ёсыг засах тэнхим; 5. Журмыг төв болгох тэнхим; 6. Сургуулийг бадруулах тэнхим" (X тү); Монгол бичгийн хэлнээ *juṅṅan* гэж хоёр цэгтэй бичиж ирснээс *juṅṅuṅṅan* буюу зургаан гэсэн тусмы нэртэй холбон үзэж ирсэн нь ташаарал болно. Эзэн журган гэдэг нь "журмаар засах зургаан яам" гэсэн утгатай.

ЖУУЗ хя. *jīāo zī*; манж. *kiyoo ja*; мо.б. *kiyuu ja* / *jiyuujā* / *jiuṅja* / *jiuṅja*; "дамнуурга"; 1. хүн сууж явах дамнуурган сүйх; 2. хоёр хүний туухайчлан барилцсан хоёр гар; жуузгах (жуузад сууж явах; гараараа жууз хийх).

ЖУУХ хя. *zhāo*; мо.б. *juu*; Хааны зарлигийн бичгийн хүндэтгэл.

ЖУУЦАЙ хя. *jiēcāi*; мо.б. *juṅcāi*; Амт ташуун нэ буюу хоёр наст өвслөг ургамал. Навчийг давсалж иднэ. Гаймуу гэнэ.

ЖҮГДЭР тө. *gtsug tor*; мо.б. *jügdür*; "толгойн өмсөгөл"; 1. дөл хэлбэртэй туг үс буюу бурхан багшийн тэргүүний толгойн үснир (үс); 2. жинсрэг цугтах, ван айлдах зэрэг өмсөх хат хилэнгээр хийсэн, хүний үснийг санагдуулам шовгор малгай.

ЖҮД тө. *gyud*; мо.б. *jüdba*; "үндэс"; (сам. *tantra*; Дандрын сургаал, номлол; Шүтээн сахиусыг урин залах хийгээд агийн ёсны зан үйл гүйцэтгэх мөргөл ёслолын ном. Эдгээр нь Ганжуурын дотор том байр эзэлдэг. Дөрвөн аймарт хуваана. Үүнд: тэнсэлгүй жүд (сам. *anuttara-tantra*; тө. *bla med gyud*); ёогийн жүд (сам. *yogatantra*; тө. *maḥ 'byog gyud*); билийн жүд (сам. *kyatantra*; тө. *bya ba gyud*); явдлын жүд (сам. *caṅyatantra*; тө. *spyod gyud*); жүдийн дацан (тарнийн ухаант гол онол үндэслэлийг сурч судлах сургууль, тарнийн дацан ч гэдэг. Энэ дацанд тачаангуй дүртэй ядам бурхдыг байрлуулсан байдаг. Энэ сургууль төгсөгчид аграмба, тарнич цол авдаг); жүдийн хамба (тарнийн дацангийн даа лам).

ЖҮДО: жүдо бөх, яп. *Judo*; японы үндэсний бөх.

ЖҮН хя. *zhōng*; мо.б. *jüng*; 1. дэлдэж хөгжимдөө хонх шин хөгжмийн зэмсэг; 2. уриа дохионы том хонх; 3. хангаанд өлгөдөг том цаг.

ЖҮНЗ хя. zhōng zi; мо.б. jǔngje; архины жижиг хундага, эрхийвчин хундага ч гэнэ.

ЖҮНС хя. zhung se; мо.б. jǔngse; Тогоруу шувууны өөр нэр.

ЖҮРҮР то. skyu ru ra; мо.б. jürür-a; crataegus; Emblica officinalis; Нэг зүйл долоогоны үр. Урт мөдлөг голтой, навч гахайн ширх мэт, сэрүүн чанартай, хар буюу цагаан үртэй. бас голын хажуугаархи ой шугуйд ургадаг, их навчтай модны гаг уун үрийг ч хэлнэ. Бас имидий ч гэнэ.

ЖЭВОН тө. ģe dron; мо.б. jibon; *Бод ноён; ...жэвчиг зорьж энэ мэдээг хүргээр одох хэрэгтэй...(Х.Т.).*

ЖЭШТ сам. jyeṣṭha; мо.б. čisda; 1. сарны зурхайн ёсны хөвчин найман одны нэг, монголоор тэнгэрийн жишэм одон гэнэ; Цэсэ хонгорцог од гэж нэрлэж буй. 2. Энэтхэгийн зуны эхэн сар, цагийн хүрднээ хаврын эцэс сар, хятад төвдийн зуны дунд морин сар, монголын тавдугаар сар. Цэсда гэж бичдэг.

3

ЗААДАГА сам. jātaka; мо.б. jadaγ; Cuscuta melanoleuca; Хөхөөний төрлийн нэг зүйл бялзуухай. Нисд явахдаа орж буй хүрэн дуслыг шүүрэн ундаалдаг, цэвэр үнэнч дурлалын билэгнэл болсон шувуу гэж домогт гардаг.

ЗААДУУР заазуур мо.б. jaγaduur.

ЗААЗ хя. zhā zi; мо.б. jaγaja; Бусаддаа үл хүрэх шаар юм: зааз мал (муу мал).

ЗААЗУУР хя. zhādāo; мо.б. jaγajuur; Нэг галдаа иртэй бөөд өргөн ишнээс нь нэг гараар барьж юм хэрчих багаж. Утаа ногоо хөшиглөх хутга гэсэн утгатай.

ЗААЛІ ор. зала; ярианы хэл. тасалгаа, уужим тасалгаа

ЗАВАА тө. rtsa ba; мо.б. jaba; “эш үндэс”; Бурхны шашины бурхан болох зам мөрийг шүүн барьдаг гүн ухааны долоод сургаалын таван үндсийг нэвтэрхий мэдсэн хүнд монгол газарт өгч байсан алдар. Халхын Их хүрээний номч гавж Лувсандандин (1867-1937)-ыг “Заваа Дамдин” гэж өргөмжилж иржээ.

ЗАВРУУЦ тө. tsabs ru tshwa; мо.б. jabruᠴa/jabru(Ков.); Нэгэн зүйл давс. Эмийн сударт заахдаа ус, хаднаас гардаг, цагаан өнгөтэй шөвгөр үзүүртэй гэсэн байдаг.

ЗАВХРАЛ тө. tsab hral; мо.б. jabqaral; 1. их тачаалт сэтгэлээс болж сэртэнтэн ааш авир задгайрсан нь. Гэлэнмаа нарын бүдүүн гэм хийгээд тойдын дүр байдал доройтон хурьцлыг шүтэн зөөлөн наалинхай, ичгүүргүйгээр явж толгойгоо чичигнүүлэх, үе гишүүнээ хөдөлгөн, үгсээ эндүүрэх зэрэг бие, хэлний авир аашлал гэж хуучин судар бичигт тэмдэглэсэн буй; 2. *шилж.* хүний ажил явдал буруудах гажуу сөргүү болсон нь; завхай, задгай, ужид гэсэн угтагай; *хорш.* алдаа завхрал; завхрах (а. ажил үйл гажуу болох; б. үүл манан сарних; в. аливаа юм үгүй болох, алдагдах; г. сарних, хулжих, нойр завхрах; е. завхайрах, задгайрах).

ЗА БИВЛИН тө. tsa pi pi ting; мо.б. ja bibiling; Бивлингийн нэг зүйл, монгол нутагт ургадаг.

ЗАГАР сам. sakoga; мо.б. jakar-a; *Perdix rufa*; Ятууны төрөл, гүмдаа цэцгийн бал уугч шувуу. Эртний энэтхэгийн яруу найрагт сайхан нүдтэй бүсгүйг загарын нүдэт гэж зүйрлэн бичсэн байдаг. Хахилаг, хур шувуу ч гэж нэрлэх нь бий. Зарим толь бичигт “хөхөө ба ногтруу хэмээх тэргүүтнээ таних олон боловч алин мэт бөгөөс нэгэн цагаан шувуу мөн болой” (СР) гэж тэмдэглэсэн байдаг; *Тийн боловч загарын нүдэт тэр нь эдүгэд миний зүрхэнд насад оршин амуй (Данж).*

ЗАГАРВАРДИ сам. sakravartin; мо.б. zakravardi; “хүрдэн орчуулагч”; Бурхны номд амьтан найман түм насалж байх цагт буюу Хорвоожүг бурхны үсст ийм нэрт хаан байсан гэж гардаг; чакравардийг үз. *Бас хаан олон боловч Загарвардийн хаан мэт хаан цөөн (Д.Р.).*

ЗАГДАМ мо.б. jaᠭdam; жавдан гэдэг үгийн хазгай дуудлага; Алаг загдмын дотор болж, алтан тоононы бүрээс болтугай (ЗҮАЗ).

ЗАД I түр. jada; уй. yadu (<перс. jādū; “илбэ, шид”); мо.б. jad Бороо хур орох тэргээр тэнгэрийн байдал гэнэт хувирах үзэгдэл; шувуун зад (шувуу буцах үед цас бороо орох); задын чулуу (а. үхэр, гахай зэрэг амьтны цөсний чулуу буюу гиван; б.

шилж. шинэ чулуун зэвсгийн олдвор); **задын өвс** (нэгэн зүйл эмийн ургамал, үүгээр яс махны гэмтлийг анагаахад хэрэглэдэг байжээ); **зад урих** (задын чулууг тусгай модон саванд хийж, дээрээс нь ус хийн булхуулж, хур бороо хүссэн уншлага зан үйл үйлдэхийг хэлдэг байжээ).

ЗАД II түр. *jad*; мо.б. *jad*; 1. бусад гадны хүн; 2. харь газар орон; **задын газар** (харь газар); **жадаран** (овогтон) гэсэн үг нь **жад+аран** (харийн иргэн(ард) гэсэн хоёр үгээс бүрдэх бөгөөд энэ нь дээрх зад мөн.

ЗАДЬ сам. *jāti*; мо.б. *jadi*; *Myristica fragrans*; Халуун орны анхилам сайхан үнэрт, сэвсгэр хөх навчтай, жижиг шар цэцэгтэй, урт нь төө орчим нэг зүйл модны үр, цэцэг. Эмэнд хэрэглэхээс гадна сүмд могой оруулахаас сэргийлж хүжинд хольж хэрэглэнэ. Монголоор цөс өвс ч гэдэг.

ЗАЙ тө. *rdzas*; мо.б. *jai*; 1. зарим нэг язгуур махбод; 2. зарим юмаид хэрэг болох эд юм; эд зай; **тахилын арван зай**(цэцэг, эрхи, хүж, арц, гурил, хувцас, чимэг, шүхэр, дуаз, бадан); ...*гай зэтгэрээс биеэ хамгаалах уддис зай болно гэж итгэдэг байлаа.* (Л.Т.).

ЗАЙСАН хя. *zaixiāng*; мо.б. *jayisang*; 1. Юань улсын үе дэх дотоод ордны ноёны зэрэг дэв, сүүлд нь хаанд бараалхах, хааны зарлиг бичгийг орчуулан хянах, түүх шастир зохиох зэрэг үүрэг хариуцагч гэсэн утгатай болсон; 2. хошуу нутгийн нэг зүйл зэрэг дэв; 3. шавь нарыг захирах, засаг захиргааны хэргийг эрхлэн шийтгэлцэх Шанзавын дараах албан тушаал, захиргаа шашны албыг хослон илэрхийлнэ; **Сул зайсан** (ажил эрхэлдэггүй зайсан); **лам зайсан** (сүм хийдийн дацан жасад ажилладаг хүмүүс. Хурал номын зардал, лам нарын цав хүнс нийлүүлэх, данс тооцооны ажил эрхэлнэ); **хар зайсан** (шавь ардыг захирч дацангийн доторхи засаг захиргаа, алба татвар, зарга хэрэг зэрэг тамгын газрын асуудал эрхлэх хүн); 4. монголын нэгэн овог.

ЗАЛАН манж. *jalan*; мо.б. *jalan*; “үе”; 1. Манж чин улсын үеийн зангиас нэг дэс илүү түшмэлийн зэрэг; 2. нэг ангийн цэргийг нэг залан гэдэг. Хошуудад их төлөв хоёр залан цэрэг байв.

ЗАЛЬ сам. *jāla*; мо.б. *jali*; 1. гал, дөл; галын заль (бадрангуй дөл); **заль бадрах** (гал өрвөлзөх); *Ган төмөр тулганд галын*

залийг бадруулж...(ЗҮАЗ); 2. илбэ, хөвс, арга бач; хорш. арга заль; зальч (жилбэг).

ЗАМ тө. ja ma; мо.б. jam-a; “цай чанагч, цай базаагч”; 1. сүм хийдийн жасын тогооч лам; жасын зам; 2. шилж тогооны гэр.

ЗАМАГ ор. замок; мо.б. jamuγ; Бууны сууныг гол мөрт оруулах ба хонгиог хөөж гаргадаг үзрэгсэл; замаглах (бууны замгийг хийж бэлтгэх).

ЗАМАР манж. jamu; мо.б. jamuγ; тө. mdzo no nuγ; Нохойн хошууны үр жимс, өнгө улаан, амтсайтай нэг зүйл жимс; Замар цэцэг (бутаар ургадаг, ишиндээ сондуутай, улаан өнгийн сайхан үнэрт цэцэг).

ЗАМБА I тө. sam pa; мо.б. jamba; Бут богино, навч зузаан, зоосон цэцэгтэй, гилтгэнэсэн хээтэй, улаан, цайвар улаан, цайвар хүрэн гурван янзын өнгөтэй ургамал.

ЗАМБА II : замба гүрвэл тө. tsam pa; мо.б. jamba, Aqama; Биеийн хэмжээ янз бүр боловч том нь уртаараа 25-30 см, өргөн нь 3-5 см, толгой дээрээ олон хатуу товруутай, их буюу ногоон саарал өнгөтэй могой гүрвэлтэй төстэй гүрвэл. Хүн гүрвэл цээжээ өндийлгөн, товруу хуягаа арзайлган, зүүлээрээ газар гуядан, амаа ангайлган ухасхийн сүрдүүлдэг. Замба зараа, хадны гүрвэл, их гүрвэл гэхчлэнгээр нэрлэдэг. Монгол Алтайн цаад говийн Цагаан богд, Атас, Ээж хайрханд элбэг төхиолдоно.

ЗАМБАА тө. tsam pa; мо.б. jambay-a; сам. samra; Талхалж хуурсан арвайн гурил; Энэтхэгийн зүүн Хачин орших Чамба оронд арвай их тариалдаг байснаас төвдчүүд арвайг тэр нутгийн нэрээр нэрлэх болжээ.

ЗАМБАГА сам. samraка; мо.б. jambay-a; Мөнх ногоон бутлаг мод, түүнээс дэлгэрдэг хуйт цэцэг; *Зандан молны мөчир шиг, замбага цэцгийн дэлбээ шиг дэлгэрч яваа.* (ЗҮАЗ).

ЗАМБАЛ тө. dzam bha la dkar po; мо.б. zambak (yarbo); “Цагаан замбал”; Биеийн өнгө цагаан, цагаан ажинай элэглэсэн, хуяг дуулгатай, жанжин хүний дүрт ядам бурхан. Лууц газар нутгийн эздийг захирагч, эдийн эзэн сахиус. Ээс замбал бурхныг тавагт байрлуулж орой дээрээс нь ус хийдэг. Чингэвээс их амардаг гэсэн домогтой.

ЗАМБАРАА тө. gtsang spra; мо.б. jambara-a; “ариун”; эмх цэгц; *хорш.* эмх замбараа; замбараагүй (gtsang spra med pa; ариун бус; эмх цэгцгүй, эх толгойгүй).

ЗАМБИР сам. jambhira; мо.б. zambhir-a (Ков.); Нимбэгийн мод.

ЗАМБУУ сам. jambū; мо.б. jambū; Euphonia jambolana Цагаан цэцэгтэй, гонзгой бөөрөнхий жимстэй, хар үртэй мөнх ногоон сөөг мод буюу бут мод. Энэ модны навч нь усанд унадаг зам зам гэж дуугаргах ба усанд удсанаар Замбуу мөрний алт гэгдэх юутай ч адилтагшгүй сайн алт болдог гэж хуучин тайлбар бичигт гардаг. Энэ модны нэрээс эртний энэтхэгийн нэр болох Замбуутив үүссэн ажээ.

ЗАМБУУЛИН тө. jam bu gling; мо.б. jambuling; Замбуу нь самгарди, лин (тив) нь төвд үг болно. Замбуутив.

ЗАМБУУТИВ сам. jambudvītra; мо.б. jambutiv; “Замбуу модны тив”; Замбуу нь энэтхэгт ургадаг модны нэр, тэр модны нэрээр зөвхөн энэтхэгийн хагас арлыг нэрлэж байсан нь яваандаа манай дэлхийг нэрлэх нэг нэр болжээ. “Арван буянт номын цагаан түүхэнд”: “Сүмбэр уулын дөрвөн зүгт дөвөн тив бий. Түүний өмнө зүгийн тив нь Замбуу модоор билэг олгосон тул Замбуутив гэнэ. Замбуу гэдэг үг нь Мапам далай буюу захад байх Замбуу гэлэг модны нэр, үр нь боловсроод усанд унахдаа “зам зам” гэсэн дуун гарч унаснаас тийн нэрийдэв. Замбуутив хөх өнгөтэй, эд агуурс, нас жаргал нь бусад тивүүдээс бага. Гэвч сайн юм олон. Замбуутивд Жагарварди, братигбүд, Шигмуни гурван дээд ирсэн. Тивийн төвд гурван цагийн бурхны орон Магадха бий. Ганга мөрөн мэт дөрвөн их мөрөнтэй. Цаст уул мэт уулстай. Замбуутивд 500 өчүүхэн тив, 18 их орон, 1000 өчүүхэн орон бий. Хүний язгуур өвөг адил бус, 360 зүйл, адил бус хэлтэн 720 бий гэсэн байдаг; Замбуутивийн зургаан чимэг (Бурхны шашин-гүн ухааны сургаалийг хөгжүүлсэн чойрын ухааны онолын сэтгэлгээний бүтээлүүд туурвисан Нагаржунай (Лүдэв), Асанги (Тогмид), Арьядэва (Пагва лха), Васубандха (Егнин); Дигнага (Чоглон), Дхармакрит (Чойлог) нарын жагарын мэргэлийг ийн нэрлэлэг).

ЗАМЛИН замбуулингийн хураангуйлсан хэлбэр; *Замлин хорвоогийн жамаар өглөхдөө...харих насаа элээдэг гэнээ (Б.Я.).*

ЗАМПАР тө. tsam phog; мо.б. ĵamrog; “замбайн аяга”; Арвайн гурил, идээ хийх аяга; ...*шар тостой арвайн гурил нэгэн зампар дүүрэнг өгөхөд тэд...идэж...ууцгааж эхлэв (Л.Т.)*.

ЗАМТИ тө. tsa mkhris; мо.б. ĵamti; “цөс өвс”. Навч сэгсгэр хөх, цэцэг нь жижиг, шар, урт нь төө хир, мөчир олонтой, таслахад сүү гоождог. Цэцэг нь гандахдаа үс шиг цайж, хийсэн замхардаг. Амт гашуун, эмнэлэгт хэрэглэнэ;

ЗАМХАГ тө. tsam khug; мо.б. ĵamqay; “арвайн ууг”; Амсар талдаа хуниастай, арвайн гурил агуулах уут сав.

ЗАН хя. zhang; мо.б. ĵang; Гутал шаахайн уланд шир зэргийг давхарлан хадах буюу нааж бэхэлсний нь; зан тавих, загнах.

ЗАНАГА сам. ĵanaka; мо.б. ĵanaka (Ков.); Буурцаг, вандуйн овгийн хонин буурцаг; Энэтхэгийн өмнөд орон-Мон газрын жижиг ногоон буурцаг; *Занага буурцгийн төднийхөн эрдэмгүй бөгөөтөл (МУЗД-1)*.

ЗАНГИ манж. ĵanggin; мо.б. ĵanggi; 1. Манж чин улсын үеийн монгол хошуудын сум буюу харуул, өртөө зэргийг захирах хүний тушаал; 2. хууч. баатар, жанжин. (хя. чжанцзин).

ЗАНДАЛЧ(ИН) сам. caṅḍāla; мо.б. ĵangdalci; Зандалчин нь шудра эм болон бярман эхнэр хоёроор төрсөн эрлийз язгуурт. Бусад гурван язгууртаа үйлчлэх ёстой гэгдэх дорд гарлын хүмүүс. Монгол хэлнээ “жигшмэрт хүн, яргачин”; Дээрэмчин, тонуулчин зэрэг муу үйлээр явагч.

ЗАНДАН сам. candaṅa; мо.б. ĵangdan; *Sirium myrtifolium*; 1. дулаан орноо ургадаг анхилам үнэрт мод. Тосоор нь үнэртэн ба эм хийнэ. Цагаан, улаан, хүрэн зандан гэж ялгана. Түлвээс сайхан үнэр гарч хийморь сэргэнэ гэдэг. Хуучны ном бичигт Энэтхэгийн Малая уулын зандан ихэд алдартай гэж гардаг. Навч нь бэржгэр, луугийн нүдний навчтай адил, их бие нь цул бат бэх, үнэр ариун, өнгө хүрэн улаан. Харин цагааных нь үнэр маш ариун. Бас Энэтхэгийн далайн арал ба Зонховын ихсийг булсан газарт ургасан домогтой; *Салаа зандан модонд нь сарны туяа тусна даа (Ардын дуу)*; 2. шилж. бат бэх, хүдэр чийрэг; залуу зандан нас, зандаишуулах (ихэс дээдсийг нас барахад шарилыг хатааж алт зэрэг зүйлээр бүрхэх).

ЗАНДМАНЬ чандмань; Хөвсгөл аймгийн нутаг Дэлгэр мөрний ойр байх газрын нэр.

ЗАРАМ I уй. *jaṅta*; мо.б. *ṣaṅṅ-a*; 1. хуурсан будаа зэргийн үйрмэг хэмхдэс; 2. хуурч болгосон гурил; **зарам гол** (нарийлан шигшээд үлдсэн бүдүүн хэсэг).

ЗАРАМ II сам. *saṅta*; мо.б. *ṣaṅṅ-a*; “арьс”; Үсгүй буюу тачир үстэй арьс; зарман дээл; монгол хэлнээ энэ үг бас сармай гэсэн хэлбэртэй болж хувирсан буй.

ЗАРЛИГ түр. *ṣaṅṅ yarliq*; мо.б. *ṣaṅṅlig*; “тушаал; соёрхох”; 1. улсын эрх барих газраас гаргасан хуулийн чанартай шийдвэр; 2. хаан хүний хэлсэн, зарласан үг болон бичиг; 3. хүндтэй хүний хэлсэн үг.

ЗАСАГ түр. *yasa*; мо.б. *ṣasaṅ*; “хууль цааз”; 1. улсын захиран удирдах дээд газар; 2. ямар нэг юмыг засч сайжруулах, журамлах арга явуулга; 3. хууч. албат ардыг захирагч эзэн.

ЗАСУУЛ түр. *yasagul*; мо.б. *ṣasaṅgul*; Хишигтэн, бөх барилдуулахад даган зааварлах хүн.

ЗАЯ тө. *dza ya* (<сам. *jaṅa*); мо.б. *zay-a-ṣay-a*; “ялгуусан”; бүрэн алдаршсан, төгс ялсан; Заяын гэгээн, Заяын хүрээ, Зая бандид; “сайтар ялгуусан” гэсэн утгатай; Бизьяа (*viṣaya*) гэдэг оноосон нэрийн -зьяа нь энэхүү Зая мөн болно.

ЗИДРАГАА сам. *citraka* (> тө. *tsi-tra ka*); мо.б. *zidray-a*; *Capsicum annuum* L; Олон төрлийн ургамлын нэрд явдаг боловч гол төлөв чинжүүг нэрлэдэг. Поваари ч гэдэг.

ЗИНДАА тө. *'dzin grwa*; мо.б. *ṣinda*; 1. хийдийн дацанд нэгэн ангид шавилан суух нэг үеийн улс; 2. нэг зэрэг дэв; *Хамбын олбог зааж, өөрийн зиндаанд суулгав (Д.П.)*.

ЗИРАА тө. *zi ra*; мо.б. *zira-a* (Ков.); *suminuin*; Гоньд, хар зираа, цагаан зираа гэж хоёр зүйл бий.

ЗОГДОР түр. *ṣoydu-ṣoydur*; мо.б. *ṣoydur*; “тэмээний хүзүүний урт ноос”; Тэмээний хүзүү хоолойд ургасан урт хялгасан үс; бас арслангийн хийг ч хэлнэ. Төвд хэлний *gtsugtor* (“орой, зулай, шанх”) нь ч нэг гаралтай байж магадгүй. Учир нь уйгар, түрэгт жигүүртний өрвөлөг, малын хүзүү хоолойн үс ноосыг бас нэрлэх утгатай.

ЗОГЛОМ тө. *soṅ la ma*; мо.б. *ṣoylam*; Улаавтар өнгийн нэг зүйлийн чулуулаг, эмд орно, жоглом ч гэж бичдэг.

ЗОД жод; тө. gcod; зодын ном (зоч ёнохын тулд үздэг ном, жаяг. Зодын ном нь бүгд эрх тэгш, эв нийртай аж төрж, хийж бүтээж, орчлонгийн муу заяанд төөрсөн болгонд сайн төрөл олгож, жаргалангийн оронд хүргэхэд чиглэгддэг) зодоч (зод тавьдаг хүн).

ЗОМ: зом гүргэм тө. mdzo mo; мо.б. jomu; гүргэмийн нэгэн зүйл; *Энэ чинь зом гүргэм байна. (Л.Т.).*

ЗОНДОН хя. zhuāngduan; мо.б. jongdon; Торго, кижиг алтан луутай торго, тинбун ч гэдэг. (*харьц. т. jpyod lan*). Магнар хоргойн дотроос хамгийн үзэмжтэй нэгмол болно. Энданг үз.

ЗОНДОР хя. zhuāngtōu; мо.б. jongdor; 1. ханы сангийн тариалангийн түрүү ахлагч; 2. тосгоны ахлагч, ахмад настан нь.

ЗОНХОВ тө. tsong kha~tsong-kha pa; мо.б. zongqaba; “Сонгинотын ам”; Гэлүмбаа нарын сургуулийг үүсгэсэн, шарын шашны их багш Лувсандагва нь 6-р равжунгийн улагчин тахиа жил (1357) Хөх нуурын Гүмбүм хавьд байдаг Зон хабуюу “Сонгинотын ам” гэдэг газарт төрснөөр түүнд харласан нэр. Зонхов уул (Дамбадаржаа хийдийг анх барьж байгуулахад хойт уулын эггэрт нь гантиг чулуугаар 5 метр өндөр тогд Зонхов бурхныг жижиг сүмийн хамт барьснаас хойш уг уулыг Зонхов уул гэх болсон).

ЗОО: зоо замбуулин; тө. lho; мо.б. jo; “өмнөд”; угтаа лхо замбуулин гэсэн үгийн халтирсан өндөр; шашны ёсоор замбуулинг дөрөв хуваадгийн нэг нь.

ЗООРЬ хя. jiào-yáo; мо.б. jöyog; Байгийн гэрийн дор буюу юугүй газарт ухсан юм хадгалах нүхэн сав; 2. *шилж.* эд хөрөнөг; зөөр; зоорь~зөөр.

ЗОС хя. zheshi; мо.б. josu; Исэлдсэн төмрийн хүдэр буюу исэлдсэн мангани, наанги шороо зэргийн холимог болдог, голдуу будаг хийнэ.

ЗОГОЛ(ХАН) тө. gtso tho lha; мо.б. jotula; “гол өндөр хайрхан”; Даригангын талархаг газарт тогтсон сөнөөн галт уул, үнэмлэхүй өндөр нь 1425 м. Энэ ууланд зориулан сангийн тусгай судар бий.

ЗОЧ ёнохын тулд үздэг ном, жаяг. Зодын ном нь бүгд эрх тэгш, эв нийртай аж төрж, хийж бүтээж, орчлонгийн муу заяанд төөрсөн болгонд сайн төрөл олгож, жаргалангийн оронд хүргэхэд чиглэгддэг) зодоч (зод тавьдаг хүн).

сойж, жодгор авч нүүдэллэн нямба хийнэ; *Хэрмэл зоч нарыг үүгээр явуулахгүй байвал зохих юмсан гэлээ* (Б.Р.).

ЗӨН хя. zhuān, мо.б. jōng; Тоосго, шагаасан туйлуу.

ЗУДАА тө. tsu ta («сам. cuta»); мо.б. zuda; Ганц хөлт хүмүүн бусыг хэлнэ. Мөн тэдний суудаг орны нэр. Тэнд хоёр хөлтэй сүн очвоос зудаа нар тэднийг эрэмдэг амьтас хэмээн шалддог домог бий; *Холгүй төвдийн хүмүүн болохоос холхи зудаа нь о бус* (А.Х).

ЗУЛ сам. jvāla; мо.б. jula; "гал, дөл"; хятадаар бас zhu (гэрэл, гэрэлтүүлэгч) + la (балуус, лав) гэнэ. Алт, мөнгө, гуулиар цу тасан дөгцөнд хөвөнгөөр хийсэн гол шигтгэн тос хийж асаагаад бурхан сахиусанд өргөдөг гэрэл. Зулыг дэлхий ертөнцийн балар хар нхуйг арилгах утгатай гэдэг; зул сар (билгийн улирлын өвлийн тэргүүн сар); зулын хорин таван (сүм хийдийн хурдаг хурлыг улирлаар явуулдаг бөгөөд өвлийн тэргүүн сарын хурал өндөрлөх өдөр. Хурлын үед зул мандааж, Зонхов богдын гэгээн сүлдийг төөн, зан үйл гүйцэтгэж "Бодь мөр" буюу Ламрим хурна). *Исхх зул*(байнга асаадаг зул).

ЗУУ тө. jo~jo bo; мо.б. juu; "эзэн богдос"; 1. дээдэс. Бурхны шашны ёсонд бурхны хөрөг дүрсийг хэлнэ. Зуу шигмуни (бурхны биеийн шүтээн); Зандан зуу (Зандан модоор сийлсэн бурхан багшийн дүр. Анх энэдхэгт сийлээд төвдөд залж авчран гахьжээ. Бас Бээжингийн Юн Хэ гүний бүрэлдэхүүнд багтах зандан модоор бүгээсэн сүм, бурхан); Эрдэнэзуу (Монголын эртний нийслэл Хар хорины дэргэд 1586 онд Автай хааны байгуулсан шарын шашны монгол дахь анхны хийд); Гол зуу (аливаа хийдийн төвд орших гол сүм); 2. шарын шашны том зүтгэлтэн, эрдэмт хүний нэрийн өмнө хүндэтгэлийн үүргээр хэрэглэнэ. Зуу Адиша.

ЗУУХ хя. zāo huò; мо.б. juuq-a; Гал түлэх тусгай хэрэгсэл. төмөр зуух, шавар зуух гэж байна.

ЗУДАА сам. cudā; мо.б. zūda (Ков.); Орой, оргил; толгойн оройн туг үс.

ЗУДААМАНИ сам. sudāmaṇi; мо.б. zudamani; "ройн эрдэнэ"; шар өнгөтэй, нүдний дүрс мэт хээтэй, халааж улайсгахад хагарч ан цав гардаггүй чулуу. Эмд хэрэглэхийн зэрэгцээ хар даран зүүдлэхэд зүүдийг хариулах густай гэж бэлэгшээдэг.

ЗҮМПРЭЛ тө. rdzu 'phrul; мо.б. jümbürel; Рид хувилгаан, зүмбэрэл ч гэдэг; *Зүмпрэл бүтээлийн дээдийг хүссэн мэргэдийг нааш ир хэмээн урин дуудаж...*(МУЗД-1).

ЗҮН хя. zhōng; мо.б. jōng; Төмөр гууль зэргийг хонх мэт сэнжтэй хийсэн дэлдүүр. Хөгжмийн зэмсэг. Жүн буюу алтан хөөрөг ч гэнэ. 2. уриа дохионы том хонх. 3. хананд өлгөх том цаг.

ЗҮРЭМ манж. culmen; (тө. bsur ma); мо.б. jütm-e (Ков.); нарийхан жижиглэн зүссэн юм.

ЗЭВ хя. sieou (тө. btsa'ba); мо.б. jibe~jibi; 1. төмөрлөгийн зүйлээс исэлдэж гарсан хаг; 2. төмөрлөг зүйлийн бал; 3. улаан шавар.

ЗЭД тө. 'byed; мо.б. jed; “түгээл”; 1. өглөгийн эздээс сүм хийдэд өргөсөн зүйлийг шашны ёсны хурлын лам нарт барих түгээл; хорш. зэд ног; 2. цалин хөлс; ...хүүхдүүд өөр өөрийн орон нутгийн хийдүүдээс сард 2000 жаахан гаруй төгрөгийн эд авна. (АЭ).

ЗЭДЭР сам. citra; мо.б. zidr-a; 1. сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг; монгол нэр нь Бугын эврийн агуй одон; Одоо Тэргүүн дагуул од гэж нэрлэж буй; 2. Энэтхэгийн хаврын дунд сар, цагийн хүрднээ хаврын эхэн сар, хятад, төвдийн хаврын эцэс луу сар, монголын гутгаар сар.

ЗЭНДМЭНЭ мо.б. zendemüni; халх. чандмань; 1. чандмань эрдэнийн нэг төрөл буюу таван зууван дугуй дүрсээс бүтнэ. Тэгш таван хүсэл буюу харах, амтлах, үнэрлэх, сонсох, хүртэх таван мэдрэхүйн баясал цэнгэлийг хангахын утгатай; *Баттай зэндмэнэ эрдэнэ баруун мутартаа атгаад...*(МАЗДБ); 2. ховор нандин буюу үнэт эд, эрдэнэ.

ЗЭСҮМ тө. rtse gsum (сам. trisula); мо.б. jesüm; “гурван үзүүрт”; Шива тэнгэрийн барьдаг гурван үзүүрт сэрээн зэвсэг; ...баруун мутартаа гурван үзүүртэй зэсүм бариад хүлээж суулаа. (Л.Т.).

ЗЭЭЖИН тө. rtse can; мо.б. jejen; “оройт”; Шанаг нарын өмсдөг алтан шармал малгай.

ЗЭЭЛ хя. jiè; мо.б. jigele; 1. эд юмыг дараа буцааж өгөх буюу төлөхөөр бусдаас гуйж авах юм; өр зээл, зээл авах; зээл тавих,

зээлэх (хожим төлөхөөр бусдын юмыг авах; *шилж. бусдын нэр барих; нэр зээлэх*).

ЗЭЭРЭМБЭ тө. rtsis rams pa; мо.б. jereṃbe; “зурхайн зэрэг”; Тооны ухааны дээд мэдлэг эзэмшсэн хүнд олгодог байсан эрдмийн цол; *Шар зурхайд мэргэшиж, шалгарсан зээрэмбэ тодордог (Гам)*.

ЗЭЭТҮҮ хя. jué-tou; мо.б. jegetüü; Нэг талдаа үзүүртэй, нөгөө талдаа онгитой, ишлэж газар эрж цавчих багаж; зээтүүдэх (зээтүүгээр цохих). *Хүрз зээтүү модон анжиснаас салж... (М.Ц)*

И

ИВЛИС араб. iblis(Н.П), мо.б. iblis; нүгэлт үйл; чивэлт муу үйл.

ИВЭД уй. ibda, мо.б. ibda, ib(цаа) + da(т) = цаат гол; Хөвсгөл аймагт байдаг гол.

ИГҮҮШИН тө. yu gu sing; мо.б. igüšing; *Cacalia hastata* L; Нийлмэл цэцгийн язгууртай олон наст өвслөг ургамал; Навчит ой, ойн зах, нугад ургана. Ардын эмнэлэгт цэцэг навчийг хэрэглэнэ.

ИД ридийн хувирсан хэлбэр; мо.б. idi; Шашны ёсны ер бусын чадал; ид шид.

ИЛ түр. il; мо.б. il; орон газар.

ИЛБЭ сам. yelvi мо.б. yelvi; ховс; бааш; *Илбэ-дор адил аргадагч буй (12 зох.)*.

ИЛБЭЭС түр. ilmek; мо.б. ilbegesün; il- “өлгөх, гогдох” + mek= дэгээ, гогцоо; 1. загас барих өгөөш; 2. хавх зүүхэд сүргийг торгох тэвх (Я.Ц.).

ИЛД тө. gal grī; мо.б. ildü ; Төвд дуудлагаар нь зарим газар арилди ч гэнэ. Хуй гэрт дүрж зүүх сэлэмнээс арай бага хутга; дам илд (том илд).

ИМАН БОР: тө. iman šing; мо.б. iman boru; Нэг зүйл мод.

ИН I хя. piān; мо.б. ing; Аму тариа талхалж цайруулах дугариг чулуу; индэх (ингээр тариа цайруулах); *Ингээ буулгаад илжгээ алав (Зүйр)*.

ИН II хя. ing; мо.б. ing; Хүндийн хэмжүүрийн нэр, хоёр дан нэг ин болно.

ИН III: ин **хорхой**, хя. yin; сэтгэлийн хорхой, солио.

ИНАЛ түр. inal; мо.б. inal; ini(бага)+il(улс), **инал хаан**(бага улсын хаан), Хөх түрэгийн бага хаадыг ийн нэрлэж байжээ. Монголын эзэнт гүрний үеийн ил хаадтай адил юм. **Инэл хаан уул** (Дэлгэрхангай уулын хуучин нэр бол Инэл хаан буюу Инээл хаан байсан гэж Дорж мэйрэн ярьсан юм. Дэлгэрхангайн хуучин сан тахилгын сударт ч тэр нэр олдсонгүй. Иймд Дорж уйн тэр мэдээ сонин юм гэж акад. Ц.Дамдинсүрэн бичсэн билээ); Дундговь аймгийн нутагт баруунаас зүүн тийш 45 км үргэлжилсэн энэ алдарт уулын хуучин нэр Инэл хаан нь эртний түрэг хэлний Инэл хаан буюу "Бага улсын хаан" гэсэн утгатай нэр болно. МНТ-нд инэлч гэдэг үг гурван удаа гардаг. Иймд Инэл хаан гэдэг нь их эртний түүхэн нэр болно. Учир нь Инэл гэсэн нэр Түрэгийн мэргэн сайд Толъюк(646-)-ийн хөшөөний бичээст бий.

ИНАЛЧИ түр. inalci; мо.б. inalci; Ханд, ван гүн

ИНАНГИ манж. inenggi; мо.б. inanggi; Цавхтай адил толгойтой, биеийн байдал улаан, тавуур хэлбэртэй, сүүлний үзүүр нь нарийн урт хоёр салаа, далайд орших загас.

ИНГЭЛ хя. yingwǔ, мо.б. inggel; Үг хэлж чадх тоть шувуу; *Навч цэцэг мөчирлөөд, начин ингэл жоргожээ (П ж.).*

ИНИНЧ түр. inanč мо.б. inanča; Монгол эрдний иренчи гэдэгтэй гарал нэг байж магадгүй; итгэл, эрхтэн дэрхтэн, ноёны цол (МНТ).

ИНДРА сам. Indra; мо.б. indar-a; "эрхт"; Энэтгэлийн домогт гардаг ертөнцийг хамгаалагч дээд тэнгэр. Дайнч хэчийг агуулсан аянга цахилгаан тэнгэр. Тэнгэр газрын завсрын зайд оршдог гэдэг. Монголоор Хормуст тэнгэр ч гэдэг. Түүнд зориулсан 300 орчим дуулал байдаг, бусад тэнгэрийнхээс ч олон.

ИНДРАНИЛ сам. indranīla; мо.б. indranil-a; "эрхтэний хөх" = Индраагийн хөх эрдэнэ; Оюу цэнхэр өнгөтэй, нарны гэрлийн эсрэг хөхөмдөг буюу тунгалаг хөх гэрэл сацуулах, бөс даавуугаар бүрхвээс шүхэрлэсэн хөх гэрэл тодорч үзэгдэх, эмэнд ордог ховор үнэт эрдэнийн чулуу. Ариун шударга сэтгэл төрүүлдэг, аюул хилэнгээс зайлуулдаг гэж билэгшээн үздэг. Ногоон хас ч гэнэ.

ИНДҮҮ хя. yündǔ; мо.б. ingdeü; Халаа х бөс брааны атираа хуниасыг тэнийлгэн илүүрдэх төмөрлөг хэрэгсэл.

ИНЖ хя. ingje; мо.б. inji; Охинд өгсөн хүн буюу охиноо хүнд өгөхөд дагуулж өгсөн зүйл бүрийн юм. Хүннү үгэнд хатныг янзи гэж байв.

ИНЖААН хя. yin jiāng; мо.б. injiyang; Алт мөнгөний дарх хийдэг хүн, алтач.

ИНЖИР ир. injir; мо.б. injir; Дулаан орны мод, түүний шүүслэг амтат жимс.

ИНЗАНА сам. jñāna; мо.б. inzan-a; Мэдлэг ухаан, билэг ухаан.

ИНТООР хя. ing tao' (манж. ingtori); мо.б. ingtoor (Ков.); ingtoog (Я.Ц.); Модонд ургалаг нэг зүйл амтат жимс, улаан цагаан хоёр зүйл бий.

ИНЧ сам. accha; мо.б. ingci; 1. няс; 2. эрхий ядам хоёр хурууг агшин зуур хавирах хэм.

ИНЧДЭЛ сам. acchata; мо.б. incidol; Инчдэхийн дүх гаргах хэм, ирмэлийн арваны нэг хувь. инч- гэдэг үгнээ -дэл монгол дагавар залгаж үүсгэжээ; инчдэх (а. няслах, шавдах; эрхий хурууны эндгийг мөн гарын бусад хурууны өндөгтэй нийлүүлж хавсарч хавиран дуугаргах).

ИОГА тө. yo-ga; сам. yoga; мо.б. yoga; “лав уирсан”; Эртний энэтхэгийн гүн ухааны тууштай 6 системийн нэг дандрын ёсны бясалгалын ном. Энэ ёсны үүднээс сэтгэл зүй, бие махбодоо залуурдан захирах практик хичээлийн систем; Ламын иога (бурхан багшийн адилаар лам нарын бясалгал үйлдэх арга хэлбэр). **ерөнхий таван йога** (өглөө үдэш бясалгал хийх йога, балин өргөхөөр удиртгал хийх йога, идээний йога, ундаасавч ус уухгүй йога, тарнийн үндсэн йога).

ИРВЭС түр. irbiç ~irbiz; мо.б. irbis; Барстай адил, бие бага, дүгрэг бидэртэй, сүүн тэжээлт араатан. Мыгуйн намд орно.

ИРД рид; ид шид; *оргилсон түүдгийн гэгээн царал нь ончтой сайхан баясгах ирдтэй (МШЯН)*.

ИРҮДИ манж. irüdi; мо.б. irüdi; Үлгэр домогт гаргал хойт зүгийн гарди шувуу.

ИРШИМБА тө. gyer śing ba; мо.б. irsimba, Scorophularia incisa Weinm; Олон наст ургамал. Иш нь дөрвөн талтай, нэг метр орчим өндөр, навч зууван дугуй хэлбэртэй, цэцэг нь зөөлөн, үзэмж муутай бор ногоовтор өнгөтэй, жимс зууван сийдэглэг дугуйтай, үр маш зөөлөн олон ширхэгтэй буй. Ардын эмнэлэгт хэрэглэнэ.

ИСКАНДИ тө. skandhi (<сам. skandhi); мо.б. isgandi~isyandi (МГО); Нэгэн зүйл адын нэр.

ИСЭР хя. yi zi; мо.б. iseri; Түшлэггүй мухар сандал.

ИТЭМ манж. iten; мо.б. item; Хоёр настай үхэр буюу бяруу. Итэм бяруу гэвэл тугал бяруу гэсэн утгатай болно; ...*ҮТЭЛ ЯВАХАД ИТЭМ БЯРУУ МЭТ ЯВ (Зуун бил.)*.

ИЧ манж. іса; мо.б. іса; Далайд байдаг ясгүй нэгэн зүйл загас. (Ков.).

К

КАКУБА сам. kakubha; тө. dba'bo sing; мо.б. kakuba; Баатар мод (Ков.); *Terminalia alata glabra*; ХШ-ХІҮ зууны үеийн монгол бичгийн дурсгалд kakubi гэсэн хэлбэрээр дайралддаг.

КАНДАЛ сам. kandala~kandali-kadali; мо.б. kandali (Ков.); Дал модны маягийн ургамал.

КАНДАР сам. kandara; мо.б. kandar-a (Ков.), Агуй, хонгил.

КАНДИГ сам. kanṭhaka; мо.б. kantig; Бурхан багш тойн болохоор гэрээс гарахдаа хөлөглөсөн сайн морины нэр; ...*ЭНЭ ЧИМЭГ ХИЙГЭЭД КАНДИГ АГТЫГ ЭЦЭГ ХААНД АВЧ ОДОЖ ӨГӨӨД ЭНЭЛГҮҮЛСНЭ НАМАНЧИЛМУЙ ХЭМЭЭТҮГЭЙ (12 зох.)*.

КАНИГА сам. kanikā; мо.б. kanika (Ков.); Донго гэдгийг үз.

КАРКАД сам. karkaṭa; мо.б. karkada (Ков.); хавч, дигваранз.

КАРША гарш; ал карша дээл (12 зох.).

КАУШИГА сам. kausika; мо.б. kausiga (Ков.); “Күша буюу гүш өвсөн дээр сууж буй”; Хормуст тэнгэрийн нэр.

КАЧАЛИНДИГА сам. kacilindika; мо.б. kacalindiga; Зөөлөн нэхмэл бөс барааны нэг зүйл.

КАШИБ сам. kasyara; тө. 'od srung; мо.б. ka©ib; “гэрэл сахигч”; Бурхны шашны ёсноо амьтан хоёр түм наслах цагт Кашиб буюу Гэрэл сахигч хэмээх Бурхан газар дээр үзэгдсэн гэдэг домогтой. Бас энэ замбуутивд үзэгдсэн мянган бурхны гутгаарх нь гэдэг.

КАШИГА сам. kāśika; мо.б. kasiga (Ков.); Кааши (Варанаси)-д хийсэн нарийн нэхмэл, ёрог.

КИМОНО яп. Kimono; өргөн ханцуйтай, халаад шиг хэлбэртэй, япончуудын үндэсний хувцас. Кимоног хоёр хүн, өмсгөх хүнийхээ ар өвөрт өвдөг сөхөрч сууж өмсүүлнэ. Эхлэх дуусахад сөхөрч сууж ёсолно.

КИНАРИ гинари; *кинари хийгээд лусууд-бээр үл ольюу.* (Турф.).

КИНМУНИ сам. kanakamuni; тө. gser thub; мо.б. kingmuni; “Алтан чадагч”; Бурхны шашны ёсноо амьтан дөрвөн түм наслах цагт заларч ирсэн бурхан.

КОРАН: коран судар (ор. koran) < араб. qurʿān; Исламын шашны ариун ном. Шашин, зан суртахуун, ахуй байдал, хууль зүйн хэм хэмжээг агуулсан шашин-бясалгалын эмхэтгэл.

КУМААР сам. kumāra; мо.б. kumar-a (Ков.); Идэр залуу, орь залуу.

КУМБА сам. kumbha=тө. bum pa; мо.б. gumba=bumba; Бумба, хумх.

КРАКУЧАНДА сам. krakuchanda; тө. ‘khor ba ‘jug “орчлонг эвдэгч”; Бурхны шашны ёсоор амьтан хоёр түм наслах цагт энэ ертөнцөд ирсэн дөрөв дэх бурхан.

Л

ЛАА : лаа, лаа, хя. lā, мо.б. la; муухай, бохир, заваан, бузар гэх зэрэгт хэлэх аялга.

ЛААГУУ хя. la gau; мо.б. laguu; Ботгирсон хоол ундны зүйл, заваарсан зуурмаг юм.

ЛАВ I нан. lab; мо.б. lab; “их, гүн, олон, их, яг”; 1. гүнзгий; 2. бат бэх, мөчид биш; 3. үнэн, магад, худал биш; лавлах (магадлан асуух); лавтай (магадтай).

ЛАВ II хя. lab(< хя. la); мо.б. lab; 1. лаа; лав зул; 2. газраас гардаг нэг зүйл тос; лав тос лаа хийнэ; 3. *шилж.* нааж бэхлэхэд зориулсан лац мэт наалданги зүйл.

ЛАВАЙ уй. Labai, мо.б. labai; бүрээ хорхойн хальс яс; хорш. **дуун лавай.**

ЛАВАР тө. le bar, мо.б. labar (A.to); таван зуун нумын хэмжээний газрыг нэг лавар (le bar g̃sig) гэнэ.

ЛАВИР тө. bla bre; мо.б. labri; 1. гэр өргөөний хоймрын шүтээний өмнүүр хөндлөн ташаалан татсан хөшиг; 2. бурхад хувилгаад лам нарын суух суудал, орны дээгүүр татах нэг зүйл чимэг хэрэгсэл; 3. бөөгийн бэлхүүсээр бүслэх чимэг.

ЛАВРАН тө. bla brang; мо.б. labrang; “ламын ордон”; 1. Брайбун хийдийн Гоман дацангийн ширээт лам байсан их ламтан Агваанзундуйн (1648-1722) дорнод төвдөд үүсгэн

байгуулсан шар малгайтны том хийд. Энэ хийдэд монголчууд эргэл мөргөл их хийдэг байжээ; 2. хүндтэй лам, хутагт хувилгаалын суух орон байр; Монгол хэлнээ лавин гэж нэлэж бичих нь ч бий.

ЛАВШАА ор. лавша; мо.б. labša; Хэрчсэн ах, тасалсан гурилтай шөлтэй хоол, гурилтай хоол; мянтууз ч гэнэ.

ЛАВШИГ тө. la pa śa~la-pa-śag; мо.б. labšiy~lavšiy; 1. залгүй ёст дээл; Төвд хэлнээ нөмгөн өмсдөг гадуур хувцасны нэг зүйл; 2. тэрлэг, эрэгтэй хүний зуны дээл.

ЛАГ сам. lakṣa; мо.б. laγ (Ков.); 1. зуун мянга, бум; Лагш буюу лагча ч гэнэ; 2. их, асар том; лаг тоо, лаг том.

ЛАГА хя. lógu~lâlâgü; мо.б. laγu; 1. цохтой адил, бяцхан далавчтай зун дуугарах нэг зүйл хорхой; 2. хүний толгойд гарах хатигнаас том нэг зүйл яр.

ЛАГАЙ тө. bla gos; мо.б. laγai; "дээд хувцас"; Бурхны шааны гэлэн хүний гадуур нөмрөх улбар шар өнгийн төмөөр хийсэн номын хувцас.

ЛАГАЙ тө. gla sgar; мо.б. laγar; хөнгөн чанартай, үндсэрхэг ширхэгтэй нэг зүйл мод.

ЛАГУУ хя. la ku; мо.б. laγu; бяцхан далавчтай хорхой (Ков.); лагуу яр (толгойн хатиг).

ЛАГЧ манж. laγsa; Далайд оршдог, толгой хамшар, хайрсгүй, хэвэл томтой, 50-60 см урт, жирийн загасныхаа том бөгөөд шаравгар элэгтэй нэг зүйл загас.

ЛАГШ(АА) сам. lakṣa/lakcha; мо.б. laγsa; Арван том буюу зуун мянга, бум ч гэнэ. Монголоор laγsa ч гэж бичдэг.

ЛАГШИН сам. lakṣana; мо.б. laγšin; 1. биеийн хүндэтгэл, биеийн байдал; *хорш. бие лагшин*; лагшин чигдүр (биеийн байдал таагүй); 2. бурхны биед байх сайн бэлгэс; лагшин найраг (бурхны биеийн гучин хоёр лагшин, наян найраг); гурван лагшин (номын лагшин, төгс лагшин, хувилган лагшин). *Мэгжид жанрайсиг бурхны ... лагшинг хуудас алтаар алтдах ажил луусчээ (АЭ).*

ЛАДАГ тө. la dwags; мо.б. laduγ; "уулын (давааны) ам"; Монгол хуучин ном сударт maγ oγin гэж нэрлэдэг нь төвд үг болно. Энэтхэгийн Жамму Кашмир мужид харьяалагдах Хималайн вант улсын нэг. Эрт цагт Байгал нуур, монголын

говиор нутаглаж байсан гэдэг. Зан заншил, соёл, амьдрал ахуйн хувьд төвдтэй төстэй учир "Бага төвд" гэдэг.

ЛАДУУ тө. la du (<сам. laḍḍu); мо.б. ladu; Холиост боорцог, холиост амуус чихэр, бурам, балуу гурван амтат арур, жүрүр, барур гурван үр амттайхан хольцоогоор шавшиж гурилаар хоргол үйлдээд сүү ба тосонд чанасан идээ. Бас тос багсарсан гурил, Бивлин, халуун гаа, поваарь, үзэм, балба сэмбэрүү армагийн үр тэргүүтнийг нийлүүлснийг ладуу хэмээнэ. (С.Р.)

ЛАЗАН тө. bla btsang; мо.б. lajang; "чалчих"; Алиаа үйл ажилд ямагт хөшүүн хойрго; лазагнах (залхуурах).

ЛАЗУУ хя. lǎjiāo; lǎzi; мо.б. lajuu; Нэг наст өвслөг аргамал. Үр жимс бөмбөгөр, ташуун амттай. Чинжүү ч гэнэ.

ЛАЙ I хя. lài; là; мо.б. lai; Хог тоос, буг буртаг, шавар, шавхай; лайдах (худгийн доторхи хог буртгийг цэвэрлэх)

ЛАЙ II тө. las; мо.б. lai; 1. үйл зовлон; **урьдын лай** (Хүний урьд төрөлдөө хийсэн үйл лай нь энэ төрөлд амсах ури: хэлдэг. Урьд төрөлд хийсэн буян нүгэл энэ төрөлд гүйцэгдэнэ гэдэг) хорш. үйл лай; *Лайд баригдсан Жүгдэр өвгөн л хэцүүдэж дээ, зайлуул.* (З.Б.); 2. төвөг, яршиг; бөөн лай; *лай болохоор зай бол Зүйр*).

ЛАЙЖ хя. lǎi-zǐ; тө. li chi; мо.б. lauji; Бөмбөгөн нумны адил нэг зүйл жимс.

ЛАЙМУУЗ хя. làimú-zǐ; мо.б. laimuuus; Гүжир үтгэлэг, гөрдлөг.

ЛАЙЦАМБА тө. las tshan pa, мо.б. lauiṣamba; үйлчлэн гийцэтгэгч хүн.

ЛАЛ тө. kla klo; мо.б. lalu; "тэрс үзэлт"; 1. ҮП зууны үед өрнөд Арабт үүссэн шашин. Сургаал нь "Коран" хэмээ сударт байх ба хүй нэгдлийн шашин, иудаизм, эрхүүд шашин, зороастризмын үзлийн элементээс бүрдэнэ. Түүний үндэс нь тэнгэр газрыг бүтээгч бөгөөд ертөнцийн бүх үйл явдал, хүний хувь заяаг шийдэгч нэгэн тэнгэрт бишрэх шүтлэг юм. Тэр тэнгэр нь Аллах. Бүхнийг энэ тэнгэр мэднэ гэдэг. Аллах бурхны өмнө боолын ёсоор хүлцэнгүй байхыг номлодог. Сүсэглэсэн нь диваажинд очиж, сүсэглээгүй нь тамд очно гэдэг. Сүсэгтэн нар нь өдөр бүр уншлага үйлдэн, мацаг барьж, мөргөлийн газарт очин мөргөл хийх ёстой гэнэ; 2. бурхны шашнаас чанга буруу урвасан гадаад номтон, тэрсүүд; *Эс тэгвэл буруу даваагаар орж лал болох биш үү.* (Л.Т.).

ЛАЛАДА сам. lalāta; мо.б. lalada (Ков.); магнай, дух.

ЛАЛАР сам. *lalātanetra*; мо.б. *lalar*; “магнайн нүд”; Магнай буюу цохондоо ганц нүдтэй гэсэн үг. Эртний энэтхэгийн Махешвар тэнгэрийн гуншин. Монгол хэлнээ “хар лалар, лалрын амьтан” мэтэст хараалын утгаар хэрэглэгдэж явдаг.

ЛАЛИДА сам. *lalita*; мо.б. *lalida* (Ков.); Цэнгэлэг, хөгжим; Лалидабазар гэдэг нэрийн өнцөг.

ЛАМ I тө. *bla ma*; мо.б. *blam-a, lam-a, lama*; “эрхэм дээд, их багш”; 1. Аврал адистидийн эзэн, лам багш хэмээх нь авралын орон, амьтныг зовлонгоос ангижруулагч, амгаланд хүрэх аргыг заагч, хутгийг соёрхогч, бурхан лугаа ялгалгүй шүтээн. Одоо цагт нийт хувраг, санваартан нарыг нэрлэх болжээ; *хорш.* лам хувраг; Даа лам (их лам, шашны хурал номын захиргааны хэрэг эрхлэх хүний албан тушаал); хамба лам (шашны хурал номын үйлийг толгойлон удирдах хүн); хар лам (христос шашны лам); лам шувуу (ангир шувуу); лам хорхой (жигжигхэн шар цоохор нэг зүйл нисдэг хорхой); ламархаг (ламархуу, ламын шинжтэй); ламархах (хэт лам зан гаргах); ламархуу (лам маягтай); ламтан (ламын хүндэтгэл, хувилгаан ламтан); ламтах (ламын хурлын үйлийг тэргүүлэх); ламхай (лам хүний хүндэтгэл); ламшууд (лам шинжтэй); ламбугай (ламхай).

ЛАМ II: лам гөрөөс; ор. лама(<исп. *lama*); Тэмээний намын салаа туурайтан амьтан, ялгаатай нь бөхгүй, тэмээн гөрөөс ч гэнэ.

ЛАН хя. *lāng*; мо.б. *lang*; Хүндийн хэмжээ, арван цэн нь нэг лан; *Тавин лангийн ембүү, дуутуур хэмээх гулдмай мөнгө...гарав (С.Д).*

ЛАНГУА хя. *nāngū~lāngū~*; мо.б. *langyua*; Хулууны язгуурын эзлэн ургах нэг наст өвслөг ургамал ба түүний гуа, навч нь таван сэрвээтэй буюу зүрхэн хэлбэртэй, гуа нь бөөрөнхий, үр гонзгой, үрээс нь тос гаргана. Нангуа ч гэнэ.

ЛАНГУУ хя. *lāngū*; мо.б. *langyuu*; Дэлгүүр худалдааны газрын барааны өмнө тавих хашлага, хорго, бас бараа таваар хамгаалах хориг; *Та нар тэгж байж наад лангуугаа мөргөчихөв (С.Д).*

ЛАНДАРМА тө. *glang dar ma*; мо.б. *landarm-a/langdarm-a*; “үхэр Дарма”; 1. Төвдөд IX зууны үед төр барьж, бурхны шашныг төвдөөс үл үндэсгүй устгаж арилгахаар оролдсон хааны нэр. Уг нэр нь Дарма боловч лан (үхэр, мал) гэсэн хараал үгийг нэрийн урд залгаж Ландарма буюу (Үхэр) Мал Дарма гэж хочилжээ. Ландармын тухай домог бий. Эртний энэтхэгт Бурхны

шашны нэг сүм байгуулж аравнайлах үест тусалсан барьсан бүх хүнийг шагнажээ. Гэтэл цусаа урстал ус зөөсөн нэг үхэр ямар ч шан хүртсэнгүйдээ ихэд гомдож гурав хоногийн дараа үхжээ. Түүний сүнс Төвдийн Ландарма хаан болж хувилсан гэдэг. Тэр хаан сүм хийдийг нурааж, ном судрыг нь галдан, лам хуврагийг нь хядаж эхэлжээ. Бурхны шашны Хашин хаан нэг жилийн цагаан сараар хааны ордны гадна цамын бүжиг тоглож нийтэд үзүүлэх үест нууцалсан хутгаараа Ландарма хааныг чичиж алжээ. Ландармын сүнс нь усан шуламс болон хувилж сүмийн дэргэдэх уулын оройд оршиж, сүм рүү бузар буртгийн үер буулгадаг болжээ. Гэтэл нэг лам: “энэ бол Ландармын сүнс мөн” гэсэнд олон түмэн түүнийг дарах гэж ад чөтгөр, араатан жигүүртний баг өмссөнд усан шуламс тонилжээ. Хашин хаан Ландармыг алсан ёсоор бүх үйл нь бүтжээ. Үүнээс хойш IX зууны үеэс төвдөд цам үүссэн гэж үздэг болсон байна; 2. шашны дайсан, гэрс номтон; хараал үг.

ЛАНЖУУ хя. lan Zhou; мо.б. lanjuu; Нэгэн зүйл винтов буу.

ЛАНЗ тө. (<сам. lanja) lan ya dza; мо.б. lanja; 1. Балбын буддистуудын дунд хэрэглэж байсан нагар үсгийн гоёон өөрчилсөн хэлбэр; ланз үсэг; 2. нэгэн зүйлийн үсэг мэт хээ; ланз хээ; ланзан тамга.

ЛАНЗАМ тө. lanytsam; ланз хээт торго, төвд үсэгт торго ч гэнэ.

ЛАНТАНЗ тө. lang thang tse (хя. langdang-zi); мо.б. lantanja; Ягаан шар цэцэгтэй, сүрхий үнэртэй, хортой нэг насг зэрлэг ургамал. Навч, цэцэг, жимсийг ардын эмнэлэгт хэрэглэнэ. Зэмбэ буюу тэнэг өвс ч гэж нэрлэнэ.

ЛАНТУУ хя. lantou/lang-tou; мо.б. lantuu; Цохиж балбахад хэрэглэх лантгар толгойтой зэвсэг. Модон лантуу, төмөр лантуу гэж ялгана.

ЛАНЦУЙ хя. langchui; мо.б. langcui; Хоёр талдаа иртэй, хурц зүүртэй, мэс заслын хутга.

ЛАНЧИГ тө. lan chags; мо.б. lancig; 1. төвөг, саад, уршиг яршиг; өр төлөөс урьдын муу үйл үр; *хорш. лай ланчиг; Чи мөн ланчигтай амьтнаа гэж Чанцал хэлэх үгээ олж ядав (З.Б.);* 2. аливаа муу үйл үйлдэгсдийн гэм нүглийг дэнслэн шүүх нэгэн зүйл ад.

ЛАРЗ тө. gla rtsi; мо.б. laḡj; “хүдрийн заар”; Бие гүйцсэн хүдрийн эрэгчин болох гирээний хүйсний хажууд байх сайхан үнэрг булчирхай. Өрнө дорнын ардын эмнэлэгт ариутгал эм болгож, үнэртний зүйлд өргөн хэрэглэж иржээ.

ЛАХ манж. laha; мо.б. laq-a; Хамшгар толгойт й, хайрсгүй, гол мөрнөө орших нэг зүйл загас. Хадран загас, баахай, шөрөгч гэж нэрлэдэг.

ЛИВГАН тө. leb gan/le bḡan; мо.б. libergan/lib gan; 1. намуу цэцэг; ливган өнгөт (бүдэг улаан); 2. элэгний нэг зүйл өвчин.

ЛИВГАНЗ тө. le bḡan rtsi; мо.б. libḡanḡa; Ливганы шим буюу намуу цэцгийн шүүс шүлт.

ЛИДЭР тө. sle tres; мо.б. lider; Sophora flavescens; Амтлаг, исгэлэн, тослог, сэрүүн чанартай нэг зүйл оросого ургамал. Хий, халуун харшлахад рашаан болдог гэж эмийн сударт өгүүлсэн байдаг.

ЛИЙ хя. li; мо.б. li; Уртын болон талбай, хүнд хөнгөн, зоос зэргийн хэмжүүр. Зуун лий нэг ямх; Зуун лий нэг гүү, зуун лий нэг цэн, зуун лий нэг мөнгө.

ЛИМБЭ тө. gling bu; мо.б. lingbu; Хулсаар буюу гуулиар хийсэн, хуруугаар дарах зургаан нүхэн даралттай, хөндөг аяс нь маш зөөлөн, яруулаг, исгэрэх байдалтай сонсогдох хөгжмийн зэмсэг; эр лимбэ (хийц бүдүүн, богинохон, үлээхэд хатуу шинжтэй); эм лимбэ (хийц нарийн, үлээхэд зөөлөн хөндлөн бишүүрч гэдэг). Хөндөг талын жавар лимбэ адил жингэнэх нь соньхон (А.Ц)

ЛИН I хя. ling; мо.б. ling; Нэг зүйл торгоны мод болон тэр модны зүйлээр хийсэн торгомсог бараа.

ЛИН II тө. gling; “тив”; Төвдийн Амдоо нутгийн Хөх нуур, Халтын голын эх орчим, монгол, төвд, уйгар нар урьд нутаглаж байсан газрын нэр. Лин оронд XI зуунд Гэсэрийн тууж зохиогджээ.

ЛИНС хя. ling-zi; мо.б. lingse; Панснаас зузаан нягт нэхсэн нимгэн торгон нэхмэл. **Түүхий линс** (ширхэгийг боловсруулаагүй нэхсэн цагаан линс).

ЛИНСРЭЙ лэнсрэй.

ЛИНХҮҮ хя. leang kou mi; мо.б. liyngkü; “хонгийн амуу”; үрлэн буюу хөц будаа.

ЛИСЭЭ хя. lizi; мо.б. lise; гүйлсний адил иштэй нэг зүйл жимсний мод, жимс, улаан гүйлс.

ЛИТ I тө. le'u tho; мо.б. liteü~lit; Хуанли; цоморлиг; бүртгэл; цаг улирлын тооны бичиг.

ЛИТ II тө. li khŋi; мо.б. liti; Нүдний улаан оо будаг.

ЛИО хя. liao; мо.б. liü, liyao; Бордоо, тэжээл, батрага.

ЛИОХ хя. liohu; мо.б. liöqu; Цэнгэг усанд орших эвэгтэй адил нэг зүйл бяцхан загас.

ЛИШ тө. li si; мо.б. lisi; Syzygium aromaticum; Лишиг мод; цэцгийг лишийн цэцэг, башир цэцэг, хадаасан гэхчлэнгээр нэрлэнэ. Өнгө бор, амт исгэлэнхэн, халуувтар, хадаасан хэлбэртэй нэг зүйл үр.

ЛОВОН тө. slob dron; мо.б. lobon; 1. шашны ямар нэ дацан хурал номын үйл удирдах хүний албан тушаал; 2. ямар нэг үйл ажлыг удирдан зааж сургах багш, сургаалын багш.

ЛОВУУ хя. luōfū; мо.б. lobuu; Нэгэн зүйл бялзуухай.

ЛОВХ тө. slob mkhas; мо.б. lobqai; “мэргэн багш”; Бичгийн утгач; Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан сумаас баруун хойш 80 км-т Бүрдний голын зүүн хойт биед байх 130 см урт хар чулуугаар хийсэн хүн чулуу, ловх ноён гэгдэг.

ЛОДРО сам. lödhra; мо.б. lodru-a; Bassia Latifolia; Өртний самгарди яруу найрагт гардаг цэцэг. Монгол хэлнээ орчуулгүй хэрэглэсэн буй; ...*Лодро цэцгийн оо түрхэж айвгар болоод...*(Кали).

ЛОЗВАА тө. lo tsa'a-lo tsa'ba (<сам. loca); “ертөнцийн мэлмий”; самгарди бичгийн дурсгалыг орчуулдаг төвд орчуулагч нарт өгч байсан нэр хүндтэй цол. Хэлмэрч, орчуулагч хүний хэлний эрдмийг “ертөнцийг харах нүд” гэж үлгэрлэдэг байжээ.

ЛОМБО ор. плomba, (< фр. plomb, “хар тугалга”; мо.б. lombu; 1. бараа таваарт тавих тугалган тэмдэг; 2. битүүмжлэх лан; ломбодох.

ЛОНХ хя. lianghu (Я.Г) мо.б. longqu; шингэн зүйл агуулах шавар буюу шилэн сав (Я.Ц.); шил **лонх**, шаазан **лонх**, **лонхлох** (шингэн юмыг лонхонд хийх).

ЛОО хя. lö, löbü; мо.б. lo; Нэг зүйл торгон барааны нэр, шаа торго ч гэнэ.

ЛООВУУЗ хя. löowō-zi; мо.б. lobuцja; хүйтэн сэрүүн цагт өмсөх үстэй малгай.

ЛООЕЭ хя. löo-ye; мо.б. looye; 1. ноён, түшмэл; 2. өвөө, өвгөн, өндөр настан.

ЛООДОР яриа. ор. лодырь, дэмий сэлгүүцэгч, залхуу (ОМТ)

ЛООЖ ор. ложа(фр. loge), мо.б. looji; үзвэрийн ганхимын дотор тусгайлан зассан цөөвтөр хүний суудал.

ЛООЗОН ор. лозунг (<гер. losung) мо.б. loojung; 1. билэгдэл, уриа үг; 2. бөнхүү бичсэн билэгдэл, уриа үг; **лоозон бичих**, **лоозогнох** (лоозон тавих).

ЛООЛОЙ манж. lolo; мо.б. loloi; шагай, тагалцаг, гахайн тагалцаг.

ЛООМ ор. лом, мо.б. loom; газар, шороо, чулуу зэргийг ухах, эвдэх, хөших багаж, царил.

ЛООМИ хя. lǎo mǐ; мо.б. loomi; “хуучин амуу”; Бүгнэж хөшиглөсөн тутарга амуу, буюу хуучин ургацын амуу, хоног амууны нэг овог. Хуучирч хүрвэтэр өнгөтэй болсон тутарга амуу.

ЛООСУУ хя. luosao (Я.Г), мо.б. loosuu; “будилаан, төвөг, яршиг”; самуун, будилаан; **лоосуутай хүн** (а. будилаантай хүн; б. шилж. дүйнгэ хүн, мангар хүн)

ЛӨДНӨ хя. luochun; мо.б. lötün-e; Бүднэ шувууны ангаахай.

ЛУВААНЖАЛБА : Луваанжалбын рашаан; тө. klu dbang rgyal ро “Лусын эрхт ялгуугч”; Улаанбаатарын умар этгээдэд орших Чингэлтэй уулын өмнө талын өндөр зулаан уулын шувтрах үзүүрт байдаг рашаан. Лус савдгийн хорлол болсон, сүнс сүлд нь зайлсан хүмүүс арга засал хийлгэсний дараа энэ рашаанаас хүртвэл бие нь сайжирдаг гэж үздэг байжээ.

ЛУЙВАР тө. bslus rag; мо.б. luyibar; “хуурах, хуурагдах”; Гөр, гүжир, гөрдөл, хилс; **луйвардах** (а. хүний юмыг гүжрээр булаан авах; б. булхайцах); **луйварчин** (бусдын юмыг гүжрээр булаан авагч).

ЛУНДАА тө. rlung rta; мо.б. lungda; “салхин морь”; хийморь; Айл гэрийн цог залиг бадруулдаг гэж хэжимтэй морин дээр хүслийг хангагч чандмань эрдэнэ ачсан зураг бүхий бяцхан дарцаг. Гэрийн бүслүүрт хавчуулан салхинд хийсгэдэг. Монголчууд лундааны дарцгаа лундаа буусан өдрөө хийсгэдэг заншилтай байв.

ЛУНТАН лүнтэн; *Лунтан өөргүй хоёр нүдэнд нь лус болоод савдаг баясмаар (МАЗДБ).*

ЛУС тө. klu; мо.б. luus; 1. Бурхан шашны домгоор хүн толгойтой, могой хэлбэрийн биетэй газар дэлхий, уул усны эзэн, хүмүн бусын амьтан. Могой буюу морьтой хүний дүрээр зурж тахих явдал ч байжээ. Уул тайх ёслол нь лус тахих ёслол болно; *хорш.* лус савдаг; 2. найм гэсэн тооны ёгт нэр. Бурхны шашны

ёсонд газар лусын найман аймаг гэж бий. Эдгээр нь: лус, хаан, албин, лам, мангас, шулам, ягчис болно.

ЛУУ хя. lǒng/lǔn; тө. klu; мо.б. luu; Луу лус хоёр гарал нэгтэй; 1. Дунд галбын үед байсан аварга гүрвэлийг эртний домогт ийн нэрлэж байв; 2. жилийн тав дахь нь; луу жил; 3. хаврын сүүл сар; 4. цагийн зурхайн 7-9 цаг; луугийн нүд (жимс); луугийн дуун (аянга); Эртний дүрслэх урлагт лууг бугын эвэртэй, үхрийн чих, тэмээний толгой, төгрөг нүд, могой хүзүү, загасны хайрс, барсын шийр, харцгайн хумстайгаар дүрсэлж байжээ.

ЛУУВАН хя. luó bo; мо.б. luubang; Тонолжин цэцгийн язгуурын нэг буюу хоёр наст өвслөг ургамал. Махлаг том үндэстэй түүнийг хүнсэнд хэрэглэнэ. Улаан лууван, цагаан лууван, гашуун лууван гэхчлэн олон зүйл бий.

ЛУУГАР хя. lù; мо.б. luuyar; Гол зам, аян жингийн их зам, тэргүүр.

ЛУУЖИН хя. luó jīng; мо.б. luujīng; Зүг чиг заах багаж.

ЛУУС I lo zi, luo zi; мо.б. layusa~luusa (зөрчид. lao-sāh; манж. loso); Илжиг гүү хоёрын дундаас гарсан эрлийз адуу, хачир ч гэнэ.

ЛУУС II хя. liǎng; мо.б. laus; Шар хүрэн өнгөтэй нэг зүйлийн хулгана.

ЛУУХ кид. Lauqa, мо.лауq-а (Э.то) luuq-а, "төмөр"; 907 онд киданчууд аймаг улсаа байгуулахдаа төрөө төмөр мэт бат бэх болохыг бэлгэдэн лауха улс (хят. liyuu) гэж нэрлэжээ. Эл улсын түүхэнд "Лаухын төрийг байгуулагдахаас өмнө тэнгэрээс төмөр бух бууж Шаргын голд орсноор уг гол Лауха Лууха гол болсон домогтой. Луухын голыг бас Төмөр үхрийн гол ч гэдэг. Орчин цагийн монгол хэлнээ юмны шигтгээг тогтоохоор хийсэн төмөрлөг зүйлээр хийсэн хүрээг нуух гэдэг нь нэг гаралтай.

ЛУУХААН хя. lao han; мо.б. looqan; 1. настай хүн, хятад өвгөн; 2. *шилж.* хятад хүн.

ЛУХАН: лухан жимс; тө. lo hang (<хя.); мо.б. luqang; Нанхиад ар үрийн адил, олон давхар арьс хальстай нэг зүйл жимс.

ЛҮГРҮҮ тө. lug gwa smug; мо.б. lügrü; "хүрэн хуцын эвэр"; Хүрэн, улаан, шар гурван өнгийн цэцэг. Шар улаан нь уулын аманд, хүрэн нь чулууны завсар ургана. Нэг мөчрөөс гурван

навч ургана. Тэр нь хуцын эвэр хэлбэртэй, матигар цэцэгтэй. Эмнэлэгт хэрэглэнэ.

ЛҮД тө. blud=glud; мо.б. lüde-lüd, 1. хүний эвчин зовлонг өөр дүрээр орлуулан хөөх байдлаар гүйцэтгэх гурилаар хийсэн хүний дүрс, золиг ч гэнэ; 2. нас барсан хүн, тэдний ар гэрийнхэнд зориулж унших бага хэмжээний уншигын ном. Лүд уншсаны дараа тухайн хүний аз хийморийг зөгнө гурван ерөөл уншина. Тэдгээр ерөөлийг унших үест тухайн хүний дээрээс үр гариа цэцэглэнэ; 3. хараалын үг; ээ хар лүд; ...*тун ч төжүүд зорүүд лүд байгаа юм (Л.Т.); лүдтэх (лүд зодиг болох).*

ЛҮЙЖИН тө. lus sbyin; мо.б. lüyjün; “биеэ өгөх”. Үхээрийн бузар оршсон болон буг чөтгөр, ал шулам шиглэсэн газарт тэдгээрийг тонилгохоор зоч лам хонх дамар дугарган, ном унших тусгай зан үйл гүйцэтгэх ёс; *лүд гэгэж лүйжин гавьсаар... (МАУ).*

ЛҮМБИННИЙ сам. Lumbinī; мо.б. lümbini; О.оогийн Балба Энэтхэгийн хилийн заагт байх газрын нэр, энэ газрын цэцэрлэгт нэгэн сал модны дор Сиддхаарт зуны эхэн сарын арван таванд (МЭӨ.624 он) ергөнцөд мэндэлсэн гэдэг.

ЛҮН I тө. lung; мо.б. lüng; “эш, зарлиг”; 1. бошго, удируулсан зарлиг, эш үндэс; *лүн тавих (лагын увдисаар тухайлж тодорхойлсон номыг тодорхой ариунаар тавийн чихнээ уншсаны хүчээр, номын авьяас тавьснаар тэр бүгдийг нь шамдалгүй мэддэг болгож өгөхийг хэлнэ); 2. гол үндэс; судар дандрын лүн.*

ЛҮН II тө. rlung; мо.б. lüng; “хий, салхи”; Лүн хайрхан, Лүнгийн даваа...гэх мэт монгол газрын нэрд орж байдаг, мөн энэ нэрийг орчуулж Салхит ч гэдэг.

ЛҮНДЭН тө. lung bstan; мо.б. lüngdün; Өнгөрсөн, одоо, ирээдүйн нууц далд үйл явдлыг илэрхийлэн өгүүлэх зарлиг бичиг; зарлиг эш, бошиг ч гэнэ; эш лүндэн, бошиг лүндэн, *хорш. зарлиг лүндэн; Энэ сургаал лүндэнг бичиж дэлгэрүүлбэл, нэг гэрийн гамшиг зовлон өнгөрч болно. (Б.Р.).*

ЛҮНДЭЭ = лундаа; мо.б. lüngde.

ЛҮНРИГ тө. lung rigs; мо.б. lüngrig; “бошгыг ухагч”; Хутагтын зарлиг (лүн), аршийн мэдлэг (риг) хоёрын хошуулсан хүн; Лүнриг Дандар (XIX зууны сүүлч XX зууны эхэ үед амьдарч

байсан Сайн ноён хан аймгийн Далай вангийн хошууны нэрт оточ).

ЛҮНТИД тө. lung khrid; мо.б. lüngtid; “эш хөтөлбөр”; Зааж байгаа номоо багш нь шавьдаа эш жишээний хамт тайлбарлах үйл явц.

ЛҮНТЭН тө. lung tang; мо.б. lungteng/lüngtüng; харьц хя. long tang; Sapindus mikorossii Gaerth; Энэтхэгийн савангийн мод хэмээх бүдүүн голтой буурцагт модны өндөглөг эмисний доторхи гялгар хар үр. Цамын баг, бурхны мэлмий, эрхи зэргийг хийнэ. Мөн эмд орно; Лүнтэн хар нүд (тас хар нүд); *Хар лүнтэн мэлмийтэй хамба ноён...таныг урин залан дуудна. (МААЭДБ).*

ЛҮҮ хя. lü; мо.б. lüü; цуудас, туйванг сүлжин цаас Давхарлан хийсэн сав; лүү хөнөг (шингэн юм хийх том сав); ариуны лүү (архи их уудаг хүн).

ЛХААРАМБА тө. lha gams pa; мо.б. lhaqamba; “Лхасын зэрэгтэй” = “шалгарсан”; Төвдийн Лхас хийдэд номыг дамба барьсан гавьж. Лхас гэдэг үгийн Лха, равжамба гэдэг үгийн -рамба хоёр нийлж бүтсэн нэр.

ЛХА тө. lha; мо.б. lha; “тэнгэр”; Лха таван тэнгэр; Баруун талаас харвал Баян Лхагийн шавдагтай (МАЗУАЗ).

ЛХАГВА тө. lhaq pa; мо.б. lhaqva; Буд; долоон аригийн гутгаарх нь.

ЛХАМ тө. lha mo, мо.б. lhamo, “охин тэнгэр”, Арваг догшин сахиусны нэг. Монголд урьд цагт үүнийг шүтэж ирсэн бөгөөд сайн сайхныг авчирч ариун цагаан буяныг дэлгэрүүлдэг гэж үзэж байв.

ЛХАРЖИ тө. lha rje; мо.б. lharji; “тэнгэрийн эмч”; Хамгийн мэргэн отчийг эрхин богд болгон хүндэтгэн өгч байсан цол. Мөн Төвдийн Лхаст маарамбын хамгийн дээд цол хамгаалсан мэргэдэд өгч байжээ; Лхаржи Лувсанданзанжамц (1639-), монголын ууган оточ нарын нэг. Төвдийн Лхас, Дашлхүмбэд 22 жил сууж ном үзсэн анагаах ухааны хэд хэдэн ном бичсэн мэргэн хүн).

ЛХАС тө. lha sa; мо.б. lhasa; “бурхны газар (орон)”; МЭ-ний ҮП зууны тэргүүн хагасаас буюу Соронзонгомбо хааныг төр барьж байх үеэс нийн нэрлэж ирсэн Төвдийн нийслэл хот; далайн төвшнөөс дээш 11600 фүүтийн (тохой) өндөрт орцдог.

ЛХАЧИНВАНДАД тө. lha chen dbang bstod; “их тэнгэрийн авшиг хүсэхүй”; Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан сумын нутагт

орших дархан цаазтай уул, нутгийнхан навчит вандан ч гэдэг. Их тэнгэр гэдэг нь Махадева тэнгэрийн нэр юм.

ЛХҮМБЭ тө. lhun po, мо.б. lhinbü; “жавхлант”, Угтаа сүмбэр уулын нэр. Лхүмбэ уул (Сүхбаатар аймгийн Түмэнцогт сумын нутагт бий).

ЛЭНСРЭЙ тө. gleng bsras; мо.б. lengsrei; “ариа эвсэх, нийлүүлэх”; Төвдийн Лхасын гурван хийдэд гэвш цол хамгаалж авах эрдмийн цол. Бурхны шашны гүн ухааны мэргэжих гавж нарт Төвд, монгол оронд олгож байсан цол; *Төгс цогт Барайбун хийдийн лэнсрэй гавж...гачен Ринчен (Данж).*

ЛЮЦАЙХУА хя. liucāihuī; нэг зүйл хоол.

ЛЯНГА I. тө. ling ga (<сам. linga); мо.б. līngγ-a; “билэг, тэмдэг, ичрэг, озгой”; Эртний энэтхэгийн хиндү шашинд Шива тэнгэрийг билэгдсэн эрийн билэг байв. Бурхны шашинд золигт гаргах буюу жинсрэг цутгах зан үйлийн дагуу тухайлан дарах ад чөтгөр, гай тотгор, тэрсүүдийн шашинтныг дуурайлган гурилаар хийсэн буюу цаасан дээр зурсан дүрс. Нүгэлт хүнийг золигт гаргахад дүрсийнх нь хажууд түүний хувцасны тамтаг, үс хумс зэргийг дагалдуулна. Тогтоосон зан үйл ёсоор уг дүрсийг хэсэглэн хэрчиж, даран сөнөөсний билэгдэл болгон сүм хийдээс гаргаж хаяна; 2. гурилаар хийсэн бяцхан балинг дотор нь хийж оршуулдаг жижиг төмөр сав; *...аймгуудыг лянгын дотор оршуулав. (Гам).*

ЛЯНГА II: лянга хоног амуу, хя. lianggu (Я.Г.), мо.б. liyanggu (Я.Ц); хоног амуу лугаа адилавар, өнгө цэгээн, идэхэд аятай нэг зүйл будаа.

ЛЯНХУА хя. liānhuā; мо.б. līngqu-a; Усанд ургах олон наст өвслөг ургамал. Том дүгрэг навч нь усан дээр хөвөх буюу усны мандлаас дээш цухуйн ургах хоёр зүйл бий. Цэцэг нь гүн улаан, цайвар улаан, цагаан өнгөтэй, үнэр анхилмал, бадам ч гэдэг. Анхилуун тансаг үнэрээрээ ертөнцийг тэтгэхийн билэгдэл болдогос бурхны өлмийд залсан байдаг.

М

МА: эхийн ма тамга; тө. ma; мо.б. ma; Тө бичгийн үсгийн дүрстэй, малын тамга. 𐎎

МААВУУЗ хя. maowozī (Я.Г.) мо.б. mabuuja; лоовууз.

МААДАЙ хя. mádāi; мо.б. madai; Бүдүүн ширхэгтэй олс буюу химээр нэхсэн уут сав.

МАОЖИН хя. māyōu, mājiāng; мо.б. mājing/māyājīn; 1. будаг зуурах, ширдсэн зүйл өнгөлөх тос, маалинга буюу олсны тосоор хийнэ; 2. олсны тос.

МААЛИНГА хя. malian(Я.Г.), мо.б. māyalīngyū(Я.Ц.); олсны ургамал; 1. Утас хийх, тос гарган авах өвсөрхөг ургамал; 2. Олс хялгасаар хийсэн том шуудай.

МААЛУУ хя. mā lǒu; мо.б. malu; Жижигхэн лүү; маалуутай архи.

МААНЬ сам. māni; мо.б. māni; 1. бурхны шашны ёсны нэг зүйл уншлагын ном; *Эрихийг барьсан нь олон ч маанийг уншсан нь нэгэн хоёр (А.Х.)*; 2. нууц тарни, арвис тарни, тогтоол тарнийг цогцлуулсан Жанрайсиг бурхны зургаан үсэгт зүрхэн тарни; дүнчүүр маань (дурдсан тоогоор уншваас их амгалант тариалингийн оронд лянхуа цэцгээс хувилж төрөөд бурхан болж төрнө гэдэг); **маанийн овоо** (маанийн судар буюу хорлоор гол хийж босгосон чулуун овоо, бас маанийн зургаан үсэгтэй чулуугаар овоолсон овоог хэлнэ. Ийм овоог ихэвчлэн мааньт гэдэг. **маанийн үрэл** (эрдэнийн үрэл); **огторгуйн маань** (чандмань, зэндмэнэ зэрэг үгийн өнцөгт орсон үгийн хувирсан хэлбэр; огторгуйн эрдэнэ буюу нар гэсэн үг). **Маанийн зургаан үсэг** (тө. ум ма ни бад мэ хум-ыг Арьяабалын тарни гэдэг. Ум бол бурхны тал болно. Энэ үсгийг уншнаар биеэ бурхны биед, хэлээ бурхны биед, сэтгэлээ бурхны сэтгэлд зохицуулна гэсэн үг ажээ. Бие, хэл, сэтгэл гурваа нэгтгэж чадваас бүтээлийг олно гэдэг. **Мани** бол эрдэнэ гэсэн утгатай үг бөгөөд чандмань (зүрхэн эрдэнэ) гэдэг үгийн өнцөг болно. Энэ үг эрдэнийн талыг билэгдэнэ. Эрдэнийг олбоос далайд орж, ууланд гарч бүх эрдэнийг цуглуулна гэдэг. **Бад мэ** нь лянхуа цэцэг гэсэн үг тул лянхуагийн талыг билэгдэнэ. Энэ нь номын чанар бол лянхуа мэт ариун гэсэн утгыг илтгэнэ. **Хум** нь очирын талын билэгдэл. Энэ зургаан үсэг нь бурхны хүчийг түшиж бодь сэтгэл үүсч хамаг амьтныг зовлонгоос гэтэлгэн чадваас бурхан болох хүсэл биелнэ гэсэн санааг илэрхийлдэг гэнэ. Маанийн зургаан үсэг нь эх болсон зургаан зүйлийн амьтныг зовлонгоос гэтэлгэх ач тустай гэдэг.

МААПААН хя. mā-fan; мо.б. māfang; Төвөг яршиг, яршиг удах нь; будилаан.

МААРАМБА тө. sman gams pa; мо.б. māramba; Төвд эмнэлгийн эмчилгээний арга ухаанд мэргэшсэн хүнд олгох

эрдмийн зэрэг, тэр арга ухаан хэмээгч нь хий, шар, бадгана гэдэг гурван муу гэм хөллөсөн 404 өвчин үүсгэх, 8000 гаруй шалтгаан, түүнийг анагаан тэтгэх ёсыг хэлж байгаа ажээ. Оточ гэж ч нэрлэдэг. **Маарамба уул**(Хөвсгөл, Шинэ-Идэр сум)

МААТАН манж. matan; (<хя. matung) мо.б. matang; Жимсний амтат идээ (Ков.); үр тариаг янзалж нуршин болгож хийсэн бохь мэт навчданги чихэрлэг идээ (Я.Ц.).

МААХАЙ шаахай; хя. mā hái; мо.б. maqai; Гутнас богино түрийтэй шаахай; хилэн маахай.

МААХУУР хя. māhuār; мо.б. maqur/maqu; Го.дуу үрийн тосонд болгосон мушгиа боов.

МААЮУЗ хя. māyū-zī; мо.б. mayuja; 1. эмээлийн дээр давхцаж хэрэглэх бяцхан дэвсгэр; 2. юм агуулж ачих, дундаа амсартай бага шиг сав; мааюузлах (эмээл дээр давхцан тохих).

МААЮУР хя. mā yūr; мо.б. mayuur; Үрийн тосонд гол төлөв чан даг нэг зүйл нарийн боов.

МААЛА сам. māyā; мо.б. may-a (Ков.); 1. заль мэх илбэ ховс; 2. Шагжамунийн эхийн нэр.

МАГ тө. smag; мо.б. may; Зарим номд аглиг, заримд нь мойл гэж оноон тайлсан бий.

МАГАДА сам. magadha; мо.б. magada; Эртний Энэтхэгийн нэг улс, одоогийн Бангаалийн өмнө тал, Ганга мөрний урд талд байжээ. Бурхны шашны мандсан гол төв. Энэтхэг домогт Замбуутивийн дунд оршдог гэж өгүүлдэг.

МАГАР матар; мо.б. magar~magar-a (Ков.); Угтаа самгардийн макара болно. Магар сар (Энэтхэгийн долдугаар сар).

МАГНАГ хя. mānglǒng; мо.б. mangnu; Алт мөнгөн угас оруулж нэхсэн ман могойн хээтэй нэг зүйл торго, манлаг дээл.

МАГҮР сам. mukura>тө. ma ku ra; мо.б. magur-a; толь (Ков.).

МАД перс. mat (>ор. Mat), Мо.б. mad; 1. Шатарт ноёныг нүүх нүүдэллэг болгох хожил; 2. шилж. хэлэх үгүй болгон гартаах; **мад болгох**.

МАДАГ тө. madaγ; мо.б. madaγ; "үсгийн алдаа"; алдаа, талиаа; *хорш.алдаа мадаг*.

МАДИ сам. mati; мо.б. mati/madi; Оюун ухаан; ойлгох чадвартай; Сумати буюу Сумади (Сайн оюут) гэдэг нэрийн өнцөг.

МАДИГ тө. smad̥ gyogs; мо.б. madiγ; "бөгсний хувцас"; (лам нарын) бөгсөн биеэр өмсөх гадуур хувцас, банзал.

МАДРОСВА тө. ma dros pa; мо.б. Madrosba (Ков.); "эс бүлээдсэн нуур"; Анавал, Манамын тайлбарт үз.

МАДУРИГА сам. madhurika; мо.б. madhuriga~maduriga (Ков.) Гоньд (үз).

МАДХЬЯМИКА сам. madhyamika; Бүддийн гүн уяаны дөрвөн том урсгалын нэг. "Мөнхийн хязгаар", "тасархайн хязгаар" хоёрыг тэвчиж төв дунд нь зогсож байна гэж үздэгээр нь нэрлэжээ. Энэ урсгалын гол онол нь "хоосон чанар" ба "шүтэн барилдлага" хоёрын салшгүй нэгдэл, мөн чанарыг гадорхойлсонд оршино.

МАЖИЙХ тө. ma skye ba; мо.б. majūiq; "үл амьдрах"; үхэх, нас барах.

МАЙДАР сам. maitrya/maitr~; мо.б. mayidari; "элэгсэг, ивээл, ээлт"; Ирээдүйн цагийн бурхан; **Майдарын таван ном** (Төвдийн ламжлалаар Майдар бодисадва бичсэн гэдэг домогтой. Майдар Гүшидийн орноос ирж Арьяасангал айлдсан йогачарын чиглэлийн сургаал. а). Илт онохуйн чимэг (сам. abhisamayalamkāra, тө. mngon rtogs rgyan); б. судрын айгийн чимэг (сам. sutralamkāra; тө. mdo sde'i rgyan); в. Умын тийн үйлдэгч, (сам. madhyantaviphangā; тө. dbu ma nam 'byed); г. Жүдийн ламын дандар (сам. uttaramantra; тө. rgyud bla ma); д. ном хийгээд номын чанарыг тийн үйлдэгч (сам. dharmā, dharmata vibhangā; тө. chos dang chos nyid nam 'byed) болно; **Майдар эргэх** (ногоон моринд хөллөсөн тэргэн дээр Майдар бурхны дүрийг залж, элдэв чимгээр чимэглэж жил бүр хридийг чанаран зөвшөөхүй гороолох шашны байр ёслол үйлдэх. Тэрэгний арлын хоёр гуянаас урт оосор уяж, түүнийг олон хүн хөтлөн явна. Ингэснээр бурхан ертөнц дахиныг тойрон ивээл өршөөлөө хүртээж байна гэж үзнэ. Ёслолын эхэнд Майдарын таван номыг залж явна). **Майдар уул**(Хөвсгөл, Галт сум)

МАЙМАА хя. mai mai; мо.б. mayimai; Худалдаа арижаа; наймай, наймаа ч гэнэ.

МАЙМААЧИН хя. mai mai cheng; мо.б. mayimacin; 1. худалдааны дүүрэг (тосгон); 2. худалдаа эрхэлдэг хүн.

МАЙХУА хя. mei hua ; мо.б. mayiqu-a; (сам. mahua); Цанхуйн язгуурын багавтар тураг мод, заримдаа бутлан ургана. Найлзуурын дүрс ногоон, навч гүйлснийхтэй адил, цэцгийн өнгө цагаан буюу ягаан, таван хэлтэстэй, анхилам үнэртэй. эрт

цэцэглэдэг, жимсийг мэй гүйлс гэнэ. Монголоор тэргүүлэгч цэцэг гэдэг.

МАЛИГА сам. mallikā (тө. mal li ga); мо.б. maliḡ-a; Jasminum sambas; Туяхан иштэй, олон салаатай, цайны навч шиг навчтай, цагаан өнгөтэй, хүйс бяцхан, үнэр сайхан, үдшийн хирд цэцэглэх нэг зүйл цэцэг.

МАМ I тө. ma mo; мо.б. маму; 1. шашны ёсны эм шуламс; 2. хараал үг; ээ мам гэж!; 3. *шилж.* эх үндэс, тулам; **ӨВСНИЙ МАМ.**

МАМ II лам буюу блама-гийн хүндэтгэл үг.

МАМБА: мамба дацан тө. sman pa grwa tshan; мо.б. mamba(dasang); "эмчийн дацан"; Шашны ёсны лам хуврагийн эм, эмнэлгийн сургууль хийх орон сүм.

МАМУУНА манж. mamudun; мо.б. мамуул-а (Я.Ц.); мамул-а; Молтогчин туулайтай адилавтар, бараан өнгийн амьтан.

МАН хя. māng; мо.б. mang; Шаргал зоогой, цагаан хэвлийтэй, толгой урт, ам их, хэлний үзүүр хоёр салаа, гол усны ойр, ой модонд орших нэг зүйлийн хоргүй аварга могой. Арьсаар нь хуур бүрнэ.

МАНА манух; мо.б. manu.

МАНАЛ тө. sman lha; мо.б. man lha; "эмийн бурхан"; оточ бурхан; *Ман лхагийн чого уншиж муу зовлонгоос арилаад...(Гам).*

МАНАС сам. mānasa; мо.б. manas; Маансароовар нуур; *Чамайг үзэвч, Манас сайхан нуураа үл санах бий (Кали).*

МАНАТАГЖАН тө. ma nu khrag can; мо.б. manutaḡjin; "цуст мана".

МАНГААЛАМ тө. mang ga lam; (сам. maṅgala); мо.б. mangyalama; "өлзий хутаг"; Их төлөв ном судрыг төгсгөхөд бичдэг өлзий билэгдлийн үг.

МАНГАЛ сам. maṅgala; мо.б. mangyal; "өлзий"; Сайны хувьт, зол жаргалан, энх эсэн; *...гэртээс гарах болбаас мангал хаалгаас гарах хэмээгдэж, тэр хаалгыг-бээр таван зуун хүмүүнээ түлхвээс үл нээгдэх (12 зох).*

МАНДАА тө. maṅda; мо.б. mandaḡ-a; Зэс, гууль, алт, мөнгөөр хэдэн давхар буюу нэг үеэр бүтээсэн дүгрэг савын дээр хот мандал(жанхар) урлан шүр, сувд, будаа хийж сүмбэр уулын дөрвөн тивийг гаргаж хийсэн шашны ёсны тахил тавигийн дугуй суурь.

МАНДАЛ тө. ma nda la, <сам. mañḍal> мо.б. mandal; 1. шашны ёсноо бурхан лам зэрэгт өргөх тахил тавиглал; *Тэд тэгээд...мянган лангийн мандал өргөж гэнэ. (С.Д.)*; 2. тавцан; 3. өнгөн буюу гадна тал; түвшин; **мандал өргөх** (таван өнгийн няндар хадаг өргөж, бас таван хошуу малыг онголж сэтэрлэн, таван тарианы дээж зэрэг олон зүйл өргөхийг хэлнэ). **Дөрвөн мандал**(дотоод, гадаад, нууц, үнэн чанарын мандлыг хэлнэ).

МАНДАР сам. mandāra=Devavrikṣa; мо.б. mandar-a, Erythrina Indica; 1. Диваажингийн таван модны нэг. Тэнгэрийн мод хийгээд түүний цэцэг, шүрэн мод ч гэдэг; **Мандарваа**; ...*мандар модны таатай сүүдэрт...цаг ямагт цэнгэл наадам хийнэм (Кали.)*; 2. нэг наст өвслөг, хорт ургамал. Цэцэг, навч, үр нь эмд орно.

МАНДАРВАА сам. maḥḍāraṣa; мо.б. mandarau-a; 1. мандар; 2. холтсон цэцгийн язгуурын бут мод. Зулгарахгүй, салаалсан урт навчтай, цэцэг нь улаан, хүрэн, цагаан зэрэг өнгөтэй, үнэр анхилмал, цоморлиг нь том, гоёлын ургамал, цэцэг; *Идэр насан гэгч нь мандарваа цэцгийн адил (Д.Н.)*.

МАНДИР сам. mandira; мо.б. mandir-a; Энэтхэг орноо ургах нэг зүйл мод.

МАНЖ I хя. manzhou; manju-, 1624 оноос эхлэн хятадыг эзлэн байсан Чин гүрний нэр; Хятад улсын цөөн тоот үндэстний нэг.

МАНЖ II тө. mang ja; мо.б. manji; "олны цай"; Шашны хурлын үеэр гэлэн хуврагуудад өгдөг цай, манз ч гэдэг; **цав манж**; *Ерөөл гуйсны өргөл барьцанд манж оруулахаар эцэг нь амлажээ. (Л.Т.)*

МАНЖИН хя. mán jing; мо.б. manjing; Тоонолжин цэцгийн язгуурын хоёр наст өвслөг ургамал. Махлаг улаан цагаан үндэстэй. Түүнийг нь давсалж иднэ.

МАНЖИР тө. manyajir<сам. mañjira>мо.б. manji; "өлмийн бэлзэг"; Хэлбэр нь элэг зүрхний адил атиралдсан, цацарсан гэрэлтэй, элдэв олон өнгөтэй хатуу чулуу. Ясны халууныг дарна гэж эмийн сударт гардаг.

МАНЖУГОША сам. manjughosha (тө. 'jam dbyangs); "зөөлөн эгшигт"; Манзшир бурхны нэг дүр. Цагаан арслан дээр сууж, цагаан лянхуат суурин дээр байрласан баруун мутартаа ралди, зүүн мутартаа лянх барьсан, биеийн өнгө улбар шар. Монгол

ном судрын эхэнд "намо гүрү Манжугоша" гэж байдаг нь энэ бурханд мөргөл үйлдсэн хэрэг юм.

МАНЗ манж : манзач (цай хоол хийгч лам нар).

МАНЗШИГА сам. manjushika; мо.б. manjusika; *R.cordifolia* L. Мөнгөн цацагт цэцгийн адил, цав цагаан өнгөтэй, чигжүү хүйстэй нэгэн зүйл цэцэг.

МАНЗШИР сам. mañjusrī; мо.б. mañjusirī; "зөөлөн цогт"; Бурхны шашны дөрвөн их бодисадвын нэр; Манзшир эзэн (Манж Чин улсын хаан). Шарын шашны оюун билгийг тэтгэгч хамгийн дээд ядам бурхан. Баруун мутартаа билгийн илд, зүүн мутартаа цэцэг барьж завилан суусан, амирлингийн дүргэй бурхан.

МАНИ сам. mañi; мо.б. mañi; Эрдэнийн чулууны нэр.

МАНИВИЙЛ ор. manual (< лат. manualis "гаг"), ярианы хэлний хэлбэр, хөшүүрэг, хөшиж эргүүлдэг юм., машины манивийл., манивийлдах(а. манивийлаар эргүүлэх, б. шилж. хагуу ширүүн шүүмжлэх)

МАНИН тө. ma ning; мо.б. mañin; бэлэг эрхтэн саармаг. Эр эм бэлэг хосолсон буюу эсвэл ээлжилж эр эм бэлэгтэй болох хоёр зүйл бий; *хорш.* манин саармаг.

МАНТУУ хя. mǎn tou; мо.б. mantau; Гурилаар эсэж, жигнэж хийсэн нэг зүйл идээ.

МАНУ I сам. manu; мо.б. manu; "сэтгэл"; Ману хүн; Хүний төрлийн язгуур удам гэдэг Брахмагийн 14 хүүгийн нэг.

МАНУ II тө. ma nu; мо.б. manu; Цанхуйн язгуурын мөнх ногоон буюу заримдаг мөнх ногоон, асан ургах бут мод. Цэцэг анхимал, үнэс нь эмд орно.

МАНУУХАЙ сам. manusya/manuha "хүн"; мо.б. manuqañ; самгарди хэлний manu (оюун, ухаант) гэдгээс үүссэн үг. 1. малын хотны захад чоно нохойг айлгах зорилгоор шон модонд дээл, хүрэм зэргийг нөмөргөсөн хүний дүрст зүйл; 2. *шилж.* Бүтэл зэхий чадалгүй хүн, хүний сүг буюу өөдгүй этгээд.

МАНУХ тө. ma-nu hu; мо.б. manuqu/manuq-a; Улаан шар өнгийн мана. Бас янз бүрийн өнгөтэй, хөөрөг зэрэг зүйл хийх, хатуу чанартай, хадан цагааны төрлийн чулуу, бас гонч гэнэ.

МАНТАР сам. mantra; мо.б. mantar-a; "сэтгэлийг аврахуй"; Хамаг амьтны сэтгэлийг зовлон ба шалтгаан сэлтээс аварч үйлдэх нь, тарни ч гэдэг.

МАНХАГ тө. sman khug; мо.б. mangqay; "эмийн уут"; Эм хадгалах хуниастай таарцаг мэт сав, манх ч гэдэг; *Миний*

санахад эрхмийн манхагтай эм дотор хүний ухаан мэдээг
бэлгартуулдаг эм бий болов уу (Б.Р.); манхаглах (манхагт хийх).

МАНЧИН тө. sman chen; мо.б. mancin. Aconitum bajcalense
Furtz; "их эм"; Холтсон цэцгийн нам, болцууг үндэстэй, тоти хөх
цэцэгтэй, 50-70 см өндөр олон наст өвслөг ургамал. Монголоор
Балгагийн хорс ч гэдэг.

МАНЧУУ минчүү., ...манчуу орхимж ороон. (А.Д)

МАНШИЛ тө. man sel; мо.б. mansel; Гал болор буюу маншил.
Хөмгийн сайн нь лавай дугаа ашил, өнгө цагаан, өөрийн гөлрлээс
тэд даруй гал гаргах чадалтай гэдэг.

МАНШУУН мо.б. mangšiyun; **моншин-гийн** хувирсан хэлбэр.
дүрэнгэ, мунгинуу, мангуудуу.

МАНЬ сам. manī; мо.б. manī (Ков.); Үнэт эрдэнийн чулуу,
эрцэнэ; ногоон мань (маргад); манийн зул (нар).

МАПАМ тө. ma pham, ma phan, ma dros pa; "үл бүлээдэгч";
Анавад далайн нэрийн төвд орчуулга, нарны туяанд халж
бүлээсдэггүй гэсэн утгатай, Кайлас уулын өлмийд орших хоёр
кижиг нуурын нэг болно. Төвдчүүд mtsho ma pham (цо мапам-
тапам далай) гэж нэрлэх бөгөөд энэ нэр орчин цагийн хинди
хэлнээ чоомаапана болон хувирсан буй; *Мапам их далайн
тундах матар загасны ходоодоор хийсэн цавуу... (МАЗ).*

МАРАЛ түр. maral (<хя. mou lou); мо.б. maral; Эм буга буюу
согоо; гурван марал (одны нэр); марал цэцэг (нийлмэл
цэцгийн язгуурын өвслөг ургамал. Шар өнгийн сагсархуу
цэцэгтэй, навчны доод талд цайвар ногоон).

МАРАН тө. ma rongs(pa), мо.б. marung, "хэрцгий", Дорнод халх
аялгуунд гүжирмэг, муйхардуу гэсэн утгатай.

МАРВИН манж. marbingga; мо.б. marbing; Нэг зүйл нугас
шувуу, марвин нугас гэнэ.

МАРГАД сам. markata; мо.б. maragad/marγad; Устай шалзанд
хийхэд ус нь нов ногоон болж харагдах тунгалаг ногоон
өнгөтэйг нь хэлнэ. Үүнээс гадна улаан маргад, хөх маргад,
сэрүүн маргад гэсэн гурван зүйл бий гэнэ. Эмд хэрэглэнэ. Адыг
дарах зорилгоор гоёл чимэглэлд хэрэглэдэг гэсэн домогтой.
Чулууны ох болох ногоон чулуу ч гэнэ.

МАРГАСАР сам. marḡasārṣa; мо.б. margasar/marḡešit;
"гөрөөсний толгой"; 1. сарны зурхайн ёсны хорин найман одны
нэг болох гөрөөсний тэргүүн дүрстэй гурван одны цогцлол.
Шулуун өнгө зөөлөн одон ч гэдэг; 2. Энэтхэгийн өвлийн эхэн

сар, цагийн хүрднээ намрын эцэс сар, хятад төвдийн хулгана сар, монголын 11-р сар; ...*усан морин жил маргасар сарын арваны шөнө хулгана цагт мэндэлвэй. (Сув.эр).*

МАРЗ тө. *ma ru tshwa*; мо.б. *marja*; Мал гөрөөсний идэж долоох мараа, хужиртай газар; **марзад суух** (буга гөрөөс хужир мараанд ирэхийг отон суух).

МАРМАА: **мармаа сугас**; манж. *marma*; мо.б. *marma-a*; Зарам загасны төрлийн хэндэл загастай адилаавтар, улаавтар бидэртэй загас.

МАРМАН манж. *marman* (хя. *manman*); мо.б. *marman*; Хулгана биетэй, лаг мэлхийн толгойтой, нохойн дуутай нэг зүйл сонин амьтан, шөнийн гөрөөс ч гэдэг.

МАРТАН то. *dmag khra*; мо.б. *martan*; "хөвөөг улаан"; Улаан дэвсгэрт нарийн зураасаар татсан хөрөг, зураг.

МАРУЗ тө. *ma ru tsi*; мо.б. *maruci* (Ков.); Эмийн нэр, марз.

МАРУТ сам. *maruta*; мо.б. *maruda*; Салхи шуурганы тэнгэр.

МАТАР түр. *madar* (тох. А. *mātar*, < сам. *makara*. Н.П.): мо.б. *matar*; 1. эртний энэтхэгийн домогт гардгаар матар биетэй, заан тэргүүтэй, гөрөөсний эвэртэй далайн мангас. Хинд шашинд бол Варуна тэнгэрийн хөлөг хийгээд одны 12 ордын нэг болно. Бурхны шашин, түүнээс өмнө үеийн шашинд дээд зиндааны бурхад буюу матар толгойтой дүрслэгдсэн байдаг бараа бологсод; 2. Дулаан оронд оршдог хэвлээр явагч том амьтан, усны мангас ч гэдэг; **Матрын зам (дэлхийн халуун бүсийн өмнөд хэсгийн зааг, уртраг шугам); **матарлах** ("матар" нэртэй сэтгүүлд муугаар шүүмжлэн гаргахыг хэлж байжээ). **Матрын толгой** (Сүм хийдийн дээврийн нэг зүйл хээ. Луугийн толгой шиг амьтан амаа ангайж жижиг амьтдыг сорох гэж байгаа байдлыг үзүүлсэн байдаг. Зарим домогт матар гэдэг хорт амьтан сүмийг залгахыг оролдсонд Шигмуни бурхан шилэн хүзүүг нь сэлэмдэн дараад; толгойг нь сүмийн дээвэрт үүрд үлдээв гэж гардаг.)**

МАХААТМА сам. *mahātma*; мо.б. *mahatam-a*; "агуу их сүнс"; 1. Хиндү шашинтны домог үлгэр, шашин судлалд гардаг ертөнцийн сүнсний нэг; 2. орчин үеийн энэтхэгт агуу их нийгмийн зүтгэлтэн, онцгой хүндтэй хүний нэрийн өмнө хэрэглэдэг хүндэтгэл үг.

МАХААЯНА сам. *mahāyāna*; мо.б. *maqayan-a*; "их хөлгөн"; Бүддийн гүн ухаан, ялангуяа хоосон чанарын ухааныг голлон судалж, хамаг амьтны сайн сайхны тусын тулд мэддэг чаддаг

бүхнээ зориулах тухай гүн ухааны нэг урсгал. Их хөлгөний зам "билгийн чанад хязгаарт хүрсэн хөлөг", "нууц тарнийн очирт хөлөг" гэсэн хоёр хэсэгт хуваагдана. Энэ хоёр нь дээд гөрөлхтөнд багтана. Бүддийн гүн ухааны хамгийн дээд оргилд хүрэх арга зам нь хоосон чанарын ухааныг судалж мэдэхэд оршино гэдэг.

МАХАМУТАР сам. mahāmutra; мо.б. mahamudr-a; Их мутар. Бурхны газраас харин үл няцах хоосон чанарыг оносон бэлгэ билгийг олохын нэр; Нууц хөлгөн дэх бясалгалын ёс. Энэ хэмжээнд хүрвээс байхын орон болон хоосон чанарт ялгалгүй болж маш их амгаланг эдэлнэ гэдэг. *Махамутрын шидийг магад олох болтугай (Д.Р.)*; төвдөөр чагжа чен по (phyag rgya chen po) гэх бөгөөд чаг нь хоосон бэлгэ билгийн чанар, жа нь орчлонгоос тонилохуй, чен-по нь дээрх хоёрын хамтдаа үйлдэл үзүүлэх утгыг илтгэнэ гэж гайлсан байдаг.

МАХАРАЖА уй. maqaraś; согд. mγ'c<сам. mahāraja; мо.б. maqaraśa; Махранз.

МАХАРАНЗ махранз.

МАХАСАДВА сам. mahāsattva; мо.б. maqasadu-a; "их(баатар) сэтгэл"; Хамаг амьтныг гэтэлгэхийн тулд тэнсэлгүй бодид оршсоны нэр.

МАХАСАМДИ сам. mahāsammati, мо.б. maqasamadi; mahā (их) + sammati (оор, язгуур) = их язгуур. Монголоор "олноо өргөгдсөн хаан" гэдэг. Махасамдийг амьтан хүний анхны ранза буюу хаан гэж сударт бичсэн буй. 1911 онд Богдыг хаан ширээнд залахдаа махасамди буюу "олноо өргөгдсөн хаан" цол олгож, оны цолоо ийн нэрлэсэн.

МАХБОД сам. mahābhūta; мо.б. maqabod; "их үүсэл"; 1. материаллаг ертөнцийн таван үндсэн бүрэлдэхүүн буюу шороо, ус, гал, хий, огторгуй болно. Гэвч эртний энэтхэгийн шарвак (материалист)-ууд огторгуйг хасаад ертөнцийг "дөрвөн их махбод" гэж ойлгож байжээ; 2. Түмэн бодсын бүтсэн эд; бие цогц; язгуур махбод (ердийн химийн аргаар үл задрах энгийн бодос); 3. амьд бодсын биеийн цогц; бие махбод (харилцан зохицон хөдөлж ажиллах эрхтэн бүхий амьтан буюу ургамал).

МАХГАЛ сам. mahākāla; мо.б. maqagala; "их хар"; Үхлийн эзэн буюу Махгал бурхан. Гурван толгой. зургаан мутартай их ид хүчтэй сахиулс. Махгалын хөргийг Хувилай хааны үеэс хойшхи монголын хаад гол шүтээнээ болгож ирсэн.

МАХЕШВАРИ сам. Mahesvari; мо.б. mahisvari, makisuari; "их баялаг эрхт"; Ертөнцийг бүтээсэн тэнгэр гэж домогт гардаг. Махашуварий ч гэдэг; *Махашувари тэнгэрээс болсон магад төгс цогт галын хаан (Зуун бил.)*.

МАХИ тө. ma he (<сам. mahisa); мо.б. maki; Bulalus agnex; Үхрийн язгуурын амьтан, усны үхэр ч гэнэ. Толгой хайнагийн толгойтой адил, бие үнсэн саарал өнгөтэй; *Магар гарди хошуутан, махи үхэр толгойтон (12 зох.)*.

МАХОРАГИ тө. ma ho ra ge (< сам. mahorage); мо.б. maqoragi (МГО); Хэвлээр явагч газар орны эзэд, лусын нэр.

МАХРАНЗ сам. mahāgāja; мо.б. maqaranja; "их хаан"; Тэнгэрийн дөрвөн хаалга буюу ертөнцийн дөрвөн зүгийг сахигч сахиулсныг дөрвөн махранз гэдэг. Шашны ёсны үйл сахигч их хаад болох Вирудхака нь өмнө зүгийг, Вирупакша нь өрнө зүгийг, Вайшрааван нь умар зүгийг, Дхритараштра нь дорно зүгийг тус тус сахигч гэнэ. Дандрын мөргөл ёслолд урьдаас зориулсан мандлын төвд, язгуурын таван бурхны нэг-Бяруузана буюу түүнийг төлөөлөх бурхныг байрлуулж түүний дөрвөн зүгийн сахиулс болгож Амгаасэд (умар), Раднаасамбхав (өмнө), Акшобхья (дорно), Аминдаваа (өрнө) бурхныг бас залсныг хэлнэ. Домгийн ёсоор Сүмбэр уулын бэлд орших дөрвөн оргилт Гандар уулын оргил бүрт нь нэг нэг хаан сууж дөрвөн тивийг захиран суудаг гэнэ. Түүнийг дөрвөн Махранз гэдэг. Сүүлд нь сүм хийдийн үүдэн дуганд байрлуулж тахиж болжээ.

МАХУА хинд. mahua; мо.б. mahu-a; Bassia Latifolia мод; Цэцгийг нь дарс хийхэд болон хоол хүнсэнд хэрэглэдэг. Үр жимснээс нь тос гарган авдаг халуун орны мод; *Цэцэглэсэн махуа мод нойрсож байна (ГМА)*.

МАЦАГ сам. pravasatha; мо.б. macay; Зургаан бармидын дөтүүрх болох шагшаабадын дүрэм ёсоор сар бүрийн найман, арван таван, гууинд мах идэхгүй, үдээс хойш идээ идэхийг цээрлэх санваар. Нүгнээ сахих ч гэдэг; мацаг барих (мах идэхгүй өнжих санваар сахих); мацаглах (мацаг барих); мацагтай (мах иддэггүй хүн).

МАЧИН БОМРА тө. ma chen 'bom ra; "Хатан голын эхэн"; Хатан голын эхэнд байлаг алдарт уул, тахиж шүтэж байжээ. Монголчууд нутаг усныхаа зарим алдарт уулыг энэ уулын нэрээр нэрлэж байсан нь бий; ...*Тэр бол мөсөн уул Мачин Бомра хаан уул биш үү (Гэс.)*.

МАШАГ сам. masaka; мо.б. masaga; Эртний энэтхэг жин хэмжүүрийн нэр.

МАШУУ тө. ma zhu ba; мо.б. masiyu; "үл шингээхүй"; Хоол хэтэрснээс шингээхгүй болж дотор гэдэс өвдөх өвчин; машуудах (хоол хэтэрснээс ходоод эвгүйцэх); машуутах (машуу өвчин тохиох).

МАЯРАА сам. mayuga; мо.б. mayag-a/mayuugi; (хя. moyulo); тө. ma ya; Тогосыг бурхны номд нэртэх нэр. Энэдхэгчүүд Эгшигт охин тэнгэрийн уналга, хайр сэтгэлийн билэг тэмдэг гэнэ. Бас могойг даран сөнөөдгөөр нь эрдэм ухааны билэг тэмдэг ч болгодог. Тогосын тайлбарыг үзмүү.

МАЯГ I тө. ma yig; мо.б. mayu; "эх үсэг"; 1. аливаа юмны эх, үлгэр, загвар, хэлбэр, дүрс; *хорш.* үлгэр маяг, загвар маяг, хэлбэр маяг, дүрс маяг; арга маяг (арга хэлбэр); 2. гажуу зөрүү ааш авир; маяг гаргах; 3. яршиг төвөг буюу муу ааш авир; маяггүй (а. жигтэйхэн их; б. аяг ааш нь олдохгүй); маяглах (а. маяг загвары нь буулгах; б. зөрүү зан ааш гаргах; в. юманд маяг оруулах); маягт (маяг бүхий; хүснэг); маягтай (маяг загвартай; ааш араншин муутай).

МАЯГ II тө. smad gyogs; мо.б. mayu; мадиг; Лам нарын доод биеэр өмсдөг банзал маягийн хувцас.

МИЕГНЭХ манж. meyen; мо.б. miy gnekü; "анги, бүлэг"; *...хахуун тэхүүн өвөгчүүд нь хань ханиндаа миегнэж... (Зуун бил.).*

МИЙ хя. maо; мо.б. mii; 1. муурын дуугарах дуун ба муурыг дуудах аялга; 2. муурын ерөнхий нэр.

МИМААНС сам. mīmānsa; мо.б. mimansa; Энэтхэгийн гүн ухааны тууштай системийн нэг, нийгэм шашны үүрэг болох дхармаг хэлбэрэлтгүй сахин, кастаар цөөрлөсөн зүйл, зан үйлийг биелүүлэхэд голлон анхаарах ёстой гэж үзнэ. Дхармыг мөрдсөнөөр бодгаль хүний хүсэл эрмэлзлэлээс шалтгаалахгүйгээр бүрэн ангижирч болно.

МИН: мин царцаахай, мин эрвээхэй; хя. míng; мо.б. ming; Тариа төмсний хортон шавьж. Мин царцаахай томорсноор мин эрвээхий болдог.

МИНЖИН I тө. ming can; мо.б. mingjin; "нэр(нэг)-г"; Галийгаачийн дүрийг орлуулан цаасан дээр барласан дүрс, хөдөөлүүлэх үед нь хэрэглэнэ.

МИНЖИННАГВА тө. ming can nag po; мо.б. minjin nagba; "хар нэрт" = lug mig nag po ("хар хонины нүд"), Pyrethrum altaicum (Herd) O.et B.Fedtsch. Нийлмэл баг цэцгийн язгуурын олон наст өвслөг ургамал. Эмийн сударт тахал ба хорыг анагаана гэж гардаг. Алтайн шиваантиг ч гэдэг.

МИНЖИНСЭРВЭ тө. ming can gser po; мо.б. minjin serbe; "шар нэрт"; Jnula britannica L; 15-20 см өндөр шулуун шилбэтэй баг цэцэгтний бүлийн олон наст өвслөг ургамал, түүний цэцэг. Навч нь хоёр талдаа иртэй, цэцэг нь шар өнгөтэй, эмнэлэгт хэрэглэнэ. Одоогийн нэр томъёоны толь бичигт "Британы зоосон цэцэг" гэж нэрлэсэн нь үзэгдэнэ.

МИНТҮГ тө. mi 'khrugs pa; мо.б. mingtüg; сам. Aksobhya; 1. Акшоби бурхан; 2. дүнчүүрээс дээш таван оронг тооны нэр, минчог ч гэнэ.

МИНЧҮҮ хя. mian chü; мо.б. mincü; Нэг зүйл торгомсог бараа, мянчуу ч гэнэ.

МИРАЖА тө. me+ra'dza; мо.б. miraja/miranjа; Мьянз; галайхан; *Түмэн улаан адуу бий. Тэр дотор миража мэт улаан морь бий (Гэс.)*

МИС тө. mi se'u; мо.б. mise; Бөөрөнхий хэлбэртэй, нарийвтархан, гашуун амтат нэг зүйл жимс.

МИСИР уй. Misir<араб. Miṣr-i// тө. mi-ser; мо.б. misir; Эртний Египетийн нийслэл.

МИХИР: михир сар тө. mi ki ri (<сам.); мо.б. mikiri; Энэтхэгийн есдүгээр сарын нэр. Ашууваний сар.

МИСИХА сир. misisa (евр. messiah), мо.б. misiq-a; "энэрэгч, аврагч", Христос, Ил хан мисихийн ном-дөр ортугай...(Дов)

МОВЬ манж. muwi; мо.б. mobi; Өндөр иштэй модны шавдлын навчтай адил навчтай, хавар цэцэглэдэг цагаан буюу улаан хүрэн өнгөтэй анхилам үнэрт хонхон цэцэг.

МОЛЦОГ түр. buncuk/bunjaq>(ор.бунчук); мо.б. molcuu ~molcu; "морины хөмөldrөгт зүүсэн, цацаг чимэг"; 1. хазаарын хөмөldrөг, сагалдрагт унжуулсан улаан өнгийн цацаг"; 2. зарим хонь, ямаа, горөөс, тэргүүтний хүзүүнд унжсан гозгор бөөрөнхий зүйл, 3. шувууны толгойн чандар; молцоглох (юмнаас молцог мэт зүүгдэн тогтох); молцог элс (хэсэг хэсгээр товойн тогтсон элсэн бөөм; хожуу үед газрын нэр болон шилжсэн).

МОМИН номин; мо.б. momin.

МОНА: Мона уул сам. muni; мо.б. mon-a; "богд, арши"; Өвөрмонголын Хөх хот, Бугатын араар үргэлжилсэн урт уул нуруу, Мона хан, Монан хан, Мони уул гэхчлэн нэрлэдэг, Энэ нь Богд уул гэсэн утгатай; *Эзэн Богд Мона хошууг үзээд зарлиг болруун... (А.то).*

МОНДИ тө. mo 'dge; мо.б. mongdi; 1. эм зэтгэр, золиг, хөлчин чөтгөр; муу монди; 2. муу этгээд, танхай; *Мондийн гэмин бүгж тайж мэднэ гэж хаширласан ч юм уу (Б.Я.);* 3. хараалын үг; монди монди!

МОНШ(ИН) тө. mongs zhin; мо.б. mongsin; Мунхаг, ухаан муутай, тэнэг мангуу.

МООВИН хя.mao bing;мо.б.moubin; цагаан будааны хивгээр хийсэн болгомол цаас.

МОХООР: мохоор тамхи, ор. мохорка; том ширхэгтэй, хатуу чанартай, задгай тамхи, их төлөв гаансаар татна.

МӨӨГ хя. mo gu; мо.б. mögü; Ой шугуй буюу хөвдөрхөг газар ургах бактерийн төрлийн ургамал, заримыг хүнсэнд хэрэглэнэ.

МӨХРҮҮ манж. mihuru; мо.б. mökerü; Гам загасны эм.

МУЖААН хя. mu-jiang; мо.б. mǐjiyang; Модны дархан, модоч.

МУЛУЙ то. tu la (<хя.); мо.б. tului; Нэг зүйл жимс.

МУНАГ тө. mun nag; мо.б. munaγ; "хав харанхуй"; 1. зөнөг; зөнөг мунаг; 2. буруу гажуу өтөлсөн нь; *Мунагууд нь мухар өөд, мунхгууд нь над өөд харцгаав (МАУ);* мунаглах (а. зөнөглөх; б. буруу өтлөх); мунах (зөнөх, нас доройтох); мунагтах (зөнөг байдал гаргах).

МУНД сам. munda; мо.б. munda (Ков.); Уяман, нойтон хамуу, хүчгэнэ, мундас ч гэнэ. Бөгс орчинд хэсэг газарт бөөгнөрөн гарах хатиг.

МУНИ сам. muni; мо.б. muni; 1. даяанч, гэгээнтэн, мэргэн; 2. чадагч; Шагжмуни (Шагжийн чадагч).

МУНХРАХ тө. mongs ra; мо.б. mungqaraq; "тэнэг, мунхаг"; Ухаан дордож муудах; мунхартлаа согтох.

МУТАР сам. mudrā; мо.б. mutur; "тэмдэг"; Гарын хүндэтгэл; *Мутрын алис хүртэх улс уу (Б.Р.);* Махамутар (их мутар), тангарагийн мутар, номын мутар, үйлсийн мутар гэж дөрвөн зүйл бий; **тарнийн мутар** (сам. dhāraṇimudra; тарни урих үед чагжа

хийж, тарнийн хүчин чадалд туслах шашны зан үйл) мутарлах (а. гараар барих хүндэтгэл; б. гарын үсэг зурахын хүндэтгэл).

МУУВИН моовин. ... муувин гээд нэг урт...нэг тийм нимгэхэн цаас байсан л даа. (Ц.Д).

МУУР хя. māo; мо.б. muug-a; Мийн язгуурын сүүн тэжээлт, тэжээмэл мий гэдэг амьтны эр.

МУУТУУ хя. mǔ tū, māo tai (maotouzhi); мо.б. muu tǔ~muutuū; Бийрээр бичихэд тохиромжтой нэг зүйлийн зөөлөвтөр үслэг цаас.

МҮГЭД тө. smug rdo; мо.б. mügde; "хүрэн чулуу"; Зосон будаг.

МҮГЭЗ тө. smug rtsi; мо.б. mügje; "бор шар, улбар шар"; Улаан давирхай буюу шүүс. Улаан будаг гардаг ямар нэг ургамал; Өнгөсэг. Жив чулуу ч гэнэ.

МУСЛИМ ар. moslem/muslim; мо.б. müsliim; "шударга дагагч"; Агшаахын зарлигийг дагагч.

МҮҮ хя. mǔ; мо.б. mü; Тарианы газрын хэмжээ. Нэг мүү газар нь өргөн гурван хос, урт арван найман хос алд (нэг га газрын арван зургааны нэг); мүү царцаа (тарианы үр иддэг хорхой).

МҮҮЛ сам. müla; мо.б. mül; Сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Монгол нэр нь Хан хүмүүн төгж үхэх одон. Бас Онгоц одон ч гэнэ. Мүл, мол гэхчлэнгээр ч бичдэг.

МЭГ сам. maghā; мо.б. mig; 1. сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг, дайсны од ч гэнэ. Мөн Албины цалмаар хүлэх од буюу Их морь ч гэдэг. Энэ нь зургаан од байх ба дүр нь хушуу мэт; 2. Энэтхэгийн өвлийн адаг сар, цагийн хүрднээ өвлийн дунд сар, хятад, төвдийн хаврын эхэл барс сар, монголоор хувь сар гэнэ. Мэг ч гэж бичдэг.

МЭГЖ хя. müzhī; мо.б. megji; Дөрвөн наснаас дээших эм гахай.

МЭГЗӨМ то. dmigs brtsem; мо.б. migjẽm~megzem; Уул нь Зонховын магтаал шүлэг; Иймээс Гэлүгбаагийн ёсны хурлын уншлага эхлэхийн өмнө мэгзэм уншдаг. Монголоор "алцарт магтаал" гэнэ. Уншлага, тарни.

МЭЙРЭН манж. meigen; мо.б. meujen; "мөр"; 1. Манж чин улсын үсийн хошууны ноёдын гутгаар зэрэг, захирагчийн

хавсрагч; 2. хошууны цэргийн захирагч, хошууны тамгын газрын бичиг хэрэг эрхэлдэг албан тушаалтан. Мэ рэн ч гэж бичдэг.

МЭЙФҮҮЛЭЭ хя. (< англ. Mayflora), галуу (V sap) + flora (ургамал) = "тавдугаар сарын ургамал; энэ ургамлаар тураах үйлчилгээтэй цай хийдэг. Монголд энэ цай орж ирснээр энэ нэр чэвтэрсэн.

МЭЛИГ түр. malik; мо.б. melig; Улсын эзэн, ван ноён.

МЭЛИЦА сам. mleccha (тө. kla klo); мо.б. melicca/melizza (Ков.); Бүдүүлэг, зэрлэг, гэрсүүд.

МЭРГЭШИР маргасар.

МЭЧИД сам. mecida; мо.б. mecid; 1. хорин найман одны нэг; 2. од гэсэн үгтэй хоршин одод гэсэн утга өгөгдөн.

МЭШИЛ тө. me sel; мо.б. mesil; "галт шил" (=сам. suryak~ntamani "наран чулуу, наран болор"); Тунгалаг цагаан өнгөтэй, гар хүрэхэд хүйтэн атлаа нарны гэрэлд барихад гал гаргах чадалтай шил. Бас хараа зүйд хэрэглэдэг хотгор буюу үлдгэр гадаргатай шил буюу тунгалаг эдийг хэлнэ. Мишил ч гэдэг. ...алсаас татах мишил шиг санагдана (МШЯН).

МЯГМАН I тө. mig mangs; мо.б. migman; Гурван зуун жаран ширхэг, хоёр өнгийн юмаар тусгай хөлөгт өрж хоёр хүн харилцан хаалцаж наада тоглоом.

МЯГМАН II тө. mig sman; мо.б. migman; "нүдний эм"; = хар өнгө; Хар чулуу, расняр чулууны нэр. Гялалзсан хар өнгөтэй, харыг нь хагалбаас зуун зүү зэрэгцүүлсэн юм шиг гэрэл сацардаг, харын хэмжээ нь бурхны тэргүүний үснир мэт гэж эрдмийн сударт гардаг. Ясны хим барилдуулах увдистай гэдэг.

МЯГМАР тө. mig dmar; мо.б. miymar; "улаан нүдэн"; (сам. ang~raka, mangala); 1. долоо хоногийн хоёрдугаар өдөр; 2. нарны аймгийн нэг ертөнц болох марс.

МЯДАГБАДАМ тө. me tog padma; мо.б. midaybadm-a; "Бадам цэцэг"; Дулаан оронд ургадаг өргөст харганын иштэй, цагаан ягаан хоёр өнгөтэй сэнгэнэм үнэрт цэцэг; ...мядагбадмын сэнгэнэм сайхан үнэр анхилахад...миний нутаг ийм л сайхан гэж бардамнан сайрхах мэт(З.Б.).

МЯНДАГ тө. ming 'dags; мо.б. minday; "нэр алдар хүртээх"; 1. бурхны шашны ёсны эрдмийн цол ба зэрэг тушаал; гавж мяндаг; 2. шилж. ямба явар; мяндагтан (шашин гүн ухааны сургууль төгсгөж нэрд гарсан эрдэмтэд, тушаалтан буюу шашин

номын нийт боловсролыг улам дээшлүүлэх үүрэг бүхий хариуцлагатан).

МЯНТУУЗ хя. miàn tiáo zi; мо.б. mintuuja; Зуурсан гурилыг элдэж нимгэлэн нарийн хэрчиж хийсэн хоол.

МЯРАНЗ миража; Галайхан, галын тэнгэр; *Хатууг зөөлтөгч галын хан мяранз...*(Зуун бил.).

МЯО I хя. miao; мо.б. miyoo; Хуучин цагт сүм дуганыг нэрлэж байсан нэр.

МЯО II хя. miao; мо.б. miyoo; Арван мүү хэмжээтэй газар.

Н

НААГ сам. nāga; мо.б. naga; нага.

НАВДАГ тө. gnas bdag; мо.б. nabday; "орны эзэн"; Газар усны онгон сахиулсан; уул усны навдаг савдаг.

НАВС тө. gnab bza'; мо.б. nabsa; "өмсгөл"; 1. бумбаны өмсгөл; 2. хувцасны хүндэтгэл; бурхны навс; навс мөргөл (аргын тооллын хориод оны үес үзэмчин ван Сономравдан Богдын хүрээнд ирэхдээ Далай ламтай учирч их хэмжээний өргөл барьц өгсөнд Далай лам ном тавьж, адис хүртээн өөрийн хуучин ханцуйгүй шар дээлээ хариу болгон барьжээ. Энэ номт дээлийг нь Вангай сүмд залж жил бүрийн билгийн улирлын шинийн хоёрт Манж Дайчин улсын журган яамнаа нэрс данстай зургаан их хийд сүмийн нэртэй лам нарыг урин залж их хурал хуруулдаг байжээ. Олон мөргөлчид тэр навс дээлэнд мөргөдгөөс навс мөргөл гэх болжээ. Тэр үеэр мянган цагаан морьтны даллага авдаг байв); навсгар (*шилж.* энд тэндээ унжиж навсарсан юм, элбэг хэлхгэр хувцас); навсганах (дэмий дагаж хоргоох).

НАГ тө. nag; мо.б. nay; "хар, бараан"; *нагийн хар дуунаараа хашгиралдаад...*(Ц.Ч.).

НАГА I сам. nāga; мо.б. naga; Нүүр цөөрөм гол мөрөн, газар доорхи ертөнцөд амьдардаг, могой хүн хэлбэрээр төсөөлөгддөг домгийн амьтан. Бас лус гэдэг хүмүн бусын амьтан. Нагаража=нагаранз (лусын хаан).

НАГА II: нага цэцэг; сам. naga; мо.б. naga; цагаан өнгөтэй, зургаан хэлтэстэй, шар туурцагтай, навчгүй нэг зүйл цэцэг.

НАГАБУСБА сам. nāgapushpa; мо.б. nagabüsbä; "лусын цэцэг"; Mesua Roxburghii; Агвуусвааг үз.

НАГАР I: нагар үсэг; сам. (deva)nāgarī; мо.б. (deva)nagar; (тэнгэрийн) үсэг; Эртний энэтхэг үсэг, дэванангар ч гэдэг. МЭӨ ҮШ зууны үед бий болсон гэж үсэг зүйч нар үздэг. Самгарди, хинди, маратхи зэрэг энэтхэгийн олон хэлнээ хэрэглэдэг цагаан толгой.

НАГАР II сам. nagara; мо.б. nagar, nagir; хот (Ков.).

НАГАРАЖА сам. nāgarāja; мо.б. naga rāja; Лусын хаан.

НАГБАМ тө. snag bum; мо.б. naḅbum, naḅbam; Бэхийн сав.

НАГВАН нагбам; мо.б. naḅbun.

НАГЧАДАР нагшадар; мо.б. naḅcadar.

НАГШАДАР сам. nakṣatra; мо.б. nagsadir~nagsadar; "одны эзэн"; Сарны зурхайн хорин найман одны нэр; *Хорин найман нагшадар хийгээд гучин түмэн голди тоотон одноор тахиулагч буюу чи. (Зуун бил.).*

НАЖИД тө. nad byed; мо.б. naḅid; "өвчин үүтгэгч"; Зовлон бэрхшээл; нажид болох; нажидлах (зовлон зүдгүүр учруулах, зовоох).

НАЙДАНЖҮДЭГ тө. gnas brtan bṣu drug; мо.б. nayidanḅdüg; "арван зургаан батдахуй"; Бурхны шашныг сахина гэж ам авч сэтгэлийн муу дайснаа дарахаар бясалгал хийсэн 16 архадын нэр; *Найман Намсрай шиг баян, Найданжүдэг шиг өнөр. (Зүйр).*

НАЙМАА мо.б. nayimāi; 1. маймаа; наймаачин (худалдаа хийдэг хүн); наймаалах (арилжаа хийх); 2. хуучин цагт дотор газрын хүнийг нэрлэж байсан нэр.

НАЙРАНЖА: Найранжа мөрөн; үз . Няранзана мөрөн сам. Nairañjana. Магадха орны нэгэн гол.

НАЛ перс. Lāl (хинд. lāl); "улаан"; сам. nīla; "хөх"; тө. nal; мо.б. nal; Улаан өнгийн эрдэнийн чулуу, бадмаараг ч гэнэ. Зарим толь бичигт, өнгө улаан хүрэвтэр буюу, улбар хүрэн бөгөөд тунгалаг лавай дээр тавихаас лавайд галын өнгөтэй гэрэл тусна гэжээ. Ал, гал зэрэг үгтэй угга гарлын холбоотой; *Ал нал алтан чимэг...*

НАЛАНДА сам. nālānda; мо.б. nalanda; Энэтхэгийн Патна хотоос зүүн зүгт 2 өртөө, төмөр замын Нааландаа өртөөнөөс 1,5 бээр зайтай газарт байсан эртний энэтхэгийн Магадха улсад байсан алдарт хийд, сургууль, Нааландын их сургууль МЭ Ү-ХП зууны хооронд Азийн шилдэг том сургууль байв. Энэ сургуулийн 1000 азарын дотроос судар шастирын ухаанд

мэргэжсэн 100, гучаад төрлийн ухаанд мэргэжсэн 500, тавиад ухааныг судалсан 20 хүн байжээ. Эдний туурвисан 150 орчим зохиол монгол шунхан Данжурын 17 ботийг эзэлдэг. Хятад, төвд, солонгос, япон, монгол, бухаараас оюунууд суралцаг байсан гэдэг. Тус бүр нь долоон давхар Раднаасагар (Эрдэнийн далай), Раднааранжак, есөн давхар Раднаадахи (Эрдэнийн өглөг) хэмээх 3 том номын сантай байжээ. 1303 онд лалынхан галдан шатаажээ. Бурхан багшийн зарлиг айлтгал, тайлбарууд ихэнх нь үрэгдэж, үлдсэнийг нь эмчлэснээр Ганжуур хэмээх 108 боть, Данжуур хэмээх 225 боть болсон ажээ. Монгол, төвдөөр энэ нэрийг Наланда, Наландар, Налендра, Налнда, Нарендра, Налиндар, Налада гэж олон янзаар бичсээр иржээ. Зүй нь Наланда гэвэл зохино. Төвдөөр бас nalada "үргэлжид өгөгч" гэж ч орчуулдаг. Гэвч нала нь төвдөөр "зэгс", да нь "өгөх" гэсэн утгатай. Эхний үгэнд м дагавар залгаж түүний дор да-г холбосноор м нь н болж нааланда болсон. (юм бичих) "Зэгс өгөх" гэсэн утгатай хэмээн Зонховын Ламримын тайлбарт дурджээ.

НАЛИНА сам. nalina; мо.б. nalin-a; Nelumbum Speciosum; Самгарди яруу найрагт олонтаа гардаг үзэсгэлэнт цэцэг.

НАЛИНДАР тө. na-len-dra; <сам. nālanda; Налендра; Наландаг үз.

НАЛИШАМ тө. na le šam (сам. nališam); мо.б. nališam; Mesua roxburghii; 1. анхилуун үнэрт цэцэгтэй намхан мод, түүний цэцэг; 2. Piper nigrum; хар чинжүү.

НАМААЗ перс. namāz; Лалын шашинтан хүний өдөр бүр үйлдэх таван удаагийн мөргөл.

НАМИНЧЛАХ сам. namaste; мо.б. naman(šilaqu); "шүтэх"; 1. бие, хэл, сэтгэл гурваараа бишрэл хүндэтгэлээ илэрхийлж, толгой бөхийн, алга хавсран хоргүй сэтгэлээ илтгэн залбирах нь; 2. аливаа муу үйлдэлдээ гэмшин уучлал эрэх нь; нүглээ наминчлах.

НАМБАА намба; мо.б. nambay-a.

НАМБААНАЦАГ тө. nam pa sna tshogs; мо.б. nambayanacu; "элдэв зүйл"; Элдэв янзын юм; намбаанацгийн юм ярих.

НАМБА тө. nam pa; мо.б. namba; "дүр"; 1. байдал төлөвөөр төв ихэмсэг, түвшин аятай; *Нас намбы нь бодоход над шиг охинтой баймаар юм. (Д.П.);* 2. шилж. дүр төрх, гадаад байдал нь төв үзэмжтэй.

НАМГАР тө. nam dkar; мо.б. namγar; "машид цагаан"; Цагаан өнгөтэй хадгийн нэр; *Намгар хадгийг барьж намайг эрөө гэж хайрласан юм бизээ. (ЗУАЗ).*

НАМДАГ I: намдаг сан; тө. nam dag; мо.б. namdγ; "тийн (ариун) ариутгал"; Шарын шашны их сангийн нэг, замбуутивийн ердийн их үндсэн сан ч гэж нэрлэдэг. Уул овоо тахих, сүлд хийморь сэргээх, бурхан шүтээн болон гал тахих, хурим найр хийх, үхээрийн бузар арилгах зэрэгт унших нийтэд алдаршсан сан; *Найрын хийморийг мандуулна гэж намдаг сан талбиулав. (Гам.).*

НАМДАГ II намдог.

НАМДОГ тө. nam tog; мо.б. namdoy; "асар атгаг"; хардал сөрдөл, сэжиг эргэлзээ, дамжиг, тээнэгэлзэл; юманд битүү тааварлан хардах; *Сэдэн мэргэн хэрэглүй цаг, сэжиг намдог хэрэгтэй цаг (МАЗЧ-I).*

НАМЖАР тө. nam sruar; мо.б. namjar; Лам нар хүрл хурах, ном унших зэрэгт өмсдөг тоо тогтоол бүхий хэсэг бөснөр зүйж оёсон шар хүрэм буюу карша дээл. Бал бурхны шашны гэлэн хүний орхимж мэт нөмрөх нэгэн зүйл давхац хувцсыг хэлнэ.

НАМЖИЛ: намжил арур; тө. nam gyal a-gu-ga; мо.б. namja; "тийн ялгуусан арура"; Оточ Манла бурхны мутарт байдаг ар үр; *Намжил ар үр сайн боловч орхоодой мэт нь бус. (Д.Р.).*

НАМЖИР тө. nam byug; мо.б. namjor; Ихэмсэг зан авир байдал; намжиртай харах; намжирдах (ихэмсэг сүр дүр үзүүлсэн зан байдал гаргах; нүд ширэвхийлгэн зангах); намжиртай (намжир ихтэй, маяг даягтай).

НАМНАН тө. nam snang; мо.б. namnang; "сайн гэрэл" Язгуурын таван бурхны нэг. Нарны гэрэл аливаа юмны эвхэн нэг талыг гэрэлтүүлдэг. Өдрийг гийгүүлдэг атал шөнийг гийгүүлэхгүй, гагцхүү Намнан бурхан дотно гадна, наана цаана, зөрөг сөгөг талыг бүрэн гэрэлтүүлдэг гэж үздэг. Иймээс Намнанг цагаан бэлэтэнгээр дүрсэлсэн байдаг. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын төвөөс баруун тийш 15 км зайтай орших уулын нэр; Намнаигийн хүрээ (энэ уулын өвөрт байсан хүрээ).

НАНХИАД хя. nan jiā; мо.б. nankiyad; Өмнөд Сүн улсыг эрг цагт нантияа-а букуу нантияас гэж байснаас ингэж нэрлэх болжээ.

НАМО сам. namo; мо.б. namo; Наманчлан мөргөх; намо гүрү (их лам багшид мөргөө); Намо Буддая, Намо Дхармая, Намо

Сангхая (товд, монгол судрын эхэнд байдаг Бу анд мөргөө, Номд мөргөө, Хуврагт мөргөө гэсэн үг. Өөрөөр хэлбэл Бурхан багш, түүний сургаал, хуврагуудад залбиран мөргөө гэсэн самгарди хэллэг. Гурван эрдэнэ ч гэдэг.

НАМСРАЙ тө. nam thos sras; мо.б. nam sarai; "асар сонсогчийн хөвгүүн"; Умар зүгт оршдог, орчлон ертөнцийг баяжуулагч тэнгэр. Монголчууд Бясман тэнгэр ч гэдэг. Энэтхэгээр Кубера буюу манайхны дуудлагаар Гуириа болно. Монголчуудын дунд арван хангал гэж алдаршсан догшин сахиусны нэг. Намсрайн биеийг алтан шар өнгөөр дүрсэлдэг. Баруун мутартаа дуаз, зүүн мутартаа эрдэнээр бөөлжсөн хулганатай. Хэвтэж буй арслан дээр хагас завиран суусан байдаг. Намсрай сахиусыг элбэг баян амьдралын билэг тэмдэг болгон биширдэг.

НАМТАР тө. nam bar thar ba=nam thar; мо.б. namtar; "тийн тонилох, бүрмөсөн тонилхуй"; 1. Дээд төрөлхтөн хэмээх хутагт хувилгаад нарын амьдралыг орчлонгоос чөлөөлөгдөн ангижрах зам мөн гэж тэд амьдралын түүхийг ингэж нэрлэжээ. Өөрөөр хэлбэл, бурхан бодисад нарын сансар ертөнцөд төрөөд бодь хутгийг олж сансраас бүрмөсөн тонилж нярваанд орших хүртэлх явдлыг үзүүлсэн зохиол, намтарг энэ насны үйл явдлыг өгүүлдэг. "12 зохионгуйн үйлс" гэдэг зохиол нь Бурхны 12 үйл явдлыг онцлон өгүүлсэн намтар болно; 2. *шилж.* төвд, монголд энэ үгийн утга өргөжиж хүн, юм үзэгдлийн амьдрал ахуйн товч түүх, олон нийтийн зүтгэлтэн, алдарт хүмүүсийн үйл явдлыг нэрлэх болсон; *хорш.* түүх намтар; намтраа дуудуулах (муу үйл хийж явснаа сөхүүлж тоочуулах); 3. аливаа зохиол, тууж; "Саран хөхөөний намтар".

НАНДИН тө. nang brten (харьц.сам. nandin; "баяр хөөр"); мо.б. nandin/nangdin; "дотоод шүтээн"; 1. үнэтэй, олдошгүй ховор чухаг зүйл; *хорш.* нандин жиндэн; 2. эрхэм, ариун, дархан; нандин сэтгэл.

НАНЖВАНДАН тө. nam bju dbang ldan; мо.б. nanjivangdan; 1. нууц тарнийн хөлгөний дотор гардаг долоон самгарди үсэг ба гурван зураг дүрсээр бүтсэн арван зүйл утга илэрхийлсэн томъёолол; 2. гол төлөв оршүүлгын ёслолл хэрэглэлэг нар, сар, үсэг бүхий нэгэн зүйл хадаг.

НАНЖИН хя. nān jīng; мо.б. nanjin; Нандин, гоёмсог, ганган, хээнцэр, сайхан; нанжин чавга (нэг зүйл сайхан чавга); нанжин

гахай гөлөм (нэг зүйл хээнцэр хийцийн гөлөм); Хуучин цагт Хятадын Нанжин хотоос ирдэг байснаар нь уг хотын нэрээр тодотгон нэрийдсэн бололтой.

НАНЗАД: нанзад хадаг тө. *snang mdzod*; мо.б. *nangjad*; "дотоод сангийн" хадаг. Төр улсын дээд тушаалтан, Богд гэгээнд барьж байсан хадаг. Торгомсог зүйлээр хээ гарган хийсэн таргүүн зэргийн хадаг.

НАНЧИД тө. *nang mchod*; мо.б. *nangcid/nangcod*; Архины хүндэтгэл, эрт үед өргөл цацлын архийг нэрлэж байжээ.

НАНШИД нанчид (ч~ш).

НАРГИЛ сам. *narikela*; мо.б. *nargil*; Халуун оронд ургадаг өдлөг навчтай өндөр мод. Үр жимснээс нь тос, самар гардаг.

НАРТАН тө. *snar-thang*; мо.б. *nartan*; Төвдийн Даушлхүмбэ хийдээс баруун хойг зүгт 6 бээрийн цаана усан тахиа жил (1153 он)-д анх байгуулагдсан Гаадамбын чиглэлийнхний алдарт хийд Дайчин улсын үед төвд "Ганжур", "Данжур"-ын модон барын хэвийг энэ хийдэд барласан нь машид алдаршсан түүхтэй.

НАУРЫЗ каз. *наурыз* (<перс. *nauroza*); "шинэ өдөр"; Хижрийн тоолол, лалын шашинтны шинэ жилийн баяр.

НАЦАГ тө. *sna tsogs*; мо.б. *naᠰuγ*; "элдэв"; 1. зүйл зүйлийн, янз янзын элдэв; ...*Нацаг зандан домбонд нь шүүгээд тавьдаг нь энэ (ААЗ)*.

НАЦАГДОРЖ тө. *sna tshogs rdo tje*; мо.б. *naᠰuγdorji*; "элдэв очир"; (сам. *viśvavajra*); 1. язгуурын таван бурхны тавдугаарх нь болох Амгаасэд буюу Дондовын гарт байдаг эрхин үйлс хүчний билэгдэл болгон зөрүүлсэн очир; 2. юм хумыг чимэглэж зурах, будах, сийлэх мэтээр гаргасан хээ; нацагдорж хээ; нацагдоржтой зодог (зөрүүлсэн очир оёж хатгасан буюу хөөж, урлаж чимсэн зодог, очиртой зодог ч гэнэ).

НАЯАГРОДА сам. *nyāgrodha*; мо.б. *naᠶagrodha*; *Ficus religiosa*; Модны хажуу тийш сунасан мөчрийн урт нь уг модны өндрөөш ургасантай тэнцүү байдаг нэг зүйл энэтхэг инжир мод; *Энэ нааягродха модон миний цагт надын чинээ бөлгөө (Раш.дус)*.

НАЯД сам. *naᠶuta*; мо.б. *naᠶad*; Тооны нэр. бум.

НИЛ сам. *nīla*; мо.б. *nil*; "хөх. цэнхэр": Индранил гэдэг үгийн өнцөг; нил эрдэнэ, нил хөх.

НИМБЭГ сам. nimbuka; мо.б. nimbege; Мөнх ногоон модонд ургадаг анхилам үнэртэй, хатуу хальстай жимс; **НИМБЭГНИЙ** хүчил.

НИН ШОШ тө. snying zho'sa; мо.б. ning šoša; "зүрхэн буурцаг"; Prunus sp; Халуун оронд ургадаг, иш том, навч зузаан, цэцэг цагаан, жимс хар, жимсний яс нь зүрхэн хэлбэртэй, үр нь хортой ургамал. Эмнэлэгт хэрэглэнэ. Жимсийг лис, чавга ч гэнэ. Зарим тольд (С.Р) зэрлэг чавга гээд модны жимс өнгө улаавтар, цөмөө бөөрөнхий, амт нь хүчтэй, цэцэг шаравтархан ногоовор гэж тодорхойлжээ.

НИНЖ тө. snying rje; мо.б. ningji; "энэрэх, нигүүлсэх"; өршөөнгүй, нигүүлсэнгүй; Орчин цагийн монгол хэлнээ нинжин гэж буруугаар бичиж заншчээ. Угтаа бол нинжийн (сэтгэл) гэх нь зөв.

НИРВААН сам. nirvāṇa; мо.б. nirvan; "гаслангаас нөгчигсөн, гэтлэх, тонилох"; орчлон гэдэг хүлээснээс ангижрах буюу хугаггын дөрвөн үнэний гурав дахь зовлонгоос тонилох. Нисванисын үндсийг тасалж, орчлонд дахин шинээр төрөл олохыг хааж, урьдын муу авьяасыг гэргээхгүй бол зовлонгоос ангижирна гэж үзнэ. Бага хөлгөний ёсоор бол үхэл, өөд болох, мөхөхийг хэлнэ. Их хөлгөний үзлээр бол хувилгаан бие нь нирваанд нөгчсөн гэнэ. Бурхны номын бие хийгээд төгс жаргалангийн бие нирваанд иөгчих ёс үгүй гэдэг; нирваан дүр үзүүлэх (сансрын амьдрал дахь зовлонг үүсгэгч муу дур хүсэл, тачаалаас туйлбартай хагацаж, оюун ухааны үнэнд хүрч гэгээрэхүйн туйлд очих; Эрхэм хүн насан эцэслэхийг бас хэлнэ).

НИСВААНИС нисванис.

НИСВАНИС түр. nizvani (<согд. nyzb'ny) <сам. nisaṅja~nisvana~nisvāṇa; мо.б. nisvanis; хорт муу явдал, гаслан зовлонгийн уг шалтгаан, орчлонгийн үйл үрийн хүлээс. Нисванисын зүйл олон. Түүний үндэс нь тачаангуй, уур хилэн, омог, шунал, мунхаг, сэжиг, мөнх, тасархай, дээдлэн үл барих, эвдрэх эдгээр арван зүйл болно. Нисванис төрөхийн шалтгаан нь өөрийн зүг тачаангуй бусдын зүг шунал төрүүлж, муу нөхрийг шүтэн, буруу үзэлд автагдахуй болно. Нисванис үүсвээс сэтгэл доройтон, буруу үйл үйлдэн, нирваанаас холдож буянаа барна гэдэг. *Нисванисын мөрнийг гэтэлжүхүйэ бэрх* (Б/А)

НИТИШАСТИР сам. nītiśāstra; мо.б. nitiśasdir; "ёсны частир"; Зан суртахууны ном.

НИШАН перс. nišan; мо.б. nišan; "шинж, тэмдэг, ор, мөр"; Тамга; *Зарлигийн ёсоор ал нишант бичиг өгвэй (Улаан тамгат бичиг) (турф)*; хас нишан (хас тамга).

НИЯД сам. niyuta; мо.б. niyud; (Ковзуун мянга буюу бум) Их тооны нэр, арван хоёр оронтой тоо. Арван их тэрбум; их нияд (арван гурван оронтой тоо).

НОДЖИД ножд , мо.б. nodjid; *ном бурхнаас зөрсэлж нождид хорыг үйлдэгч (Гам)*.

НОЁН хя. lao ye; мо.б. noyan; лосоо; 1. цэрэг засгийн дээд тушаалтан; 2. хуучин нийгэмд боол зарц бологсад эзнээ дуудах нэр; 3. зэрэг тушаалтны хүндэтгэл; ноён Ерөнхий сайд; 4. оргил, орой; ноён нуруу; 5. шатрын гол эзэн; ноёныг шахах.

НОЖИД тө. gnod byed; мо.б. nojid; "хорлогч"; Егөө, хорлол; аливаа үйл ажилд саад хорлол тарих; нождлох (сгөөлөх, хорлох).

НОМ согд. ном (*<* перс. nomes); мо.б. nom; "нашны сургаал, хууль"; 1. ном бичиг, бурхны шашны судар; 2. нахбод хийгээд сэтгэц зүйн шинж тэмдгүүдийн эгэл жирийн маш зохистой үзэгдлийн үндэс суурийг тэмдэглэсэн буддийн гүн ухааны нэр томъёо болох дхарма.

НОМИН тө. nu min; мо.б. nomin; Голдуу хөх цэнхэр өнгөтэй цагаан толбо буюу судалтай, эмэнд болон гоёл чимэглэлийн зүйлд хэрэглэдэг эрдэнийн чулуу, есөн эрдэнийн нэг.

НОРОВ тө. nor bu; мо.б. norbu; "эрдэнэ"; Чандмань; үнэт эрдэнийн чулуу буюу ямар нэг үнэт зүйл.

НОРОВЛИН тө. nor bu gling; мо.б. norbuling; "Эрдэнийн хийд"; Дорнод аймгийн нутагт байдаг уулын нэр, одоогоос 8000 жилийн өмнөх хүнийг суугаагаар нь оршуулсан оршуулга эндээс олдсон. Бас Хэнтий аймгийн Бат-Ширээт сумын нутагт байх монголын хүрлийн үеийн онцлогийг илтгэсэн дөрвөлжин булш бүхий уулын нэр.

НОРОВРЭЭ тө. nor bu ri, мо.б. norburi; "Эрднийн уул"; Дундговь аймгийн нутагт байдаг нэгэн уул. Энэ нэрийн төгсгөлийн -рээ(уул) -нь Гятруун, Сэврээ(үз) - нэрийн -руун, -рээ-тэй адил үг болно.

НҮГНЭЭ тө. bsnyung gnas; мо.б. nüngnei; "чилэн ахуй"; Төвдөөр бас bsnyen gnas ч гэдэг. Хоол унд идэж уухгүй, гэвчээр

сахин бясалгал хийж чилүүр эдлэхийн нэр. Сар бүрийн шинийн нэгэн, арван таван буюу аль нэг эдөр мацаг барих санваар болно. Энэ санваарыг сахихад алах, хулгайлах, садарлах, худал үг хэлэх зэрэг үндсэн дөрвөн нүгэл болон архи уух, дуу бүжиг, засан чимэх, өндөр суудал эдлэх зэрэг нийт найман нүглийг сахина. Энэ санваарыг авах ёсон нь үүр гэгээрэхэд босч багшийн буюу бурхны хөргийн өмнө гурвантаа мөргөж доод суудалд сууж маргааш өглөө үүр гэгээртэл сахилын үйл гүйцэтгэнэ. Бас зарим хүрээ хийд хаврын дунд сард шүтээнээ тахиж, адаг сараас лам нар нь арван зургаа хоног цугларч, бясалгал үйлдэн хатуужил сахидаг байв. Найман нүгнээ өнгөрвөл хуврагийн нүгэл арилна гэдэг.

НҮНЖИГ тө. *snum 'jug*; мо.б. *niŋjig*; "тос орох (халдах)"; 1. тослог, өөх тос их; нүнжигтэй хоол; 2. *шилж.* яс чанар; нүнжигтэй эд; 3. *шилж.* хариг харамч бус зан, элбэгжүү зан; нүнжигтэй хүн.

НЬЯА сам. *nyāya*; МЭӨ П-Ш зууны үед логикийн сэтгэхүйн хуулиуд дээр боловсорсон эртний энэтхэгийн гүн ухааны хэвшмэл нэг тогтолцоо. Энэ сургаал ёсоор материаллаг ергөнц атомаас тогтоно. Атомуудын хослолоос бүх юм үүснэ. Ийшвар бурхан, санааны эрхэм дээд үндэс мөн тул атомуудын хослолыг бий болгож, орчлонд буй үй олон сүнсийг атомтой холбох буюу салгаж байдаг. Гэхдээ сүнс, атом хоёрын алиныг нь ч бүтээгч биш гэж үзнэ.

НЬЯАГРОДХА нааягродха

НЯМ тө. *nyi ma*; мо.б. *niṃ-a*; 1. долоон хоногийн долдугаар өдөр буюу Адьаа гариг, бүтэн сайн өдөр; 2. наран гариг.

НЯМБА I тө. *niṃ-pa* (<сам. *niṃpa*); мо.б. *niṃba*; *Azadirachta Indica* A.Juss; Өргөн урт навчтай, хонгорцогт модныхтой адил шар цэцэгтэй, жимс гашуун мод. Оршуулгын ёслолд навчийг нь зажилдаг. Чийт мод, ширт мод ч гэж нэрлэдэг. Зарим тольд: Энэтхэгээс бусад орноо үгүй боловч эмч нар алтанцэцгээр орлуулан буй. Зарим нэгэн нь алтан гагнуур ба гагнуурын модоор танин барина (С.Р.) гэжээ.

НЯМБА II тө. *niṃ pa*; мо.б. *niṃba*; Шашны ёсны бясалгал; самли, даяан ч гэнэ. **Нямбаны хясаа**(Хөвсгөл. Жаргалант)

НЯМБАВАР сам. *niṃbavara*; мо.б. *niṃba-var-a* (Ков.); Шүрэн мод.

НЯМДАН манж. nimadan; мо.б. nimadan; Бяцхан нарийхан навчтай, нягт хатуу судалтай, уул завд ургадаг нэг зүйл мод.

НЯН тө. gnyan (< сам. niyan); мо.б. niyan~ning; 1. өвчин үүсгэгч хорт микроб; бичил биет; *Нэг хуй салхин дотор ярны бөөн нян өршино. (Д.Н.); 2. халдварт хижиг өвчин.*

НЯНДАР тө. snyan dar; мо.б. nindar; "сонорын торго" буюу айлтгалын хадаг; 1. Чин сэтгэлээсээ үнэнчээр дэвшүүлсэн өргөлийн торгон хадаг; 2. Бурхны өмнүүр татах хөшиг.

НЯРАВ тө. gnyer ba; мо.б. nirba; Эд хогшил хөрөнгө зөөрийн эрхлэгч, сан хадгалагч; *...гүзээ ихтэйгээрээ нярав болов уу? (МАУ).*

НЯРАНЗАНА сам. nairanjanā; одоогийн нэр нь pīlanjanā; мо. niganjan-a; Энэтхэгийн Утгар прадеш муж улсын нутагт орших голын нэр.

О

ОВЪЭС ор. овёс; мо.б. obiyasu; Хавар тарьж намар хурааж авдаг ургамал, үрээр нь мал тэжээнэ; овъёслох (малд овъёс идүүлэх).

ОГИУ оюу; *...шүр огиу шийтгэсэн хуйтай сэлэм...агсжээ (Б.Р.).*

ОДИЯАНА сам. odiyana; Үржинханд буюу дагинасын орон; *Улигт сансраас салалцаад Одияанад учиръя. (Д.Р.).*

ОЛБОГ түр. olmag~olbog, ol "суух"+bog(mag)="суудал"; мо.б. olboγ; Эсгийг цэмбэ, торго зэргээр өнгөлж хийсэн хүн суухад зориулсан дөрвөлжин дэвсгэр.

ОЛМОСИ тө. 'ol mo ses; мо.б. olmosi; Achyranthes bidentata; Нэг зүйл өвс, түүний үр. цэцэг, эмд орно.

ОЛОНЦ манж. oloncu; мо.б. oloncu; Нэг зүйлийн шилмүүст ургамал. Улаавтар цэцэгтэй, исгэлэн ус хийнэ.

ОЛХОН манж. olhon; мо.б. olqon; "хуурай газар"; Гол мөрний доторхи арал. Хожим нь дов толгой гэсэн утгатай болсон; *Нэгэн хүрз шороо орхисон нь төмөр олхөн хэмээх дов буюу (Ш.т).*

ОЛХОНУУД манж. olhonu; мо.б. olqonud; Монголын нэг овог аймгийн нэр. Олхо бүхий Олхоно голын саваар нутаглаж байснаас ийн нэрлэх болжээ.

ОМ сам. aum (<тө. om); мо.б. om; Ариун хандлага ба ерөөлийн үг. Мөргөл уншлага хийгээд шашны зан үйлийн эхлэлд хэлнэ. Ом нь а,у,м гурван үсгээс бүтэх бөгөөд эдгээр нь гурван вээд (Ригвээд, Саамавээд, Яжүрвээд)-ийн билэгдэл гэнэ. Ом свасти сиддам (aum svasti siddham- эх болсон хамаг амьтан энх амгалан болтугай гэсэн утгатай. Бурхны шашин монголд нэвтэрснээс эхлээд, монгол бичиг, судрын эхэнд энэ хэллэг буюу үүний орчуулга ("ом сайн амгалан болтугай) бичигдэх болжээ.

ОМБСОДОВДОН тө. sngon po stob ldan; мо.б. ombudobdan. "хүчит хөх"; Отгон тэнгэр зэрэг уулын гүн хөмөгт Идэр гурван есийн хүйтэнд ургадаг хөх цэнхэр өнгийн цэцэг. Нутгийн ардууд омботавдан буюу овоотавдан ч гэдэг.

ОМБУУ манж. omolo; мо.б. ombu; Хүүгийг хүхэд, ач буюу омфол ч гэнэ.

ОНИГӨО ор. анекдот; Инээдтэй үг, наргиантай яриа, хөгтэй явдал.

ООХ манж. ooha; мо.б. oooq-a; Бие хавтгай, ам их, нарийн хайрстай нэг зүйл загас. Алгана ч гэдэг.

ООЧИР ор. очередь мо.б. oocer; Ээлж, дараа, дэс дараалал.

ОР тө. 'ог; мо.б. og; Суваг, хаван зэрэг утгатай. Хий, шар, цус, бэтэг, бэртсэн хорын гэж таван ор буй. Энэ нь халуун ор, хүйтэн ор гэж хоёр хуваагдана.

ОРД(ОН) түр. ordu; мо.б. ordu; 1. хүндэтгэвэл зохих хүний орон гэр; *хорш.* орд харш; 2. төрийн эрх барих газрын алба явуулах байр; 3. олон нийтийн хуран цуглахад зориулсан томхон барилга; 4. *шилж.* ашигт малтмалын зүйл гарах нөөц бүхий уурхай; 5. *шилж.* хэсэг бүлэг одны оршин байх газар буюу одны гэр; одны орд.

ОРИМ манж. orima; мо.б. orim-a; Далайд орших гутаарь загасны нэгэн зүйл.

ОРОГ тө. sngo rog~rog; мо.б. oguу; "зэвхий, саарал"; Үнэсэн буюу зэвхий өнгө зүс; *хорш.* орог саарал; **орог** зусаг (бэлчээр сүйтгэдэг нэг зүйл хулгана).

ОРООЛОН тө. ro langс; мо.б. orolang; "боссон хүүр"; 1. үхсний сүг сүүдэр; буг чөтгөр; босоо ороолон; *Оноо хүрээд ирвэл замы нь заагаад өгье дөө, ороолон хүрээд ирвэл чамайг заагаад өгье дөө (Я.Ц.);* 2. их дүрсгүй. зүггүй; Энэ ороолонгоос боллоо. (МАУ).

ОРТОГ түр. ortag; мо.б. ortuy; хань хамсаа; ортог барив (Мукад).

ОРХООДОЙ манж. orhoda; мо.б. orqodai; хүн орхоодой, хүн эм, үндсийг дорно дахины эмнэлэгт зүйл бүрийн өвчин эмгэг засахад хэрэглэх алс дорнодод ургах өвсөрхөг ургамал. Үндэс нь хүн хэлбэртэй.

ОТ түр. ot; мо.б. od-; гал, өвс зэрэг олон утгатай боловч монгол хэлнээ бие даан хэрэглэгдэхгүй, харин үгийн язгуур үндэс болж явдаг.

ОТОГ түр. otay; мо.б. otuy; "орон сууд, цачир"; 1. анчин гөрөөчний уул ойд буудалласан газар; 2. хуучин цагт хаягт альбатыг хэсэг болгон хувааж байсан засаг захиргааны нэгж.

ОТОР (харьц. як. otog "Бэлчээр" >> евр. eder, "мал сүрэг", Шнэй.) түрэг хэлний ot- язгуураас үүсгэсэн үг. Өвс бэлчээррийн соргог сайхныг дагаж мал сүргээ авч хөнгөлнөөр нүүдэллэх нь; оторлох (а. отроор явах; б. шилж. биеэ хайрлан алив ажлаас хойш суух); оторчин (отор хийх айл).

ОТОЧ түр. otaci (эмч, өвсөн эм баригч); мо.б. otaci; 1. Бурхны шашны эмнэлгийн бурхан. Биндэрьяа хөхөмдөг өнгөтэй, Шагжамунийн дүрээр завилан суусан, бадар зяга барьсан байдаг. Өөрөө эмийн ургамал түүж эм хийн өвчтнийг анагаан зовлонгоос салгаж байсан домогтой. Оточ манал ч гэнэ. 2. Оточ гэдгийг түрэгт "галч" гэсэн утгатай байснаа утга шилжин оч, гал, зүү, төөнө тавьж эмчилдэг хүнийг хэлэх утгатай болсон гэж зарим эрдэмтэд тэмдэглэсэн буй. Бидний бодлоор ot буюу өвс ногоогоор эм хийж байсан учраас түүгээр эмчлэгч хүнийг оточ гэх болсон байх; хорш. эмч оточ; оточлох (эмчлэх, анагаах).

ОТЧИГИН түр. ottegin~otcigin; мо.б. odcigin; "галын (ot)+эзэн ноён (cigin=tegin); 1. Чингис хааны отгон дүүгийн нэр. Эртний монголчууд бага хүүгээрээ гал голомтоо сахиулдаг байснаас ийн нэрлэжээ. Энэ үг хожим нь отгон (odqan "галын хан")-оор солигджээ.

ОЦОЛ тө. 'od gsal; мо.б. odsal; "гэгээн гэрэл"; Дорно говь аймгийн Чойр хотоос зүүн өмнө этгээдэд орших уулын нэр. Энэ уул ац хэлбэртэй хоёр уул байдаг. Энэ уулын сангийн судар эдүгээ уламжлагдан ирсэн бөгөөд үүнд 'od gsal буюу "гэгээн гэрэл" гэсэн утгаар хэрэглэсэн нь "Ац уул" нэрийг төвд хэлний дуудлага ойролцоо үгээр билэгдэл болгон нэрлэсэн нь одоо Оцол болон хувирчээ. .

ОЧИР уй. *vsig* (<сoгд. Всг<сам. *vajra*); мо.б. *vsig*; 1. хоёр талд нь тав таван үзүүр гаргаж хийсэн, ном хурахад хонхтой зэрэгцүүлэн хэрэглэх нууц тарнийн увдистай хөгжмийн зэмсэг. Бурхны шашинд энэ хоёрыг ариун тангарагийн дээдийг бүгээгч арга билгийн хэрэгсэл ч гэдэг. Очирын үзүүрүүдийн уулзвар залгай бол догшин, битүү бол амарлингуй гэнэ. Элдэв-Очир нь дэлбээгээ хумисан лянхуа мэт, дөрвөн дэлбээ нь дөрвөн тив, дөрвөн зүгийн билэгдэл ажээ. Хонхыг зүүн гартаа барьж дуугарган шүтээн бурхан, хүссэн зүйлээ урин ирүүлэх, очирьг баруун гартаа барин дохиж сайныг нь тогтоон мууг хөөн зайлуулдаг. Хонхыг дуу чимээний хүч, очирьг чимээгүйн хүч болгон хэрэглэнэ; очир гүйлгэх (юм хүмээ алдсан, гээсэн хүний гарыг угааж, арц хүжсээр ариутгаад баруун гарт нь улаан оосортой очир атгуулж, булчинг бэсөөр ороон баглаад моринд мордуулж, гүртэмбэ хүн ном уншсаны увдисаар очир нь тэр хүнийг уг юман дээр нь авч очуулдаг гэх шашны зан үйл гүйцэтгэх; гэхдээ энэ нь нутаг нутагт бага зэрэг ялгаатай байжээ). 2. Бат бэхийн билэг тэмдэг; очир алмас (маш хатуу эрдэнийн чулуу; *Эзэнт хааны төр очир уул мэт батдаад... (ИТ)*); 3. баяр баясгалангийн бат дээд; *Эгнэгт очир цэнгэлээр эгүүрд хамт жаргая (Д.Р.)*; очир тамга (адил талт хоёр жишүү дөрвөлжний дунд бяцхан дугуй гархи бүхий малын тамга); очир залаа (малгайн оройн чимэг); очир жинс (аюул бүхнийг дарах, сайн бүхнийг бэхлэн чадах билэгдлээр хийсэн Богд хаант Монгол улсын хааны титмийн жинс); Эрдэнийн очир одон (Богд хаант улсын анхны одон). **Очир хонх**(хөндөх хөгжмийн зэвсгийн нэр. Гуулийг зон-дор адил болгоод маш бяцхан цутгаж хонгил-дор хэл талбиж, гараар хөндөн дуугаргахуйг нь очир хонх хэмээмүй. Жич сүмийн өнцөг, суварганд өлгөснийг нь мөн очир хонх хэмээмүй. 21-т)

ОЧИРВААНЬ сам. *vajrapani*; мо.б. *vsirbani*; "гартаа очирт"; Хамаг бурхны арвис эрдмийг нэгэн дор хураасан, шумнасын аймгийг дарагч их хүчтэн, нууц тарнийн бурхан. Монголын Отгон тэнгэр уулыг Очирваанийн сахиустай гэдэг. Бас мөнголчуудын дунд арван хангал гэж алдаршсан догшин сахиусны нэг. Мутартаа очиртой, бисийн өнгө хөх, гурван мэлмийтэй, хөмсөгнөөс нь оч баларсан, гурван орныг номхотгох нарны гэрэл биеэс нь бадарсан, баруун мутартаа таван хорьг дарах таван салаа очир барьсан, зүүн мутартаа цалам барьсан, улаан дэвсгэрт лянхуа дээр оршдоогоор дүрсэлдэг. Богд

Очирваань (Отгонтэнгэр уулыг 1828 онд дархан цаазтай болгож ийн нэрийдэх болжээ).

ОЧИРДАРА сам. vajradhara; мо.б. včirdag-a; "очир баригч"; Бурхны шашны хоёрдугаар дияаны (бясалгалын) бодисадын нэр. Очирдара гэдэг нэрийг зарим Богдос гэгээнтний нэр буюу дүвчингүүдийн цол болгож байжээ.

ОЧИРТ суурин; сам. vajrāsan=; тө. rdo rje gdan; мо.б. včir tu sayuḡin; Дорждан; Бурхан багшийн илт туулсан бурхан болсон газар Гаяа буюу Бодгаяа, бурхны шашинтны итгэлээр энэ газрыг "ертөнцийн хүйс" гэдэг. Анх Сиддхаарт нь МЭӨ 589 оны зуны эхэн сарын 15-нд Няранзана мөрнийг гаталж, баруун эрэгт нь гараад Очирт сууринаа бодь модны дор суун Бурхны хутгийг 36 насандаа олж Будда буюу Бурхан гэгдэх болжээ.

ОЧИРТ: очирт хөлгөн; базарт хөлгөн. Очир мэт бат бөх гэсэн утгатай.

ОЮУ тө. гуу; мо.б. ogyu; огиу; Хөх ногоон өнгийн эрдэс. Шигтгээ, гоёл чимэглэлд хэрэглэх есөн эрдэнийн нэг. Оюу эдлэл муу цусыг цэвэршүүлж, эргэлтийг сайжруулна гэж эмийн сударт гардаг. Төвдийн гюү-гийн өмнө о залгаж үүсгэжээ.

Ө

ӨГӨРЦИЙ ор. отурцы; мо.б. ögüḡcei; Хулуугийн намын гаримал ногоо, илдэг, гонзгой ногоон үр жимстэй. Өргөст хэмх ч гэнэ.

ӨЛӨГ уй. ölüḡ /түр. ölük (öl- 'үхэх'); мо.б. ölüḡ; "үхмэл, сөнөмөл, үхдэл"; 1. өвдөх юмгүй атлаа доройтох өвчин; 2. түүхий эд; *хорш.* эд өлөг; 3. *шилж.* булш бумбанаас гарсан эд агуурс; эд өлгийн зүйл.

ӨӨВӨН хя. wo-peng; мо.б. öbüḡ; Өвсөн овоохой, өвсөн гэр.

ӨӨДӨН хя. wōduàn/wútóng; мо.б. ögedeng; Хилэн мэт нэхээстэй нэг зүйл торгомсог бараа; өөдөн гутал; энэ үг монгол хэлнээ үйтэн (хуар) болж хувирсан буй.

ӨРМӨГ түр. öḡmök; мо.б. öḡmög; Ноосон давхац, цэмбэн дээл; Нэг зүйл бүдүүн бараа.

ӨРӨНГӨ як. üḡüḡ, "цагаан", üḡüḡ köül (цагаан нуур); Монголын баруун хязгаарт орших гол.

ӨХҮЙ хя. kie-kie; манж. gege; мо.б. öküi; Авга эгч, нагац эгч.

ӨШГӨГ: Өшгөгийн нуруу. түр. *üşkök*; "гурван хөл" гэсэн утгатай энэ нуруу Өвөрхангай аймгийн нутагт бий.

П

ПАЛАН хя. *falang*; перс. *farang*; м.б. *falan*; 1. нүүрсхүчлийн натри зэрэгт тугалга цайрын исэ дгийг хольж шатаасан шилэрхэг будаг шиг бодис буюу тунгалаг биш шил, будаг; 2. шүдний гадуурх бүрээс; **пааландах** (юманд палан гүйлгэх); **паалантай** (паалан түрхсэн нь).

ПАВАН тө. *pha wang~pha wang lor bu*; мо.б. *pavang*; паван чулуу, аммонит.

ПАГС тө. *phag sa*; мо.б. *faysa*; "дахайн мах"; сэмж адил өнгөтэй, хундаганы хирийн, галд төлөж идвээ амт гахайн махтай адилдуу жимс.

ПАЙ хя. *fai*; мо.б. *fai*; даалуу.

ПАЙЗ хя. *pai-zī*; мо.б. *pauija*; 1. тусгай үсэгтэй шошго, голдуу мод төмөр зэргээр хийдэг. Гэргэч энэ пайз нь угтаа алт, мөнгө, хүрэл, модон дөрвөн янз байсан; **пайзтан** (жирийн ард иргэдэд алба үүрэг өгч, санд орох орлогоос авах хүн); 2. уралдааны морины пайз.

ПАЙТАН манж. *paitin-i-dā*, мо.б. *paitan*; "жагсаалын дарга", Хиа нарыг захирах дарга, монголд бол хиа нарыг захирах даргын үүрэг гүйцэтгэгч гэсэн утгаар хэрэглэгдэж байв.

ПАНЖАЛ банзал; *панжал улсын Германы хөлгүүн гагцаар хамаг дайсныг дарав гэх (Зуун бил.)*.

ПАНЗ хя. *fān zī*; мо.б. *panja*; Наймаа, дамын худалдаа хийж хожоо олох арилжаа; **панзлах** (панз хийх); **панзчин** (дам наймаа хийгч).

ПАНС хя. (*fāngchou*), *fāngsī*; мо.б. *gangsā*; Нэг зүйл нимгэн торгомсог бараа.

ПАНХАЙ хя. *pang hié* (>манж. *panghai*); мо.б. *pangqai*, далайн хавч (Ков.).

ПАРСИГ сам. *pārasika* (>тө. *par sig*); мо.б. *parsig*, перс. (Ков.).

ПАРЧИН тө. *phar phyin* (=pha rol t phyin pa); мо.б. *parcin* (=pāramita)= бармид.

ПАЯН тө. *phan yon*; мо.б. *paayan*; тус эрдэм, ач тус"; 1. Бурхны шашны холбогдол бүхий шиг туужийг уншиж

шүтэхийн ач тус; Доржжодвын паян; 2. *шилж. хөг, шившиг; паянтай хүн. Дамлуурч явсан паян, алиа наргиан хаа байна.* (Р.Ч)

ПЕНДУАН хя. ping duan; мо.б. pengduan; Аргүй гилгэр өнгийн торго, яндуантай адилавар.

ПИГҮҮЖ ор. бигуди (<фр. bigуди); Үс буржийлгахад зориулсан хуванцар буюу төмөрлөгөөр хийсэн гуурслаг хэрэгсэл. *Эр нөхрийнхөө хажууд пигүүжтэй ... битгий харагдаарай.* (Н.Г).

ПИЙЖҮҮ хя. pi jiou; шар айраг (хятад).

ПИЙПАА сам. bīvam (хя. pi-pa); мо.б. pira; Чавхдаст хөгжмийн зэмсэг, угтаа бийваа хөгжил; нид пид гэсэн дуутай учир нийпаа гэх болсон гэх буюу утсыг нь гадагш татахыг "би", дотогш татахыг "ба" гэж нэрлэснээс биба гэдэг болсон хэмээн тайлбарладаг. Энэ нь үнэмшил муутай тайлбар. Бийвааг үзмүү.

ПИЙЦҮҮ хя. fei sui; мо.б. piçei; Хөөрөг, соруул зэргийг хийх ногоон өнгийн чулуу.

ПИЙЛЭН тө. phi ling (Ю.Р.); мо.б. piling, англи.

ПИЙШИН ор. печь, печка; мо.б. pišing; Шавар, тоосго зэргээр барьсан гэр халаах буюу хоол унд хийх хөндий зуух.

ПИН хя. ping; мо.б. ping; "малын хороо, жүчээ, саравч"; 1. амбаар, юм агуулах, хадгалах жижиг байшин; 2. гэр байшингийн урд байх бяцхан өрөө.

ПИНС хя. ping zi; мо.б. pingse; Тэгнүүр хэмжүүр; пинслэх (пинсээр хэмжих); бинс

ПИНТҮҮ хя. pingtū; мо.б. pintū; "тэгш толгой"; Толгойн үсийг тэгшлэн тайрсан нэг зүйл маяг.

ПИУ хя. piāo; мо.б. piū; Гэрч тэмдэг болгон хэвлэсэн буюу бичсэн зурвас цаас, билет ч гэнэ; *Эдний пиу бичгийг шалгаж үз* (С.Д).

ПИЯЛАА сам. piyaia; мо.б. piyiala; Ариун инжийн мод; ficus religiosa.

ПОВААРИ тө. pho ba ris~pho ba ril; мо.б. povagi, Piper nigrum L; Дулаан орны ургамал, иш туяхан, навч ногоон, үр нь гашуун, халуун амттай, үр нь хоолны дуршил оруулдаг эмийн чанартай. Хар чинжүү, бурш ч гэнэ.

ПОВООР поваари.

ПОВРОН: Поврон уул, тө. pho brang, "Ордон" Хөвсгөл аймгийн Арбулаг сумын нутагт буй уул.

ПОГ тө. phog; мо.б. rog; "цалин, хөлс"; 1. сан жасааны түгээл; пог түгээх; *хорш* зэд пог; 2. хувь түгээл. Сүм хийдээс шавь хуврагт өгөх түгээлийг пог буюу зэд гэнэ, мах, гурил, будаа, эд барааг нь пог, зоос мөнгө өгөхийг зэд гэдэг.

ПОЖУР тө. ро жу га; мо.б. ројуг; аятайхан амттай, цөмнийг ховхлон иддэг нэг зүйлийн жимс.

ПОЛООВ ор. плов; мо.б. polob; Цагаан будаатай хуурга.

ПОЛОГ тө. pho log; мо.б. polog; Хэтэрхий их идсэнээс болж хоол шингэхгүй болох нь; *пологтох* (полог болох); Төвд хэлнээ гэдэс өвдөх гэсэн утгаар хэрэглэгдэнэ.

ПОЛОСА манж. pologi; мо.б. polosa; Том дугариг сагс.

ПОЛУУ хя. pō-luo; мо.б. pooluu; Бургас зэргээр сүлжин хийсэн дугариг хэлбэртэй сав.

ПРАКРИД сам. prakrita; мо.б. pragirda; Эртний энэтхэгийн дөрвөн хэлний нэг, энгийн хэл.

ПУН хя. fēn; мо.б. pun; Хүндийн хэмжээ; лангийн зууны нэг буюу 0.37301 граммтай тэнцэнэ.

ПУУЖИН хя. pao zhang; мо.б. puujing; 1. цаасаар ороосон дарь, баяр найрын үеэр дуугаргах цаасан буу; 2. буудсаны дараа агаарт тод өнгө гарган нисэх тусгай сум.

ПҮН хя. fēn; мо.б. pūn; 1. зоосны нэгж, төгрөгийн зууны нэг; 2. уртын хэмжээ, тохойн зууны нэг; 3. нэг ямхыг арав хуваасны нэг хувь.

ПҮНЗ хя. pengzi (Я.б.), мо.б. pūnje; 1. пин; 2. тугал бяруу хаших дулаан хороо.

ПҮНЛҮҮ хя. fēng lù; мо.б. pūnglüü; Урьд цагт түшмэдэд тусгай журмаар олгож байсан тогтмол сул цалин. Утгаа Манжийн хаан монголын феодалуудыг өөрийн түшиг болгох зорилгоор 1733 онд тусгай зарлиг гарган тэдэнд өгч байх болсон ажээ; *Ийм юм хийж пүнлүү хүртэх ч гэж дээ. (С.У.)*

ПҮНТҮҮЗ хя. pun tiáo zi; мо.б. pūntüüje; "сур будаа".

ПҮНХУАН хя. fēnghuáng; мо.б. pūngquang; гарди шувуу.

ПҮРШ ор. пружина; мо.б. pürši; Уян хатан ган ороомог; пүрштэй (пүрш бүхий).

ПҮРЭВ I тө. phur bu; мо.б. pürbū; "гадас" (сам Brihaspati); 1. Долоо хоногийн дөтгөөр өдөр буюу бархасбадь гариг; 2. Нарны аймгийн нэг ертөнц.

ПҮРЭВ II тө. *phug pa*; мо.б. *pürbii*; Хүрлээр цутгаж хийсэн, очир бариултай гурвалжин шор хутга; Муу ад зэтгэрийг дарах сор залахад сороо гал руу чулуудаад хойноос нь хар хадагтай пүрвээр хий дүрэх байдал үзүүлэх зан үйл гүйцэтгэдэг.

ПҮҮ хя. *fu*; мо.б. *pu*; Зуны аагим халуун цаг; пүү халуун; пүүтэм халуун (пүү гэмээр халуун).

ПҮҮГЭЭ хя. *pū gai*; "дэвсгэр, ор дэр"; Аян жин, аялал зугаалгаар явахад авч явах тусгай сав буюу хайрцагт агуулсан гудас хөнжил зэрэг зүйл.

ПҮҮЗ хя. *bū zi*; мо.б. *püüje*; 1. феодал, ноёдын хүрэмний ар өвөр тал, мөн мөрөн дээр хадаж байсан дүгрэг буюу дөрвөлжин хэлбэртэй ямбаны тэмдэг; 2. торго дурдангийн дээрх төгрөг хээ угалз.

ПҮҮС хя. *pū zi*; мо.б. *püise*; "худалдааны гэр"; 1. орон сууцны үүдэн дээр байгуулсан лангуу буюу багавтар дэлгүүр, мухлаг; 2. хэд хэдэн худалдаа үйлдвэрийн газрыг нэг эзний захиргаанд нэгтгэснийг нь; иүүз ч гэнэ.

ПҮҮСҮҮ хя. *pūsū*; мо.б. *püüsüü*; Хээгүй гилгэр торго.

ПЭЛДЭН тө. *'phel gdung*; мо.б. *peldung*; Нүдэнд хийх дун адил үрэл эм. Сайн ламын цогцосноос гарна гэдэг. Бурхны шүншигт хэрэглэнэ.

ПЭНС хя. *peñ zi*; мо.б. *pengse*, төмпөн, пэнз ч гэдэг.

ПЭНСЭЛДЭЙ манж. *fengsekou*; мо.б. *pengseldei*; Аяга, том биш таваг.

ПЯЛ перс. *piyala*, (>түр. *fila*//манж. *fila*>) мо.б. *bila~pila*; (?<чагат. *piala*, "дугуй хэлбэртэй дэлбэгэр бариулгүй таваг" <евр. *пьялей/пьяла*, "том цар", Шней) Таваг, бяцхан ялбагар таваг.

ПЯНЗ хя. *piān zi*; мо.б. *pinje*; Эгшигт хайрцгийн аялгуу, дуу бичлэгтэй зээрэнцэг дүгрэг.

Р

РААХ сам. *gāhu*; мо.б. *gaqu*; Нэгэн зүйл од. Энэ одны тухай домог бий. Тэнгэрсийн хаан Хормуст рашаан хуваах үедээ тэнгэрийн хөвгүүн Сарыг харуулд гаргажээ. Гэтэл Асурийн эрхт Раах рашаан хүртэхээр тэнд сэм ирсэнийг Сар олж таниад Вишнү тэнгэрт хэлжээ. Вишнү түүнд рашаан хүртээхгүй гэж хүрдээрээ дэлдсэнд Раахын хүзүү тасарсан авч үхсэнгүй. Сарыг

зааж өглөө гэж Раах хилэгнэн чамайг тэргэл болоход чинь барьж иднэ гэжээ. Түүнээс хойш сар тэргэл болоход Раах залгивч биегүй тул хоолойгоор нь гардаг болжээ гэсэн домогтой. Үүнийг нь дорно дахинд сар хиртэх гэж үздэг. Раах барих гэвэл нар сар хиртэхийг хэлнэ.

РАВДАМ тө. *rab bkrams*; мо.б. *rabdam* (Ков.); Тооны нэр, маш дэлгэмэл буюу арван цагчиг; их равдам (тө. *rab bkrams chen po*) - их маш дэлгэмэл буюу зуун цагчиг, зуун тэрбум.

РАВЖАМ равдам; мо.б. *rabjam*.

РАВЖАМБА тө. *rab byams pa*; мо.б. *rabjamba*. "маш хэтэрхий"; 1. Төвдийн Гүмбум хийдийн гүн ухааны дашанд олгож байсан эрдмийн дээд зэрэг; 2. их эрдэмтэн; Чойрын арван гурван шатыг бүрэн дамжиж төгссөн, бурхны шашны гүн ухааны онолын номд нэвтэрхий мэргэжсэн хүнд олгодог эрдмийн зэрэг.

РАВЖУН тө. *rab tu byung ba*; мо.б. *rabjung*; "машид гарсан, сайтар гарсан"; Од гариг, орчлон ертөнцийн тогтныг гаргадаг жарнаар тоолох ёс - цагийн хүрдний номлол (үз. Дүйнхор) Энэтхэгээс төвдөд дэлгэрч, жарны тооллын анхдугаар он болох 1927 оны улаагчин туулай жилийг ийн нэрлэж байснаа сүүлдээ жаран жилийн ерөнхий нэр болжээ. Равжунгаар тоолохдоо улаагчин туулай жилээс эхлэн хар зурхайн үндсэн таван махбод мод, гал, шороо, төмөр, ус эдгээрийн өнгийг илтгэх хөх, улаан, цар, цагаан, хар өнгийг эр эмээр хуваан арван хоёр жилийн дарааллаар тоолсоор улаан барс жил хүртэл жаран жил болгодог. Энэ жаран жил тус бүрдээ онд ондоо нэртэй.

РАВТАМ равдам.

РАДНА сам *ratna*; мо.б. *radna*-а; Эрдэнэ; *радна* (рихийг тэтгэн) *ранза галын хаан-дор мөргөмүү*. (Зуун бил.).

РАДНАСАМБАВ сам. *ratnasambhava*; мо.б. *radnasambaba*; "Эрдэнэс гарахуй"; Язгуурын таван бурхны нэг.

РАКШАС сам. *rakṣas*; мо.б. *ragsas*; Мангас, махчин; Ривээдэд гардгаар бол энэ нь эртний энэдхэгийн нэг үндэстний нэр аж. Хожим нь харгис түрэмгийгээр муу хойхорын нэр болж мангас гэсэн утгад шилжжээ. Эр ракшасыг хар бие, улаан үс, ногоон нүдтэй, эмийг нь сайхан зүстэйгээр дүрсэлсэн байдаг. Их төлөв хүн амьтанд хор хүргэж, тэднийг иддэг, ой шугуйд байдаг шуламс гэж энэтхэгчүүд үздэг; *Гэсэр богд ракшасын оронд гэрээ мартсаар сууж эс ирэв* (Гэс.).

РАМ арам.

РАНЗА сам. gāja; мо.б. ranja; Хаан, богдос; *ранза галын хаанд мөргөмүү (Зуун бил.)*.

РАСИВАР расияар; мо.б. rasivar; *үснир нь расивар мэт харавтар (МГО)*.

РАСИЯАР сам. gasiyar; мо.б. gasiyar; Мягман чулуу. Зарим судлаачид манж үг гэсэн нь ташаарал болно. Монгол бичигт расивар гэж бас тэмдэглэдэг нь монгол бичигт йа-г ва-гаар солин бичсэнээс болжээ.

РАХУ раах мо.б. raqu; *Дэлхийн харанхуйг гийгүүлэхэд нь раху эс учирвал сайн сан аа (МУЗД I)*.

РАШААН сам. gasāyana; мо.б. gasiyan; "шулмын шим", шулам хүнийг хорлон өвчлүүлдэг гэх ба шим шүүс нь хорт могойн шүүс эмд ордогтой адил ач тустай гэдэг. 1. Тарнийн зэргээр адислан үүсгэсэн амсах буюу угааваас бузар түйтгэр арилгаж, цаглашгүй энх амгаланг үүсгэх ариун ус; рашаагнах (шашны ёсоор рашаанаар шүршиж ариутгах); рашааны хур (амтаг хур); ...эдүтээ амьтныг гэтэлгэхүйн тулд үхэлгүй рашааныг эрэн одмуй (12 зох.); 2. өвчин эмгэгт тустай эрдэст ус; халуун рашаан; 3. цэцэг өвчний цээрлэсэн нэр; улаан рашаан, цагаан рашаан; рашаантах (бодоо өвчнөөр өвчлөх, цээрлэсэн нэр); 4. мал идснээс хордож өвчлөх хар буурцагтай дотор нь өт байдаг гэх нэг зүйл хорт өвсний цээр нэр. Энэ өвс хур бороо ихтэй жил ургахгүй, бас газар болгон гарахгүй. рашаантах (энэ өвсийг идснээс хордож өвчлөх, адууд тусахдаа нүд нь солиршин, хараа төлрөн хуруугаа хүргэхэд ч мэдрэхгүй болж, дороосоо бусгах, тагалдах зэрэг шинж тэмдэг илэрнэ гэж хуучуул ярилцдаг. Өвчилсэн боловч өвс идэж, ус уух ба рашаан өвс идсэн газар луугаа гүйдэг гэнэ); рашааны барилдлагат өдөр (зурхайн ёсоор насны хүч арвижуулах, рашаан эм найруулах, угсал, усан засал үйлдэх, бэр авах, худ ураг төрөл садан бололцох, худалдаа арилжаа үүсгэх зэрэг үйлст сайн өдөр гэдэг); рашаант хумх (эрхин бодисадвын соёрхлоор бүтсэн адист рашааныг агуулагч бурхны хумх).

РАХУЛИ сам. gāhula; мо.б. rahuli; Раах нь гаригийн нэр. Шагимунийн хөвгүүн бөгөөд арван найман ахуй шүтээний нэгийн нэр. Рахули эхийн хэвлийд зургаан жил болоод мэндлэхэд яг сар хиртсэн цаг тохиолдсон тул Рахули гэж нэрийдсэн аж.

РИВАДИ сам. revatī; мо.б. rivadi; Сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Монголоор үр таслагч одон. Одоо Дэлгэрүүлэгч од гэж нэрлэдэг.

РИД сам. riddhi; мо.б. rid; шашны шавь нарын бүтээл бясалгалыг дамжин байгалиас хэтэрсэн чадал хүчийг олж, юуг ч бүтээж чадах, ялан дийлж чадах чадвар; 1. ид; шашны ёсны шид, хувилгаан; авьяас; *хорш. рид шид; эрт цагт огторгуйгаар явагч рид хувилгаант нэгэн эм буй ажлуу (Раш.дус.);* 2. гайхамшиг; рид үзүүлэх (гайхамшгийг бүтээх).

РИЙМЭД тө. re ma ti; мо.б. remed; Бурхны шашны ёсонд муу зүгийг ивээн тэтгэгч охин тэнгэр; *Хүн, тэнгэр, риймэд гурвын эзэнтэй (ЗУАЗ).*

РИНБҮҮЧИ тө. rin po che; мо.б. rinbuçi; "их эрдэнэ"; 1. Төвдийн Дашлхүмбэ хийгээд Лхас хийдийн тодорсон хувилгаан нарт олгож байсан цол; 2. Бурхны шашинтны тодорсон эрдэмт хувилгаан.

РИНСЭЛ тө. ring bsrel; мо.б. rinsil; "өнид хадгалах"; шарил; *Мөн бурхан багшийн ринсэл тэргүүтэн ч бий аж. (АЭ).*

РИНЧИНЖҮГНЭЙ тө. rin chen 'byung gnas, "эрдэнэс гарахуй орон"; Эртний энэтхэг домгийн ёсоор далайгаас эрдэнэ гардаг гэдэг тул ийн нэрлэжээ. Энэ нуур Хөвсгөл аймагт байдаг.

РИНЧИНЛХҮМБЭ тө. rin chen lhun po; мо.б. rinčinlhümbü, "эрдэнийн сүмэр уул, эрдэнэ сүндэрлэсэн уул"; Хөвсгөл аймгийн Ринчинлхүмбэ сумын нутагт байдаг үзэсгэлэнт уул.

РИШИ сам. rsi (rishi); мо.б. riši; арши.

РОРОМА сам. roguma; мо.б. rogum-a; Тоглогор биетэй, хүзүүндээ уут шиг хоёр хөх ургасан, нүд гэрэлтэй, эвэр уртлаг, сүүл ба үс нь хоньтой адил гөрөөс.

РИЛБҮ тө. ril bu; мо.б. rilbu; үрэл; рашааны рилбү; ...зүсэр хур орж, маанийн рилбү ч өөрөө...дэлгэрэн түгж гайхамшиг болов. (Рав.нам); рилү ч гэж бичдэг.

РОГИНИ сам. rohinī; мо.б. roginī; Сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Монголоор баян хүнийг үгүйрүүлэгч одон буюу Чөлөөт эх одон гэнэ. Сүүлийн үед Ровагини гэж бичдэг нь буруу болно.

РОЛГОН: Ролгон хайрхан, тө. rol gan, мо.б. rolgan, "бүрэн цэнгэл", Өвөрхангай аймгийн Есөн зүйл уулын нэр. Сангийн сударт нь гардаг.

РҮРҮ тө. ru ru (<сам.); мо.б. ruru; буга; элт гөрөөс (Ков.).

РҮҮЖИН тө. *rus pa'i gyaan*; мо.б. *güjün*; "ясан чимэг"; шидтэн догшдын хувцсанд зүүж унжуулдаг хүний буюу зааны ясаар хийсэн хохимой толгой чимэглэл; зургаан рүүжин (толгой, чих, хацар, бугалга, бугуй, хөл зэрэгт зүүх чимэглэл); зааны ясан рүүжинтэй дээл.

С

СА: шороон са тамга; тө. *sa*; мо.б. *sa*; Төвд бичгийн үсгийн хэлбэртэй малын тамга,

САА тө. *gza'*; мо.б. *sa*; Домогт гардаг саа бол есөн толгойтой, бүх бие нь шүдээр дүүрсэн, ам нь гэдсэндээ байдаг гэнэ. Хүнд унадаг, татдаг өвчин тусгаж хорлодог гэдэг. Үүнийг есөн гарагийн нэг раах ч гэнэ. Ямар нэг эрхтнийг ердийн ажиллагаагүй болгох мэдрэлийн өвчин, саа дайрах (саа өвчин тохиох); *саа гаригийн хорлолууд амарлисан сайхан өлзий учрал бүрдсэн саваагүй хэдэн үгсийг айлтгая (Гэл.)*

СААДАГ перс. *sāxtak* "арьсан гутал" (>иран. *saktak*), мо.б. *sayadaγ*, нумны сумыг зүүж дүрэх ширэн савыг хэлнэ.

СААРИЙ хинд. *sāgi*; Энэтхэг эмэгтэйн, биеэ ороож нэг захыг мөрөн дээгүүрээ давуулж өмсөх хувцас, урт нь 5-7 м.

СААРНААТ сам. *sāranātha*; Варанасын балгаснаас умар зүг долоон бээрийн цаана орших бурхан шашинтны алдарт мөргөлийн газар, Очирт суурин ч гэдэг. Энд Бурхан багш анх дөрвөн үнэний номлолоо айлдаж олон шавьтай болсон гэдэг. Энэ газар нь монгол сударт Гөрөөст ой нэртэй дайралддаг. Бодисадваа нарын нэгэн домогт Бодисадваа нь урьд төрөлдөө Гөрөөст ойд гөрөөсний хаан байсан ба өөрийн амийг өргөл болгож нэгэн хээлтэй гөрөөсний амийг аварсан тухай гардаг. Иймээс энэ ойг саар буюу сааранг (гөрөөс) + наатх (эзэн) = Саарнаат гэж нэрлэх болсон домогтой. МЭ-ий IY зууны үед Саарнаатхад дөрвөн том суварга, таван бухар хийд байжээ. YI зууны үед Хүннү нар, XI зууны үед Махмуд Газнавий, 1194 онд цэргийн жанжин Күгүб Үддийн (нар) тус тус довтолж үнсэн товрог болгожээ.

СААРЬ тө. *sag gi* (<перс. *sagri*); мо.б. *sayagi*; морины зооны арьс.

САВ I сам. *sava (loka)*; мо.б. *saba* (ертөнц); "бүх ертөнц"; Амьгүй бодисын ертөнц, гадаад ертөнцийг хэлнэ. Самгарди

хэлний сав гэдэг үгийг хэвээр авч лөөг (lo-a) гэсэн үгийг ертөнц гэж орчуулан хэрэглэжээ.

САВ II перс. sabu; мо.б. saba; Том шавар домбо, ваар.

САВ III: сав үсэг; тө. gzab yig; мо.б. sab üsüg; "цэвэр үсэг"; Төвдийн таталган биш бичиг.

САВДАГ тө. sa bdaḡ; мо.б. sabday; "газрын эзэн": 1. газар орны эзэн; газрын савдаг, лус савдагтай газар; Дарханхаан уулын савдаг; *Манай нутгийн савдаг болох хоёр улнас бий (МАЗДБ)*; 2. шилж. саваагүй зантай, "цэв юманд оролцох зантай; савдаг элээ (саваагүй); савдаглах (саваагүй заагаргах); савдах (савдаг зан гаргах).

САВАН фр. savon; мо.б. sabung; Юм угаахад зориулсан өөх тос, шүлтээр хийсэн усанд уусдаг хатуу буюу нялцтай зүйл; савандах (саван түрхэх, савангаар угаах).

САВРАЙ тө. sa 'bras; мо.б. sabarai; Гол иш нь дунд зэрэг өндөр, навч арцны төстэй модонд ургах хөнигэн хорголын дайтай, орог хөх өнгийн хатуу исгэлэн амслаг жимс, түүний үр эмийн найрлагад орно. Чийрэг үр ч гэдэг.

САВСАГ савдаг гэсэн үгээс авианы сэлгэцээр үүссэн үг. Юм юманд хүрэлцэх оролцох зантай буюу хээнцэр завхай гэсэн утгатай.

САВХИ ор. сапоги, мо.б. sabki, "гугал"; Монгол хэлнээс энэ ямаа зэрэг амьтны боловсруулсан арьс гэсэн утгатай.

САГ түр. sak; мо.б. saḡ; сэрэмж, болгоомж; *Би сэрэмс сагтай байсныг ч мэдсэнгүй (Ц.Ц.)*.

САГА сам. vaisākha (>тө. sa ga); мо.б. saḡ-a; 1. сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг; 2. нэг зүйл ад.

САГС манж. saksu; мо.б. saḡsu; сүлжмэл хайрцаг, сав.

САД араб. sad; уй. sāṭ; тө. sad; мо.б. sad; цаг; алтан сад.

САДАГНАГВА тө. za dag naḡ ro; мо.б. saduḡ naḡbo, *Lophanthus chinensis*; 30-35 см өндөр, бат бэх мөчирлөг иштэй олон наст өвслөг ургамал. Навч зууван хэлбэртэй, цэцэг хөх өнгөтэй. Ардын эмнэлэгт хэрэглэнэ.

САДАН сам. sādhū/sadhu/sadu; мо.б. sadun, sadu; Ойрын төрөл, төрөл төрөгсөд, анд нөхөр, амраг хань, сад ч гэнэ.

САДВА сам. sattva. мо.б. sadu-a (тө. sems can), "сэтгэлтэн, хамаг амьтан"; Бодисадва гэдэг үгийн өнцөг. Бурхны шашны ёсоор Бурхан бодисадвын энэрэх этгээд нь "хамаг амьтан буюу садва" юм. Энэ нь амьтай бүхнийг багтаана.

САДВИС шадвис.

САДГА түр. sadaka; мо.б. sadaγ-a; 1. сийлмэл буюу баримал хүний дүрс. Гол төлөв бөө нэрийн онгод ороход хэрэглэх цаасан хүний дүрс, сахиулс залах, ад чөтгөрийг тонилгох, өвчин эмгэг засах зэрэгт хэрэглэж байв; 2. үхэгсдийг оршуулахад эд юм, мал зэргийг дагалдуулж оршуулах ёс.

САЖА тө. sa-skya; "цайвар шороот" - төвдийн Үй Зан орны Бомбори уулын цагаан шороот газрын нэр, эндээс урьд ц. т олон шидарт номын мэргэд төрсөн; Монголын Юань гүрний үед ноёрхож байсан төвдийн бурханы шашны нэгэн урсгал. Сажа банд ц Гунгаажалцан, Сажа лам.

САЖАБАА тө. sa skya ra; мо.б. saǰaba; "цагаан шороот"; Шарын шашны нэг салбар, Сажа нутгаас үүссэн анх Гончигжалбо гэгч язгуур угсаат хүн 1071 онд Сажа сүмийг байгуулсан тул энэ салбарын нэр үүсчээ. Сажабаа салбарын гол сургаал нь судар тарнийг уялдуулан, төв үзлээр тарнийн хөлгөний үндсэн утгын тайлбар болгож, тэрчлэн судрын хөлгөний бодисадваагийн таван мөр, тарнийн хөлгөний дөрвөн аймгийг барилдуулан бясалгадагт оршино XIII зууны үеийн монгол хаад эл салбартай нягт харилцаатай байсан.

САЖИН ор. сажень; мо.б. saǰing; Хуучин оросын хэмжүүр, 2,13 метртэй тэнцүү. *Хэвлэлийн хорооны хашаанд хураалттай байгаа мод куб сажин нэг бүрийг долоон төгрөгөөр хөрөөдөж...*(А.Д)

САЗ хя. shāi zi; мо.б. sa ǰa; Юм үрэх цэвэрлэхэд зориулан шүүр гарган хийсэн хавтгай төмөр; шигшүүр, элхэг.

САЙВАН хя. cāi feng; мо.б. sayibung; Хувнас хунар үйлдвэрлэх оёдолчин, үйл хийгч.

САКУРА: яп. sakura, мо.б. sakura; Японы үндсэний бахархал болсон цэцэг. *Сарны дор цэцэглэсэн Сакурай цэцгийн мартагчүй*(Н.Г).

САЛ сам. sāla (тө. sa la); мо.б. sala; vatica robusta; Энэтхэгт ургадаг нэг зүйл мөнх ногоон тураг мод. Нарийн агар модны адил навчтай, цагаавтархан дурстай нэгэн зүйл мод. Шувуу суудаггүй, хорхой төрдөггүй, маш ариун мод гэдэг; *Сал модтой салбар шувуу өндөглөв гэж* (ААЗ).

САЛМААНДАР манж. salmandara; мо.б. salmandar; Хөл богино, үс шар хар бидэртэй, бие урт, чийглэг газарт төрдөг амьтан.

САЛУУ сам. sālu; мо.б. salu; салуу тутарга; Домгийн ёсоор салуу тутарга маш амттай, нэгэнт ургасныг эрт хадваас үдэш нь ургаж, үдэш хадваас өглөө нь ургах, үүнийг идсэн цагаас хүн шээж баах болж, эр эм бэлгэ эрхтэн ургасан гэнэ. Бурхны шашны номд гардгаар хүн төрөлхтөнчй анхны тариа идээ.

САМ I тө. 'tshams; мо.б. sam (Ков.); "завсар"; чөлөө учрал, даяан; самд суух (бясалгалд дасгалжих).

САМ II хя. hia mi; мо.б. sam (qoŋqai); Далайн жижгэвтэр хавч, сам хорхой.

САМАТА сам. samata; мо.б. samada (Ков.), Тэгш чанар, адил тэнцүү, ижил.

САМАНДБАДРАА сам. samantabhadra; мо.б. samandabadir-a, "бүхнээ сайн, хотолд сайн"; 1. бурхны шашны анхдугаар дияан, бясалгалын нэр. Хамаг сайн үйлийн хувилгаан бодисадва. Лянхуа цэцгэн ширээн дээр заларч, баруун мутартаа бумба, зүүн мутартаа лянхуагийн шилбэ барьсан дүрстэй; 2. нэг зүйл үгийн сүлжээний хүрд. Дөрвөлжин хүснэгтэд байрлуулсан үсгийг уг дөрвөлжингийн дөрвөн өнцгөөс хойш урагш, дээш доош, нар зөв, нар буруу, ташуу жишүүгээр уншихад адил дуудлага бүхий шүлэг болж уншигдах нэг зүйл үгийн сүлжээ. Самандбадраагийн хүрд гэдэг.

САМБАА сам. sambhaga; мо.б. sambag-a; 1. сэхээ завдал, чөлөө зав, завшаан; самбаагүй (сэхээ завдаагүй); самбаачлах (а. бусдын эзгүйд нь юмыг эдлэх; б. чөлөө зав гарган хийх); 2. хүч чадал, бие ба ёс суртахууны чанд байдал; биеийн самбаа (биеийн хүч); бусдын самбааг мэдэх (хүний санааг мэдэх); сэтгэлийн самбаа (сэтгэлийн хүч); самбагаа ч гэнэ.

САМБАЛХҮНДЭВ тө. bsams pa lhun grub, мо.б. sambalhöndüb, "санасан бүхэн өөсөөн бүтэхүй", Улаанбаатар хотын баруун хойт этгээдэд орших уул. Энгэрт нь хүн оршуулж байснаас ийм нэртэй болжээ.

САМБАНДХА сам. sambandha; мо.б. sambandha (Ков.); барилдлага; хэлхээ холбоо, уялдаа, бясалгал.

САМБАР сам. sambhara (тө. sa 'bris); мо.б. sambag-a; "юм бичих бяцхан самбар, хоёр самбартай тэмдэглэлийн дэвтэр" (Влад); юм бичиж зурах хавтгай зүйл; чулуун самбар; самбар хаалга (нимгэн банзан хаалга), хүндэг самбар (сайшаал, муушаал зэргийг тэмдэглэхэд зориулсан хэрэгсэл).

САМГАРДИ сам. samskṛta; мо.б. samyardi; "сайтар найруулсан хэл"; **МЭ-ний** ҮІ зууны үеэс хэрэглэсээр ирсэн эртний энэтхэгийн хэл. Сонгодог самгарди, вээдийн самгарди, их туульсийн самгарди, буддийн самгарди гэхчлэнгээр хөгжлийн үе шатаар ялгаатай. Хуучин сударт самгарди нь гучин гурван тэнгэрийн хэл гэж гардаг. Монголчууд энэтхэг хэл, тэнгэрийн хэл, сайтар найруулсан хэл, самсгрида гэхчлэнгээр нэрлэж ирсэн; **самгардич** (самгарди хэл утга зохиолын мэргэжилтэн).

САМДИ сам. samādhi; мо.б. samadi; Нэгэн үзүүрт сэтгэл; дуу чимээ гаргалгүй наманчлан бясалгах шашны зан үйл, даяан ч гэнэ; **самди даяан** (наманчлан бясалгах, гажууг огоорох).

САМДОГ тө. za ma tog; мо.б. samduy; Тагтай авдар сав; **хорш.** хайрцаг самдог; Цахар аялгуунд авс гэсэн утгатай; монголоор охь хайрцаг ч гэдэг.

САМПИН хя. suanpan; мо.б. sompin/sampin; Эрхин тоолууртай тоо бодох тусгай хэрэгсэл; бодох мохлаг; **сампиндах** (сампингаар тоо бодох); **сампин гэр** (хажуугийн өрөө буюу хоёр жигүүрийн өрөө).

САМУДРА сам. samudra; мо.б. samudr-a; "далай, тэнгис"; Давст нуур (Ков).

САМУУРАЙ яп. samūrai, мо.б. samurai; 1. японы феодалын нийгмийн үеийн язгууртан феодалууд; явцуу утгаараа цэрэг-феодалын жижиг тайж язгууртан; 2. шилж. японы дайнчид.

САН I хя. sāng; мо.б. sang; 1. **хууч.** хутагт нарын хувийн аж ахуй; **арвин сан** (дотоод сан, хутагтын бурхан тахил, нандин эд агуурс мандал, даншиг, өргөл барьц авах, түүнийг хадгалах, зарцуулах ажил эрхэлнэ); **бадрах сан** (гадаад сан, мал сүрэг адуулах, гэгээний орд өргөө барих, хурал номын зардал нийлүүлэх зэрэг ажлыг хариуцна); 2. улсын мэдэл, өмчид холбогдох зүйл; **сангийн яам** (улсын мөнгөн хөрөнгө, түүний эргэлт, төсөв зээллэг зэргийг хариуцах яам); **хорш.** сан хүү; 3. ховор чухаг зүйл хуримтлуулсан газар; **сан хөмрөг**; 4. **шилж.** их үнэтэй, маш алдартай зүйл; хүү-г үз.

САН II тө. bsangs; мо.б. sang; "ариутгал"; 1. асааж унгасгах шашны ёсны ариутгал; *Алтан дэлхийг сан тавьж номхотгов (Гэс)*. 2. аливаа нэг тахилгат уулс, усыг тахиx үест унших ном, сангийн судар ч гэнэ.

САНВААР сам. samvāra; мо.б. sanvar; Муугаас зайлах сахилга гэсэн утгатай. Шашны ёсны сахилын үүрэг; *Санваар сахисан*

лам хүн эхнэр авах ёсгүйг чи мэднэ (С.У.); гурван санваар (ердийн төрөлхтөний санваар, нууц тарнийн санваар, бодисадва нарын санваар болно); санваартан (шашны ёсны сахилтан). санваар авах (шашны ёс жаягийг санаатай буюу санамсаргүй зөрчихийг нь)

САНГА сам. saṃggha; мо.б. sangga; Буяныг туршигч.

САНГАС(ВАА) тө. sngas pa; мо.б. sangyasba; төвд үгийг нь үсэгчлэн буулгасан дуудлага болно; 1. тарнич, тарнийн ёсыг бясалгагч нар нь үсээ авахуулдаггүй байжээ; Сангасваа нь аливаа үйлийг урьдчилан хэлж, гай барцдыг зайлуулах үүрэгтэй. Ийм увдисыг дөрвөн махаранзаас авсан гэдэг. Бөөгийн адил хувцаслаж, хэнгэрэг дэлдэж чойжин буудаг. 2. авар, сангас лам (сагсар сэгсгэр урт үстэй); *сангасваагийн гарч мэс гялхийв. (С.Э.); 3.сэгсгэр үс; хачин бараан хувцас өмсөөд нүүр рүүгээ хар хялгасан сангасваа унжуулжээ. (Л.Т.).*

САНГРАМ сам. saṃgrāma; мо.б. sangram Бурхны үед энэтхэгийн нэг том худалдаачин ялагч хэмээх ойн хүрээлэнг худалдан авч бурхны суух ариун орон болгон эргэсэн ордон. Төвдөөр гүнгэрсаа гэнэ. Санграм нь "бурхны орын суух ордон" гэсэн утгатай.

САНДАН тө. zangs dung; мо.б. sangdung, Том зэс бүрээ; *аварга бүдүүн сандангууд арын мөрт хүнгэнэж байна (Ган).*

САНДУЙ тө. gsang 'dus; мо.б. sangdui; (сам. sṅi guhya samadha); "нууцын хураангуй"; Ганжуурын "Жд"-ийн аймагт багтах 7 бүлэг бүхий (дандрын) эмхтгэл; сандуйн жүд ("нууц хураангуйн үндэс" - Бурхан багшийн сургаал. Энэ ном байсан газар хүн байтугай нохой ч бурхны хутаг олно гэж монголчууд хэлэлцдэг. Талийгаачийн хойт төрөлд зориулан утшлаг ном).

САНДУУ I хя. shāndāo; мо.б. sanduu; Хадуур мэт бөгөөд их, өвс хадах урт иштэй нэг зүйл багаж.

САНДУУ II сам. saṃtūna; мо.б. sangduu; Диваажингийн таван модны нэг.

САНЖАА тө. sangs gya; мо.б. sangjai; "сэрж дэлгэрсэн"; Бурхан багш буддаг төвдөөр нэрлэсэн нэр. "сан" нь мунхгийн нойроос сэрсэн, жай нь мэдлэг ухаан нь нийтэд дэлгэрсэн гэсэн утгатай.

САНКЪЯ сам. saṃkhyā; мо.б. sanggi-a; "тоотон"; 1. МЭ-ний I зууны үеийн энэтхэгийн мэргэн арши капила-гийн үндэслэсэн гүн ухааны нэг систем. Үүнд ахуй ухамсар хоёр харилцан

дудуйдаж хамаг юм үүсэхийн үндэс болно, үүссэн юмс 25 зүйлээс бүрэлдэнэ гэж үзлэг байжээ. Асанги гэдэг үгийн -санги боловч монгол хэлнээ энэ хэлбэрээр тэмдэглэгдсэнгүй; 2. хүний амин сүнс ба сэтгэцийн тухай зөн совингийн мэдлэгийн үзэл санаа үндэс нь болсон "Махабхаарад" туульсад гардаг үзэл баримтлалын нэг, йогийн сургаалын нэмэлт тайлбар.

САНЛАМ тө. gsang bla ma; мо.б. sanglam-a; "нууцын лам"; Төвд, монгол бурхны шашны сүм хийдийн тарни судлах дацангийн даа лам.

САНЛИН тө. zangs gling; мо.б. sangling; зэс бүрээ.

САНСАР I сам. saṃsāra; мо.б. sansar; "орчин эргэлдэхүй"; 1. бурхан шашны номд гардгаар хамаг амьтны үхэж төрөх зовлон нь эх төгсгөлгүй, үхээд төрж, төрөөд үхэж энэ мэтээр ээлжлэн гэргэний дугуй (хүрд) мэт орчин эргэлдэж, тэр зовлон нь үлэшгүй их далай мэт ажээ. Орчин эргэлдэхийн утгаар нь монголоор "орчлон" гэнэ. сансрын далай (зургаан зүйл хамаг амьтны үхэх төрөхийн зовлон, тэр зургаан зүйл амьтан нь там, бирд, адгуус, асури, хүн, тэнгэр нар болно. Эдний үхэх төрөх нь төрөл арилжин ээлжлэн явагддаг гэж үздэгийн учир сансрын далай буюу сансрын хүрд гэнэ. Хожуу үед сансрын далай нь тоост ертөнц, сансрын хүрд нь шашны ёсны нэг зүйл зургийг нэрлэх болжээ); сансрын үзэгдэл (ертөнцийн аливаа үзэгдэл); *зүйл зүйлийн сансрын үзэгдэл зүүд илбийн мөн чанартай (Ч.А.); 2. манай дэлхий дээрх хүнхэр бөмбөлөг, орон зай; Гүүн зэвхэн дээр хөлд орсон Монголын иргэн сансарчт нислээ (Б.Я.).*

САНСАР II тө. seng gser; мо.б. sansar; "шар арслан"; Дорноговь аймгийн Чойр хотоос холгүй орших уулын нэр, Оцол сансар ч гэдэг. Угтаа сэнсэр гэсэн нэртэй байсан нь Оцолсансар гэж нийлүүлж дуудсанаас хувирч өөрчлөгджээ. Газрын шинжийн сударт энэ уулыг "хэвтэж байгаа шар арслангийн хэлбэртэй" гэж тэмдэглэснээс үзэхүл энэ нь Сэнсэр гэсэн нэртэй байсан аж. Энэ ууланд зориулсан "Сэнсэр хэмээх уулнаа орших газрын эзэнд сан тахил өргөх ёс эрдэнийн эрих хэмээгч" нэртэй сангийн судар бий.

САНСКРИД сам. saṃskṛta; мо.б. samskrida; Монголчууд энэдхэг бичлэгийг дагууласхийн галиглаж бичдэг, дуудахдаа санскрид гэдэг байв. Самс - гэдгийн с-ийг орхин дууддаг ёс байснаас самгрида самгарди болсон буй. Иймд санскрид,

самгарди хоёулыг тэгшээр хэрэглэж иржээ. Самгардийн тайлбарыг үзмүү.

САНТ тө. bsans + мо. tu; мо.б. sāngtu, Монголын газар усны нэрийн санд ийм нэртэй газрууд олон байдаг. Ийм нэртэй газруудад гол төлөв бөхчүүд сан тавиулж иржээ. Дөрвөн хөлтэй юм шиг газрууд байдаг учир ийм газрыг тахиж сан тавьснаар бөхчүүд унадаггүй гэж үздэг байна.

САНХАМ тө. bzang ham; мо.б. sangqam; "сайн хүчит"; Дагшин орны хүж, агар, зандангийн үнэртэй төстэй анхилам үнэрт ургамал. Архангайн Хоргын Чандмань толгойд ургадаг, халуун орны шувуудын сангасаар үр үндэс нь дамжин ирж нутагшин ургасан гэж нутгийн өггөс хуучилдаг.

САНЧИР сам. śanāiṣara; мо.б. sanīcir; "алгуурхнаа хөвөгч"; Бямба, шороон гариг, үзэсгэлэнт од ч гэнэ.

САРАСВАТИ сам. svarasvati; мо.б. sarasvadi; "эгшигт охин тэнгэр"; Дуун ухаан, яруу найргийг ивээн тэтгэгч бурхан.

САРИГ түр. sarig; мо.б. sarig; 1. Шар, цайвар шарга; **Сариг хайрхан**("шар хайрхан", Дундговь Мандалговь хотоос баруун хойш 30 км зайтай оршино), *сариг цагаан ингэний яриг цагаан ботго*; 2. сарьдаг.

САРИГА сам. sārīkā; мо.б. sariga; Энэтхэг шаазгай; ...*сарига, тогос тэргүүтэн элдэв шувууд дэвсрэн...*(12 зох.).

САРМАЙ 1. зарам; мо.б. sarmai; сармай дээл; 2. *шилж.* үс муутай, халцгай, шалчгар.

САРТА сам. sārtha; мо.б. sarṭa; арилжаа, худалдаа, худалдаачин.

САРТАВААХЬ сам. sārthavāha; мо.б. sartavaki; "худалдаачныг хөөгч ноён, удируулсан ноён"; 1. далайн жуулчны тэргүүлэгч; далайн гүнээс шүр сувд эрэх худалдаачны хөлгийн ахлагч; 2. *шилж.* зам заагч, удирдагч; удирдан жолоодогч; төрд сургах улсын их жолоодогч. Сартваахь Ленин; 3. *шилж.* билгүүн ухаанд газарчлах номч мэргэн багш; номч багш; их номч; *Монгол бичиг соёлын сартаваахь ...Ринчений мэндэлсний...ойг тэмдэглэнэ. (Сон).*

САРТАГТАЙ сартуул; сартуул эрэгтэй, Сартагтай баатар, Сартагтайн суваг.

САРТАГЧИН сартуул; *Тогтога бэх сартагчин хонины сүүл зувчиж явж...* (МНТ).

САРТУУЛ түр. sartaул; мо.б. sartayул; Анх Чингэсийн чулууны бичигт тэмдэглэгдсэн энэ үг *sarta* (эртний дунд азийн суурин иргэд) + *aul* (айл, тосгон) гэсэн бүтэц утгатай болно. Зарим судлаачид Сарт(ай) + уул гэсэн үг гэж тайлсан ч бий. Уугуул утга нь торгон замын өрнө зүгийн худалдаачин болно. Эртний түрэгчүүд дунд Азийн суурин иргэдийг *sart* гэж хэлснээс үүссэн үг гэдэг. Энэ нь эртний энэдхэгийн *сартаваахь* гэдэг үгийн *сарта*-тай холбосон хэрэг юм. Хожуу үед түрэгчүүд худалдаачин гэсэн утгаар хэрэглэж иржээ. Монголчууд Төв Азийн иран хэлтнийг хэлж байснаа хотон, уйгар, тангад зэргийг нийтэд нь нэрлэх болж улмаар Дунд Азийн иргэд, худалдаачныг нэрийдэх болсон буй.

САРХАД түр. sarkut; мо.б. sarqud//sarkit; 1. архины хүндэтгэл нэр; *Сархад адил согтоох энхрийллийг би хүсэж байна*(Р.Ч). 2. тахилын үлдсэн идээ.

САРЬДАГ түр. ← saritay; ← мо.б. sariday; ← sari (нүцгэн) +*ay*(уул)="нүцгэн уул"; Мөнх цасан хучлагатай нүцгэн оройт уул; Уулын хөвчийн өндөр оргил.

САТИН ор. сатин; мо.б. satin; Нэгэн зүйл бөс бараа.

САХИЛИГ мо.б. sakiliy; Шаакья овгийн гишүүн. Монгол хэлнээ уйгар хэлбэрээр орж иржээ.

САЧИЙ хя. sé qi; мо.б. saçii; "чанар"; Монгол ярианы хэлнээ чадал, чансаа зэрэг утгаар хэрэглэгдэнэ; *Хорсол тайлж, чадлаа үзэлцэх сачийгүй* (З.Б.).

САЯ тө. sa ya; мо.б. say-a; мянган мянга, арван бум.

СВАСТИКА сам. svastika; мо.б. svastika; Агийн ёсны загалмайн 卐 тэмдгийн нэр. Үүнийг эрдэмтэд Пали хэлний (su)+ ए-च asti)=svasti гэсэн хоёр үеийн нийлэмжээс үүссэн билэгдлийн тэмдэг гэж үздэг. su нь "сайн", "asti" нь "энэ бол" гэсэн утгатай. Хожуу үед svastika нь нар болон нарны тахилгатай холбогдон ⊕ (ийм) хэлбэрээс үүссэн гэж үзэх болжээ. Хүн байгаль хоёрын шүтэлцээний өлзий хутгийн сайн билэг тэмдэг гэдэг. Бас Вишнү тэнгэрийн дөрвөн мутрын илэрхийлэл ч гэнэ. Свастикын огтлолцлын цэг нь үүсэл туурвилыг билэгдсэн гэхийн хамтад Брахма, Вишнү, Махеш, Ганеш тэнгэрийн нийлэг дүр гэж тайлбарладаг. Вээдийн тайлбараар бол свастика нь ертөнцийн дөрвөн зүг болон тэдгээрийг төлөөлсөн Агни (гал), Индра (аянга), Варуна (хур), Соом (сар) дөрвөн тэнгэрийн билэгдэл гэдэг. Ашока хааны үеийн тайлбарт үзвээс энэ нь

үсгийн хэлбэр + байсан, тэр нь Брахма гэсэн утгатай ажээ. Хожим нь $\overline{\text{ᠰᠢ}}$ + хэлбэр нь $\overline{\text{ᠰᠢ}}$ болж үүнээс $\overline{\text{ᠰᠢ}}$ болж, "сайн сайхан" гэсэн утгатай болсон гэнэ. Бурхны шашинтнууд нар бол Сүмбэр уулыг (нар зөв) тойрон эргэлддэг гэсэн үзэлтэй холбон тайлбарладаг. Хас гэдэг үгийн тайлбарт үз.

СИЙЛҮҮ хя. *si liu*; мо.б. *silüü*; "дөрвөн зургаа" гэсэн утгатай. Даглууны дөрвөн улаан, зургаан цагаан нүхтэйг хэлнэ; *Сэмбэн нэртэй сийлүү бумбан нэртэй рашаан (МАЗДБ)*.

СИМНАНЦ уй. *simnanṣa*; мо.б. *simnanṣa*; Чавганц гэсэн үгийн хэлбэр; *Тэр охиноо есөн төрлийн эзэн симнанцад шавь болговай (Үл.дал)*.

СИЯАН хя. *xian*; мо.б. *siyan*; Хошуу амбаны цэрэг; *Амбан сияаны цэрэгт амлагдан мордох боллоо х... (МАЗДБ)*

СКАНДА сам. *skanda*; мо.б. *skanda*; Дайны тэнгэр. Домгийн ёсоор Шива тэнгэр дулаа галд хаясанд илчтэй тэр дусалд нь галайхан тэсч ядаад, Ганга мөрнөө хийжээ. Тэгтэл Мичид одны зургаан лагина, Гангад угаал үйлдэж байснаас тэр дулаас зургуул нэг нэг хүүтэй болоод хожим тэр хүү нь нийлж, тогос унасан зургаан толгойтой, арван хоёр хөлтэй Сканда тэнгэр болсон гэдэг. Энэтхэгийн Девагирийн хавьд Скандын тахилын сүм буй.

СОРААДИЙ сам. *svāti*; мо.б. *sovadi*; Сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Бүтээгч одон ч гэдэг. Одоо салхины эх хэмээн нэрлэж буй.

СОГ(ВО) тө. *sog ro*; мо.б. *soybu*; Төвдчүүд монголыг ийн нэрийдэж ирсэн нь монгол бичгийн дурсгалд оржээ; Монголчууд эртнээс далны ясаар мэргэлдэг байсан тул Далч гэсэн утгатай үг болно. **Согво риибүүчий.**

СОГД согд. *sywd* ; мо.б. *soyda*; Дунд Азийн баян бүрдээр нутаглаж байсан улс. одоогийн Тажигийн цээд өвөг.

СОГОГ түр. *siyin-soyyn*; мо.б. *soyyn*; "хөвгүүн, хөвгүүн"; *Согог ус...Улуг тагийн Согог уснаа бүхүй-дор хүр...* (МНТ).

СОГОО түр. *siyin-soyyn*; мо.б. *soyyn*; марал, бугын эм нь; согоон чих (урт навчтай, цагаан өнгөтэй, аятайхан нэг зүйл зэрлэг ногоо).

СОГОР уй. *sokus*; мо.б. *soyng*; "хатгалцаан, тэмцэлдээн"; *Тэр согорт Мэргэдийн Тогтоагийн Худ чулуун хоёр хөвгүүн тэнд бүрүн иргээн аваад хагацаж (МНТ)*.

СОГОЦ манж. sohoco; мо.б. соуусу; Бие урт, цээж бөмбөгөр, сүүл хавтгай бөгөөд хайч хэлбэртэй, цайвар цагаан, далайд орших нэгэн зүйл загас.

СОЁГ тө. gsol gyog; Зарц үйлчлэгч, гал тогооны үйлчин; *Богдын соёг хэдийн бараа туруугүй яваад өгчээ. (Б.Р.)*

СОЁМБО сам. svayambhu; мо.б. soyombu, soyongbu; "өөрөө гарсан"; 1. Өндөр гэгээн Занабазар 1686 онд эртний энэдхэгийн ланз үсгээс сэдэвлэн үүтгэсэн цагаан толгойн эхний титэм үсэг. Энэ титэм үсгийг анх мутрын тэмдэг маягаар хэрэглэж байжээ. Гэвч соёмбод монголын эртний сүлд болох нар, сар, галын дүрсийг багтаасны дээр дэлхий ертөнц, орон зай, цаг хугацаа тэргүүтнийг билэгдсэн гүн утгатай тул Монголын тусгаар тогтнолын билэгдэл болгож 1911 оноос монголын төрийн сүлд болгосон. 2. сав ертөнцийн оршлыг билэгдсэн шороо, ус, гал, хий, огторгуйг дүрслэн, бас шим ертөнцийн буюу хүний биеийн бүтцийг тусгасан үсэг. 3. Монгол улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлын билэгдэл болгож төрийн сүлдний төвд болон төрийн далбаан дээр урласан билэг тэмдэг.

СОЙВОН тө. gsol dron; мо.б. soyibon; "айлтгалын багш"; Хутагт хувилгаадын шалар бараа бологчдын ахмад тушаал; сойвон лам; *Хутагтын дэргэд... донир сойвонгууд зогсчээ (С.Д.)*

СОЙЗ хя. shuā zi; мо.б. sovaḷa; Үслэг зүйлийг иш бариудд хавчуулан тааруулсан арчих, зүлгэх, түрхэх, цэвэрлэх хэрэгсэл; сойздох (сойзоор арчих, зүлгэх, цэвэрлэх).

СОЛГО солгой-той гарал нэг. Солонгос (зүүнээ орших улс); солго цаас (солонгос цаас).

СОЛГОЙ түр. sol; мо.б. soluyai; "зүүн"; 1. хүний биеийн зүүн талын, баруун талын; 2. нар буруу эргэсэн; солгой ёс (буруу ёс).

СОЛХ тө. sol kha; мо.б. solq-a; тайлга; аливаа мандал, сүм, хувилгаан, онгод тэргүүтнийг тахихуй нь; сан солх; *Илээ бүтээх*

СОЛЧИД тө. gsol mchod, мо.б. solcod, "идээн тахил"; Бурхан, ядам, чойжин, савдгийг тахих судрыг солчид гэдэг. Үүнд тахиж буй бурхнаа магтан, тахигчдад хишиг буян гуйж, гай барцдаас гэтэлгэхийг хүсдэг буй.

СОМА сам. soma, мо.б. soma; Бярманы шашны архины сахиулсан. Сом а нэг зүйлийн өвс бөгөөд түүнийг чулуугаар дарвал шар шүүс гардаг. Үхрийн сүү, буудайн гурилыг хольж исгэвээс сома архи болдог гэнэ. Эртний энэтхэгт тахилгын идээ болгож байв. Олон

сахиус түүнд дуртай тул рашаан гэгдэх болсон. Ригвэд сударт Сурьяа (нар)-тай ураг болон хамтарснаас сар болсон гэдэг. Сома нь монгол хэлнээ сумъяа (буюу саран гариг) болж орсон.

СОМРОНЗ тө. so ma ra dza (сам. somarasa), мо.б. somraṅja; Cannabis sativа; Нарийхан голтой, өчүүхэн навчтай, цэцэг нь танпрамтай адил, гурвалжин дугтуйн дотроос жижигхэн үр, бөөрний дүрсэнд нь солонго мэт оготны дүрстэй, Энэтхэгийн өмнөд Мон орноос ирдэг ургамал. Зарим хүн Ашока модны үр ба олсны үр, чонын хонхцог зэрэгтэй эндүүрдэг гэж Сумадирадна тэмдэглэсэн. (С.Р.).

СОНОМ: соном хадаг; тө. bsod nams; мо.б. sodnam; "буян"-ны хадаг, дунд хэмжээний хадаг.

СОР I тө. sor; мо.б. sor; Өвлийн улирлын сүүл сар буюу цагаан сарын өмнөхөн шашны дайсан тэрсүүдийг дарах, сайн үйлсийг арвижуулах билэг болгож, чөтгөрийн идэш буюу амин золиг болгон хаядаг балин. Тэрс номтны ёс, шашин лугаа дайсагнагчидтай тэмцэн няцаагч догшид бурхны магтаалаар уул ёслол эхлэх хурлыг сорын хурал гэнэ. Энэ хуралд сор хэмээх гурвалжин дүрсийг оруулж, зул хүж тойруулан асааж, балин жалсайгаар чимдэг. Тарни, ерөөл уншиж эцэст нь сорыг шатаана; сорын таваг (хоёр шургааг модны голд тавьсан царан дээр сор залах хүнийг хүлж, сор залах нүхний дээр тавин тос цацан шатаах). (Бодинарын) гавал сор (бүтэн нойтон толгойг муу зайгаар дүүргээд сор болгон хаяхуй).

СОР II: сор тамга; тө. 'sor; мо.б. sor (tamṅ-a); Чойнжин тамга.

СОРОГ: сорог хуруу, тө. srog, мо.б. soruṅ, "амин"; Элжгэн халхын аман аялгуунд шулуун хурууг нэрлэх нэр. Шулуун хуруу гэдэг нь үе дутуу, богино хурууг хэлнэ. Бас малын сунасан, далбайсан турууг сорог туруу гэдэг.

СОРОГШИН тө. srog šin; мо.б. soruṅšin; "амин мод"; 1. сүм хийдийн гол суварга болгон хус модоор хийсэн багана; ...*алтан шар сорогшин бүхий олон цагаан суварга ярайн үзэгдэх ажгуу* (С.Д.); 2. шавар шуумал баримлын голд хийх дөрвөн тал мод.

СОРОЛ тө. srol; мо.б. sorolu; Бор, цагаан, улаан гэж өнгөөр нь гурав ялгана. Цагаан соролын үндэс нарийн, навч цэцэг цайвгар улаан туяатай, үнэр сайхан, дугтуй шиг хавтгай үртэй бол бор сорол нь бор туяатай цайвар навчтай, цэцэг улаан, үндэс нь цагаан өнгөтэй, богинохон аж. Улаан сорол нь олон салаа иштэй, иш бүхэндээ зууван бөөгнөрсөн навчтай, үр цэцэг

ширүүн, өнгө улаан, үндэс нь хүний уушгийг санагдуулам авч хар өнгөтэй, хурц үнэртэй буй. Эмд орно.

СОТОЙ Сутай, Сүхбаатар аймгийн Сүхбаатар сумын нутагт буй газрын нэр.

СРИГА: срига бялзуухай; сам. sṛiga; Канар бялзуухай ч гэдэг. Шав шар өнгөтэй сайхан донгоддог шувуу.

СУВАДИ соваадий.

СУВАРГА уй. suvarga; мо.б. subuṛḡ-a; Бурхны шашны хүндлэл, дурсгалын хөшөө буюу үнэт зүйлс агуулах уран барилгын нэг зүйл. Бас хэмжихүй ухааны дүрсүүд болох дөрвөлжин, дугуй, хагас дугуй, гурвалжин, соёмбыг давхарлаж үелүүлэн босгосон сүм хийдийн тахил мөргөлийн шүтээн. Бурхны шашинд дөрвөлжинг газар, дугуйг ус, гурвалжинг гал, хагас дугуйг огторгуй, соёмбыг хий гэж үздэг. Бас йогийн практикт босоо байрлуулсан эдгээр дүрсүүдийг хүний биеийн ажиллагаа хийгээд сэтгэц зүйн удирдлага хуримталсан цэгүүд гэдэг. Эдгээр цэгүүд эрэмбэ дарааллаараа бие биеийн дээр үелэн дарснаар хүнийг бясалгалын дээд цэгт хүргэж улмаар хүн сансарт аяндаа шингэнэ гэж номлодог ажээ; **Суваргалах** (а. суварган дотор агуулах; б. *шилж.* хүч тарга сайтай тэмээний хоёр бөх эгц босоо болохыг нь). **Суварга хайрхан**(Архангай, Цэнхэр сумын нутагт орших энэ тахилгат уулын нэрийг нь цээрлэн Их цагаан уул гэнэ.) **Цагаан суварга**(Дундговь, Өлзийт сум. Нутгийнхан лус савдагтай догшин газар гэж эртнээс тахиж, нэрийг нь цээрлэж Цагаан хайрхан гэдэг.)

СУГАР сам. śukra; мо.б. suṛaḡ; "хөрөнгө, дусал"; Баасан. Төмөр гариг ч гэнэ.

СУДАР сам. sūtra; мо.б. sudur; "товч"; Энэтхэгийн гүн ухааны үзлийн гол утгыг илтгэсэн оновчтой үг буюу түүний эмхтгэл гэсэн утгатай; 1. зохиолын утгын оньсыг цөөн үгээр үзүүлсний товч хураангуй; 2. Бүддийн шашны зохиолыг Винайн аймаг, Авидармын аймаг, Судрын аймаг гэж гурав хуваасны гутгаарын нэр; 3. Бүддийн зохиосон Их хөлгөний зохиолыг судар, дандар гэж хоёр хуваасны нэгдүгээрийн нэр; 4. аливаа ном, бичиг, түүх шастир; 5. Үдээс хадаасгүй урт хөндлөнгөөр дэвтэрлэсэн ном зохиол; удам судар (угсаа удам); нутаг судар (газар нутаг); сударчлах (ном бичгийг судар маягтай хийх).

СУДАРСАИ сам. sudarśana, "сайхан үзэмж"; сударсан балгас Энэтхэг домгоос үзвэл Сүмбэр уулын оройд орших Хормуст (Индра) тэнгэрийн хот ажээ. Төвдчүүдийн уламжлалаар бол Энэтхэгийн өрнө буюу өмнө зүгт байх Бодгаяа, Виндхья уулнаа

байдаг гэнэ. Заримууд нь Үржингийн орноо (Үжжайн) байдаг гэнэ. Монгол ном зохиолд энэ нэр цөөнгүй дайралдана. Гучин гурваны Сударсан балгас (Сүмбэр уулын оройд 33 тэнгэр буй гэж шашны домогт гардаг. Үүнд, эдийн 1 тэнгэр, нарын 12 хөвгүүн, 11 догшид, Ашууванийн 2 хөвгүүн, Тэнгэрийн эрхт хормуст эдгээрийн суудаг алтаар бүтээсэн тавсаг балгасыг хэлдэг гэнэ).

СУЙХ манж. *suiqa*; мо.б. *suyiq-a*; Өдлөг буюу сийлмэл хэрчлээс бүхий том навчтай, шар буюу цагаан цэцэг гардаг, анхилам үнэрт нэг зүйл шарилж. Навчаа нь улава хийдэг; Суйхан чулуу (суйхны навчтай адил хөх өнгөтэй чулуу).

СУЛТАН араб. *sultān*; мо.б. *sultan*; "захиран эзэмшигч"; 1. Дундад зууны үеийн монгол хэлнээ лалын шашинт улсын хаан, ван гэсэн утгатай байсан; 2. Судан улсын өөр нэр.

СУМ(АН) : суман мод тө. *mdzo mo šin* (<хя. *su mu*); мо.б. *sumun*; Халуун оронд ургадаг хүрэн өнгийн мод, гоёмсог эдлэл чимэглэл хийнэ.

СУМАРАН манж. *sumari*; мо.б. *sumarang*; Хөхөө шувууны өөр нэр. Дуут задуулай ч гэнэ. Сумаран бялзуухай ч гэдэг.

СУМО: **сумо бөх**, яп. *sūmo*; япончуудын үндэсний бөх.

СУМУР сүмбэр; мо.б. *sumur*; Эртний гүрэг хэлэнд орсон хэлбэр нь сумир ч гэнэ. ...*Ганц сулхарнай Сумур тагийн дээр гарвалс...* (Зуун бил.).

СУНТАГ тө. *gzungs thag*; мо.б. *sungtaγ*; "тарни тогтоолын утас"; Таван өнгийн утсаар томж хийсэн бүтүүн утас, бариулын нэг үзүүрт нь дотроо ном дармалласан хуйлмал цаастай, гонзгой бортого шиг хэлбэртэй зүйл. Түүнийг бас мөнгөн матрын амаар ч гаргаж ирэх нь бий. Сунтаг лам түүнийг барьж хүний толгойд адис хүртгэнэ; *Та нар сунтгийн адис хүртэх үү?* (Б.Р.).

СУМЪЯА сам. *sona*; мо.б. *sumiy-a*; 1. зэрэг цэцгийн намын ороонго ургамал, домгийн ёсоор бурхдын ундаа хийдэг гэнэ; 2. Даваа, Саран гариг ч гэнэ.

СУНДУЙ тө. *gsang 'dus*; мо.б. *sangdui*; "нууц хураангуй"; Бурхан багшийн сургаал, 34 бүлэгт ном. Хүний жил орох, мэнгэ голлох, суудал өнцөгдөх, өвчин зовлон, өөрт болон өрөөлд гачаал, зовлон зэрэг тохиовоос айлтгадаг. Мөн орчлонгийн хамаг амьтны зовлонг нимгэлэх нигүүлсэнгүй сэтгэлийн үүднээс олны тусад айлтгадаг.

СУРГАНДИ сам. sūryakānta; мо.б. surkandi; Маш тунгалаг цайвар улаан өнгөтэй, дотроо тор мэт судалтай эрдэнийн чулуу, эмийн зүйлд хэрэглэнэ.

СУРГАР тө. sur dkar; мо.б. surgar; *Ledum palustre* L, Мөнх ногоосн өнгөтэй, нарийхан навчтай, эхүүн үнэртэй сөөг ургамал. Голдуу уулын орой, хушийн ой, намагт ургана. Эмд орно; Балун мод ч гэнэ. *Эд таваарын бурхныг ариун бусаар бузарлаваас... сургарын үнэрээр арилгах болюу. (Бу.)*

СУРНАГ тө. sur nag, мо.б. surnag; харовор(С.Р) 1. намгархаг газар бутлан ургадаг мөнх харганын навчтай адил нэг зүйл ногоо; 2. хадын харгай ургасан газар зэллэн чулуунд наалдан ургадаг борлосон үзэмтэй адил үртэй нэг зүйл өвс; сөл өвс ч гэнэ. **Сурнаг уул**(Хөвсгөл, Түнэл сум), **Сурнагт ам**(Хөвсгөл, Баянзүрх сум). **Сурнагт толгой**(Хөвсгөл, Ренчинлхүмбэ сум).

СУТАЙ түр. sutai; мо.б. sutai; су+тай "уст уул"; Монгол Алтайн нурууны нэг оргил, далайн төвшинд өс дээш 4226 м өндөр, мөнх цаст уул.

СҮВШ тө. zub se, мо.б. subši; Энгийн зөөлөн хөвөн сэмдсээр нэхсэн хадаг.

СҮГ тө. gzugs; мо.б. süg; "дүрс"; хий хоосон; *хорш.* сүг сүнс; хий сүг (шашны ёсонд биетгүй атлаа сүрхий чадалтай амьтан мэт зүйл); сүг болох (турж эцэн хүн дүрсийн төдий болох); зураг сүг (хад чулуунаа сийлсэн эртний дүрс зураг).

СҮГМЭЛ тө. sug smel (<сам. sukṣmaila); мо.б. sügmil, *Elettaria cardamomum*; Өдлөг том навчтай, анхилмал шар цэцэгтэй зургаан талтай уутанцар бүхий, гашуун амтай үргэй өгсгөл ургамал. Энэтхэг, хятад, мөн (Бутан, Сикким) орны гэж гурван зүйл бий. Дөрвөн сайхан үнэртний нэг гэдэг.

СҮЙ: сүй мана, хя. shui; мо.б. süi; усан мана; мана чулууны нэг зүйл; *Сүй манан хөөрөг даалин дундаг эргэлдэнэ (ардын дуу)*.

СҮЙЖИН хя. shuijing; мо.б. süijin; усан болор; сүйжин хөөрөг.

СҮЛ тө. su-lu; мо.б. sülü; Хурц үнэртэй, шулуун иштэй, шар цэцэгтэй өдлөг навчтай олон наст өвслөг ургамал. Харбор ч гэдэг.

СҮМБУМ тө. gsung 'bum; мо.б. süngbum; "буман зарлиг"; Хуучны төвд, монгол эрдэмт мэргэдийн зохиосон бүрэн зохиолын эмхэтгэл; Агваангэндэнгийн сүмбум.

СҮМБЭР: сүмбэр уул; сам. sumeru; мо.б. sümbür; Монгол бичгийн дурсгалд sumur, sümir, sümer, sümür гэхчлэнгээр бичсэн байдаг. Утга нь "жавхлант", үгчилбэл "үзэсгэлэнт Мерү"; 1. бурхан шашны домогт Замбуутивийн төвд оршигч асар том уул гэж гардаг. Анх сав ертөнц тогтоход хоосноос хий мандал, түүний дээр усан мандал, түүний дээр алтан мандал (дэлхий) бий болоод дээр нь сүмбэр уул, долоон алтан уул, төмөр уул, мөн долоон цэнгэлийн далай, нэгэн хужирт далай үүсэн төв, дунд нь сүмбэр уул цогцолсон домогтой. Сүмбэр уулын өндөр нь найман түмэн бээр, дөрвөн эрдэнэсээр бүтсэн дөрвөн талтай гэдэг. Зүүн тал нь цагаан болор, өмнө тал нь биндэрья, баруун тал нь бадмаараг, умарт тал нь алтан эрдэнээр бүтсэн гэдэг. Оройд нь гучин гурван тэнгэр, дунд нь дөрвөн Махранзын тэнгэр оршдог гэж түүх сударт тэмдэглэсэн буй. Зарим домогт Сүмбэр уулын эргэн тойронд дөрвөн том тив байдаг гэж гардаг. Зүүн талд нь Үлэмж биет (сам. Pūrvavideha; тө. lus 'phags), өмнөд талд нь Замбуутив (сам. jambudvīpa, тө. dzam bu gling), баруунд нь Үхэр эдлэгч (сам. Godaniya, тө. ba lang spyod), хойно нь Умрын муу дуут (сам. uttarakuru, тө. byang sgra mi snyan) байдаг гэнэ. Эдгээрийн хажууд бас найман жижиг тив бий гэсэн байдаг; 2. Манай дэлхий; 3. сүндэр, сүрлэг; *Сүмбэр Алтайн уулсаа хүн бүхэн сэтгэлдээ хүндлэн тээж буцав (Д.П.)*; сүмбэрлэх (а. сүмбэр уул шиг болох; б. сүндэрлэх).

СҮМЭН тө. sna ma; мо.б. sümen; Төвдөөс нь авиачлан буулгасан үг. Нэгэн зүйл цэцгийн нэр; *Сүмэн цэцгийг хэдий бүрхвээс-бээр сайн үнэр нь хотол-дор хүрмүй (Соном)*.

СҮМЭР сам. sumeru; мо.б. sümer; Сүмбэр уул.

СҮМҮР мо.б. sümür; Сүмбэрийн эртний хэлбэр.

СҮНДАР сам. sundar; мо.б. sündar; Сүрлэг сайхан, үзэсгэлэн төгс.

СҮНДЭРЪЯА сүндар; *Сүндэрьяа зандан эвэртэй... үхэр сүрэг (ЗУАЗ)*.

СҮНШИГ шүншиг.

СҮР: сүр тавих, тө. (tsa)gsur, мо.б. sü(r)talbiqu); Гурван цагаан, гурван амттаныг замбай гурилтай хольж шатаан чөтгөр сахиулсанд өглөг өгөх зан үйл. Лам нар үдэш бүр сүр тавин бүзрыг арилгах утаа гаргадаг. Бас "хиншүүн өглөг" ч гэдэг.

СҮРЬЕЭ тө. sūr ya (<сам. sūrya); мо.б. süriy-e; "нар"; 1. Энэтхэг домог үлгэрт гардгаар нарны тэнгэр сахиулсан. Вээдийн

гол тэнгэр бурхны нэг, гэрэл дулааны эх булгийг өгөгч; 2. нэг зүйл хорт микроб орсноос уушги, дотор бөөр ялзрах буюу яс үжрэх өвчин; *Удалгүй түмэн хүнд сүрьеэ тархаж нэг дусал шүлснээс алтан аминууд сүйтэв (Д.Н.)*.

СҮХ хя. хйǎokè; мо.б. süke; Эртний үед мөнгөн юмбүүг хэлж байв. Мөнгөн зоос, өлгий мөнгө нэг мөнгөн сүх тавин лантай тэнцэнэ(Дов).

СЭ: сэ мод; тө. bse (sing); мо.б. se (modun); Тошлог шар модны төрлийн бутлаг мод.

СЭВЖИД тө.gzi brjid, мо.б. sebjid, "сүр жавхлан"; 1. Санаа сэтгэл жавхаалаг; ...*царай зүс, санаа сэвжид сайн, өмссөн зүүсэн өнгө тохитой...* (А.Д); 2. Монгол хүний нэр болон газрын нэрийн бүрэлдэхүүнд орно.

СЭВЖИДВАЛБАР тө. gzi brjid dbal 'bar, мо.б. sebjidbalbar; "Сүр жавхлант цог бадрах" - Завхан аймгийн Идэр сумын нутагт орших тахилгат уул.

СЭВРЭЭ тө. gzig ri; "ирвэст уул"; Говь-Алтайн нурууны гутгаар эгнээнд Нэмэгт уулаас зүүн тийш 60 км сунаан тогтсон дтд.2437 м.

СЭВЭГ = тө. gzeb~sig pu; мо.б. sebeg; 1. хулс бургасаар сүлжин хийсэн сагс; сийрсэн сэвэг; 2. хөвсгөр.

СЭЛБЭ: Сэлбэ гол; тө. bsil ba; мо.б. selbe; "сэрүүн"; Сэрүүн гол гэсэн утгатай, *хорш. сэрүүн Сэлбэ*; Туул голыг усаар сэлбэдгээс энэ нэр нь сэлбэх гэдэг үгээс үүсэлтэй гэж зарим хүн үзсэн нь нутлагдаагүй зүйл; *Сэлбийг өгсвөл сэрүүхэн дээ (Ардын дуу)*.

СЭЛНЭН тө. sil snyan; мо.б. silnen/silnayan; яруу хөгжим буюу дэлдэх хөгжим. Байдал нь цан лугаа баахан төстэй авч цар түүний бариул нь цангийнхаас том, хүрээ дэрвэгэр, дотор талд нь маанийн үсэгтэй байдаг. Шашны хөгжимд дамар хонх лугаа хавсруулан хэрэглэнэ.

СЭЛЭМ манж. sele(me); мо.б. selem-e; "төмөр юм"; Байлдаанд хэрэглэх том хутга адил зэвсэг; Сэлмэн эвэр (урагш хандсан хурц үзүүрт урт эвэр); сэлэмдэх (сэлмээр цавчих).

СЭЛЭНГЭ манж. selengge, мо.б. selengge; sele"төмөр" + ngge"т" = темерт(гол), Монголын умарт хэсгийн том гол.

СЭЛЭЭДИЙ сэлээдий буу: хя.zi lai di, "автомат гар буу"; мөгдгөр богинохон буу.

СЭМБЭРҮҮ тө. se 'bru; мо.б. singberü; *Punica granatum* L; анар; Халуун оронд ургадаг тахиралдсан иштэй, том навчтай, үзэсгэлэнт цагаан цэцэгтэй, модонд ургадаг жимс. Энэ жимс хатуу зузаан хальстай, дотроо олон жижигхэн улаан үр, мөхлөг бүхий, бор хүрэн өнгөтэй.

СЭМБЭРЭМ тө. ser sprengs; мо.б. semberem; Шарын шашны сүм хийдийн ёслолын хөгжмийн анги. Богд гэгээн Далай лам, Банчин богд, ван ноёд, даа лам, их ямба хэргэмтнийг угтах үдэхэд хоёр гарт нь өмнө нь явах жагсаал. Хоёр гэсгүй бүдүүн шийдэм чирч хамгийн өмнө зам чөлөөлж дараа нь хоёр гэвхүй хүж барьж, ард нь хоёр хүн бялар үлээж, ард нь хоёр хүүхэд бойпор тарин сан тавьж утгагсадын өмнө явна. Хамгийн ард нь үхэр бүрээтэй хүн явна. **Сэмбэрэмдэх** (сэмбрэмээр залахыг хэлнэ).

СЭМЖ түр. semiz; (Н.П. "өөх, тос") мо.б. semji; амьтны гэдэс ходоод зэргийг бүрж байх нимгэн өөх (Я.Ц); **сэмжин үүл** (нимгэн сиймгэр харагдах үүл); **сэмжлэх** (а. сэмж сайтай болгох; б. таргалж өөхлөх)

СЭНГЭЭ тө. seng ge, мо.б. sengge, "арслан"; монгол хэлнээ хүн болоод газар усны нэр, нохойн нэрд өргөн хэрэглэгдсээр иржээ. **Сэнгээ толгой**(Хөвсгөл, Цагаан уул)

СЭНДЭМ тө. seng gdongma; мо.б. sengdem/sengdongma; "арслан нүүрт эх". Тарнийн дандрын догшин ядам дагина, арслангийн тэргүүнтэй, хөхөмдөг биетэй хоёр мутартай, зүүн хөл дээр зогсоо байдлаар заларсан буй. Баруун мутартаа алман сүх, зүүн мутартаа цуст тод(ва) барьж зүүн сугандаа харамга хавчулсан байдаг. **Сэндмийн тарни** (амьтныг хорлогч ад түйтгэр, харгал зүхэл хөл амыг няцаан дарах ном тарни).

СЭНДРҮҮ сэндэр.

СЭНДЭН тө. seng ldeng; мо.б. sengdeng; *Acacia catechu* wild (сам. khadira); 1. бүдүүн голтой, гахайн хялгас шиг ширүүн том навчтай, сэрүүн чанартай, үнэр сайхан, амт ялимгүй гашуун нэг зүйл зандан мод. Халуун оронд ургадаг, эмийн ханд хийдэг. Улаан зандан гэж нэрлэдэг ч улаан, цагаан, шар гурван зүйл өнгөтэй. Энэ модоор дамар хийж ирсэн бөгөөд их сайхан дуугай болдог; 2. модон хувин.

СЭНДЭР сам. sindhura~sindura; мо.б. sendür 1. улаан хонд, шунх; 2. рашааны шавар, сэндрүү ч гэдэг.

СЭНГИЙ тө. seng khre; мо.б. sengtei; "арслант лавцан"; Газар тэнгэрийн завсарт шашин номын аливаа дайсны омгийг үхүүлж, ад хорлолыг номхотгон дарж байгааг билэгдсэн улбар шар

зогдортой дөрвөн цагаан арсланг баруун урд хөлөө дээш өргөсөн, бусад хөл нь доош тулж байгаагаар урласан яндар бүхий дөрвөлжин тавцан буюу хүндэтгэлийн суудал. Далай лам, Банчин эрдэнэ, Халхын богд нар болон хийдийн тэргүүн лам нар хурал номын үйл бүтээхэд залран суудаг.

СЭНХҮҮ хя. xingko(ЯГ), мо.б. sengkiü, хэнхэг, сагсуу, хэвээс хэтэрсэн хэнээтэй.

СЭРА тө. se-ra; Сөрс хийд; "зэрлэг сарнайн орон"; Төвдийн Лхас хотоос умар зүг 3 мод газарт 1419 онд байгуулсан томоохон хийд.

СЭРБУМ тө. gser bum pa; мо.б. serbum; "алтан бумба"; Нэг зүйл бумба.

СЭРДИГ: ямаан сөрдиг; тө. gser tig; мо.б. serdig; Saxifraga hirculus L; Хурц шар цэцэгтэй, олон наст өвслөг ургамал. Өндөр удлын бүсэд ургана.

СЭРЖИМ тө. gser skyims; мо.б. serjim; "алтан ундаа"; Бурхан тэнгэрт тайх, жич санал хийх архи цайны зүйл; **сэржим өргөх** (Бурхан, тэнгэрээс аврагч ивгээл эрэх зорилгоос үүдэлтэй. *Өнөөх төвд сэржмээ өргөж гүйцээд...Насанбатын зүг айсуу ажээ. (Б.Р.); сэржимлэх (сэржим өргөх).*

СЭРЖМЯДАГ тө. gser gyi me tog; мо.б. serji miday; "алтан вэцэг"; Magnolia champaka; momordica cochinchinensis; *Алиа сонин нэртэй сэржмядаг цэцэгтэй...Говь Гурвансайхан мину зээ (ЗУАЗ).*

СЭРҮ тө. bse ru; мо.б. serü; 1. бодь гөрөөс; тэнгэрийн тураг (Ков); 2. хирс; 3. *шилж*: нэгийн тооны илт өгүүлэх нэр.

СЭРШ тө. srid zhi; мо.б. sersi; "сансрыг амирлуулагч"; Цоохор хээтэй нэг зүйл богино хадаг.

СЭРЭЭ тө. sri; мо.б. serü-e; "буг"; чөтгөр, шуламс буюу ад шуламс шүглэсэн хүнийг бурхны номоор дарж номхотгох нэрийдлээр шатаах, хөнрөөх шашны зан үйл; **сэрээ дарах**(чөтгөр, шулам, адыг дарах гэж чөтгөрийн оронцгийг нүхэнд хийж ном уншихыг хэлнэ.Буг дарах ч гэнэ.) *Яагаад ...энэ хүүхнээр сэрээ дарах болов оо? (Мон.д.м).*

СЭТЭР тө. tshe thar; мо.б. seter; "мөнхрөхүй"; Малыг бурхан сахнусагд оргож дархлан, газар, тэнгэр, ургамал, үүл, гал тэргүүтнийг билэгдсэн шар, хөх, ногоон, цагаан, улаан таван онгийн хив хадгийг тэр малынхаа үс хялгасыг оролцуулан томж, хүзүүид нь уяж зүүн эдэлгээнд хэрэглэхгүй онголох шашны зан

үйл. Онгөн ч гэж хэлдэг. Өөрөөр хэлбэл, аливаа малыг номын сахиулсанд амийг нь даатгаж мөнхрүүлснээр амийг нь тасалж үл болох зан үйл. Морийг зүсээр ялгаж хээр морийг Гэсэрийн онгон, цагаан морийг сүлдний онгон, хөх бухыг Чойжилын онгон, улаан ямааг Дамжингийн онгон гэх мэтээр бурхадын хөлгийн зүсээр онголдог. Сэтэрлэхдээ ном уншуулж, арц хүжээр ариутган бас тусгай сахиус бүтээж зүүх нь ч бий. Энэ нь мал сүрэг үржих, баяжихын билэг тэмдэг болдог. Мөн хүний хувь төөрөгтэй холбоотой хийморийн сэтэр, тэнгэрийн сэтэр ч гэж байдаг; сэтэр зүүх (хоосон нэр зүүлхийлэх); сэтэртэн (а. сэтэр бүхий; сэтэртэн сүрэг - сүсэг бишрэлээр ямар нэг бурхны хөлөг болгосон буюу уул усанд өргөж хив хадаг зүүсэн мал. Богд хан, Хэнтий хан, Отгонтэнгэр ууланд зориулсан сүрэг; б. шилж. эрхтэн, дархтан, их эрх мэдэлтэй эд этгээд).

Т

ТААР түр. *tayar*; мо.б. *tayar*; 1. ноос олс тэргүүтнээр нэхсэн бүдүүн нэхмэл нэг зүйл эд; 2. бүдүүн өрмөгөөр хийсэн тампуу, шуудай.

ТАВ түр. *tap*; мо.б. *taba*; "хүсэл, зоргоор"; тохь тух; тавгүй (тохь тухгүй); тавгүйдэх (хэтэрхий төхигүйдэх); тавгүйрхэх (ая тухгүй зан байдал гаргах); тавгүйцэх (тавгүйрхэх); *хорш.* тав тух.

ТАВААР түр. *tabar~tavar* (харьц.ор. товар < евр. *davar*"эд юм"); мо.б. *tavar*; 1. эд бараа; *Баршгүй эд таваартан болтугай(БЧА)* 2. худалдахад зориулсан ном; 3. өртөг бүхий, нийтэд худалдах, худалдан авах замаар хуваарилагдах хөдөлмөрийн бүтээгдэхүүн.

ТАВНАН манж. *tabunang*; мо.б. *tabunang*; 1. тайж ноёдын хүргэний хүндэтгэл үг; 2. Манжийн хаанаас гүнж авсан хүн.

ТАВЦАН уй. *tavčang* (<хя. *tao chang*); мо.б. *tabčang*; "хаан ширээ, ариун газар"; 1. суух хэвтэхэд зориулсан вандан; 2. тайз; 3. төмөр замын буудлын талбай, өндөрлөг.

ТАГ I түр. *taγ*; мо.б. *taγ*; "уул"; 1. эргэн тойрны орчноос өргөгдсөн өндөрлөг газар; *Найманы Буйруг хаан Алтайн өвөр Улуг таг (Өндөр уул. О.С.); зорин хөллөв (А.то); Сүмүр таг (Сүмбэр уул);* 2. уулын хавтгай буюу тэгш орой; уулын таг ; Энэ үг монгол газрын нэрийн бүрэлдэхүүнд орохдоо урьдах хойтох үг, нохцолтэй нийлж үндсэн утгаа алдсаныг Байтаг (Баян уул);

Бош таг(өнчин уул), Тагна зэргээс мэдэж болно. **Тагийн нуур**("уулын нуур", Хөвсгөл, Тариалан сум)

ТАГ II тө. khrag; мо.б. тау; наяд, нагшдар, арван оронтой тоо, арван миллиард; таг тиг ч гэнэ.

ТАГНАХ хя. тап; мо.б. tangna; Ажиглах, турших, хянах; *хорш.* тагнах турших; чагнах-тай гарал нэгтэй.

ТАГСИГ: Тагсигийн орон; тө. stag gzig; "барс ирвэсийн орон"; Эртний Перс орныг төвдчүүд ийн нэрлэж байсан нь монгол түүхийн бичгүүдэд дайралддаг. Одоогийн Тажиг(стан) орны нэр ч үүнээс үүдэлтэй.

ТАГТ манж. taktu; мо.б. таути; 1. давхарлаг гэр, байшин. Ханандаа цонхтой асар маягийн байшин; *хорш.* тай тагт, асар тагт; 2. босоо оройтой туургатай майхан.

ТАЖ МАХАЛ перс. Taj(ар.) + mahal(хинд.) Tajamahā; "титэмт ордон"; Энэтхэгийн Ааграа хотоос зүүн өмнө зүгт 2 мод газарт, Жамуна мөрний эрэгт орших (Их моголын эзэн хаан Шаахжахан хатан Мумтаздаа зориулж босгосон) цагаан гантиг бурхан-орд.

ТАЙ I хя. tai, мо.б. tai; Өртөөний буудаллах газар, улаа нэхэх газар. *Миний бодоход танай энэ хүү л манай тайнд очиж хоёр сар гаруй болоод ирмээр юм.*(А.Д)

ТАЙ II хя. tái (түр. tai); мо.б. tai; Монгол хэлнээ байшингийн дээд талд барьсан асар буюу харуул манааны өндөрлөг. Түрэг хэлнээ уул, уулын орой гэсэн утгатай. Монгол газар усны нэрийн бүрэлдэхүүнд (Тайшир, Хантай, Тайхар, Алтай) ч орсон буй; 1. яриа илтгэл хийх, тоглолт үзүүлэх тавцан, тайз ч гэнэ; 2. харуул манааны бяцхан цамхаг; 3. байшин барилгын оройд барьсан асар;

ТАЙВАН I хя. dai-fou; ta-fou; мо.б. tayibang; Амбан, сайд, түшмэл (Ков.).

ТАЙВАН II хя. tài píng; мо.б. tayibung; 1. энх эсэн, амар амгалан; *хорш.* энх тайван; 2. нам сэлүүн, нам талбиун.

ТАЙВУУ хя. tàibāo; мо.б. tayibu; Хуучин цагт хааны туслах, тайфу-гийн дараах түшмэлд олгож байсан цол. Мөн хааныг залгамжлагч хөвгүүнийг заан жолоодох туслах түшмэлийн цол.

ТАЙГА I түр. taiga; мо.б. tayiγ-a; Ой хөвч бүрхсэн өндөр аглаг уул нуруу; **ой тайга**; таг, тай-гаас үүссэн үг.

ТАЙГА(Н) II: тайган нохой ; хя. tai ha; мо.б. tayiγan (noqai); Урт хөлтэй, тачир үстэй хурдан анч нохой.

ТАЙГАН хя. tǎi yān; lǎo gong; мо.б. tayiyam tayiyan; Урьдын цагт агтлуулж, хааны өргөөнд зарагдан явах хүн.

ТАЙЖ хя. tài zi; мо.б. tayiji; "хааны агь"; Цасаг ноён; Хан буюу ноёны угсаа залгамжлагч.

ТАЙЗ хя. tài zi; мо.б. tayizi; Жүжиг шиш тоглоход зориулсан тусгай тавцан.

ТАЙЗУ хя. tài zǔ; мо.б. tayizu~tayiju; Эзэн бөлд Чингэс хааны цол.

ТАЙЛИАН хя. tai lian; мо.б. taviliyan; Нэг тал нь гилгэр, нөгөө тал нь арзгар нимгэн цаас; *Нумын хөмрөг маань тайлиан цааснаа...бичсэн...ерөөлийн эх буй (ИТ).*

ТАЙЛУУ хя. tai lou, мо.б. tayiluu; т.йван сүлжиж хийсэн том сав; *тавин жингийн тайлуутай хар архи (А.Д)*

ТАЙФУУ хя. tàifū; мо.б. tayifu; "их тэтгэгч"; Хуучин цагт хааны туслах тайшийн дараах цол.

ТАЙХАР түр. taikür; tai(уул) + kür(чулуу). Тайхир гэх нь зөв авч хоёрдугаар үе нь нэгдүгээр үеийн эгшигт захирагдан хар болжээ.

ТАЙХУ хя. tài-hou; мо.б. tayiqyu; Харан эх.

ТАЙШИ хя. tài shi; мо.б. tayishi; 1. хуучин цагт хамгийн хаан, улсын эзний дараах эрх мэдэлтнийг өвлөж байв; *Миний арван хөвгүүдийн дотроос Хадаан Тайшид өгүүл (А.то)* 2. Тайфуугаас дээгүүр хааны туслах түшмэл; 3. хаан ор залгах хүүг заан залах түшмэл

ТАЙШИР түр. tai+сам. sri, taisri; тайга, Алтай, Хантай, Хэнтий (Хэнтэй) зэрэг үгийн өнцөг болох түрэг гаралтай тай (уул) идгийн араас самгарди гаралтай Ширэндэвийн Шри (Цогт) -илгаж "Цогт уул" гэсэн утгатай нэр үүсгэжээ.

ТАМ түр. tamu(< согд. tamu Н.П) тө. tha ma; мо.б. tamu (<сам. tamas); 1. шашны ёсны гурван муу заяаны нэг. Нүгэлт амьтны ёнснийг цээрлүүлэн зовлонгоор тарчилгах аюулт орон. Гэр орны эзэн нь Эрлэг номун хаан болно; **Найман халуун там** (басхүү эдгээгч там, хар шугамт там, хураан эвдэгч там, эмгэнэгч там, ихэд эмгэнэгч там, гаслагч там, маш гаслагч там, чөлөөгүй там); 2. *шилж.* зовлон, бэрхшээл; зовлонг орон; *Би өөртөө алба хааж, үйл тамаа үзэж байна (С.У.);* 3. маш гүн нүх; *Уулыг тал болтол, талыг там болтол ноцолдов (Я.Ц.);* *Өгөр толгой би...өөртөө там ухжээ. (Д.П.).*

ТАМГА түр. tamqa; мо.б. tamγ-a, tam-; "төөнөх, цоноох"; 1. мал адгуус, эд юманд тэмдэг болгон хайрах төмөр хэрэгсэл; 2. засаглах эрхийн баталгаа болох сүлд бүхий захирлага тэмдэг; 3. төрийн хэрэг шийтгэх газар; 4. хөзрийн нэг зүйл дүрс тэмдэг; тамгалах (тамга дарах); тамгат(тамга бүхий); Монголд овгийн тамга, малын тамга, өрхийн тамга гэж байв.

ТАМИР түр. tamiṛ, мо.б. tamiṛ; "цусны судал"(Ж.Т), Хангайн нуруунаас эх авч хойд урд хоёр Тамир нийлээд Тамир гол болдог.

ТАМПРАМ тө. thang 'phrom; мо.б. tampram, Physoclitaina Praealta; Цэцэг нь цайвар шар, үнэр нь эхүүн олон наст хорт ургамал. Цагаан тампрам, хар тампрам гэж хоёр зүйл бий. Эмийн найрлагад ордог.

ТАМТУМ (там тум) тө. khram thum, мо.б. tam tum; Хагас хугасхан, бүдэг бадаг; ...*түлхүүр цоож ша кигнахыг там тум мэдэв* (Д.Нам).

ТАМАА манж. tana; мо.б. tam-a; Шаахайн ул мэт хавтгай хэлбэртэй, өчүүхэн толгойтой хоёр талдаа нүдтэй далайд оршдог нэг зүйл загас.

ТАН I хя. tāng; мо.б. tang; 1. ургамлын зүйлийг нүдэж хийсэн хандалж уудаг бүдүүн ширхэгтэй эмийн бэлдмэл; *хорш.* эм тан; *Тангад цэмбэн дээлээс нь тангийн үнэр ханхална (МАЗДТ5)*; 2. шөлтэй мянтууз, сүмс шөл; шөлөн тан.

ТАН II хя. tān; мо.б. tang; Гол мөрний урсгалын ус та урсан олс чулуутай газар; голын тан; тандах (гүсхэн усанд онгоц завь газардах).

ТАНА перс. dāna; түр. tana; мо.б. tan-a; "сүвд"; Чимэглэлийн үйлд хэрэглэх, зарим дунгийн доторх солонгон өнгөтэй хатуу эд.

ТАНГА тө. thang ka; мо.б. tangγ-a; Хөрөг; хавтгай (даавуу, ютон гэх мэт) юманд аливаа юмны төрх, дүр байдлыг гарган хийсэн зураг; *хорш.* хөрөг танга.

ТАНДАРМ хя. tāng tōumǎ; мо.б. tandaram-a; Банхгар хоншоортой, бөс түрийтэй, арьсан зулагтай, дан ширэн ултай нэг зүйл гутал. Голдуу ул зулаг нь үргэлж байдаг. Тандам ч гэнэ.

ТАНДАХ тагнах; мо.б. tangdaq; *хорш.* тагнах тандах.

ТАНЗ(АН) хя. tān zī, мо.б. tangja; танс; *Та нар тамсын газрын данс хар бүтээдэг танзан таараас нэг олигтой томхныг авч...*(А.Д)

ТАНЗУУР хя. tangzhaer (Я.Г), мо.б. tanjuur, (Я.Ц); амталж зуурсан гурилыг бөмбөлөг болгоод тосонд чанаж, элсэн чихэрт өнхрүүлсэн боов.

ТАНС хя. tān zi; мо.б. tangsa; Хөвөн ноос зэргээр нөхсөн хөнжлөөс нимгэн хучлага, бүтээлэг; ноосон танс.

ТАНСАГ түр. tangsuq; мо.б. tangsuq; tang- "ер бус, гайхамшиг"; гайхам хачин, гайхалтай, гайхамшигт сайхан.

ТАНТАН хя. tāntōng; мо.б. tangtang; Цэр нулимсны сав, нялбуур ч гэнэ; хогийн тантан.

ТАНХАГ тө. thang khug; мо.б. tangquq; "тангийн уут"; Тан агуулах хуниастай хүүдий, манхаг. Бас замбаан гурил хийх савхи, илгээр хийсэн уутыг ч хэлнэ.

ТАНШИГ манж. tangšig; мо.б. tangšiy; Биеэсээ урт сүүлтэй, барс лугаа адил нэг зүйл араатан.

ТАНШИМ тө. tang them/mthang sam; мо.б. tangsam; "доод хувцас"; Лам нарын өмсдөг хүрэн тэрмээр хийсэн олон нугалаастай банзал хэлбэрийн хувцас, таншин ч гэдэг; Эрэнгэ, таншимтай ламыг шавь хувцастай гэдэг. *Олон нугалаат таншимдаа оосортой чибирийг дүүжилсэн...(Гам.)*

ТАРВАС ир. tarbuzah; перс. tarbuza; хинд. tarbuz; мо.б. tarbus = шийгуа.

ТАРВАЧИМБА тө. thar pa chen po; мо.б. tarbačemba; "ихэд тонилгогч"; Хүн хилэнц нүглээ арилгаж бурхан болох аргыг номлосон буюу талийгаачийн хойтын буянд зориулан дээд оронд түргэнээ төрөхөд нь өлзий билэг бодон айлтгах шашин суртахууны хөлгөн судар. Энэ зохиол нь их хөлгөний ёсонд хамаарах ба үүнд сүсэглэх бишрэхийн тус, нүгэл хилэнцийн тухай, буян бүтээх ёс, гурван эрдэнэ хийгээд хоосон чанар, нирваан, арга билгийн талаарх шашин номын гол үндсийг багтаасан Бурхан багшийн гол сургаалын нэг болно.

ТАРИГ түр. tariq; мо.б. tariq; тариа, тариалан; Монгол газар усны нэрийн зүйлд тааралдана. Байдраг (гол) гэдэг үгийн бүтцэд (Баян тариг) орж яваа.

ТАРЛАХ тө. thar ba; "тонилох, нярваан болох" (Ю.Р.); мо.б. tarlaqu; Хязгаарт хүрэх.

ТАРНА тө. thar nu; мо.б. tarnu; Euphorbia pallasii; Том үндэстэй, хүрэн хальстай, олон наст өвслөг ургамал буюу түүний сүүт үндэс.

ТАРНИ сам. dhāraṇi; тө. sngags; мо.б. tarni; 1. самгарди хэлээр урьж унших их бага хэмжээний аливаа хүслийг бүтээхэд зориулсан номын нэр. Арвис тарни, тогтоол тарни, нууц тарни гэж гурав хуваана. Тарнийн үсэг үеүд нь нигүүлсэхүй болон билэг оюуны тодорхой эрдмийг агуулсан учир утга маш гүнзгий. Тарнийн хөлгөн (Бурхны шашны Махаяна хэмээх их хөлгөний номлол дахь нэг чухал салбар болох Дандарын аймаг. Судар тарни гэвэл судар дандар болно. Тарнийн хөлгөн нь дотроо нууц тарни, үрийн тарни, аргын тарни, адис баригчийн тарни гэж хуваагдана); тарнийн ёс (эртний бурхны шашны ухааны судар тарнийн хөлгөний үндэслэл бөгөөд тэр нь сэтгэлийн мөн чанар дээр суурилна. Тарнийн увдис олж авсан дээд зиндааны мэргэдийн суралцах мөрийг хэлнэ); Тарнийн сан (аливаа хүсэл санааг дом шившлэгийн хүчээр арилган зайлуулах цагаан домын тарнийн өв. Эдгээр нь аврах, хамгаалах, анагаах арилгах, тэтгэх хүч увдистай гэнэ); тарнийн утаст очир(тарни урихад нэг үзүүрийг очиртой холбон, бурхны өмнөх хумх дээр тавин нөгөө үзүүрийг гартаа барих таван өнгөөр алаглаж томсон утас) тарнийн хүрд (тарни бичиж ад зэтгэр зайлуулах зүйл); тарнидах (тарни урьж адистидлах, тарнийн дандрын лам нар шидилсэн архиар өвчтнийг үлээж сочоон хөлөргөх арга зам) *хорш.* аг тарни.

ТАРТАГ тө. mthar thug; мо.б. tartuγ; "эцэст хүрэх"; Эцсийн хязгаарт хүрэх; тартагтаа тулах (доройтох, ядуурах, дампуурах); *Шашин маань тартагтаа тултал ялзраа шив (З.Б.).*

ТАСАМ уй. tasman (<перс. tasman); мо.б. tasam-a/tasman; "сур"; 1. буга, гур, зээр зэрэг гөрөөсний арьсаар хийсэн нарийн сур; тасман ганзага; *Сулхарнай тэр тасманыг ...асхаж буусу хэмээн хүлж ирэв (Зуун бил.);* 2. эмжээр,хөвөөлж оссон зүйл; дээлийн тасам; тасамдах (хөвөөлж эмжих).

ТАТИРАБА сам. tittiri, дадиваа; мо.б. tatiraba; ...*татирабаг доромжлох болон гардид далайг барагдуулжухуй (Суба.).*

ТАХАР манж. tahur; мо.б. taqar; "зарц"; Ван, гүн, баяд ноёдод аар саар ажил хийж өгдөг зарлага; *Тамгын тахраас хорин мөнгөө өгч (Б.Р.).*

ТАХИМЛИГ: аяга тэхимлиг.

ТАШ уй. tas (түр. taš); мо.б. taš; Чулуу

ТАШДАГ: Ташдаг толгой уй. taš tāg (<түр.), мо.б. tašday, "Чулуут уул" толгой, (Хөвсгөл, Улаан-Уул сум)

ТАШИН хя. ta jin; мо.б. tašig (Ков.); дарга, ахлагч.

ТАЯГ түр. tajaq; мо.б. tayaу; Тулж явах хэрэгсэл; ...*сэлмээ хувилгаж гурван алд таяг болгов (Гэс.)*.

ТАЯНГА манж. tayungya; мо.б. tayungу-а; Үлгэр домогт гардаг нэг зүйлийн аварга загас.

ТИВ I сам. dvīra; мо.б. dvib~tib; "арал, хойг"; 1. бурхны шашны домогт Сүмбэр уулыг тойрсон далайн дөрвөн талд дөрвөн их тив бий гэж үздэг; 2. далай тэнгисээр хүрээлэгдсэн арал хойг бүхий асар уудам газар, хуурай эх газар.

ТИВ II: тив лам тө. khri pa bla ma; мо.б. tib blam-a; Ширээт лам, тив ширээт ч гэнэ; *Сүсэгтэн олон, тив ламыг дан хүн биш, давхар хүн гэж бишрэх тул... (С.Д.)*.

ТИЙЗ хя. tié zi; мо.б. teyiје; 1. гарын тэмдэг, тэмдэг болгон дарах хэрэгсэл ба лацтай битүүмж; *Богд... Чойрын ловон лам Агваанданзангийн нэр дээр тийзээ даржээ (Ц.Д.)*; 2. орон нутгийн гүйлгэнд хэрэглэж байсан мөнгөн тэмдэгт; тийздэх (тийз дарж битүүмжлэх).

ТИЙРЭН тө. the'u gang; мо.б. tireng/teyireng; 1. үлгэр домогт гардаг найман сахиулсны нэг, Ганц хөлт зуурдын сүнсний чөтгөр; *Газар лусыг номхотгон өг, ганц хөлт тийрэнг дарангуйлж өг (МАЗДБ)*; 2. шилж. Бурхны шашны ёсоор хүнд нөхцөх нэг зүйл ад албин; тийрэн орших; *Энэ гайхал тийрэн танай авдрын ард хонины тарган бөгс байна. Авъя гэж байхгүй юу (МАУ)*.

ТИТЭМ согд. dydm (<төгөг.) мо.б. titim; 1. хүндэтгэлтэй хүний тэргүүний өмсгөл; Мөн монгол ламын өмсдөг бурхны зурагтай, таван хэсэг босоо саравчийг хооронд нь утсаар хэлхсэн, хоёр захын оосроор нь дагзан дээрээ уяж торгоох толгойн цагираг мэт малгай. Титэм малгай ч гэнэ. *Номгүй хаан титэм зүүсэн илжиг (Цэц)*; 2. монгол бичгийн а-ийн төрлийн үсгийн толгой ганц шүд; 3. хууч. Зэрэг тушаалын нэр; ...*их ор суусны хойно Ванчинхүүгийн титэм түшсэн (Ц.Ц.)*.

ТОВРОГ түр. topraq; мо.б. tobraу; "шороо, тоос, тортог"; Үйрмэг хэмхдэс, талх, нунтаг; үнсэн товрог (шатсан үнс); товроглох (бүрэлгэх, товрог болгох).

ТОВУУН: төвуун дүр тө. khro bo; мо.б. tobuu; хилэнт, догшин дүр; товуун дүрт хүн.

ТОВЧИГ түр. tovčiq; мо.б. tobcīy; Баруун зүгээс ирсэн бүдүүн биетэй морь.

ТОВЬ: товь малгай; уй. dorpa; хинд. tori; мо.б. tobi; 1. дуулганы дотор буюу малгайн дотор давхарлан өмсөх тоорцог мэт малгай; 2. дөрвөн талдаа саравч бүхий тойруул малгай.

ТОВЬЁГ тө. tho yig; мо.б. tobyoу; гарчиг, аливаа албан хэргийн цэс бичиг.

ТОГ тө. thog (ор. ток); мо.б. toу; 1. гэрэл гаргах, машин хөдөлгөх зэрэгт ашиглах эрчим хүчний нэг үүсгүүр; 2. аянга, цахилгаан.

ТОГОС түр. tuwus~tawis (<перс. taus<арам.tawus) > мо.б. toyus; Том биетэй, ногоон ноолууртай, урт сүүлтэй, сүүлний үзүүрт таван зүйл солонгорсон нүдэн хээтэй, үзэсгэлэнт шувуу. Өдийг бурхан тахилын зүйлд хэрэглэнэ.

ТОД тө. thod pa; мо.б. tod; 1. гавал, үхсэн хүний гавал, 2. хүн буюу бичний гавалын ясыг хөрөөдөж алт, мөнгөөр амсарлаж, доторлож хийсэн гурвалжин суурьтай сав. ариун сав. Бас түүнийг дуурайлган зэс, гууль мөнгөөр хийнэ. Шарын шашны тарнийн дандрын нанчдын сав Бас зандангаар ч хийнэ.

ТОДВАА тод; *Алтан сав чанартай боловч зандан тодваагийн чадалтай хаанаас адил байх вэ? (Д.Р.).*

ТОДВОН тодваа; *Тогосын өд. тодвон цөгц ...цөм бүрэн юм байна (ЗУАЗ).*

ТОЙ түр. toj; мо.б. toi; "найр, их хурим"; Найр хурим, гэрлэх хурим; *хорш. той хурим.*

ТОЙВ тө. tub; мо.б. toyibu; төвөг яршиг, төвөг чирэгдэл; тойвтой ажил.

ТОЙ(ЛОХ) хя. tuī; мо.б. toyilaqi; 1. үс гээгээ хяргах, засах; үсээ тойлох; *Түүний үс сахал гэргүүтнийг тойлж лтугай (мо.тойн);* 2. үсээ хусаад тойн болох.

ТОЙМИЙ хя. taomi(Я.Г) , мо.б. toyimi; ногоо, таташ мах зэргийг зуурсан гурилд хучиж жигнэж хийсэн хоол.

ТОЙН хя. dào ren (tao jen); (дөр.б.); мо.б. toyin; 1. язгуурын гаралтай лам, бомбын шашны хувраг; 2. *шилж.* ламын хүндэтгэл, тайж нарын хөвгүүн, тайжийн зэрэг хэргэм залгамжлаагүй лам болсон хүн.

ТОНХИЛ түр. tonkul; мо.б. tongkil; ton(хөлдүү) + kul(нуур)(Ж.Т); Сутай уулаас зүүн урагш 2000 м өндөрт орших хонхрын давстай тогтмол нуур. Эрт хөлддөг нуур.

ТОНХУУ хя. *tóng hāo*; мо.б. *tongquu*; Иш моголцог болоод хөндий, навч хушуутай, шар цэцэгтэй ургамал. Иш навчийг идэж болно.

ТООР хя. *tao er*; мо.б. *toγor~toor*; Улаан шар өнгөтэй, үсэрхэг арьстай, сайхан амтат жимс, түүний мод; **тоор мод** (уянгат мод).

ТООРМОС ор. *тормоз*; мо.б. *toγumasu*; Хөдөлгүүр бүхий аливаа өөрөө явагч машин техникийн хөдөлгөөнийг удаашруулах буюу зогсоох хэрэгсэл; **тоормослох** (тоормосоор зогсоох); *Базар гэнэт машинаа тоормосоллоо.* (Ц.Д).

ТООС түр. *toz*; мо.б. *toγosu*; нарийн ширхэгтэй хумхи; *хорш.* **тоос шороо**; **тоосрох** (тоос дэгдэх, манан үүсэх); **тоослох** (юмны тоос арилгах).

ТОР I түр. *tör~tor*; мо.б. *toog*; "гувчуур, өөш, урхи"; саргар нэхсэн зүйл.

ТОР II түр. *tor*; мо.б. *toγu*; дэгдсэн тоос.

ТОРВО тө. *gtor pud*; мо.б. *torbu*; Тахил тавиглалд хэрэглэх гурил зэргээр хийсэн илээ; Бурханд торво тавих; дором (үз)-той гарал нэг.

ТОРОМ түр. *toγum*; мо.б. *toγum*; "ботго"; Хоёр настай тэмээ; Төвдөөр хоёр настай байдсыг бас *thor mo* гэнэ.

ТОРОН тө. *tho rings~tho rangs*; мо.б. *torang*; Үүрийн гэгээ; үүрийн торон; торон жирэн.

ТОТГОД : ад **тотгод**, **тотгор**.

ТОТГОР тө. *thod dgar*; мо.б. *todqar*; саад, хөнөөл, уршиг, саатуулах юм; *хорш.* саад **тотгор**; **тотгор болох** (саад болох); **тотгордох** (тотгор хийх); **тотгорлох** (тотгор саад болох).

ТОТЬ хинд. *tota*; мо.б. *toti*; "ногоон"; Өд нь хурц өнгөтэй, хушуу мөлхөр богоод үзүүр нь доошоо махигар, ойд сүргээр амьдрах ба модны хонгилд үүрлэнэ. Аливаа юмны дуу чимээг дууриахдаа маш дадамгай, үг сурахдаа түргэн нэг зүйл шувуу.

ТОХАР тө. *tho kar*; мо.б. *toqar*; Хотон улс.

ТӨВД тө. *mtho 'bod(pa)*; мо.б. *töbed*; "өндөрлөгөөс дуудах"; Төвд газар уулархаг орон учраас эрт цагт төвдчүүд бараа бараа нь харагдах уулын оройд оромж намхаг босгон бие биеэ дуудалцан хэл мэдээ өгдөг байснаас "өндрөөс дууддаг орон" гэсэн утгаар нэрлэх болсон гэдэг.

ТӨВХӨН: **төвхөн** (сүм) хийд тө. *grub khan*; мо.б. *tobqan*; "бүтээлийн байшин"; Өвөрхангай аймаг, Орхоны хойт биед буй Шивээт ууланд гурван талаараа өтгөн модорхог уулаар

хүрээлэгдсэн хад цохиотой уулын өвөр тал буюу ёроолоосоо 20 метр өндөрт, уртаараа 40 гаруй метр, өргөнөөрөө 30 орчим метр талбайтай дэвсэг дээр байгуулсан анхдугаар богд Өндөр гэгээн Занабазарын бүтээлийн сүм; Монгол бичгээр Дубхан гэж бичсэн байдаг.

ТӨМПӨН хя. *tong pēn*; мо.б. *tömpüng*; Юм хийх далбагар хэлбэрийн төмөрлөгөөр хийсэн сав.

ТӨНХ- хя. *tōng*; мо.б. *tōngki-*; 1. нүх сүв буюу ямар нэг юмны дотор талыг ухах малтах, хөндийлөх; *хорш.* ухах **төнхөх**; 2. *шилж.* өөчлөх, гоочлох.

ТУГ түр. *tuγ* (хя. < **tuk*. Н.П); мо.б. *tuγ*; Мод буюу төмөр ишинд зохих өнгийн бөс уяж намируулан хийсгэх тэмдэг. **туг далбаа** хорш.

ТУГДАМ I тө. *thug dam*; мо.б. *tugdām*; Бясалгал, сэтгэлд гүнээ бодох нь; Номын сахиулсныг шүтэн бясалгал үйлдэх нь; *хорш.* тугдам үйлдэх, тугдам бясалгал.

ТУГДАМ II тө. *thugs dam*; мо.б. *tuγdam*; Ордон, өргөө; төрийн тугдам (Богдын төрийн ажлаа явуулж байсан гэр өргөөний хүндэтгэл нэр); ламын тугдам, ноёны тугдам.

ТУГУЙ хя. *dūguī*; манж. *toхан*; мо.б. *duγui*; Жижигхэн гүүр буюу ганц модоор тавьсан гүүр.

ТУЙПУУ хя. *tū pī*; мо.б. *tuγipū*; "хэвлэсэн шавар"; Тусгай модон хэвэнд шавар хийж шахан хэвнээс нь салгаж хатаасан түүхий тоосго, угтаа шатааж боловсруулсныг нь тоосго гэнэ.

ТУМБААШ тө. *nthun bzi*; мо.б. *tunbaši*; "эвтэй дөрөв"; Монголчууд тумбаашийн зургийг эе эвийн билэгдэл болгож иржээ. "эвтэй дөрөв" гэсний учрыг үлгэрт ийн өгүүлдэг: Эрт цагт заан, бич, туулай, ятуу лөрөв эв найртай амьларч байж. Нэг өдөр бидний хэн нь ах вэ гэж ярилцжээ. Тэнд нэг том мод байжээ. Заан тэр модыг зааж намайг багад энэ модны өндөр налтай адил байсан гэхэд бич, намайг багад мөн л налтай адил байсан, сүүдэр нь намайг дөнгөж халхалдаг байсан гэжээ. Тэгтэл туулай, намайг багад энэ дөнгөж үндэслэж, тэр үндсийг нь би малтан иддэг байсан гэхэд ятуу энэ модны үрийг нь би зууж ирээд энд орхисноос ургасан гэжээ. Чингэснээр ятуу ах, туулай дараагийн дүү, бич гутгаар дүү, заан отгон дүү болж дүү нар нь ахыгаа хүндэлж зааны дээр бич, бичний дээр туулай, туулайн дээр ятуу сууж аливаа зүйлд дүү нар нь ахын үгийг даган явах болсноор "зохилдсон дөрвөн амьтан" гэгдэх болжээ. Бас

адгуусны дүрээр амьтны тус зохиогч ч гэдэг. Ятуу нь Шигмуни, туулай нь Шаарийбуу, бич нь Монголжийбуу, заан нь Ананд хэмээн билэгдэн номлосон байдаг.

ТУН I хя. tōng; мо.б. tung; 1. тон, маш, туйлын; 2. хэрхэвч, огт.

ТУН II тө. thun; мо.б. tung; "хувь, хэмжэ"; 1. нэг удаа уувал зохих эмийн хувь хэмжээ; гурван тун эм; *өвчин тусахдаа төө төөгөөр ирдэг, өвчин эдгэхдээ тун тунгаар гардаг*; 2. нунтаг эм хэмжих бяцхан халбага; тугнах (эмийг тун тунгаар болгох, тугнуураар хуваан хэмжих)

ТУНЖААН хя. tōng jiàng; мо.б. tungjiyang; Зэс гуулины дарх хийдэг хүн; Төмрийн дархан.

ТУНРАА тө. thun gwa; мо.б. tunga; Шашны зан үйл гүйцэтгэхэд гүрэмчийн хэрэглэх, үхрийн хар иврээр хийсэн, үзүүрт нь хар хадаг уясан, муу ад зэтгэрийн тарни урих зэмсэг. Үлээж муу ёрын ууль шувууны дуу, нэхой хуцах чимээ гаргадаг. хамаг зэггэрийг дарагч Очирваанийн гадас ч гэдэг. Урих тунраа, хариулах тунраа, алах тунраа гэж гурван зүйл бий; *Гүрэмч, буу гачигнах, бүрээ хашгирах дундуур тунраагаар дүрвэлзэн байгаа галын зүг...гурвантаа их л сүртэй дохижээ (Б.Р.)*.

ТУНСАА хя. tungsa, мо.б. tungsa; цагаан саарал, шаравтар, ногоовтор өнгөтэй эрдэс, юм гагнахад хэрэглэнэ.

ТУНХУУ хя. tōnghú; мо.б. tungqu; Цай зэргийг хийх данх, зэс дэвэр. Данхыг үз.

ТУНЬЮУ хя. tong you (> ор.тунг), мо.б. tungyu "тос", туньюу тос ч гэнэ. Гэрийн уянгат модны үрийг буцалгаж гарсан тосыг хэлдэг (Б.Су), гэрийн уянгат модыг тоор мод ч гэх нь бий. чулууны туулайн бөөрний тос (ОМТ).

ТУР алт. tuga "тосгон", суурин, ордон (< евр. tira, "сэрүүн ордон", Шней), мо.б. tur-a (Я.Ц); хот суурины үлдэгдэл, туйр ч гэж бичдэг.

ТУРАН перс. tūgān; хинд. tūgān; Монгол-түрэг овгууд суурьшиж байсан төв Азийн өмнөд хэсэг.

ТУРУУН тө. mtho ni; "өндөр уул"; Монгол газрын нэрийн бүрэлдэхүүнд ордог. Цагаан туруун, Баруун туруун гэх мэт. Гятрууныг үз.

ТУРХАГ түр. turqaq; мо.б. turqay; "харуул"; tur- нь түрэг хэлнээ "зогсох" гэсэн утгатай; *Чингэс хаанд турхаг болтугай... (МНТ)*.

ТУС уй. tus, мо.б. tusa; "тэтгэх, тэтгэлэг" (Ж.Т), нэмэр, ашиг, ач; хорш. ашиг тус, ач тус, тус нэмэр.

ТУУ хя. tao; мо.б. tuu; Анжис, тэрэг, чарга зэргийн хөллөгөөний урт дээс.

ТУУЖУУ хя. tiáo zhou; мо.б. tuujuu; Хог хаягдал арилган шүүрдэх жижиг шүүр; гол төлөв хялгасар хийдэг.

ТУУЗ хя. tāo-zì; мо.б. tuuja; Юм эмжих, хөвөөлөх, чимэхэд хэрэглэх тусгай нарийн зурвас эд.

ТУУЛ түр. toyla; мо.б. tuyula; Бага хэнтийн нурууны өврөөс эх авч Богд хан уулын араар урсаж Орхон голд цутгах 820 км урт гол. Зарим судлаачид энэ нэрийг гэтлэх гатлахын утгатай туулах гэсэн үгээс гаралтай гэж үздэг нь баталгаа муутай санал болно.

ТУУР хя. táo; мо.б. tuur; Гөлгөр салаатай, урт зуван навчтай, ягаан цэцэгтэй, бөөрөнхий жимстэй, үзүүр хэлбэргий бага зэрэг тураг мод, түүнд ургах жимс.

ТУУХАЙ хя.(cheng) tho (tuo); мо.б. tuuqai; -qai нь монгол хэлний дагавар үг. Жигнүүр, цэгнүүрийн үзүүрт өлгөх буюу нэгэн этгээдэд тэнцүүлэн тавьж хэмжих хэмжээтэй төмөрлөгийн зүйл (Я.Ц)

ТУУЧИЙ хя. tu qi, tu (газар)+qi(хий) = "газрын хий"; чөтгөрийн хий; Ярианы хэлнээ хараалын буюу доромж утгаар хэрэглэнэ. Муу хар золиг; муу хар чөтгөр; муу хар туучий!

ТУШ: Хар тушийн гол хя. ту цзи, "шавар"; Хар шаврын гол; (Хөвсгөл, Улаан-Уул сум).

ТУЯНЗ хя. tuò yún zì; мо.б. tuyanja; Тэргэний морины хүзүүнд угладаг тоногийн зөөлөвч.

ТҮГ : түг таг тө. khrig khrag; мо.б. tüg; Тиг нь монгол хэлнээ түг болон хувирчээ. Маяд буюу түг түмэн, түмэн түмэн, маш олон зэрэг утгатай.

ТҮЙ тө. khfus; мо.б. tüi; "угаал"; 1. түй өргөх (лам нар тэнгэр эзэгнэсэн бурхдад магтаал уншин, тахилч бумбатай рашаанаас толь руу дусаахад умсад өнгө өнгийн хадаг холбосон хивээр толийг арчих зан үйл, Энэ нь бурхан бодисадвын нигуурыг ариутган угааж байгааг билэгддэг. Эцэст нь мандал өргөн мөргөнө). 2. Аливаа муу юм харсан хүн зэвүүцлээ илэрхийлж "түй" гэж нулимах нь.

ТҮМБЭ: Балжир Түмбэ, Төвд хэлний Балжор Лхүмбэ("Цог учралын сүмэр") гэсэн нэр Хөвсгөл аймгийн Чандмань-Өндөр сумын нутагт орших уул. Дэдинлхүмбэ(үз.) уулыг ч бас Дэдинтүмбэ гэдэг.

ТҮН I түр. tun; мо.б. tün; 1. балар шугуй; *Ононы түнд хуримлахуйд...*(МНТ); 2. пад хар, хав харанхуй. Манж хэлнээ tun нь "арал, хойг" гэсэн утгаар хэрэглэгддэг бололтой.

ТҮН II тө. thun; мо.б. tüng; "хувь"; Бурхны шашны зурхайн ёсоор хоногийн найманы нэг буюу гурван цагийг хэлнэ. Бас цагийн тогтсон хэмжээг ч хэлнэ; шөнийн түн.

ТҮНЖИН I тө. mthun gyen; мо.б. tünjin; "зохилдох нөхцөл"; *хорш.* эв түнжин; түнжин хагарах (эе эв эвдрэх); *...та бүхний эв түнжинг эвдэгсэд гарвал ширүүн гараар хумьж өгөмз* (З.Б.).

ТҮНЖИН II хя. tuanjie (Я.Г), мо.б. tünjin; мухар, халзан; эвэргүй; **түнжин үхэр** (мухар, эвэргүй үхэр).

ТҮНЗ хя. tongzi (Я.Г), мо.б. tüngji; аян замд авч явах, ар зоондоо үүрч явахад зориулсан хавтгайдуу балтгар сав суулга; **үдийн нарны сүүдэр шиг, үүргийн түнзний бөглөө шиг** (зүйр).

ТҮНХЭР тө. 'khrul 'khor; мо.б. tüngkür; "аргасын хүрд"; Заслын хүрд, оньсон арга, аргын оньс, оньсын эргүүл хуягийг эвдэх төмөр буюу галт сумны аргасын хүрд.

ТҮНШ хя. tōngshi; мо.б. tūngši; "хэлмэрч, орчуулагч"; 1. худалдаа арилжааны ажилд найзархаг; 2. дотно найзархаг нөхөр; **түншлэх** (түнш болох).

ТҮНЭР түр. tünar; мо.б. tünar; "харлах, харанхуйлах. харанхуй"; Хав хар үзэгдэх байдал; *хорш.* хар түнэр; түнэртэх (хав харлан үзэгдэх)^

ТҮҮЧЭЭ хя. tuiche (Я.Г), мо.б. tügücege; "түлхэж явдаг тэрэг"; аян жинд хөтөлж явахад тэргүүлэн явах мал буюу аян. Нүүдлийн шувуудын манлайд удирдан явах шувуу. **Түүчээ шар, түүчээ тогоруу.**

ТҮШИД дүшид; *...Түшид тэнгэрийн газраас ...тэнгэрийн хөвгүүн...ирж...(12 зох).*

ТЭВНЭ түр. teban; мо.б. tebene; "тэмээн зүү"; Түрэг хэлнээ тэмээг teba гэх ба an нь зүү гэсэн үг болно. Юм оёх бүдүүн зүү; *хорш.* зүү тэвнэ; *Зэс тэвнэ авч хуга татвал намайг ална.* (Гэс.).

ТЭГ тө. thig; мо.б. teg; 1. тооны тэмдэг, бинт; юу ч үлдээгүйг илтгэнэ; 2. хов хоосон; 3. зураас, шугам; бурхны тэг; 4. хэмийн хэмжээ, хэлбэр; тэг хэм; *Сүмийн маягийн байдал нь дөрвөлжин тэгээр байгуулмуу* (МЗАО).

ТЭ ЖАН хя. tiě jiàng; мо.б. tejiyang; төмрийн дархан; төмөрчин; *төмөр зэсээ балбадаг тэ жангийн холбоог сонсоно уу (МАЗДБ).*

ТЭМБҮҮ хя. tiānpào; мо.б. tembüü; Өнгөний халдварт яр өвчин, зан яр ч гэнэ; *хорш. яр тэмбүү; тэмбүүрэх (тэмбүү өвчин тохиолдох).*

ТЭНЖ(ИН) тэнз 1; Улаан халтар ганц ч удаа ганхийлгүй газар түсхийтэл унасныг тэнжин олсоор хүзүүдэн чирч...(А.Д.)

ТЭНЗ хя. téng zì; мо.б. tengse; 1. нарийхан урт иштэй өдлөг нийлмэл навчтай, зууван урт баг цэцэгтэй, зөөлөн чанартай, бөх баг нэг зүйлийн мөнх ногоон модлог ургамал. Сагс, олс зэргийг сүлжиж болно; 2. *шилж.* тэнз модоор хийсэн бялуу шийдэм, таяг, ташуур.

ТЭНС тэнз.

ТЭНХИМ хя. tīng; мо.б. tingkim; 1. хурал чуулган хийх буюу зочин гийчнийг дайлах, хичээллэх том тасалгаа; 2. хуучин цагт яамлан сууж хэрэг шийтгэх газрыг хэлж байжээ.

ТЭРБУМ тө. theg 'bum; мо.б. terbum; Арван оронтой тооны нэр, арван дүнчүүр; их тэрбум (арван нэг оронтой тоо).

ТЭРЛЭГ түр. terlik; мо.б. terlig; "хөлсөвч"; Зуны дээл.

ТЭРС сам. tirthika; мо.б. ters; 1. буруу номтон, чаралба; Бурхны шашны сургаалтан нар бурхны шашин бол дотоод ном, түүнээс бусад нь гадаад ном гэж үздэг. Гадаад номтон нь бурхны шашныг эс шүтэх тул тэрсүүд нар болно. Гадаад дотоод номтны ялгал нь юун гэвэл "гурван эрдэнийг эрэн барьж итгэл явуулагчид нь дотоод номтон, Махишвари зэрэг ертөнцийн тэнгэр нарыг эрэн барьж итгэл явуулагчид нь гадаад номтон буюу" (Гүүш цорж); тэрс ном (аливаа шашинд харш ном); 2. зөрүүд, эсрэг, сөргүү; тэрс загнах (гажууд зөрүүд зан гаргах); тэрс этгээд (ёс зүйг баримтлахгүй зөрж явах этгээд); тэрсдэх (хэтэрхий тэрс болох); тэрслүү (тэрс, эсрэг, тэрслүү зан); тэрслэх (зөрүү тэрс үйл ажиллагаа хийх, тэрс зан гаргах).

ТЭРСҮҮД тэрс; мо.б. tersgüd; *Тэмээн сүргийн тэн хагас нь тэрсүүд хангал амьтад гэнэ. (ШХЗД); тэрсүүд өдөр (зурхайн ёсоор шинэ гэр барих, бэр буулгах, сүм дуган барих, замд гарах, үр тариа тарих, мал алгуус нуглуулах, хишиг даллага авах, сүлд дуудах зэрэгт муу үйл нүүрлэх өдөр гэдэг).*

ТЭРТИГЭ тэрсүүд; мо.б. tertige; *тийн нөгчсөн бурхан багш бээр тэртигэ нэрийг номхотгосон хувилгаан цагт... (МУЗД).*

ТЭРХ түр. terk, "ширүүн, хүчтэй"(Ж.Т); Хангайн нурууны араас эх авдаг хоёр Тэрхийн гол.

ТЭРЭМ I түр. tägmä; (ор. терем, "давхарлаг тэнхим, цамхаг харш, өргөө. ОМТ) мо.б. terem-e"хана"; 1. чачир, орд; чачир майхан; *Ван хаан алтан тэрэм босгож хуримлан жуугуу (МНТ)*; 2. монгол гэрийн хана; *Найман тэрэмтэй хар гоохор барсын арьсаар үрсэн хош (майхан) өргөөнд долоон настай хөвгүүнийг авч ирэв. (УХТТ)*. 3. ноосон даавуугаар торлон нэхсэн хуримын өргөө. **Хар тэрэмсийн рашаан**(Хар ханын рашаан, Увс, Хяргас нуурын хөвөөнд буй)

ТЭРЭМ II тө. theg ma; мо.б. terem; Төвдийн гар үйлдвэрлэгчид хонины ноосоор нэхэж хийдэг байсан нэг зүйл бүдүүн ширхэгтэй бөс; тэрмэн дээл; *...тэрэм жанчдаа рогдан халаад чимэглэсэн... (Гам.)*.

ТЭС түр. töz; мо.б. tes; "түргэн, хурдан"(Ж.Т), Булнайн нуруунаас эх авч Увс нуурт цутгадаг гол.

ТЭГРҮҮ уй. taitur/tetürü(Н.П. "эсрэг, үрвүү"); мо.б. tetürü; Урвүү сөргүү, эгтээд буруу, эсэргүү тэсэргүү; тэгрүү этгээд.

У

У-ГҮН хя. wū gong; мо.б. u-güng; Чичүүр хорхой, 42 хөлтэй гэдэг. *Наян хөлтэй у-гүн чинь налж халтирдаг...(Паж.)*.

УВАДИНИ сам. upādhyaya; мо.б. ubadini; "үйлдэгч"; 1. гэрээс гарах шаншаабад авуулагч хувраг; 2. хамба, сургаалийн багш ч гэнэ. Бас ханчин (mkhan chen) буюу их хамба ч гэдэг.

УВДИС сам. upadesa; мо.б. ubadis; ура (ойр, дөт)+desa (заан үзүүлэх)= лөтөөр зааж үзүүлэх"; 1. оньс утгыг хялбараар үзүүлэх, ч хал онож үйлдэх, утга гүн бөгөөд агуу ихийг цөөн үгээр улуулан үйлдэх ба мөрийн онол төрөхүй бэрхийг ч амар хялбараар үүсгэхийн нэр; **увдисын гол** (увдисын зүрхэн буюу эрхин гэсэн утга); 2. нууц эрдэм чадал, ур чадвар, илбэ ховс; *Гэсэрийг илжиг болгох увдис бүгдийг цөм би бүтээж өгсү (Гэс.)*; 3. зөвлөгөө, сургамж, соёрхол; **увдислах** (увдис шингээх).

УВС түр. ubsu, мо.б. ubsu, ub(гашуун) + su(ус) гэсэн утгатай. Их нууруудын хотгорт орших давстай тогтмол нуур.

УВСАНЗ убсанз.

УБСАНЗ түр. upasanč~ubasanč (<согд. *wpaś'nč<сам. upāsikā); мо.б. ubasanča; Эмэгтэй увши; Увшийн чийлбарт үз.

УВШИ тө. *u pa si* (согд. 'wp'sy); сам. *upāsaka*; ура-(ойр, шадар)+*saka* (буян)="буянд ойртсон"; мо.б. *ubasi*; Буян нь амирласан нирваан гэсэн утгатай. Угтаа амь үл таслагч, эс өгснийг үл авагч, буруу тачаал үл хурьцагч, худал үл өгүүлэгч, дарс үл уугч, таван үест шагшаабадыг сахигч, гурван эрдэнийг бишрэгч, гэрээс гаралгүйгээр санваар авсан эрэгтэй гэнэ (үз) санваартан.

УГ түр. *uk*; мо.б. *uγ*; "төрөл, садан"; Удам гэдэг үгтэй хоршин (уг удам)төрөл садны утга илтгэнэ. Мөн угсаа, удам зэрэг утгатай; 1. ёзоор, язгуур; хэлний уг; 2. үүсгэл, эх, анх; уг нугаг, угийн бичиг (гэрийн үеийн бичиг); уг муутай (удам угсаа муутай).

УДАМБАР сам. *udumbara*; мо.б. *udumbara*; Иш арваад тохой өндөр, навч зөөлөн, бас бүдүүлэг ширүүн ч бий. Цэцгийн нэлбээ нь гарын алга мэг том, олон цэцгийн дунд буюу эсвэл дуулын далд газар ургадаг ургамал. Шашны домгийн ёсоор "шумнасыг дарагч" хэмээх нэртэй, түүний цэцгийн хэмжээ нь модон тэргэний дугуйн хүрд төдий ба үнэр нэгэн бээрийн газар хүртэл түгэх машид эрхэм нэгэн мөн гэсэн байдаг. Мөн бурхныг мэндлэх цагт хамт ургаж, сүүлчийн нирваан (үз) болох үест хатаж алга болдог гэсэн домогтой.

УДАРБАДРАБААД сам. *uttarabhadrapadā*; мо.б. *udarabadirabad*; Сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Махач заан одон ч гэдэг. Одоо Могойг хүлэгч од гэж нэрлэж буй.

УДАРБАЛГҮНЬ сам. *uttaraphalgunī*; мо.б. *udarabalgüni*; 1. сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Монголоор Үзээр хар зардсын одон гэнэ; Одоо Харцага гэж нэрлэж байгаа. 2. Энэтхэгийн хаврын эхэн сар, цагийн хүрднээ өвлийн эгв. сар, хятад төвдийн хаврын дундад туулай сар, монголын хоёрдугаар сар.

УДАРИБАДАРБАД ударбадрабаад.

УДАРИБАЛГУНИ ударбалгүнь

УДАРИСАД ударсад

УДАРСАД сам. *uttarasādha*; мо.б. *udarisad*; Сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Монголоор Дөрвөлжин хур одон нэртэй. Одоо Элдэв тэнгэртэн гэдэг.

УДВАЛ сам. *utpala*; мо.б. *udabal*; *Nymphaea Sacrulea*, *Mecanopsis integrefolius*; 1. Иш нь ногоон, навч нь уулзартай, цэцгийн хэлтэс ес, эрт цэцэглэж үдэш хумина. өнгө улаан, үнэр

анхилам сайхан цэцэг; 2. иш өндөр богино адилгүй, навч уулзартай, өнгө янз бүр, есдүгээр сард цэцэглэх үнэр сайхан цэцэг.

УЛУГ: улуг таг, түр. *uluу тау*; мо.б. *uluу тау* (МНТ); "Их уул"; Одоо Булаг уул нэртэй болсон буй.

УМАА сам. *uma*; мо.б. *um-a-a*; "бэрхийг няцуулагч эх"; Махаашуварайн хатан, охин тэнгэр. Энэ тэнгэрийг сүсэглэгчид түүнийг баясгахын тулд намрын дунд сарын шинийн еснөө нэг буюу гурван хоногт идээг тэвчиж биеэ галд түлэх ба мэсээр огтлох тэргүүтнийг үйлддэг ажээ.

УМ-АА-ХУМ тө. *om-ā-hum*; мо.б. *om-a-a-hum*; Бурхны бие, хэл, сэтгэлийн бэлгэдэл болсон гурван үсэг. Бурхны оройг цагаан өнгийн ум үсгээр, хоолойг нь улаан өнгийн аа үсгээр, зүрхийг хөх өнгийн хум үсгээр тус тус томъёолно. Бас бурхны шашны номд ум аа нь төрөх, үхэхээс тонилгох, хум нь тамын халуун хүйтэн зовлонгоос гэтэлгэж чадах хүчтэй гэж тайлсан байдаг.

УМ ХУМГҮЙ тө. *om hum*; мо.б. *um hum*; ум ма ни бад мэ хум гэсэн маанийн зургаан үсгийн эх төгсгөлийн хоёр үсгийг ч хэлэх завгүй, маш яаруу, ухаан зулаггүй гэсэн утгатай хэллэг; *...лам нарыг арга буюу Омбыг тавьж ум хумгүй зутгаан алга болов (С.Даш).*

УМЗАД тө. *dbu mdzad*; мо.б. *umjad*; "эхлэн зохиогч"; Шашны хурлын уншлага уншихад дагуулан уншигч, аргил буюу бүдүүн хоолойтой лам; Аливаа хийдийн гөл дуганд их, бага хоёр умзад байна. Бага умзадыг сул умзад гэнэ. Бас их умзадыг дацан умзад, бага умзадыг шандин умзад ч гэдэг. умзад хоолой; *...гүхээ сайтайгаараа умзад больё (МАУ).*

УПАНИШАД сам. *upanīṣad*; мо.б. *ubaniṣad*; Олон зууны турш зохиосон вээдийн дуулалд хийсэн эртний энэтхэгийн шашингүн ухааны тайлбар, Вээдийн нэг хэсэг. Упанишад МЭӨ X-ҮI зууны үед зохиогджээ. Үүнд Вээдийн бурхад, зан үйлийг гүн ухааны агуулгатай болгож, хүмүүс ба орчлонтой зүйрлэн адилтгасан дүр болгон тайлбарласан. Упанишадад ертөнцийн сүнс-брахман, хувийн сүнс-аатман хоёрын нэгдэл, кармын хуулиар нэг торлоос ногоод шилжих үхэлгүй сүнсний тухай сургаалууд бий.

УРИГАСАРИ: уригасари чиндан сам. uragasāracandana; мо.б. urigasari; Нэг зүйл зандан мод; ...*уригасари* занданы үрэвдсэний хурыг оруулсугай хэмээн зетэлдвэй (12 зох).

УТАЙ хя. wu tai, мо.б. utai(san); "таван үзүүрт" (уул). Хятадын дөрвөн алдарт тахилгат уулын нэг. Шанси мужид оршино. Тунгалаг сэрүүн уул ч гэдэг. Манзшир бурхан оршдог эвдэршгүй их орон гэнэ.

УУЛЬ сам. ulūka; хинд. ullū; мо.б. uuli; Махир хошуутай, том нүдтэй, шөнө дуугаран явдаг махчин шувуу.

УУШААН хя. wuzhuāng; мо.б. ušiyang; Зэвсэгт цэрэг; *Угийн нөхөр Алтансүх уушаан цэрэгт яваад үхсэн амьдын сураггүй (МАЗДБ).*

Ү

ҮГЭРДАА манж. ukeri da, мо.б. ūkerida; бүгдийн дарга.

ҮЙ ЗАН тө. dbus gdzan; мо.б. üi zang; Төвдөд байдаг Үй мөрөн, Зан мөрөн; Зарим номд төвдийн хоёр том мужийн нэр гэдэг. Угтаа Үйзан орон гэвэл Үй нь Өмнөд төвд орон, Зан нь умарт төвд орон, нийлээд төвд орныг нэрлэх ерөнхий нэр ажээ.

ҮЙЗЭН I Үй зан; мо.б. üüjēn; Үй Зан хоёр нэрийг монголчууд хамтатган хэлж ирсэн уламжлалтай. Үйзэн мөрөн, Үйзэн далай, үйзэн худаг гэхчлэн хэлэлцдэг; *Үйзэн мөрний усаар уух ундаа хийж... (ААЗ).*

ҮЙЗЭН II хя. wei jēng, ол.б. üijēng; "харуул"; Дундад эртний монгол хэлэнд w - авиа байгаагүй учир wei -г üi болгожээ. Энэ нь ванг онг гэж бичиж ирсэнтэй адил. Мин улсын үеийн энэ тушаал монголд байсан юм. Онох үйзэн, Үйзэн бээс... г. м. **ҮЙЗЭН ГҮҮ** (Үйзэн гүний хошууны адуу алдартай хурдан байжээ. Энэ нь үйзэн гүү болж хувирчээ. *Үйзэн гүүний унага хойно, хурдтай ч байлгүй яахав. ААЗ*)

ҮЙ ТҮНШ хя. wú tóng shu; мо.б. tüngši; "уянгат мод"; Уул довд ургадаг, өндөр, судал нарийн цул, өнгө шар нэг зүйл мод. Домогт гардгаар бол өндөр нь гурван алд, гурван тохой, гагцхүү гарди шувуу суудаг гэнэ. Ятга хөгжим хийнэ.

ҮЙТЭНХУАР хя. wōduàn huār; мо.б. üyiteng qar; Цулгуй өнгөнд хээ товойлгож үйлдсэн нэг зүйл зузаан торго.

ҮР тө. 'bgu; мо.б. üg-e; "ямар нэг юмын үр"; 1. уурагт бодисоос үүсэн гарч цаашид залгамжлах хөрөнгө болох юм; *хорш. үр хөрөнгө, үр үндэс*; 2. хүүхэд; *хорш. үр ач*; 3. үйл

ажлын дүн; хорш. үр ашиг; үнэн нь өмнөө, үр нь хойноо (Зүйр).

ҮРЖИН тө. u-gyaan < сам. Odiy-na, мо.б. üjjin; "толгойн чимэг" Энэтхэгийн хойд хэсэгт байдаг Инд мөрний дээд урсгалын сав газар, одоогийн Пакистан; нутагт бий. Монголоор Дагшин орон ч гэдэг.

ҮРЖИНБА тө. u-gyaan pa; мо.б. üjjinba; "үржин хүн"; Үржингийн оронд мэндэлсэн ловон Бадамжунай төвдөд анх үндэслэсэн бурхны шашны нэг чиглэлийн нэр; Шүтдэг бурхад, өмсгөлөөр нь монголчууд улааны шашинч гэдэг.

ҮРЖИНХАНД тө. u-gyaan mkha'rgo; "Дагшин орны огторгуйгаар явагч дагина"; *Дунд биеийг нь Үржинханд нараар чимүүлсэн... Баян буурал Алтай дэлхий (ЗҮАЗ).*

ҮРЭЛ рилү; мо.б. ürel (манж: üli); Бөөрөнхий хэлбэртэй мөхлөг, рилбү ч гэнэ; үрэл сум (жигжиг мөхлөг хэлбэртэй, тусгал газартаа дэлбэрдэг сум); маанийн үрэл (ид шидтэй үрэл). **Рашааны үрэл** (бурхны шашны шавь нарын тарнидан бүтээсэн өвчин эмгэг засах үрэл эм.)

ҮС үснир; мо.б. üsü; Хүн амьтны арвинд ургах эвэрлэгээр бүтсэн нарийн ширхэглэг зүйл. Самварди хэлний usñisa гэдэг үгийн хураангуй хэлбэр.

ҮСНИР сам. usñisa; мо.б. üsnir; "орой, үс"; Толгойн үс, гэзэг, орой зэргийн хүндэтгэл үг; *Нэгэн буурал нь оройн үснирт тогтвой (Үл.дал).*

ҮСҮМБАД сам. upasampata; мо.б. üsümbad; (тө. bsnyan pa'gdzogs); "нярваанд ойртох"; Гэлэн болохын нэр; Хорь хүрээгүй хүнд үсүмбад сахил өгдөггүй байв. Учир нь ийм насны хүн халуун хүйтэн, өлсөж ундаасах, хатуу хөтүү үгийг тэсвэрлэж чаддаггүй гэдэг байна. *...бурхан багшийн гэгээний өмнө одож инагш ир хэмээхийн үүднээс үсүмбад болвай (Цаг.Лян).*

ҮҮЛҮҮ хя. wü-liu; мо.б. ülüü; "тав, зургаа"; Даалууны арван нэгэн нүхтэйгий нь хэлнэ.

Х

ХААШ хя. hái shi; мо.б. qaši; Бас л, эцэстээ; хааш яаш.

ХАБАРМАА тө. kha'bar ma; мо.б. qabarm-a; "амнаас нь гал бадарсан эх". Шашны үлгэрт: эрт урьд цагт энэдхэгийн оронд хүүхэд

иддэг таван зуун хар хэгшин байж. Шагимуни бурхан тэднийг барин авч ном сонсгон хүүхэд идэхийг нь болиулсан гэнэ. Чингэснээс Хабармааг сар бүр уншиж ууш зууш өгч, хүүхдийг бүү ид, өвчин тахал бүү тараа гэж ар адан залж явуулдаг гэдэг. Энэ нь дөрвөн их гүрмийн нэг болно.

ХАВ хя. *hā ba*; манж. *kabari*; мо.б. *qaba*; Урт сэгсгэр үстэй, богино мөчтэй, охор хоншоортой, арслантай адилдуу нэг зүйл бяцхан похой.

ХАВАН манж. *hafan*; мо.б. *qaban~qavan*; "түшмэл"; Ноёдын хиа нарын дарга, хафан ч гэнэ; *...төгс ерөөлт хаван хиа нар (3.Б)*.

ХАВЛАН түр. *qarlan*; мо.б. *qablan/qabalan*; "МНТ"-г судалсан эрдэмтэд "барс, ирвэс, цоохор бар" гэхчлэнгээр тайлбарласан байдаг. Угтаа уул халанд байдаггүй, тал хээрт амьдардаг. цагт 100 км хурдалдаг, биеийн урт 150 см орчим, сүүл нь 75 хүртэл см урт мийн язгуурын махчин амьтан. Энэ нь францаар *guerard* буюу оросоор гепард гэдэг амьтан. Монголоор өчүмбэр гэх бөгөөд сонгодог монгол бичгийн хэлний "өчүүхэн бар" гэсэн үгсийг хурааж нийлүүлсэн нэр томъёо ажээ. Нэг зүйл барын нэр болно.

ХАВСАЙ тө. *kha bza'*; мо.б. *qabsai*; "амны идээ"; Усаар зуурч, тосонд чанасан, уртхан дөрвөлжин хэлбэртэй боов, боорцог.

ХАВХ түр. *qarqan*, (> ор. *kanqan*), мо.б. *qabq-a*; оросоо амьтны хөлийг нь хавчин, явж чадахгүй болгон торгоон барих ангийн хэрэгсэл.

ХАВХАГ тө. *kha 'khebs*; мо.б. *qabqay*; таг, халив, таглаа, нээлхий; авдрын хавхаг.

ХАВШАА тө. *hab ša*; мо.б. *qabsiy-a*; "хэрүүл, шагшаан"; Үглээ яншаа; хавших (а. олноор шагшин хэлэлцэх, нийтээр хэлэлцэн муулах; б. амандаа үглэж янших).

ХАД түр. *qat*; мо.б. *qad*; "жимс"; Исгэлэн амттай, хүрэн бор жимстэй, навч зулгардаг тураг мод, жимс нь.

ХАДАГ тө. *kha dog*; мо.б. *qadaγ*; "өнгө"; 1. хүндэтгэлийн ёслолд барьж өгөх торгон мяндсан нэхмэл эд; *хорш.* хадаг шудаг, хадаг самбай; хадаг тавих(хүүхнийг гуйж хадаг барих); 2. арилжаа наймаанд мөнгийг орлож байсан хэрэглүүр. Хадгийн анхны нэгж нь самбай, түүнээс дээш даш, сэрш, ходоод, вандан, соном, аюуш гэхчлэнгээр ялгадаг байжээ.

ХАЖИ араб. ḥajj, мо.б. qaji; Лалын шашны хүндэт цол. Монголд ч лалын шашинтны хажигчид цолтон бий.

ХАЙВ тө. mkhas pa; мо.б. qayıbu; Эрдэм ухаан төгс хүн, таван ухаанд нэвтэрсэн эрдэмтэн; хайв хүн.

ХАЙГА манж. haiga; мо.б. qayıγ-a; Өргөн хавтгай биетэй, эртгэр амтай, нарийн хайрстай нэгэн зүйл загас.

ХАЙЛАН I хя. hǎi lan; мо.б. qayılang; "далай хөх"; Цэнхэр хөх өнгийн нарийн бөс барааны ерөнхий нэр. Хөлөнгөр ч гэнэ.

ХАЙЛАН II : ам хайлан тө. khas len = kha len pa; мо.б. qayılan; "ам авах, үг авах"; Ам тангараг авах, жилд нэг удаа зуны адаг сар 45 хоногийн туршид бурхны шашны гэлэн, гэцэл зэрэг санваартны санваар сахих нэг зүйл хурал; ...хайлан хурал хурах бүх зардлыг ардаас татдаг байжээ. (Б.Р.).

ХАЙМАР ор. камера; мо.б. qayımar; Эрзээн олгой.

ХАЙНАГ түр. qayaliq/qayaliγ, мо.б. qayınuγ; "хад асгат газар", хайнаг нь хад асгатай газар барааддагаас чингэж нэрлэжээ(Ж.Т). Хайнаг нь монгол үхэр, сарлаг хоёрын дундаас гарсан бэсрэг үхэр.

ХАЙТАН хя. hǎi tán; мо.б. qayıtan; Хоёр алд орчим өндөр, улаан ягаан цэцэгтэй, шар улаан жимстэй тураг мод, түүний жимс, цэцэг. Цэцэг нь хавраар цэцэглэнэ.

ХАЙЧИН манж. haičin (<хя. hai qīn); мо.б. qayıcing; Начин, шонхор шувууны өөр нэр.

ХАЛААД ор. халат, мо.б. qalat(Я.Ц); халат; Тэрлэг, бошинз дээл; нөмрөг; эмнэлгийн халаад.

ХАЛБИНЬ манж. halifini; мо.б. qalbini; Шаахай ултай адил хэлбэртэй, нэг талдаа хайрстай, нөгөө талдаа хайрсгүй, хоёулаа нийлсэн хойноо явж чаддаг нэгэн зүйл загас.

ХАЛИВ тө. kha leb; мо.б. qalib; "бүрхээс"; хавхаг, таг, таглаа; халишлах (хавхаглах); Бас тогоо бүгээх дүгрэг хавтгай мод ч гэдэг.

ХАЛИМ манж. halimu; мо.б. qalimu; Далай тэнгист орших нэгэн зүйл сүүн тэжээлт амьтан. Дэлхий дээрх хамгийн том амьтан, биеийн хэлбэр загас мэт. Буу загас ч гэдэг.

ХАЛТУУР ор. халтура; ярианы хэлнээ орсон үг. 1. Амар хялбар олсон олз; 2. Гадилсан ажил, гадилсан юм (ОМТ) халтуурдах (а. хялбархнаар олз олох; б. алив юмыг гадилж хийх).

ХАЛУУ тө. ha lo; мо.б. qalu; а. модлог шулуун иштэй, том навчтай, багларч ургасан одон хэлбэрт үстэй хоёр наст өвслөг ургамал, Жамба цэцгийн язгуурт багтана; б. халуу мэргэн -

шаравтар онгөтэй, бүдүүн хүзүү, урт жигүүр, охор сүүл бүхий загасчлагч шувуу.

ХАЛУУСАР тө. halo+мо. sar; мо.б. qalusar; Элээтэй адил агаад эрээн өрөвлөгтэй нэг зүйл шувуу. Уйгар, түрэг хэлнээ сар нь элээ гэсэн утгатай.

ХАЛЧУХА (А.то); алачуха; чачир гэр, модоор барьсан өөвөн гэр.

ХАМ ХУМ тө. kham khum; мо.б. qam qum; "эндүү андуу"; Аливаа юм эндүүтэй болсон нь; хам хум хийх (ор нэр хийх, оронцоглох).

ХАМБА I тө. mkhan po; мо.б. qanbo; Шашны ёсны сүм хийдийн хэргийг тэргүүлэн удирдах хүний тушаал; **Хамба номун хаан** (шашны хурал номын үйл, лам нарын асуудлыг хариуцсан тушаалтан)^

ХАМБА II тө. kham bu; мо.б. qambu; *Armeniaca vulgaris L*; Иш том, бат бэх, улаан шаргал туяатай цагаан цэцэгтэй, үр жимсний амт гашуун ургамал. Зэрлэг ба таримал хоёр янз бий.

ХАМБА III: нар хамба; тө. kham bu; мо.б. qambu; Улаан шаргал өнгөтэй, сайхан амттай нэг зүйл жимс; тоор, буйлс, бүглэс, чангаанз гэхчлэнгээр нэрлэх ч бий.

ХАМЖААР хя. kǎnjǎan; мо.б. qanjīyar; Ханцуйгүй охор хувцас буюу цээжмэг, ханжаар, хантааз ч гэнэ; ...*утга бүхий хятад бичигтэй бараан хамжаар өмсчээ. (З.Б.); ханжаарлах* (хамжаар өмсөх).

ХАМИНДАА ор. комендант (фр. commandant); мо.б. qaminda(ОМТ). 1. комендант; 2. эрхлэгч; нийтийн байрын хаминдаа.

ХАМПААН ор. компания (<фр. compagnie); 1. компани, нэгдэл; 2. түнш, найз нөхөр, хамжаа.

ХАМПАР тө. kham phor; мо.б. qamproq; 1. мөнгө, алт, зэс тэргүүтнийг хийж хайлуулах галууны өндөг мэт хундага; 2. шавар аяга.

ХАНАХ түр. qan- ; мо.б. qanaqu; "цус"; Эмчлэх зорилгоор судсыг хатгаж цус гаргах.

ХАНГАРДИ мо.б. qan+сам.garuda; үз. гарди; 1. гардийн нам нь буюу үлэмж сүрлэг нь; 2. Улаанбаатарын өмнө этгээдэд орших Богд хан уулын эзэн савдаг; Домгийн шувуу-гардийн хэлбэрээс баахан ялгаатай дүрсэлсэн байдаг; 3. монгол улсын нийслэл Улаанбаатар хотын сүлд.

ХАНД тө. khan da (<сам. khaṇḍa); мо.б. qanda; 1. юмын шингэн юманд чанаж дарж идээшүүлэн шимийг шингээн авсан хорхог; цайны ханд; ханд эм; 2. өтгөрүүлсэн ундаа.

ХАНДИВ тө. kha 'debs; мо.б. qangdib; "өргөл, нэмэр"; тусламж тус, нэмэр, нэмж өгөх юм; *хорш.* өргөл хандив; хандивлах (хандив өгөх).

ХАНДМАА тө. mkha' 'gro ma; мо.б. qangdom-a; "огторгуйгаар явагч эх"; 1. тарни бүтээсний учир огторгуйд явагч тэргүүтэн ирд хувилгаан олсны нэр; 2. Бурхны шашны сахилыг төгс сахисан гэлэнмаа нарын дээд нь; *Харанхуй их молтай Хандмаа нарын орон байна (МАЗДБ).*

ХАНЗ хя. kāng zī; мо.б. qanjā; ¹ Гэр байшингийн талыг эзлүүлэн шавар тоосгоор барьсан, гал түлж халаадаг, суух хэвтэхэд зориулсан ор буюу хөмрөг; ханзан ширээ (намхан том ширээ).

ХАНИР тө. khan gnyer; мо.б. qanir; Гонир лугаа адил боловч сүм хийдийн гол дуганы цэвэрлэгч.

ХАНИС хя. huānzǎi; мо.б. qanis; Доргоны зулзага, ганис ч гэнэ.

ХАНТААЗ хя. hàntāz/hàntāzi; мо.б. qantayaṣa; Гадуур өмсөх, ханцуйгүй цээжмэг хувцас. Хамжаар ч гэнэ.

ХАНТАЙ хя. hanti, мо.б. qantai; хөлсний тохом (Ц.Ц)

ХАНУУР түр. qanaṣu; мо.б. qanaṣur; "цус гаргах хоёр ирт мээ"; судас хатгаж, цоолох, ханах хэрэгсэл.

ХАНХАЙ түр. qangṣa; мо.б. qangqai; "тэрэг"; 1. шатрын тэрэг; 2. ачаагүй; ханхай эмээл (ачааны эмээл); ханхай тэрэг (ачаагүй тэрэг).

ХАНЧИН I тө. khams chen; мо.б. qanṣin; "Их хам (орон)"; Төвдийн нэгэн газар орны нэр. Хамын орон. Энэ газрын нэрлэсэн зүйл цөөнгүй; ханчин гутал (төвд гутал); ханчин булигаар (төвд булигаар).

ХАНЧИН II тө. mkhan pə chen po = mkhan chen; мо.б. qanṣin; "их хамба".

ХАНШ I хя. hānsi chōu; мо.б. qansi/qangsi; Ханы тойрогт хийсэн нэг зүйл маш нимгэн торгон бараа.

ХАНШ II хя. hāng shí; мо.б. qangsi; Тогтоосон үнэ; *хорш.* үнэ ханш; валютын ханш; ханшлах (үнэ тогтоох).

ХАНШ Ш хя. hán shǐ; мо.б. qangsi; Билгийн тооллын хорин дөрвөн улирлын хаврын дундаж үе, аргын тооллын дөрөвдүгээр сарын эхний арав хоногт тохионо. Ханш нээх буюу ханшийн улирал гэнэ. Хятад хүмүүс энэ өдөр өвгөд дээдсийнхээ булшин тээр очдог тул хаврын баяр ч гэдэг ханшлах (ханшийн өдөр өнгөрүүлэх).

ХАРАМГА сам. kharuamga; мо.б. qarangu-a; тэнгэрийн таяг гэдэг. Үзүүртээ сэрээтэй, доош нь хохимой толгой хэлхсэн урт таяг. Их гөлөв догшин ядам бурхны ба тарни бясалгагчид барьдэг. Мөн бадарлан явах хувраг, гэсгээл үзүүлдэг лам нар биеэ хайгуулах зорилгоор барьж явдаг. (ШТ).

ХАРАНГА тө. mkhar tnga; мо.б. qarangu-a; хүрэл мэтээр хийсэн дүгрэг хэлбэртэй, голдоо хонхорхойтой, хурал ном хурах цохиог хуралдагсад өгөх үед цохидог хөгжмийн зэмсэг. Уг нь харангыг зуун наймантаа цохиж хуврагийг цуглуулж гаралд оруулдаг. *Цогчин сүмийн үүднээ харанга дэлдэх чинээ хэд хэдэнтээ сонсдов (С.Даш).*

ХАРИЙ сам. hari; мо.б. hari~qari; Хүрэн, цайвар хүрэн. *Харийн зандангийн үнэр зээ (Д.Р.).*

ХАРС : харс тас; тө. khara; манж. qarasu; мо.б. qarasu; Усан гасаас биеэр бага, өнгө хар нэг зүйл тас шувуу.

ХАРУУЦ тө. kha ru tshwa; мо.б. qarusa; Хар өнгийн нэгэн зүйл давс, эмнэлэгт хэрэглэнэ.

ХАРШ I түр. qarshi; харьц. тө. mkhar; мо.б. qarshi; Хүндэт эрхэм хүний байрлан суух орд буюу нийтээр хуран цугларч ямар нэг арга хэмжээ явуулахад зориулсан байр; *хорш. орд харш.*

ХАРШ II түр. qarshi; мо.б. qarshi; Үл нийцэх, үл тохироо эсрэг эсрэг, эрс тэс; зохисгүй.

ХАС сам. svastika, мо.б. qas; Дөрвөн үзүүрийг нь тэгш өнцгөөр нугалсан тоонолж хэлбэртэй зураг, хас тэмдэг гэнэ. Хийсвэр сэтгэлгээ, зөн билгийн нууцыг агуулсан шинж танартай. Тодруулбал энх амгалан, эрс хөдөлгөөний хугатай болно. Монгол хэлнээ хас тамга, хас төр гэхчлэнгээр хэлэлцдэг нь бат бэхийн билэгдэл болгосон хэрэг аж. Свастикын-гийн айлбарыг үз.

ХАСАРВААНЬ перс. hasarpani, мо.б. qasarbani; халуун орны амттай жимсттэй, нүхэрхэг навчтай мод, мөн жимс(Я.Ц)

ХАСДАА сам. hasta; мо.б. qasda; Сарны зурхайн ёсны 28 одны нэг, Буд гаригийн харьяат, өмнө зүгт орших нэг од. Түүхчин од гэж нэрлэнэ.

ХАЧИ сам. khaṣa; мо.б. qaṣi; кашмир; хачи гүргэм; *Хачийн дархан хадаж хийсэн, хайч түүнийг мялаая (Зуун.бил).*

ХАЧИН гачен; 1811 онд Халх Монголын 4-р богд . . . Түвдийн Дашлхүмбэ хийдээс Өндөр хачин гэдгийг авчирч анх дэглүүлсэн цам... 1937 он хүртэл 127 удаа гарсан (ИТ).

ХАШАА түр. qaṣ; мо.б. qasiy-a; "хил хязгаар, зааг, эрэг хөвөө"; 1. юмыг хүрээлэн хорих, халхлахаар тойруулж барьсан зүйл; 2. хот суурин газарт мод шургааг зэргээр хүрээлүүлж барьсан хороо сууц.

ХАЯНХЯРВАА сам. Ḥayāgriva; (tə.rta mgrin); мо.б.Ḥayankiru-a; Авид бурхны бүрэлбаа, Арьяабалын хувилгаан гэдэг. Догшин дайсныг дарагч, биөийн өнгө улаан, орой дээрээ морин тэргүүнтэй, гурван нүүртэй, найман хөлтэй хилэгнэсэн дүртэй, тарнийн дандрын дээд догшин шүтээн. Мутартаа очир, харамга, илд, жад, цаламтай, хөл дороо лусын хорт шумнусыг дарсан байдаг. Дамдин ч гэдэг.

ХИА манж. hia; мо.б. kiy-a; Ноёд хутагт хувилгаадыг дагалдан үйлчилж явах доод тушаалтан, бараа бологч нар. Ноёд тайж нарын хиа нь хар хүн, хутагт хувилгаадын хиа нь доод лам нар байсан тул ноёны хиа, лам хиа (хиа лам) гэж ялгадаг байв. Ажил үүргээр нь хиа нарыг агтны хиа, аргал түлээний хиа, айраг цагаа, архи дарс нийлүүлэх хиа, зоог шүүс залгуулах хиа... гэж ялган үзэж байжээ.

ХИАБАН хя. sià bũ; мо.б. kiyaban; Монгол олсны ширхгээр нэхсэн нэг зүйл зотон; хиевэн ч гэж бичдэг.

ХИВ тө. khebs; мо.б. 'kib/kib; Нимгэн торгомсог бараа; хив хадаг, өнгийн хив.

ХИЖИМ манж. kijimi; мо.б. kijimi; Бөөрөнхий өт хэлбэртэй, өргөслөг арьстай, амны орчим тэмтрүүлтэй, далай мөрөнд төрдөг нэг зүйл хорхой, зуушинд хэрэглэнэ.

ХИЖИР араб. hiḡra, мо.б. kijir; лалын шашинтны он тоолол, 622 оноос эхэлсэн.

ХИЙД сам. kheṭa; мо.б. keyid; "тариачид, газрын эздийн орон сууц, жижиг тосгон" гэсэн утгатай. Монгол хэлнээ Юань гүрний үед лам нарын орон сууц гэсэн утгатай байв. Сүүлд нь шашны ёсны гэлэн лам нарын хуран суух сүм, орон гэсэн утгаар хэрэглэгдэх болсон. Их төлөв аглаг ууланд барьсан сондгой ганц

буюу хэсэг сүм дугантай, лам нарын суух аймаг хороололтой байгууламж. Үүнээс үндэслэн энэ үгсийг хий зайд буюу аглаг хий газарт суух гэсэн утгатай гэж үзэх нь бий.

ХИЛЭН хя. qilín; мо.б. kiling; Хамар дээрээ нэг буюу хоёр эвэртэй, сүүн тэжээлт амьтан, хирс ч гэнэ. Мөн домогт гардгаар бол ганц эвэрт нэг зүйл гөрөөсийг хэлнэ. Түүнийг билэгт гөрөөс ч гэдэг.

ХИЛИНЦ уй. qilinč, (qilinč~qilinča~qilinč <сам. klesā); мо.б. kilinče; Гэм, нүгэл, буруу муу үйл; **хоёр хилинц**(бурхны номд алах, хулгайлах, нождлох, худал хэлэх зэрэг явдал үзлийн хилинц, сахил санваар эвдсэн хилинцийг хэлнэ.) *хорш.* нүгэл хилэнц; *гэм хийвээс цааз бэрх, хилэнц хийвээс там бэрх (Зуун бил.).*

ХИЛЭНЦЭТ уй. +мо (<сам. klesīta); хилэнц бүхий; хилэнцэт хорхой (ямаан ууц буюу дигваранз).

ХИМ хя. qimā; мо.б. kimi/kim-a; 1. дүгрэг том навчтай, ногоон иштэй, монгол амуутай төстэй нэг зүйл ургамал; 2. энэхүү ургамлын ишний хальсийг боловсруулж хийсэн нэг зүйл муухан чанарын олс; 3. жамба цэцгийн язгуурын нэг наст өвслөг ургамал, шар цэцэгтэй, хонгорцогт үртэй олсны нэгэн зүйл ургамал.

ХИМАЛАЙ сам. Himālaya (Hima-цас, ālaya-орон)=Цастын орон.

ХИНААЯНА сам. Hināyana (тө. theg dman); "бага хөлгөн"; Бүддийн гүн ухааны хоосон чанарын онолыг төдийлөн судалдаггүй их төлөв бурханд залбирч мөргөх хүж, зул, тахил өргөх, бэрхшээлд биеэ дасгах зэрэг зан үйлийн чанартай үйлст амьдралаа зориулах тухай гүн ухааны нэг урсгал. Их хөлгөнийхөн үүнийг зөвхөн хувийн биеийг тонилгоод, амьтан бүрийг тонилгон чаддаггүй бага чадалтай хөлөг хэмээн доорд хөлгөн гэдэг болжээ.

ХИСМАД түр. qismat (<араб. qismat); мо.б. kismad; Хувь заяа, тавилан заяа; ...*хисмад салиг буу (Турф.).*

ХОГ түр. qoq~qoу; мо.б. qoу; "тоос, тортог"; 1. новш. хаягдал; юмны дахин хэрэглэгдэхгүй үлдэгдэл; 2. шилж. үлдэгдэл, эд хөрөнгө; 3. үйрмэг, нунтаг; 4. муухай юм; *хорш.* хог саг.

ХОДООГ ор. ходок (ярианы); Хойд талын хоёр дугуй нь ондор, урд хоёр дугуй нь жижгэвтөр, арал бүхий тэргэ.

ХОМ I түр. qom; мо.б. qom; "тэмээний тохош"; 1. тэмээнд ачаа ачихад нуруу зоог нь хамгаалах зөөлөн эсгий бамбай; 3. хөллөгөөний малын хүзүүнд углаж, оосроор тэргэний аралд

холбох зүйл; хомын ширдэг (тэмээ хомнох ширдэг); хомлох (хомнох); хомнох (тэмээнд хом нөмөргөн тогтоох).

ХОМ II: Хомын тал, түр. kum, мо.б. qom, "элс", "элсэн тал"; Гомын нэг хэлбэр.

ХОМУУТ ор. хомут (харьц. түр. qom//qum, "талхи, бэгж" (ОМТ); Жааванз модыг ширээр бүрж, эсгий зөөлөвч хийсэн суран уяа бүхий морин тэрэгний хөллөгөөний тоног хэрэгсэл.

ХОНД хя. hóngtǔ, мо.б. qonda; улбар улаан буюу ухаа будаг.

ХОНЖОО хя. hóng jiǎng; мо.б. qonjiu-a; хожоо хонжвор; хонжиж олсон ашиг; *хорш.* ашиг хонжоо; хонжооч (хонждог, хонжиж амташсан); хонжих (үнэ нэмж завшин ашиглах; тоглоомд тоглож давах; давуу байдлыг олж чадах); хонжвор (хонжиж авсан юм).

ХОНЗОН тө. 'khon 'dzin; мо.б. qongjin; "өшөө барих"; Өвөрлөсөн занал, хадгалсан хорсол, өс; *хорш.* өшөө хонзон; хонзон өвөрлөх (өших); хонзон авах (өшилсөн санаагаа биелүүлэх); хонзогнох (өшөө хорсол хадгалах).

ХОНОГ түр. qonug; мо.б. qonuy; "зочин, зочлон хүндлэх"; 1. өдөр шөнийн хорин дөрвөн цаг; 2. шөнө, шөнө хонох нь; хоноглох (хонох); хоноц (гаднаас ирж хоносон хүн); хонох (шөнийг өнгөрөөх, нөхцөөх).

ХОНСОЛ ор. консул (< лат. consul); Ярианы хэлний хэлбэр (ОМТ); өөр гүрний нутгийн захиргааны өмнө өөрийн улсын харьяат иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах үүрэгтэй албаны хүн **ерөнхий хонсол**.

ХОНТООР ор. контора; Ярианы хэлнээ орсон хэлбэр (ОМТ); албан тасалгаа.

ХООВОН хя. hǒubōn; мо.б. qobung; 1. нүүрс хөлгөөн ноцоох сав; 2. *шилж.* шомбогор, ёмбогор; хоовон толгой.

ХОР I түр. qor; мо.б. qoor; 1. хордуулж гэмтээх бодис; 2. *шилж.* гэм хөнөөл, аюул; *хорш.* хор хөнөөл.

ХОР II тө. hor; мо.б. qor; хор монгол (дээд монгол), Шарай голын монголчууд.

ХОРВОО тө. 'khor ba; мо.б. qorui-a; Бурхны сургаалд хамаг амьтан эхээс төрмөгц сансрын хүрдний дунд зогсолтгүй орчин эргэлдэж байдаг тул хорвоо буюу орчлон гэдэг. орчлон (орчих гурван ертөнц), дэлхий ертөнцийн ерөнхий нэр.

ХОРГОЙ тө. hor gos; мо.б. qorui; "монгол хувцас"; 1. Монгол улсын үеийн нэхлэгт сайн торго; 2. алтан утсаар ар гарган хийсэн зузаан торго; Нолом ч гэнэ.

ХОРМУСТ түр. qormuzta (<сoгд. *χορμυζτ*); мо.б. qormusta; Гурван гурван тэнгэр нэрийн эрхэм нэгэн тэнгэрийн нэр, ормаст ч гэдэг. Угтаа гэрэл хийгээд сайн эхлэлийг бүтээх роастризмын шашны тэнгэр.

ХОРОЛ I тө. 'khor lo; мо.б. qorlu; 1. Өмнө улс, айл гэр, хуучин ардын номын гэрлээр гийгүүлэгдэн юунд ч дийлдэшгүй багтсан хийн билэгдэл, хаан төрийн долоон эрдэнийн нэг. Найман хэсгээс бүхий хүрд. Хорлын хоёр талд хөлөө бохирсон хоёр бодь гөрөөс байдаг нь Бурхны шашин дэлгэрсэн түүхтэй холбоотой; 2. Гайгалан тайвнаар орчин эргэлдэхийн билэгдэл болсон найман хийн нэг; 3. хэсгээс цагираг бүхий ямарваа нэг дугуй юм; 4. Орлол тамга (дундаа чагт бүхий дугуй цагираг хэлбэртэй); 5. Монгол улсын төрийн сүлдний доод хэсэгт байдаг ашид овжихийн өлзий хутгийн билэгдэл.

ХОРОЛ II тө. 'khor lo; мо.б. qorlo; Нэгэн зүйл тоглоом, Орлол, чандмань, хас, гарди ба жилийн арван хоёр эрхтний дүрс бүхий зүйлээр даалуу мэт наадах тоглоом.

ХОРОМ түр. qorum; мо.б. qorum-a; Хайрга чулуу, нүүдэл элс.

ХОТ сам. kotqa; мо.б. qota; 1. олон хүн нэгэн газарт хуран цугларч, орон барилга цогцлуулж суурьшсан, үйлдвэр худалдаа, цагаан захиргааны байгууллага төвлөрсөн газар; 2. айл өрх, хөдөө газарт ганц нэгээр буюу хэд хэдээр хамтран буудалласны нь.

ХОТОН тө. ho thon; мо.б. qotan/qotong; Хунтай адил үзсэн өнгөтэй, загас барьж иддэг сүргээр явдаг шувуу.

ХӨВСГӨЛ түр. köksükül, мо.б. köbsügül, "хөх уст нуур"; Хөвсгөл нуурыг бас Далай ээж, Цэнгэл цагаан нуур гэхчлэнгээр нэрлэж иржээ.

ХӨГ түр. kög (< хя. g'og. Н.П), мо.б. kög; хөгжмийн нэвтрүүлэг үйлдэх нь хөг болно; ая **хөг хорш**

ХӨГНӨХАН түр. kük//kökmen qan; "хөх хан уул"; Булган аймгийн Гурванбулаг сумын нутагт буй.

ХӨЛ түр. köl-göl; мо.б. köl; нуур; Хөвсгөл гэдгийн -гөл, Гайгал гэдгийн -гал, Хөлөн Буйр гэдгийн Хөл- цөм нэг гаралтай болно.

ХӨЛӨГ түр. kö/külük; мо.б. kölüg; хө- (алдар суу)-лүг (баатар; уралдааны морь); 1. өрлөг баатар; Чингисийн дөрвөн хөлөг баатар; 2. сайн морь; ажинай хөлөг.

ХӨМӨЛДРӨГ түр. kömüldürük; мо.б. kömüldürge; "зүрхэвч"; Эмээлийг хойш нь явуулахгүйн тулд эмээлийн урд хавтаснаас

торгон, морь малын омруунд хийх нэг зүйл хэрэглэл; хөмөлдөрөг (морь малд хөмөлдөрөг хийх).

ХӨР түр. kōg-gōg; мо.б. kōg; "үзэх, харах"; Эртний монгол хэлэнд хэрэглэгдэж байв. Орчин цагийн монгол хэлнээ зураг, дүрс, зурмал, буулгамал зэрэг утгатай хорөг гэсэн үг болсон.

ХӨРШ уй. körsi; мо.б. körsi; Айл, зэргэлдээ, залгаа; *хорш.* айл хөрш.

ХУА I түр. quba; мо.б. quva; "шар улааны дундын өнгө"; 1. цайвар улаан буюу бүдэг шаравтар өнгө; 2. малын зүс, цайвар улаавтар өнгө; орчин цагийн монгол хэлнээ ухаа болж хувирсан.

ХУА II хя. huá; мо.б. quva; Архи айраг уух, зугаа цэнгээний үед арван хуруугаар тоо таалцан наадах нэг зүйл тоглоом.

ХУАЖАН хя. huà jiāng; мо.б. quva jāng; Зураач, зурагч; зурах урлах мэргэжилтэн; *тэг л зургаан зурдаг хуажангийн холбоог сонсоно уу (МАЗДБ).*

ХУАЖУУ хя. huá jiāo; мо.б. quvajuu; Халуун оронд ургадаг нэг зүйл ургамлын үр, халуун чанартай. Эмнэлэгт болон хоол хүнсэнд хэрэглэнэ. Мөн хуужуу ч гэж бичдэг. Хар чинжүү, ярам гэхчлэнгээр нэрлэнэ.

ХУАЙС хя. huāi zī; мо.б. quwayisa; Буурцагт ургамлын язгуурын бутлан ургадаг нэг зүйл мод, хуайз ч гэдэг, үрээр нь юм будна.

ХУАЛАХ хя. huáquān; мо.б. quvalaqu; Аялгуулан дуулж хуруу гарган наадах.

ХУАНГУА хя. huāng huā; мо.б. quvang gua; "Өнгө ногоон, урт бүдүүн адилгүй, түүхий идвээс болмуй. Болгож идвээс мөн болмуй" (21-т).

ХУАНДИЙ хя. huándi; мо.б. quvangdi; Хуучин цагт улсын эзэн хааныг хэлж байв. "Эрдэм тэнгэр газар-тор тэнцсэнийг хуандий хэмээн өргөмүй"(21-т).

ХУАНЛИ хя. huáng lì; мо.б. quvangli; Цаг улирлын тооны бичиг, үгчилбээс "эзэн хааны лит" гэсэн утгатай.

ХУАНТАЙЗ хя. huáng tāizi; мо.б. quvang tayisi; Хуучин цагт хааны тэргүүн хүү буюу ор залгамжлах хөвгүүнийг хэлж байв.

ХУАНТАЙХУ хя. huáng tāihòu; мо.б. quvang tayiqu; Хааны эх.

ХУАНХҮҮ хя. huáng hōu; мо.б. quvangkeü; Хааны эх буюу их хатан.

ХУАР хя. huāg; мо.б. quag; "цэцэг"; 1. цэцэг; *хорш.* цэцэг хуар; 2. элдэв хээ угалз; *хорш.* хээ хуар; *орой дээр нь одон хуар (МАЗДБ)*; 3. *шилж.* бодоо өвчний цээр нэр.

ХУАРАН манж. huwaran; мо.б. quagan; "цэргийн хүрээ"; цэргийн орших байр газар; хуарагнах (цэргийн хуарандаа байрлах).

ХУАСАН хя. huā shēng; мо.б. quasang; Нэг зүйл том самар, газрын самар.

ХУАЦАЙ хя. huācāi; мо.б. quācāi; цоохор ногоо, цэцэгтэй бөөрөнхий цагаан ногоо.

ХУАЮУР хя. hua ya; Хурууны хээ; хурууны хуаюур.

ХУВ хя. hūpō; мо.б. quba(n) (зөрч. hu-p'oh); 1. давирхай мэт нэг зүйл хатуу эд, гоёл чимэлд хэрэглэнэ; 2. цайвар шар.

ХУВИН хя. huǒpén; мо.б. qubing; "дарсны сав, домбо"; Шингэн юм агуулах нэг зүйл сав суулга.

ХУВРАГ уй. qubrag, мо.б. quagag; шашны ёсны лам, *хорш.* лам хувраг, тойн хувраг.

ХУДАГ түр. quduy/qujuу; мо.б. qudduy; Газрыг малтаж гаргасан устай нүх; худаглах (худаг шиг ухах).

ХУДАРГА түр. qudrug~qudurug, qudu- "сүүл"; мо.б. qudag-a; 1. эмээлийн хавтасны хойт этгээдэд уяж морь малын сүүл бөгсөнд тогтоох оосор бэхэлгээ; 2. *шилж.* эзгүй хойгуур, ар бөгсөөр; хударгаар нь.

ХУЖАА хя. hua qiao; мо.б. qujiu-a; Харь оронд цагаачлан суугаа хятад иргэн; Гэвч энэ үгийн талаар эрдэмтдийн санал харилцан адилгүй байдаг. Зарим нь "найз, түнш" гэсэн утгатай hūo ji гэсэн үг гэж үздэг.

ХУЙ I хя. hui, huiyu; мо.б. qui; Хавтгайдуу урт биетэй нэг зүйл загас, зэвэг загасны зулзага ч гэдэг.

ХУЙ II: хурал хуй хя. hūi; мо.б. qui; хуйн хурал (өртөөний хурал, жалгын хурал мэтийн жижиг газрын цаг цагийн хурал).

ХУЙ III хя. huī/huī; мо.б. qui; "үнс, чандруу; шохой"; эргэлдэн мушгирч нөөлгөлөх салхи; хуй салхи. Эргэлт, ойл(усны)

ХУЙ IV хя. qiao, мо.б. qui; юм агуулах гэр сав; **бууны хуй, бичгийн хуй.**

ХУЙВАН хя. huībīng, мо.б. quyibing, шөлтэй бин,

ХУЙМАГ хя. huǐbǐng (уй. kuimak); мо.б. quuímaу, Шингэн зуурсан гурилыг халуун тосонд хайрсан нэгэн зүйл боов, хуйван ч гэнэ.

ХУЙХ түр. quiqa; мо.б. quuiq-a; "арьс"; 1. арьст юмны үсийг түлж, арилгасан хөрс; 2. үст юмны соргуй үлдэц; 3. толгойн оройн арьс.

ХУЙХУЙ хя. huì huì; мо.б. quuíquì; 1. Хотон аймаг; *хорш.* хуйхуй хотон; 2. *шилж.* дээрэм хийгч; тонуулчин; Өнгөрсөн зууны дунд үеэр баруун хойт хятадад гарсан түрэгчүүдийн нэг бослогод оролцогчид нь дарагдан зугтаахдаа замдаа дээрэм хийж түйвээжээ. Иймд тэднийг бас хуйхуй гэх болжээ. Төгдөөр *hus hus* гэдэг нь хятадаас орсон үг.

ХУЙЦАА хя. huìcái; мо.б. quuícái; хоолны нэр.

ХУЛ хя. hú-lu; мо.б. qulu; Хумбагар хэлбэртэй том модон тагш. Хулууны хатуу хальсаар хийж байснаар нь ийн нэрлэжээ.

ХУЛИГАН ср. хулиган(ОМТ); балмад, дээрэмч.

ХУЛУУ хя. hú lu; мо.б. qulu; Өнгө цайвар, хэлбэр бөөрөнхий, зууван зэрэг янз бүр, зөөлөн үстэй, нялх жимсийг нь буцалгаж буюу зүрэмлэн хатааж идэж болно. Хатуу хальсаар нь шанага, сав суулга хийнэ. *дий хулуу* (дун хэлбэртэй, давслан идэх жижиг ногоо).

ХУМХ сам. kumbha; мо.б. qumq-a; 1. алт, мөнгө, зэс гууль тэргүүтнээр хийсэн амсар цухал, ёроол уужим хэлбэртэй аршаан агуулах, цорго бүхий сав. Бумбатай ойролцоо, найман тахилын нэг; 2. хумхын орд (гэр); 3. зааны толгой.

ХУМХААЛ хя. huáng huáng, мо.б. qumqayal; "алтан (шар) цэцэг", Хумхаалын шар цэцгийг хүнсэнд болоод ардын эмнэлэгт хэрэглэнэ. Өвөрлөгч нар хунхуар гэж нэрлэнэ.

ХУНДАН хя. hóngtóng, мо.б. qundan; "ув улаан"; 1. Холимоггүй цулгүй өнгө; хундан шар; 2. хонины нэгэн зүсэм, өөр өнгөний холимоггүй; хундан цагаан хонь.

ХУНДАР тө. hundhara < сам. humdhara "хумыг баригч"; Сүхбаатар аймгийн Сүхбаатар сумын нутагт байдаг тахилгат уул.

ХУНЗ хя. kuāng zì; мо.б. qunjа; Цайны сав, нэг хунзанд 27-36 цай ордог байжээ.

ХУНЛИН тө. hon len (<хя. huán lín); мо.б. qungling; Хурц шар цэцэгтэй, улбар шар өнгөтэй, өтгөн шүүстэй олон наст ургамал. 30-40 см өндөр ургана. Мал иддэггүй, эмд орно. Монголчууд гүүн хөх ч гэж нэрлэдэг.

УНЛУУ хя. hóng lǎ; мо.б. qunghuu; "улаан лаа"; Их төлөв цагаан сарын үеэр хятад нутагт гэрийнхээ үүдэнд өлгөж асалдаг улаан хорготой лаа, угтаа хунлаа юм; *хулсан гэрийнхээ үүдэнд хуулу лаагаар юугаа хийх вэ хө. (МАЗДБ).*

ХУНХУУЗ хя. hūnhūzi; мо.б. qunghūja; Дээрэмчин, хоёр дахь үеийн үг нь хууз (сахал) гэсэн үг болно.

ХУНЧИР хя. huāngqí; мо.б. qunqir; Буурцигт ургамлын язгуурт багтах олон наст овслөг ургамал. Хөнгөрцөгт жимстэй, шар цэгцэгтэй, үндэс нь эмд орно.

ХУРАМ перс. qurma; мо.б. qurm-a; Халуун газарт ургах нэг зүйл мод, түүний жимс. Үр жимсий нь түүхийгээр буюу хатааж иддэг. Хурма ч гэж бичдэг.

ХУРАНДАА манж. hūwaran-i-da; мо.б. qurangda; "хорооны дарга, хуарангийн дарга"; Шошууч генерал цэргийн даргын дээд цол.

ХУРМАСТ хормуст.

ХУС I хя. hé zì; мо.б. qusa; Идээ хийх нэг зүйлийн сав, бавар ч гэдэг.

ХУС II хя. huáshì; мо.б. qusa; Тэнэгэр чулуутай адил зөвхөн нэг зүйл чулуу.

ХУС III хя. huáshu; мо.б. qusu; Цагаан өнгөгэй, бяцхан навнтай, мах нарийн, чийрэг модны нэр. Дурсыг нь үйс гэнэ. **хусны үйс, хуан уурга.**

ХУУ I хя. hù; мо.б. qiu; Төмөрлөгөөр хийсэн сэнж, амсар, тал бүхий данх сав, шингэн юм агуулна. dangqu, tungqu зэрэг үгийн бүтцэд байгаа qu гэсэн үг болно.

ХУУ II хя. hǎo; мо.б. qiu; 1. лангийн түмэн хувийн нэг; арван хуу нэг лий болно (37,3 гр); 2. тохойн түмэн хувийн нэг.

ХУУДУУ хя. hū tu; мо.б. quiduu; 1. базаахгүй муу зан байдал; 2. шилж. хуудам; зальхай, хөнгөн мөчид; хуудуутай (төлөв зэхий байдалтай).

ХУУЗ хя. hū zì; мо.б. qiūja; Хүний эрүү шанаагаар ургасан бигүү сахал, хуус ч гэнэ; хуузрах (хуузтай болох).

ХУУЛЬ хя. fǎlǔ; мо.б. qauli; 1. зүй тогтоолоор илэрч гарах үнэн байдлын аливаа үзэгдлийн хоорондын холбоо ба харьцах зүй тогтол; 2. төр засгийн дээд эрх барих газраас зөвөл мөрдүүлэхээр баталсан тогтоол, дүрэм.

ХУУТУУ хя. hutu; даалууны нэр.

ХУУШААН хя. *hva šang/hé shang*; мо.б. *quuṣang*; Хятадын бурхны шашны гэлэн буюу хөхийн шашны лам.

ХУУШУУР хя. *huō-shao*; мо.б. *quuṣuur*; Татсан маханд ногоо давс холин гурилд хучиж, хавтгайлан хайрч болгосон хоол.

ХУШГА сам. *vaśika*; мо.б. *quṣiy-a*; 1. дулаан оронд ургадаг модны үр жимс, хатуу хальстай, цөмөө ихтэй, тослог, хоол хүнс, эмэнд хэрэглэнэ; хушга харвах (хушгыг нэг газарт өрж, түүнээ хушгаар буюу бөмбөгөөр шидэж наадах); 2. эрийн өндөг, бэлгийн булчирхай.

ХУЯГ түр. *qujaу/qujaq*; мо.б. *quyaу*; 1. төмөрлөг, шир, мод зэргээр хийсэн биеийг хамгаалахад өмсөх хувцас; 2. зарим амьтны биеийн гадуурх хайрс мэт хамгаалалт; хуяглах (хуяг өмсөх).

ХҮЖ сам. *kuśa*; мо.б. *küji*; Талхалж найруулан хийсэн нэгэн зүйл үнэртэн буюу анхилам сайхан үнэртэй эд зай. Төвдийн бор хүж, шар хүж их алдартай. хүж өвс (харавтар ногоон навчтай, шар цэцэгтэй, үндэснээс дээш босоо жагсан ургах нэг зүйл ургамал).

ХҮНД манж. *kündü*; мо.б. *kündü*; сумын зангийн туслах буюу түүний дараах албан тушаал.

ХҮНХЭЭР түр. *kunkar*; мо.б. *küngkeger*; түрэг, түргүүд; хунгар, хунгаар ч гэнэ.

ХҮҮ хя. *kù*; мо.б. *küü*; 1. эд таваар хадгалах газар; *хорш.* хүү сан; 2. зээлээр авсан мөнгөн дээр өсч нэмэгдэх хувь; хүүтэй мөнгө; хүүлэгч (бусад мөнгө юмыг хүүтэй өгч ашиг ологч); хүүлэх (мөнгө, юмыг бусдад хувь хүүтэй зээлдүүлэх).

ХҮҮДИЙ хя. *koūdai*; мо.б. *keüdei*; Юм хум агуулах бөс уут.

ХҮХЭР перс. *gūgarda*; мо.б. *küker*; Химийн махбод, шар өнгийн шатах бодис; хүхэрлэг (хүхэр бүхий).

ХЭБИД түр. *kebit* (<согд. *qrυb*); мо.б. *kibid*; харьц. орос. кибитка; 1. дэлгүүр, мангуу; 2. архины мухлаг; ...*хэбидэд басарт багтан ядаад гэрийн дээрээс үзвэй (12 зох.)*.

ХЭВЭЙ манж. *kebei*; мо.б. *kebei*; зөвлөх, аймгийн цэргийн хэргийг эрхлэх жанжны зөвлөгч, хувийн сайд ч гэдэг.

ХЭЖИМ түр. *kedim~kejim*; (<евр. *bgadim*, "хувцас", Шней.), мо.б. *kejim*, "kedi" "өмсгөл, хувцас"; тохом; *хээр морь нь хэжимтэй (ААЗ)*.

ХЭНТЭГ тө. khengs dregs; мо.б. kenteg; Аар саар зүйлд нэн хүлцэн тэвчилгүй уурлах, цочмог түргэн зантай хүн; хэнтэглэх (хэнтэг зан гаргах).

ХЭНХИН манж. kengkin; мо.б. kengkin; Салаа нь сарьсаар холбогдсон, дөрвөн мөч охор, дүрс байдал баавгайтай адилдуу далай тэнгист оршдог нэг зүйл амьтан, далайн мий ч гэдэг.

ХЭРГЭМ манж. kergen; мо.б. kergem; "үсгийн гар бичлэгийн тэг"; Гавьяат үйл бүтээж байсан хүмүүст олгож байсан цол зэрэг; *хорш.* хэргэм зэрэг; хэргэмтэн (хэргэм бүхий этгээд).

ХЭРМЭЙН манж. kermeyen; мо.б. kermiyen; Эртгэр уруултай, хэлтгий биетэй, заран загасны адил болоод цэнгэг уснаа орших маш тарган нэг зүйл загас.

ХЭРМЭЭ манж. keme; мо.б. kerm-e; Далай тэнгист орших ногоовтор өнгөтэй нэг зүйл загас.

ХЭРС түр. kersi; мо.б. kers; Хамар дээрээ эвэртэй үхэр, хирс ч гэж бичдэг.

ХЭРТИГ сам. krttikā; мо.б. kertig; 1. сарны зурхайн хорин найман одны нэг. Мичид, зургаан мичид ч гэнэ. Бас Хатгалдагч тэнгэрийн үүд одон буюу Зургаан эхтэй хүү ч гэнэ. Гирдиг, гиртиг ч гэж бичсэн нь үзэгдэнэ; 2. Энэтхэгийн намрын эцэс сар, цагийн хүрднээ намрын дунд сар, хятад төвдийн өвлийн эхэн гахай сар, монголын арван сар буюу гахай сар.

ХЭРЭМ I түр. kermen; мо.б. kereṃ; 1. чулуу, тоосго буюу шавраар барьсан хүрээ хашаа; 2. шилж. байшингийн хана турга.

ХЭРЭМ II манж. kerī; мо.б. kiram; Халдварт өвчин, хижиг тахал.

ХЯМСАА хя. qian zi; мо.б. kimsa; 1. өт, өргөс зэрэг жижигхэн юмыг хавчих, авах бяцхан хавчуур; 2. шилж. хамрын говил.

ХЯСАА тө. пуа phyis; мо.б. kisuy-a; Далай мөрөн, гол нуурт төрөх амьтан, том жижиг олон янз. Заримынх нь ясны өнгө гилгэр гоёмсог.

Ц

ЦААЗ сам. śāsana; мо.б. śaṣaṣa; Шашин гэдэг үгтэй гарал нэг боловч утга өвөрдсөн буй.

ЦАВ тө. tsha ba; мо.б. śaba; "халуун хоол"; Лам хуврагийн хоол; навын будаа, махан цав, цагаан цав; *Цав манжаар дамжиж цааш бас халдварлав (Д.Н.).*

ЦАГАРИГ сам. śakraka; мо.б. śaḡaḡiḡ; "хүрээ, тойрог"; 1. сав суулга тэргүүтний бүслүүр; 2. модны гол ишинд гарах насны тоо илтгэх дугариг хээ; 3. гархи хэлбэрийн дугариг зүйл нь; цагариглах (а. юмыг цагариг мэт болгох; б. юманд цагариг хийх; в. дугуйран хэвгэх буюу цагариг мэт болох).

ЦАГЧИГ тө. khrag khrig; мо.б. śaḡciḡ=сам. mah~padma; Арван гэрбум.

ЦАДИГ уй. śadik (tox.A. jātaka < сам. jātaka. Н.П) jātaka; мо.б. śadiḡ; "төрлийн үес"; 1. Бурхан багшийн урьд төрлийн үесийг өгүүлсэн Энэтхэгийн бурхны шашны туужилсан зохиол; Цадигт урьд төрлийн явдалтай холбогдуулж, тэнгэр, лус, арслан, гөрөөс, туулай зэрэг амьтдын тухай үлгэр, тууж, хууч үг ч ордог. Ганжурт таван зуугаад цадиг бий; 2. түүх, шастир; *хорш. түүх цадиг, цадиг намтар*; 3. *шилж. хир чинээ, хэм хэмжээ; Үс сахал нь тал тал тийшээ урган цадигаа алдаад...таван хэлний амьтдын глинтай нь ч ижилгүй болжээ. (Д.Нам.); цадиггүй (а. хирээ нэдэхгүй хэтрүү заан ааштай; б. хэг дүрсгүй зан байдалтай. Ганцхан мөнө үлдлээ, цадиггүйн хэмжээ дуусав Р.Ч).*

ЦАДМА тө. tshad ma; мо.б. śadm-a; Тоо хэмжээ; баталгаа, маргалга, учир шалтгааны ухаан; Монгол лам нар цадма гэж хэлж заншсан ба бичгийн хэлнээ "шалгадаг" гэж орчуулдаг. Шалган тэнсэх хэм хэмжээний нэр. цадмын ухаан (учир шалтгааны ухаан); цадмын тайлбар (диалектикийн үндсэн эмхэтгэлийн тайлбар).

ЦАДЧИН тө. khyad 'byin; мо.б. śadčin; Тооны нэр, арван мянжэг, арван мянган миллиард.

ЦАЙ хя. chá; мо.б. śai; 1. урт зууван навчтай, анхилмал сайхан цагаан цэцэгтэй, навчны идээг унд болгодог нэг зүйлийн бут буюу тураг мод; 2. цайны модны навчийг идээшүүлсэн унд; 3. ХҮП-ХҮШ зууны үеийн мөнгийг орлож байсан нэгж; **шоон цай**(бүтэн цайг арав хуваасны нэгэн нэгж), **шар цай** (шахмал ногоон цайг найм хуваасны нэг буюу наасанл боосон залгай цай. Ийм 10 шар цай нэг тэмээ, 8 шар цай нэжгээд үхэр, адуу, 2 цай нэг хоньтой тэнцэж байжээ); чулуун цай (булан цай, нэг чулуун цай 30 шар цайтай тэнцэнэ); хөл цай (ХҮП-ХХ зууны

эхэн хүртэл Халхын зарим нутагт аливаа алба ногдуулахдаа хонь нэг бүрд нэг шар цай, адуу үхэр тус бүрд 4-6 шар цай, тэмээ бүрд 6-8 шар цай оноож байсныг хэлж байжээ); сэвэг цай (800 шар цайг хэлнэ); сул цай (800 хүрэхгүй шар цайг хэлнэ).

ЦАЙДАМ тө. tsha 'dam; мо.б. čayidam; 1. Цайдамын хотгор; 2. *шилж.* хужир марз гарах газар; 3. хөндий тал; цайдам хөндий.

ЦАЙЗ хя. sài zi~zhài zi; мо.б. čayija; 1. ууланд буюу юманд хорго болгож барьсан хот хэрэм, хорго бэхлэлт; бэхлэн барьсан хэрэмт цэргийн тусгай орон барилга; 2. шилтгээн хот.

ЦАЛ I түр. čal; мо.б. čal; "хөхөмдөг цагаан, буурал": Үсний өнгө маш цагаан болсны нь; *хорш.* цал буурал.

ЦАЛ II: цал бар; тө. mtshal (par); мо.б. čal; "шунх"; шунхан бар; цал барын ганжуур.

ЦАЛ III: тө. mtshal; мо.б. čal; Төвдийн нэгэн районы нэр.

ЦАЛИН хя. qian liang; мо.б. čaling; 1. ажил, алба гүйцэтгэсний төлөө тогтмол олгох мөнгөн хөлс; 2. хуучин цагт ноёд түшмэлд олгож байсан амуу, зоос нүнлүү.

ЦАМ I тө. 'tsham; мо.б. čam; "завсар"; орон зай, тэлхүүн, зай; Орчин цагийн монгол хэлнээ сам, сэм гэх үгнээр гуйвуулан буулгасан нь үзэгдэнэ; цамд суух (тогтоосон орон зайд суух).

ЦАМ II тө. 'cham(ра); мо.б. čam; "бүжиг"; Чотгөр сахиулсан, араатан гөрөөсний толгойн дүртэй баг өмсч харайлан бүжиглэх нь. Гурван зүйл цам байдаг гэдэг. а. бурхан тахиын тулд дагинас тус тусын тахилгаа барьж хөгжим үүсгэн алуур хөдөлгөөнөөр цамнах; тахилгын цам (тө. mchod 'cham); б. Сундуй, Ямандага, Дэмчиг, Дүйнхор зэрэг тарнийн үндэсний бурхдын мандал цогцлоох, сүм хийд байгуулах үед цамнах газрын (дарлагын) цам (тө. sa 'cham); в. чөтгөр, сахиулсан, араатан гөрөөсний толгойн дүртэй баг өмсч алив ад тогтодыг дарж, хор хөнөөлийг нь тонилгох дарлагын цам (gal ka 'cham) гэж бий. Сүүдчийнх нь ар монголын хүрээ хийдэд их дэлгэрсэн жинхэнэ цам болно. Цам нь үүргийн талаар Бурхны шашны бясалгалын номын эрх авсан хүмүүсийн бүжиг, урлагийн хувьд ший жүжгийн шинжтэй бурхны шашны бүжиг болно. Сахиус догшдын цамнах нь нэг талаас дээд шүтээндээ тахил өргөн бясалгаж байгааг нөгөө талаас шашинд хортой ад тогтодыг

доройтуулан дарж, шашныг бататган, сүр хүч нэмж байгааг билэгдэнэ; цамнах (а. цам бүжих; б. амьтны харайлах).

ЦАМБА тө. tshangs pa; мо.б. ᠴамба; Монголчуудын дунд арван хангал гэж алдаршсан догшин сахиусны нэг. Цамбын биеийн зүс цагаан, гурван мэлмийтэй, цагаан торгон өмсгөлтэй, баруун мутартаа дайныг дарах хутга барьсан, цагаан ажинай хөлөглөсөн байдгаар дүрсэлсэн байдаг. Цамбыг шүтсэнээр үйлс бүхэн булгийн ус мэт ундрэн бүгнэ гэж домогт гардаг.

ЦАМБАГАРАВ тө. tshang po dkaᠭ po; мо.б. ᠴангбуяарбу; сам. Brahma; "цагаан эсруа"; 1. арван хангал хэмээх догшин сахиусны нэгийг Цамба гэдэг. Гурван цагийг эзэмдэгч гурван мэлмийтэй, баруун мутартаа хурц сэлэмтэй, бие хувцас нь цагаан, унасан ажинайн өнгө цагаан. Цамбын дүрийг домогт хар салхи дэгдэн, гал цахилгаан цахилсны дотор зүс царай нь хувирч хүчит луу мэт эргэн тойрноо тургидаг гэж дүрсэлдэг; 2. Монгол орны баруун хязгаарт байх мөнх цаст уул. Цамба сахиусыг билэгдэн өгсөн нэр; *Мөнгөн дуулгат Цамбагарав Миний өмнө хөндөлсөнө (Б.Я.)*.

ЦАМХАГ тө. 'tshams khang; мо.б. ᠴамцаг; "завсрын гэр, цэгийн гэр", "даяан суух гэр"; 1. барилга байшингийн дээрх бөмбөгөр орой; 2. харуул, хяналтын зүйлд зориулан барьсан өндөр нарийн барилга; 3. тоононы цагиргийн дотор тэлж хийсэн мод, цамхраа ч гэнэ; 4. гудамжны амыг хааж хийсэн асар хаалга.

ЦАМЦ тө. phyam tsha; мо.б. ᠴамца; Цээжээр өмсдөг богино хувцас; цамцлах (цамцтай болгох).

ЦАН тө. cha lang; мо.б. ᠴанг; 1. гуулиар хийдэг иргүүл бүхий дотроо хөндий, нимгэн хоёр хэлтсийг хавсран дэлдэж дуугаргах хөгжмийн зэмсэг, хумхат цан, дохио цан гэхчлэнгээр ялгана; *цан нь яаж дуугарвал цам нь тэгэж харайна (Зүйр)*; 2. хонх цан зэргийн дуугарахад гарах дуу; цан цан.

ЦАНИД тө. mtshan nyid; мо.б. ᠴанид; "бэлгэ чанар"; Аливаа юмсын билэг чанар, шинж төрх, дотоод шинжийг тогтоон судлах, марган шүүмжлэх бүддийн гүн ухааны чиглэл. Цанидын ном нь: намдэл буюу зөв сэтгэхүйн ухаан, парчин буюу ёс суртахуун, ум буюу орчлонгийн мэдлэг, дулибаа буюу ламын суртаал, зод зэрэг таван аймаг саваас бүрдэнэ. Цанидыг дотоод

ухаан ч гэнэ; Цанид дацан (аливаа юм үзэгдлийн билэг чанарыг судлах шашин-гүн ухааны сургууль).

ЦАНХУЙ хя. qiángwūi; мо.б. ǰangqui; Салаандаа өргөстэй, олон янзын өнгөтэй, анхилмал үнэртэй, навч зулгарахгүй нэгэн зүйл бутлаг мод.

ЦАРВАН тө. tshar bong; мо.б. ǰarbung; Artemista sieversiana; Шарилжийн төрөл, нэг наст ургамал, 30-70 см өндөр, гол төлөв ус чийгтэй газар буюу голын хөндийд ургана. Хоолойн өвчинд хэрэглэнэ. Морин шарилж ч гэж нэрлэнэ.

ЦАХ түр. saqa/saka; "нярай хүүхэд"; Сая төрсөн нярай хүүхэд (МНТ).

ЦАЦ I тө. tsha tsha (< сам. śaccha); мо.б. ǰaǰa; "дээдийн дүр хөрөг"; 1. Их төлөв улаан шар өнгийн наанги шороог зуурч суварга хэлбэртэй тусгай хэвд хэвлэн цохисон зүйл. Сайныг сайжруулан мандуулах, мууг дарах тустай ном гүрэм уншиж, талийгаачийн оршуулсан газрын эргэн тойронд газарт булдаг суварган баримал. 2. өргөн суурьтай, шовх үзүүртэй, олон цамцаалт том суварга; Мисирийн цац суварга.

ЦАЦ II тө. cha cha; мо.б. ǰaǰa; Амт аятайхан бөгөөд эхүүндүү нэг зүйл жимс.

ЦАЦАР түр. ǰaǰir/ǰatir (<перс. ǰādar.Н.П.); мо.б. ǰaǰir/ǰaǰar; харьц. тө. rhuu ther; ор. шатер; Туургагүй жижиг асар; туургатай буюу дөрвөн талтай майхан хэлбэртэйг нь цацар гэр гэнэ. Цачир, чачир гэхчлэнгээр бичсэн нь үзэгдэнэ; *Хэлтгий хар цачир өгч гурван голын бэлчирт цөлж илгээв (Гэс).*

ЦОВХОР цогвор.

ЦОГВОН тө. tshogs dron; мо.б. ǰoybon; Чуулган хурлын ноён.

ЦОГВОР тө. tshogs rhor; мо.б. ǰoybor; Хумбигар амсартай, дундуураа цүлхгэр, зузаан ёроолтой нэг зүйл модон аяга. Цовхор, цогбор, цогвор гэхчлэнгээр бичсэн байдаг; *хорш. багвар цогвор.*

ЦОГДОМ тө. tshogs gtam; мо.б. ǰoydom// ǰoydom, "чуулганы үг"; Гэлүгбаа ёсны ерөөлийн хурлын эхний өдөр олон хуврагийг гэвхүй донгодон сургах нь. Цогдомдох (гэвхүй. Зонхов богдын сургаал үгээс эш татан хийдийн байдалд зохицуулан ёс журам гажуудсан явдлыг жишээлэн донгодон сургах зан үйлийг гүйцэтгэх нь).

ЦОГОНДОЙ тө. tshogs 'gan sde; мо.б. soyondi/ c̣oyondo., "тушаалтны хуралдаан"; Сүм хийдийн албан тушаалтныг томилох, огцруулах, шалгах, хангах, аж ахуйг төлөвлөх, данс барилт байцаах, хувраг шавь нарын ёс эрэмбийг шалгах, уншлага номыг шүүх зэрэг асуудлыг хэлэлцэх хурал. Хуралд Даа лам, цогондой, даа лам, цогондойн цоржийн эрх тушаал сангийн дэвч, гэвхүй, умзад нар орсон цдог.

ЦОГРОМБО тө. Tshogs rams pa мо.б. c̣oyramba; Гэвчийн цол хамгаалдаг ёс нь өөр өөр байдаг тул цогромбо гэвч гэгэл төвдийн Лхасын гурван хийдэд ном хаялцаж авсан цолыг хэлнэ.

ЦОГЧИД тө. tshogs mchod; мо.б. c̣oycid; Чуулганы сахил.

ЦОГЧИН I тө. tshogs chen; мо.б. c̣oycin; "их чуулган"; 1. залбирал, уншлага голлосон хурал; цогчин хурах; 2. цогчин хурал ном хурах гол сүм дуган; цогчин гэр (залма уньтай, дөрвөн баганатай шашны ёсны залбирал уншлага хийх газар).

ЦОГЧИН II тө. tshogs ſing; мо.б. c̣oycin; "чуулганы мод"; Бүтэн модны дэвсгэр дээр зурсан бурхдын нэг зүйл хөрөг зураг. Уг модны титмийн хэсэгт нь Майдар, Манзшир эрэг дээд бурхад хийгээд түүхэн хүн болох бурханчлагдсан Бод Зонхов, дунд хэсгийн их биед нь дээр дурдсанаас зиндаа доогур гурван зуугаад бурхны хөрөг, үндэсний хэсгийн дэвсгэр дээр тахил өргөлийн зүйл авчирч байгаа гэлэн хуврагуудыг тус тус дүрсэлсэн байдаг. Бас цогшин ч гэдэг.

ЦОЛГОРОХ манж. colyogombi; мо.б. colyoyusan; "дэвч амгайлах, нэр нэндэх"; цолгорсон баатар, цолгорсон эрдэмтэн.

ЦОМНОХ тө. tsom pa; мо.б. c̣omnaqu; "туурви, зохиох" (Ю.Р.); Цом болгох, бүтээн туурвих.

ЦОНДОН тө. mtshon don; мо.б. c̣ondong; Утга, билэг тэмдэг, тавилан; ёр, билэгдэл; сайны цондон.

ЦОНЖ хя. chuāng zi; мо.б. c̣ongji; "хараац"; Декио өгөх, алсын бараа харах өндөр хад буюу өндөрлөг барилга байгууламж.

ЦОНХ хя. chuāng-hu; мо.б. c̣ongqu; Байшин барилга, машин тэргэний гэрэл, агаар нэвтрүүлэх гэгээвч.

ЦОНХОР тө. tshogs 'khor; мо.б. c̣ongqur; Чуулганы тахилын хүрд, чуулганы хурим; тэнгэр, газар, лусын эздэд зориулсан идээ тахил.

ЦООЖ хя. suo zi; мо.б. сооји; Орон байшин, сав суулганы үүд хаалга, ам амсрыг бэхлэн торгож оньслох хэрэгсэл.

ЦООНО хя. chāo pǎo; мо.б. соопи; 1. гавар; 2. заарт модны навчнаас боловсруулж авдаг сэнгэнэм сэрүүн үнэртэй, өнгөгүй тунгалаг хатуу зүйл. Хувцас хунарыг хүр идэхээс сэргийлэхэд хэрэглэх буюу эмд орно.

ЦОРЖ тө. chos rje; мо.б. согји; "номын богд"; Хамбын эрлогч бөгөөд шашны сүм, дацанд хурах хурал номын үйлийг орлон гүйцэтгэх хүний тушаал; *Цоржийн амнаас ном гоожино, цоорхой гутлаас шороо гоожино (Зүйр).*

ЦӨЛХӨӨВ ор. целковый; Оросын хуучны мөнгөний нэгж; *Сайн бүдүүн шар 25 цөлхөөв хүрдэг байсан. (Ц.Д).*

ЦӨН хя. qiān; мо.б. сōng; Тэргэний булны нүхний эрмэгт шигтгэн суулгасан бэхэлгээний цагариг төмөр.

ЦӨӨВӨР түр. cöge böri, мо.б. cögebün, "жижигхэн чоно"; цөөвөр чоно, шарнууд чоно; шар өнгөтэй, нохойтой адил, чононоос цагахан биетэй.

ЦӨР тө. rhyug~rhyug ba; мо.б. сōgü-а; "ааруул"; Бог малын сүүг тусгай саванд хургаж гашилгасны нь; цөрөмний ааруулыг цөр гэнэ.

ЦУВ араб. tsopa; мо.б. ciba; "дотөр хувцас"; Бороо цасанд гадуур өмсөх хувцас буюу нөмрөг.

ЦУГЛАХ тө. btshugs ra; мо.б. cūlaqu; "хатгах, оруулах" (Ю.Р.); Боох, баглах, цөмхотгөн баглах; *хорш. боох цуглах*

ЦУЙВАН хя. chāo bīng; мо.б. cūyibīng; нэгэн зүйл хоол.

ЦУН хя. cūn; мо.б. cūn; Урт богинын хэмжээ, ямх; хоёр цунгийн банз; цугнах (цунгаар хэмжих).

ЦУУ хя. cū; мо.б. suu~cūu; Хоолонд амт оруулах, бас идэшний зүйлийг дарж идэхэд хэрэглэх нэг зүйл исгэлэн амттай шингэн.

ЦУУВАЙ хя. xiěbái; мо.б. cūubai; Цул цагаан өнгө; Цагаан өнгөтэй нэг зүйл хятад бараа; цуувай цагаан.

ЦУУХ манж. cūuca; мо.б. cūuc-а; Цэрэг; *хорш. цэрэг цуух.*

ЦУУЦАЛЬ тө. chu ckuag; мо.б. cūucali; Шар хүрэн өнгөтэй, хушуу урт, хөл өндөр, сүүд охор, хорхой шавьжаар хооллодог

нүүдлийн шувуу. Үхэр цууцаль, хонин цууцаль гэхчлэн хэдэн зүйл бий.

ЦУЦАА манж. *ᠰᠢᠰᠠᠭᠠ*; мо.б. *ᠰᠢᠰᠠᠭ-а*; Уналга, унаа хөсөг; хорш. унаа цуцаа; *унаа цуцаанд сайн (морь унахдаа чадамгай)*.

ЦҮГЛЭХ тө. *tshugs*; мо.б. *ᠴᠦᠭᠯᠡᠬᠦ*; "хатгах, байгуулах"; цүг+л+х; бүтээх, байгуулах, суурь тавих; тогтоох; ...(төвдийн лавран хийдийг); *1707 онд үүсгэн цүглэсэн гэнэ. (ИТ)*.

ЦҮН хя. *zhōng*; мо.б. *ᠴᠦᠩ*; Эрт цагт архи хийж байсан том сав. Мод, арьс, шаазан зэргээр хийж байжээ. (МНТ)-д "том суулга" гэсэн утгаар гардаг.

ЦЭГ тө. *tshig*; мо.б. *ᠴᠡᠭ*; "үг"; Өгүүлбэрийн эцэст тавих нэг зүйл тэмдэг; гурван цэг.

ЦЭДИГ = цадиг 1.

ЦЭМБЭ тө. *phying ba*; мо.б. *ᠴᠡᠮᠪᠡ*; Нягт нэхээстэй, хоёр талдаа үсэрхэг, нарийн энтэй, төвд оронд хийдэг нэг зүйлийн зузаан ноосон нэхмэл; орос цэмбэ (одончуу); тал цэмбэ (даавуу артай өнгөн тал нь үсэрхэг нэг зүйл бөс).

ЦЭН хя. *qián*; мо.б. *ᠴᠢᠨ*; 1. лангийн аравны нэг буюу арван пун, 3,7301 граммтай тэнцэнэ; цэгнэх (цэннэх, цэгиүүр хэмжүүрээр хэмжих); 2. үнэ гэдэг үгтэй хөршин хэрэглэгдэнэ; үнэ цэнтэй зүйл.

ЦЭРЭГ сам. *ḥṣatrika-trika*; мо.б. *ᠴᠡᠷᠢᠭ*; 1. улсын зэвсэг бүхий хүчин; 2. улсын зэвсэгт хүчинд байлдагчийн албан тушаал бүхий хүн.

ЦЭС хя. *kié tsu* (Ков.); мо.б. *ᠴᠡᠰᠡᠨ/ᠴᠡᠰᠡ*; харьц.тө. *che'u tsi*, *Solanum melongene*; Өнгө хар, бөөрөнхий, буцалгаад дарж идэх нэг зүйл ногоо; чэс ч гэнэ; 2. аливаа зүйлийг жагсаан бүртгэж давхарлан үдсэн дэвтэр.

ЦЭСТА жэшт.

Ч

ЧАВГАНЦ согд. *ᠰᠢᠮᠨᠨᠴᠢ* **ᠰᠢᠮᠨᠠᠨᠴᠢ*; мо.б. *ᠰᠢᠮᠨᠠᠨᠴᠢ* ~ *ᠰᠢᠪᠠᠨᠴᠢ*; 1. сахил санваар авч гэлэнмаа болсон эмэгтэй; чавганц болох (чавганц сахил авах); 2. *ШИЛЖ.* настай болсон эм хүн.

ЧАВИР тө. chab gil; мо.б. čabaḡi; Тохой хирийн ам дөрвөлжин бөсөөр доторхийг нь хөндий хийсэн, дээд талд нь жижиг данх хэлбэрийн зэс савыг далд агуулсан нэг том хавтага маягийн зүйл. Лам нар үүндээ гар угаах ус буюу бага сага хэрэгцээний зүйлээ хийгээд өмнөө зүүж явдаг.

ЧАВСАН тө. chab gsang; мо.б. čabsang; "нууц ус", шээс.

ЧАВСИЛ тө. chab sil; мо.б. čabsil; Ариутгал, угаалга; ...түүнээсээ гадна өөд болж гараад гэрийн хойт зүгт чавсил хийсэн...(Паг.).

ЧАГЖАА тө. rhyag cha; мо.б. čayḡa-a; "гарын дохио, тамга"; 1. лам нарын ном унших үедээ гар хуруугаар дүрс билэгдэл илэрхийлэх байдал буюу бурхны шашны бясалгал хийхэд тус болох арван хуруугаараа илтгэх билэгдлийн шинжтэй юм, бодисын хэлбэр дүрсийг дүрсэлснийг хэлнэ; чагжаалах (гараараа дохио билэгдэл үзүүлэх); ...гараа чагжаалж бүжиглээд...хөх тэнгэрийн зүг харвабал сум, дээш их л хол явжээ (Б.Р.); 2. гар хөлөө эргүүлэн аашлах нь.

ЧАГШАБАД сам. śikṣāpada; мо.б. čayṣabad; шагшаабад; уйгар хэлээр дамжин орж ирсэн хэлбэр; Чигшабадыг үзмүү.

ЧАЙТАР сам. caitra; мо.б. čayitar; 1. Энэтхэгийн гутгаар сарын нэр, аргын 3-4-р сар; 2. хорин найман одны арван дөрөв дэх нь.

ЧАЙТИ сам. caitya; мо.б. čayiti (Ков); Тахилын орон (шүтээн), суварга.

ЧАЙТИР зэдэр

ЧАКРАВАРДИ сам. cakravartin; мо.б. čakravardi; "хүрдэн эргүүлэгч"; 1. эртний энэтхэгт нэг зүйл цэргийн зэвсгийг чакра гэж байжээ. Энэ зэвсэг тэргэний хүрд мэт эргэлдэх туйлын их увдис хүчтэй. Чакраварди нь энэхүү зэвсгийг эргүүлэгч хүнийг хэлнэ. Эрдэнийн хүрд эргүүлж ертөнцийг эрхшээлдээ оруулсан хааныг нэрлэдэг байв; 2. бурхны шашны ном сударт болон монголын түүхийн бичгүүдэд гардгаар энэ нь бурхан шашныг хамгаалдаг хязгаарлашгүй эрх хүчит эзэн буюу номт эзэн. Таван чакраварди хаан байсан нь: Алтан хүрдэт, Мөнгөн хүрдэт, Төмөр хүрдэт, Зэс хүрдэт, Төгс үзэсгэлэнт хаан эдгээр болно. Төвдөөр Загдхорлоо (tsa kra 'khor lo) гэнэ. Монгол хэлэнд тарнийн дуудлагаар загд, загар гэсэн хоёр хэлбэрээр орж иржээ.

ЧАЛ: чал чал гэх; тө. *bkyal bkyal byed pa*; мо.б. *caṣ cal gekü*; чалчих, дэмий донгосох.

ЧАЛБА тө. *mchil ba*; мо.б. *ṣilba*; *Galerida*; Улаан толгойт болжмор. Дээр цагт энэтхэг төвдөд тэжээж байсан тэжээвэр болжмор. Хавар үүрээр жиргэдэг богширго, халтар амттай мөнгөн цагаан, номхон болжмор. Хавар цагт өдөр, шөнө явз бүрээр дуугардаг болжморын эрийг нь чалба гэнэ гэж эмиин сударт гардаг. Галандага шувууны тайлбарт үз.

ЧАЛМА ор. чалма (<түр.*calma*) мо.б. *ṣalm-a*; лалын шашинт зарим орны эрчүүдийн нимгэвтэр бөсөөр хийсэн толгой ороох өмсгөл; толгойн алчуур, толгойн ороолт. Манайд эмэгтэйчүүд өмсөж байсан нэг зүйл толгойн өмсгөлийг чалма гэж байв.

ЧАМАР тө. *phyi mar*; мо.б. *ṣimar*; 1. тосонд багсарсан арвайн гурил; 2. бурхан тахилын өргөлийн идээ. Том цөгц буюу тавганд үр тариа тэргүүтнийг хийгээд гол дунд нь хуурай замбааг гурвалжлан засч орой дээр нь бяцхан шар тосоо чимдэг; чамарлах (чамар болгох, чамар хийх).

ЧАМБАН тө. 'cham dpon, мо.б. *ṣamban*; "цамын багш"; цам буюу бүжиг дэглэх багш. "-Та юунд харайв?" "-Би чамбанд харайсан"(ИТ)

ЧАМБУ сам. *jambu*; мо.б. *ṣambu*=Замбу мод.

ЧАМИН хя. *qiān men*; мо.б. *ṣamin*; "өмнөд хаалга" Бээжин хотын өмнөд хаалга нэртэй гудамж зээлийн бараа хээнцэр тансаг байдгаас ийн нэрлэжээ. Монгол хэлнээ хээнцэр, гоёмсогийн утгатай; чамирхах (хээнцэрлэх).

ЧАНАГ тө. *khyi nag*, мо.б. *ṣinay*; "хар нохой", Монголын зарим нутагт гэрийн тэжээвэр нохойгоо чанаг гэдэг. *Манай чанаг чинь нэрэндээ тохирсон зүрх цагаан хар нохой байсан шүү дээ(1.3)*

ЧАНДАА хя. *qīngdān*; мо.б. *ṣinday-a*; Гааль оноох барааны тэмдэг ба цэс.

ЧАНДМАНЬ уй. *ṣintamani* (<согд. *ṣynt*"many" **ṣindāmani*<сам. *ṣintāmani*; мо.б. *ṣindamani*; "зүрхэн эрдэнэ"; 1. үлгэр туульст гардаг гадаад далайгаас залж авчирсан, гайхамшигт идэш идтэй хүн бүхний хүслийг хангагч норов эрдэнэ, хаан төрийн долоон эрдэнийн нэг. Энэ эрдэнэ гурван зууван дугуй дүрсээс бүтнэ. Бие, хэл, сэтгэл гурвын хүслийг хангах утгатай. Зөдмэнийг үзмүү; 2. монгол улсын төрийн сүлдний магнайн хэсэгт байдаг эрт, эдүгээ, ирээдүй гурван цагийн билэгдэл; 3. тамга, тэмдэг; 4.

ШИЛЖ. үнэт баялаг; мал манай чандмань эрдэнэ мөн; чандмалах (гэрвалжин өнцөг гарган байрласан зүйл). Чандмань уул (Увс аймгийн Улаангом хотын дэргэд орших уулын нэр. Хүрэл, тугийн үеийн булш бумба бүхий монголын археологийн цомлолд чухал байр суурь эзлэх газар, "Чандманы соёл" гэсэн нэрээр алдаршсан).

ЧАНТУЙ тө. chang khirus; мо.б. čangtui; "архиар ухияагүй"; Хүчин цагт ван жинангийн авшиг хүртсэн хүн саа өвчин түссэн хүнийг тарнидсан архиар нүүрийг нь угааж, тэр угаасан буртаг аархиа гурилаар хийсэн хүний сүг дээр асган уг өвчтөнийг эдгээх зорилгоор хийх шашны зан үйл гүйцэтгэхийг хэлж байжээ.

ЧАРАЛБА тө. phyi tsa ra; мо.б. = сам. tirthika (тэрсүүд); 1. бурхны шашныг эс шүтэгч, Махишвари тэргүүтэн ертөнцийн тэнгэрсийг барьж итгэл явуулагчид. Угтаа бурхны шашныг эсэргүүцэгчдийн сургаалыг дагагчид; 2. шилж. зүггүй, дүрсгүй эгзээд.

ЧАРВИ: Мааньт чарви; тө. čar 'bebs, мо.б. čarbi; Сүхбаатар аймгийн Мөнххаан сумын нутагт орших газрын нэр. Мааньт чарви гэдэг нь "Маанийн хур бууллагч" гэсэн утгатай.

ЧАС: часа гариг, час өдөр; тө. 'chi gza'; мо.б. čisa; "үхлийн гариг"; Хар зурхайн таван махбодын сургаалд эх хөвгүүн, элдэв дайсан болох харьцаагаар аливаа юмс үзэгдлийн хоорондын харьцааг тайлбарладаг. Энэ үүднээс хүнийг эхээс мэндлэх үед од, гариг, нар, сарны солбицол тодорхой үйлчилгээ үзүүлж, цаашид од гаригийн орчил, цаг хугацааны улирах давталт тухайн хүний бие махбод, оюун ухаан, сэтгэхүүд зохих нөлөө үзүүлэх тухайг зурхайчид таван махбодын сургаалаар тайлбарлаж иржээ. Хүний махбод төрсөн жилийнхээ махбодтой амин холбоотой гэдэг учир бар туулай жилтэнд сугар, могой морь жилтэнд буд, үхэр луу, хонь, нохой жилтэнд бархасбадь, бич, тахиа жилтэнд ангараг, гахай, хулгана жилтэнд санчир гариг дайсан гариг буюу час гариг болно. Ер нь тухайн хүний муу өдөр буюу гариг учраас энэ өдрөө элдэв муу зүйлд өртөгдөхөөс болгоомжилдог байна. Чиса ч гэж бичдэг.

ЧИВАЧИВАК сам. civačivaka; мо.б. čivācivag; Нэгэн зүйл гургуул шувуу.

ЧИГШААБУН шагшаабад; мо.б. čiγsabun; *насад чигшаабун эвдсэн нүглээ арилгаж, басхүү чигшаабун авхун болтугай* (Зуун бил.).

ЧИГШАБАД мо.б. čiγšabad~čayšabad~šayšabad; халх. шагшаабад, уй. čaqsapt, čysapt, čaqsapat, čaqsaput<сoгд. čxš'p'š', тох.А. šiksāpat <<сам. šiksāpada; *Чигшабад үл алдарахун болтугай* (турф), шагшаабадыг үзмүү.

ЧИДУН перс. zeitun; тө. čhi tun; мо.б. čidun; Гавирын язгуурын мөнх ногоон бут мод. Цэцэг цагаан, анхилмал үнэртэй, чагтан навчтай, үрээс нь тос авна. Жимсийг бас чидун гэнэ.

ЧИЙ I хя. čhī; мо.б. čii; Уртын хэмжээ, арван цун буюу 0,32 метр.

ЧИЙ II хя. či; "будар"; шунх; хорш. **чий будар**.

ЧИЙДҮҮ хя. čiēdāo; мо.б. čidiüü; Мах ногоо зэргийг хэрчих том хутга, боодууг үз.

ЧИЙДЭН хя. shòu dēng; мо.б. čideng; "гар дэн"; Цахилгаан гэрэл.

ЧИЙЛЭХ хя. čī, мо.б. čuilekü; Цай зэргийг бүрж идээшүүлэх; хар цай чийлэх.

ЧИЙЧААН хя. čī chē; мо.б. čičan; Хүй, ачаа тээвэрлэх машин тэрэг.

ЧИМИН хя. čhīmīng; мо.б. čiming; Хуучин цагт эзэн хаадын зарлиг тунхаг буюу сургаал бичиг.

ЧИН I хя. čhēng; мо.б. čing (<уй. čing~čīn); 1. үнэнч шударга; хуурмаггүй үнэн; *Зүрх амгуулагсан чин сэтгэлтэн хэвтүүл минь (МНТ)*; 2. шилж. итгэл, найдвар; хатуу, чанга; чин зориг; 3. үнэн бодтой; чин тоо; 4. өвөрдөх зан санаагүй; чин ван (урьд цагт эзэн хааны угсааны тэргүүн зэрэг хэргэм).

ЧИН II хя. čīng; мо.б. čing; Зуун мүү газрын хэмжээ.

ЧИН III: Чин улс хя. čīng; мо.б. čing; "ариун"; Өвөрмонголын 16 аймгийн ноёдын чуулган 1636 онд болж, Манжийн хаан Абахайг монголын хаанаар өргөмжилсөн үеэс Манжийн хаант улсыг Чин гэж нэрлэх болжээ. Дайчин буюу Манж чин улс ч гэнэ.

ЧИНДАН мо.б. *čindan* (<уй. *čintan/čindan*<сам. *candana*); ...чинданы хурсыг оруулвай (12 зох.); занданг үзмүү.

ЧИНЖҮҮ хя. *qīng jiǎo*; мо.б. *činjūu*; Хүнс хоолонд хэрэглэх гашуун бөгөөд халуун чанартай ногоо.

ЧИНСАН хя. *chéng xiàng*; мо.б. *čingsang*; Хаан эзэнд туслагч дээд сайд түшмэлийн цол; Вангин чинсан (МНТ); ченсияан ч гэж бичдэг. Дөрвөн ойрадад тайжийн дараах сайдыг хэлж байжээ.

ЧИНЧҮҮ хя. *chin chou*; мо.б. *činčüu*; Нэгэн зүйл торгон нэхмэл бараа.

ЧИСЧҮҮ хя. *zuosi chǒu*; (> ор. чесуча), мо.б. *čisčüu*; Царс модны навчаар тэжээсэн хүрийн ширхгээр нэхсэн бараа.

ЧИТИРИ сам. *čitira*; мо.б. *čitiri*; "элдэв"; Олон янзын, өнгө бүрийн, олон өнгөг; *читирин эрдэнэсийн чимэгтэн хатдын чимэг нь цусан нулимсан үзэгдмүй* (12 зох.).

ЧИХЭР перс. *šakar*; ир. *sukara*; араб. *sukkar*; мо.б. *šikir-čikir*; харьц.ор. сахар; англ. *sugar*; Тусгай манжингаас ялгаруулан боловсруулсан цагаан өнгөгтэй амтлаг тэжээлийн талст бодос; элсэн чихэр (жижиг талст чихэр); чихэр амт (сайхан амт); чихэр өвс (үндэс нь чихэр амттай олон наст өвслөг ургамал); чихэрлэх (чихэртэй болгох).

ЧИЧИР сам. *šasīkara*; георг. *Statēr*; согд. *st'yr*, **sitēr*; уй. *sitir*; түр. *šisir*; мо.б. *čisir*; "эрдэнийн чулуу, алтан зоос"; *мянган түмэн вайдури чичир...* (Турф.); шижир гэдгийг үзмүү.

ЧОВОМБО чодвон; мо.б. *čobombu*; човонбо лам (тайж тавиглах хэргийг эрхлэх лам).

ЧОГЖИД тө. *tshogs mchod*; мо.б. *čoyjid*; "чуулган тахил"; ...*чогчид болгон өргөж хуримлан түгээсэн юм бизээ* (МАЗ).

ЧОГО тө. *cho ga* (*chos gos*); мо.б. *čoga*; "номын хувцас"; Гэлэн хүний биеээс салгахгүй авч явдаг зүйл, түүнд лагай, намжир зэрэг хувцасны бяцхан дүрсийг хийнэ. Сүүлдээ ламын гүйцэтгэх зан үйл ба түүний горимыг бичсэн ном авч явах болжээ. Чойго ч гэдэг.

ЧОГОЙ тө. *chos gos*; мо.б. *čoyoi*; "номын хувцас"; шар бөсөөр хийсэн том орхимж. Сахил санваарын номын хуралд нөмөрдөг гурван номт дээлийн нэг.

ЧОДВОН тө. mchod dpon; мо.б. čodbon; "тахилын багш"; Тахилч; човомбо.

ЧОДИН тө. mchod rten; мо.б. čodin; "тахилан шүтээн"; суваргыг үз.

ЧОЁГ тө. mchod gyog; мо.б. čoγoγ; Тахилын заагч, үйлчлэгч. Сүмийн уран нарийн балин хийх хүний тушаал. Гарын уртай хүн хийнэ. Цагаан сарын шалсай, шэгдэрийн балин зэргийг энгийн хүн хийж үл чадна.

ЧОЙВОН тө. chos dpon; мо.б. čoyibon; "номын багш"; Зарим судлаач эрдэмтэн энэ үгийг "тахил эрхлэгч" гэсэн утгатай төвд хэлний "Чомбон" гэсэн үгийн хазгай дуудлага бололтой гэсэн байдаг; *Соёлог сайхан соёлтой, соёлогийг нь айлдаг чойвонтой (МАЗДБ).*

ЧОЙЖ 11 тө. chos gyal; мо.б. čoyijil, "номын хаан"; Тамган орны эзэн эрлэг номун хаан. Нэг гартаа толь, нөгөө гартаа жигнүүр бариад тамд очсон амьтны нүгэл хилэгнийг харж, дэнсэлж халуун хүйтэн тамын аль нэг рүү шиддэг гэж домог гардаг.

ЧОЙЖИН тө. chos skyong; мо.б. čoyijong = сам. Dharmapāla; "номын сахиулсан, ном тэтгэгч"; 1. шарын шашинтнаас төвд монголын бөө мөргөлтний ашиг сонирхолд зохицуулан зохиосон ламын шашны бөө; 2. хилэнт догшин байдлаа; дүрсэлсэн шарын шашны бурхад, итгэлийг сахигч гэдэг. Монголоор догшид ч гэнэ; чойжин буух (шарын бөө бөөлөх); найман чойжин (Ширэндэв, Махгал, Бясман, Ям. Бэгз, Сингаа-бярман, Хаянхярвал, Ямандага)

ЧОЙЖИХОРОЛ тө. chos kyi 'khor lo; мо.б. čoyijiqorlo; "номын хүрд"; Товчоор "чойнхор" гэнэ. Бурхны шашны билэг тэмдгийн нэг гол зүйл, найман цацрагт дугуй, түүний хоёр талд бодь гөрөөс байдаг. Чойжихорлыг сүм дуганы оройд буюу эсвэл хаалганы оройд дээврийг голлуулж байрлуулдаг.

ЧОЙМЖОД тө. chos mdzad; мо.б. čoyimjad; "ном зохиогч"; Номлогч, бясалгал зохиогч; Тойн хуврагуудын нэг зүйлийн цол хэргэм; дацангийн чоймжод.

ЧОЙНЖИН тө. chos 'byung; мо.б. čoyinjin; "ном гарахуй"; Гурвалжин хэлбэр; чойнжин тамга (тэн үү өнцөгт гурвалжин хэлбэрт тамга, эзнээ торгуудад (тө. 'sog) тамга гэдэг).

ЧОЙНХОР тө. chos kyi 'khor lo; мо.б. čoyinqor; "номын хүрдэн", Dharmasakra, эртний энэдхэгийн нэг зүйл хүрд хэлбэрт зэвсэг. Дөрвөн зүгийг номхонтогч хүчин төгс баатар гармагц энэ хүрд огторгуйд эргэж хандсан зүг харш саадгүйг илтгэдэг гэнэ. Номын хүрд нь бурхны номыг хэлнэ. Аливаа нүгэл хилэнц уул хадыг балба дайрах чадалтай гэдэг. Номын хүрд эргэхээ ор зогсдоггүй гэнэ.

ЧОЙР: чойр дацан; тө. chos grwa; мо.б. čoyiru-a; "номын дацан"; Бурхны шашны гүн ухааны онолын номыг асуулт хариултын маягаар сурч судлах сургууль. Анги дэвшин суралцахдаа 13 шатыг дамжих ба төгссөн хүнд равжамба цол олгоно. Харин ар монголд байсан чойрын сургууль төгсөгчдийг "арван бэрхийг туулсан эрдэмтэн" гэсэн утгатай гавж гэсэн нэрээр дууддаг. Төвдөд лхаарамба гэх тул уг үгийн тайлбарыг болгооно уу. **Чойрын дамжаа** (Чойрын сургуульд номын зэрэг хамгаалах, үүнээ нэг лам хэдэн ламын өмнө зогсож гартаа эрих барих буюу хүзүүндээ зүүгээд хоёр алгаа хавсран алгатаж их л сүртэйгээр "хариул хариул" гэж төвдөөр чанга чанга дуугарч дагсалцдаг). **Чойрын таван боть** (учир шалтгааны ухаан, билэг бармидын гүн ухаан, төв үзлийн гүн ухаан, авидармын онол, винайн ухаан эдгээр болно). **Чойрын богд уул** тө. chos gi "номт уул", энэ уулнаа эртний түрэг бичээс байдаг учир ийн нэрлэжээ. Нутгийнхан чойртой газар гэлэг.

ЧОЙРОМБО тө. chos rams pa, мо.б. čoyirombo; Чойрын номын талаар зэрэг хамгаалсан хүнд олгох цол.

ЧОЙСҮРЭН тө. chos srung; мо.б. čoyisürüng; "номын сахиус"; Монголын эртний тоглоом. Бугын хөлөг дээр тоглогч хоёр хүн тус бүр 14 хүүг өдөд ээлжээр нүүнэ. Хүүг чигээр эсвэл хошуулдан, хажуу тийш гэхчлэнгээр нүүнэ. Нэг нэгээр идэлцсээр хүүгүй болсон нь хожигдоно. Ерөө хавийнхан их тоглодог байсан гэнэ.

ЧОМБОН тө. mchod dron; мо.б. čombon; чодвон; тахилгын ахлагч, тахилчийн даамал гэхчлэнгээр нэрлэх нь буй.

ЧОН тө. mchong; мо.б. čong; Улаан мана, хас, хүрэн эрдэнэ (СР); цайвар улаан буюу нал эрдэнэ мэт өнгөтэй нэг зүйл чулуу; чун эрих, чун шигтгээ (Я.Ц.); Монгол ардын туульсад чон хүрэн зээрд морь гэж гардаг нь цусан хүрэн зээрд гэсэн утгатай.

ЧУДА сам. cūta; мо.б. čuda; зудаа; *Чуда улс-тор хүрвээс эл хоёр хөлтийг хүмүүнээ үл тоомуй (Соном).*

ЧҮН тө. khyung; мо.б. cüng; "гарди"; Цайвар улаан буюу ногоон өнгөтэй, гэрэлд барихад тунгалаг болдог чулуу буюу эрдэс. Эрх, шигтгээ зэрэг зүйл хийнэ.

ЧҮНЧИГНОРОВ тө. khyung skyug nog bu; мо.б. cüngcügnoгbu; "гардийн бөөлжсөн эрдэнэ"; Сүмбэр уулнаас гарди шувуу авчирч бөөлжин гаргасан гэдэг домогтой. Тэр нь элдэв хорын өвчнийг дардаг увдистай гэнэ. Хуучин хөх оюу мэт авч их төлөв цайвар ногоон өнгөтэй, гэрэлд харахад шил шиг тунгалаг, цаанаа байгаа зүйлээ халхалдаггүй.

ЧҮНЧҮҮ хя. chun cheu; мо.б. cünce; Нэгэн зүйл торго.

Ш

ШАА хя. shā; мо.б. sa; 1. сиймгэр торлож арыг нүдтэй болгон нэхсэн нарийн бараа; сиймхий торго ч гэнэ. шаа бөс, мяндсан шаа; Шаа нь олон зүйл буй. **Шаа магнаг** (магнаг адил нэхсэнийг нь); **шаа дардан** (дардан адил нэхсэнийг нь); **хатуу шаа** (шаагаас сиймгэрхнийг нь); **нягт шаа** (дэвсгэр нүд гаргах үгүй нэхсэнийг нь); **сэмэрхий шаа** (дэвсгэрийн ширхгийг харайлган харайлган сийрэгхэн нэхсэнийг нь); **дурдам шаа** (дурдмын адил бөгөөд шаагийн ар болгон нэхсэнийг нь); **үсэгт шаа** (журам журмаар үсэг бичиж нэхсэн шаа); **зотон шаа** (өнгө зотон адил, хөнгөн нарийн шаа) ... гэх мэт буй (Б.Су). 2. тор; шигшүүрийн шаа.

ШААВУУ хя. shābù; мо.б. šabuu; бөс бараа, даавуу шаавуу.

ШААЗ хя. shājin; мо.б. šaja; чанар муу; шааз алт; газраас олборлосон жижиг элсэн алт буюу шороон алт, хумаг алт ч гэнэ.

ШААЗАН хя. shājing; мо.б. šayaǰang; 1. шороог шигшин нарийн ширхэгтэй болгон шатааж боловсруулан хийсэн ваарнаас нарийн эд, хатуу бөгөөд хэврэг; 2. шаазангаар хийсэн аяганы ерөнхий нэр.

ШААЗГАЙ түр. šayizǰan; мо.б. šayaǰayai; Цагаан алаг, урт сүүлтэй шагширч дуугарах шувуу.

ШААХАЙ хя. sha xié; мо.б. šaqai; 1. түрийгүй гутал; 2. Манжийн үеийн эрүү шүүлтийн нэг, хэрэг өдүүлсэн хүний хоёр хацрыг тус бүр 1-40 удаа занчих эрүүгийн хэрэгсэл; шаахайдах (шаахайгаар занчих).

ШАВ I тө. zhabs; мо.б. šab; Өлмий; ёроол.

ШАВ II: шав шув (хийх); тө. sab sub; мо.б. šab šub; шав шув гэсэн үргэлжлэн гарах дуу чимээний үг.

ШАВАН хя. shā wén; мо.б. šabang; Дархан хүн алт мөнгийг цувих хэв.

ШАВДАГ тө. gzhi bdag; мо.б. šibday; "оронгийн эзэн"; Тухайлсан нэгэн газар орон, уул усны эзэн, лус савдаг. *Баруун галаас нь харвал баян Лхаагийн шавдагтай...* (МАЗДБ).

ШАВДАН тө. shabs rten; мо.б. šabdan; "өлмий батдах"; Насан хутаг, урт удаан наслахыг билэгдсэн үг; шавдан бат.

ШАВРАН тө. zhabs drung; мо.б. šabrong; Их хүнийг дотночлох шадар хувилгаан буюу хутагт хувилгаадын доторхи хамгийн доорд зэргийн хувилгаан. Бас угсаа залгаагүй бөгөөд цол ямба олгоогүй хувилгаан лам. Шарын ёсонд эрдэм бясалгал ихтэй хувраг таалал төгсөөд дахин төрөл авч хувраг болохыг хэлнэ. Шавран хэдэн төрөл явж эрдэм бясалгалд хэтэрвэл гэгээнтэн буюу ринбүүчий болно. Шаврангийн эртний утга нь "залгамж" юм.

ШАВСАН тө. chab gsang; мо.б. šabsang; чавсан; ...*Бид бас шавсангаас хүртвэл ямар бол гэж аяархан асуув.* (Б.Р.).

ШАВТАЛ перс. šabtālū > уй. saptul > мо.б. šabdul-šabtal-a; Өвөрлөгчийн зарим аялгуунд шэптэл гэнэ; тоор жимс, бүглэс, бямба ч гэнэ. Навч зулгардаг тураг мод, зууван навчтай, шаравтар цагаан цэцэгтэй шүүслэг жимс.

ШАВЬ хя. shāmi; мо.б. šabi (сам. sāmānaga); 1. шашны зан үйл сурахаар сүм хийдэд шавилан суугч лам нар; 2. багш болон мэргэжилтэн дагаж эрдэм ном мэргэжил сурах хүн; 3. шар фсодалын харьяат албат.

ШАГ перс. šāh; мо.б. šay; "хаан, ван, шатрын ноён"; Арабын улсуудын вангаа нэрлэдэг цол. Юань улсын үед султан, шаг, хаан, халиф гэж дөрвөн дэсээр хувааж байв.

ШАГЖАМУНИ сам. śakyamuni; мо.б. śayjamuni; "шагжийн чадагч", Шагимуни, Шагяамуни, Шигмүни гэхчлэнгээр бичдэг. Шагжа буюу шагаи нь овог аймгийн нэр. Шагжамуни буюу Бурхан багшийг бас тус бүтээгч, Чадагчийн эрхт, Ялж төгс нөгчигсөн, Сайвар одсон, Дайныг дарсан гэх зэргээр нэрлэдэг гуншинтай. Буддаг үз.

ШАГИЙН ШАГ перс. šāhansāh; мо.б. šay-un šay. Ираны хааны цол.

ШАГНАЛ шан- гаас үүссэн үг; мо.б. śangnal; Шан харам болгож өгөх юм.

ШАГШААБАД сам. śikṣapāda; мо.б. śayśabad; "суртлыг шүтээн"; Гак буруу үйлсийг цээрлэж, сэтэлийг боож бар санаа, сахилга; сэтэлийн үндсэнд сэрүүнийг олгуулагч гэс утгатай. Ниваанисын халуун энэлгийг амарлуулаад сэрү болсны нэр ч гэдэг. Тодруулбал, энэлгийг сайтар арилгах, хам өвчнийг амирлуулах, тэнгэр хүмүний насыг цаглашгүй болго ямагт бусдын тусад орох тэргүүтнийг сахих сахилга; "шагшаа" ухаан буюу мэдлийг аваад суралцах, "бад" нь шүтээн буюу оюуны нэр. **гурван шагшаабад** (гэмт явдалгүй сахил, сайн ном хураангуйн сахил, амьтны тусыг үйлдэх сахил)

ШАД тө. śad; мо.б. śad; 1. Төвд бичигт хэрэглэх нэгэн зүйцэг тэмдэг; хэлбэртэй босоо шулуун зурлага; Эхний шад нь болсон амьтан, тэнгэр, хүмүний бие олох билэгдэл; хоёр дашад нь амьтны өндөр язгуур ба хамгийг айлдагчийн хутгийг олохыг билэгдсэн гэдэг; 2. шүлгийн нэг мөр; шад шүлэг.

ШАДАВЛИН тө. śad sgrub gling, мо.б. śadubling; "номло бүтээлийн хийд"; Улаанбаатараас хойш арваад км-т ийм нэртэй хий байснаас уг газрын нэр болжээ.

ШАДВИС сам. śatabhiśa~śatabhiśā; мо.б. śadabis; Сарн зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Монгол нэр нь Мах цөөврийн одон, Садвис ч гэж бичдэг. Одоо Чөдөр од гэж нэрлэж буй.

ШАЖИН шашин мо.б. śajin, ярианы хэлний хэлбэр.

ШАЛ тө. śal; мо.б. śala; Орон гэр, байшин барилгын мод, чулуу, тоосго зэргээр хийсэн дэвсгэр.

ШАЛБИН шарвис.

ШАЛБУУР перс. śalbāra, (хинд. śalbār), ор. шарвары; элбэ хэлхгэр өмд, шарваар ч гэж нэрлэж байв.

ШАЛМАЛИ тө. śal ma li (<сам. śālamali); мо.б. śalmal Бурхны шашны онолоор орчин тойрны тамд байх нэг зүй модны нэр. Навч нь илд хутга мэт. *Шалмали молон бүл галбарварас болон төртүгэй (БЧА).*

ШАЛСАЙ тө. śhai zas; мо.б. śalsai; "амны идээ"; 1. амтга боорцог, боов; 2. цагаан сарын үед сүм хийд болон өрх айлд хийд бурхан тахидаг. гурилаар хийсэн балин тахил; Замбуутивий

шалсай (Төврийн эздэд зориулан замбайн гурилаар гурвалжин босоо цац хэлбэртэй, оройд нь нар сар, чандмань эрдэнэсийг будагтай цайр тосоор чимэн хийсэн балин).

ШАЛТА туй. tiltay; мо.б. siltay; ямар нэг ажил явдлаас зайж бултах, багшир арга гаргах; **шалтаг эрэх** (аян сэв хайх); **шалтах** (алив юмныг бултахын тул бач бааш гаргах).

ШАЛУ тө. zha lu; мо.б. šalu; Өрнөд Төвдийн Зан мужийн нэгэн хэсэг. Эндээс олон хэлмэрч төрж гарснаас тэднийг шалу лозваа гэдэг байв.

ШАМАЛ тө. zha mo; мо.б. šama/šamu; Лам нарын өмсөх ноосон утсаар татагдсан хавтгай малгай, шасэр ч гэдэг; **хавчмал шам**(гэвхүү) - умзадын нимгэлж хавчсан малгай)

ШАМАЛ тунг. šaman; мо.б. saman; "бүжиглэх"; Алтай язгууртны дунд үүссэн эртний шашин суртахууны нэг хэлбэр буюу бөөлөргөл, бөөгийн шашин. Үүнийг зарим эрдэмтэн төвд гаралтай гэдэг гэсэн үгтэй холбодог нь төдийлөн үнэмшилтэй бус.

ШАМАЛ тө. shwa dmar; мо.б. šamar; "улаан малгай"; Төвдийн бурхны шашинтны Сажаба, Нинма, Гармаба чиглэлийнхний залгамжлагч нар хийгээд тэдний өмсдөг малгай.

ШАМБАЛ: шамбалын орон; сам. śambhala, мо.б. Šambal, sambha - нь "амгалан", -la нь "баригч" (= "амгаланг баригч", төвдөөр багва ba 'dzin pa). Эртний сударт Жагар орны умар зүгийн Даваасанбэрт тэргүүтэн долоон номун хаан хийгээд Ригдан тэргүүтэн хорин таван хааны орон мөн гэж номложээ; энэжингийг орон.

ШАМБАРАМ тө. dzhang 'brum; мо.б. šangbüürüm, šamburam; "хошногын гөвдрүү"; Хошног хавийн венийн судас бүдүүрч мөлцөгдох өвчин, заримдаа хагарч цус гарна. Гортиг яр ч гэдэг; шамбарам ах (шамбарам яр тусах).

ШАМБРИН тө. zham ring ba; мо.б. šamring; Хотөч, бараа бологч; зөтг өргөгч; шамбрин ч гэнэ. Сойвои лугаа адил.

ШАМТАВ тө. šam thabs; мо.б. šamtab; 1. тэрмээр хийсэн хуниастай банзал буюу гэлэн хуврагуудын бэлхүүснээс доош өмсөх гадур хувцас, хормогч. Шавь хувцас буюу номын хувцас болно. Бас таншин ч гэдэг. Доод биеийг хорон нүднээс халхална гэдэг; 2. суучин цагт дайн байлдаанд өмсөж байсан хормогч; *Түмэнжар алангийн шамтавын оосроос нь уяж тавь (Гэс).*

ШАН I хя. shāng; мо.б. šang; Тариа ногооны газрын хоёр далангийн хоорондох газар.

ШАН II хя. shāng; мо.б. šang; Урамшуулан олгөх хувь хэшиг буюу шагнал болгож өгөх юм.

ШАН III хя. shan, мо.б. san; нэгэн зүйл шаа торго.

ШАНАГ тө. shwa nag; мо.б. šanaγ; "хар малгай"; Хүрээ хийдийн цамд наадах хар малгайтан.

ШАНАМ тө. shwa nam; мо.б. šanam; 1. төвд, монгол, лам нарын өмсдөг улаан буюу шар өнгийн эсгийгээр хийсэн малгай; Гомшоо малгайнаас том, үхрийн нойтон баасны хэлбэртэй адил лаглагар учир баасан малгай ч гэнэ. Цоржоос дээшхи их лам нар гэр зуураа өмсөнө. 2. *шилж. сагсгар, салбагар; шанам айхан сүүлийг сагсалзуулан, шашир сайхан дэлийг сагсалзуулан...(ААЗ).*

ШАНГУУНА тө. sa ku ni; мо.б. šanggun-a; Тахиа шувууны өөр нэр.

ШАНДАН хя. shān dǎng; мо.б. šangdung; "уулын зүүн", Цууямбуутай төстэй бөгөөд нягт нэхээстэй нэг зүйл бөс бараа. Шандан нь Хятадын Шандун мужийн нэр бөгөөд энэ мужид үйлдвэрлэсэн бөс барааг ийн нэрлэх болжээ. ...*над лам захтай бор шар шандан тэрлэг өгөөд ... миний хүү хуралд хурахдаа өмсөж байгаарай... гэв. (А.Д).*

ШАНДИН: шандин умзад тө. gzhan ding dbu mdzad, мо.б. šanding umjad; бага умзад, умзадыг үз.

ШАН(ДУУН) хя. shāng; мо.б. šang(dayun); Эртний дууны таван эгшгийн нэг.

ШАНЗ I хя. shān zì; мо.б. šanzi; Салхи дэвэх хэрэгсэл, дэвүүр ч гэдэг.

ШАНЗ II хя. xiān zì; мо.б. šanja; Гурван чавхдастай хөгжмийн зэмсэг, пийлаа, хувистай адилавар, дөрвөлжин цартай, дөрвөн өнцөг нь мухар, хоёр талыг могойн арьсаар ширлэнэ. Нэг гараар чавхдасыг товшин, нөгөө гарын хуруугаар дардаг. Шударга буюу товшуур ч гэнэ.

ШАНЗ III хя. xiān zì; мо.б. šinja; Хүнсний зүйлийн дотор найруулж амталсан идээний зүйл.

ШАНЗАВ тө. phyag mdzod pa; мо.б. šangjab, šangjodba; "мутрын сан"; төвд, монголын богд гэгээдийн сан жас, аж ахуйгаас

эхлээд тэдний явах суухыг хүртэл хамааран захирах тушаалтан, санч, сангийн даамал. *Цэцэн сайн гээд шанзав болгож байжээ.* (МШХЗД).

ШАНЛУУ хя. xiānglú; мо.б. sānglú; арц хүж уугиулах хэрэгсэл, хэлбэр янз олон, хүлис ч гэнэ.

ШАНМИ хя. xiānmi, мо.б. sānmi; зөөлөн тутарга, тарианы нэр, хоног амууд адил болоод харавтархан. Хятадын Шан дун, Хунан мужид таримуй (Шагж).

ШАНХ хя. shānghuan; мо.б. sāngqu; 1. эмэгтэй хүний магнай руу унжсан үс, мөн үсийг нь хагалбарлан зассаны нь; 2. хүний хоёр шанаа руу унжсан үс; шанхавч (шанх үсийг даруулж боох тууз); шанхат малгай (үсийг хураан шууж өмсөх малгай), шанхлаг (хиймэл шанх үс); шанхлах (а. эмэгтэй хүн шанх үсийг янзлан засах; б. эмэгтэй хүний толгойн үсийг гөрж боох).

ШАНХАН (БЯЛЗУУХАЙ) хя. cānggēng; мо.б. sāngqan biljūuqai; Бие шар, толгой хар, ой модны хорхой шавьжаар хооллогч, уянгалаг сайхан дуугай бялзуухайн төрлийн бяцхан шувуу. Алтан гургалдай ч гэдэг. Шунхан бялзуухай ч гэж бичдэг.

ШАНЦАЙ хя. xiān cāi; мо.б. sāncāi; Давсалж дарсан ногоо; шанцайтай хоол.

ШАНШАНТ тө. sāng sāng te'u'; мо.б. sāngsāngtu/sāngsāngdiu-a; 1. Толгой нь нохойныхтой төстэй, мөчис нь бүдүүн, сүүл урт нарийн, үс үнсэн саарал нэг зүйл хөхтөн. Нохой мич, шинлиг, шанмал гэхчлэнгээр нэрлэх нь бий. Бас хүн гөрөөс гэнэ. 2. Үлгэр домогт гардаг нэг зүйл шувуу, өлзий билигтэй гэж таягны толгойд чимэг болгон сийлдэг.

ШАНШИ хя. shāng shi ; мо.б. sāngsi; "дээшлэн зоогломуу"; Тэнгэр лусаас бороо хур гуйхын тулд тахидаг ухаа тал, дов толгод хаа ч ургасан байж болох гол төлөв өнчин саглагар модыг хэлнэ. Нэг дор хосоор ургасан байвал эр, эм шанши мод гэж ялгана. Шанши модыг тахихын тулд эхлээд энэ модонд өнгө бүрийн хив хадаг уяж, хонь гаргаж болгосны хойно өндөр настай хоёр хүнийг дээш залж суулган, шаншийн өвгөн гэж нэрлээд хонины өвчүү, ууц бариулаад цугларсан олон "ус бороо оруулж, ургамал өвс хайрла" гэж тэр хоёрын дээр ус цацна. Тэгэхэд хоёр өвгөн "буяны үрийг бид сацъя, бузар гарвал та нар арилга" гэхчлэн хэлнэ. Энэ заншил өвөрлөгчид их дэлгэрсэн байжээ.

ШАР: шар үсэг тө. ḡsar; мо.б. šar; Гөвдийн таталган үсгийн нэр.

ШАРВААГ сам. śrāvaka; мо.б. šravag; "сонсоод сонсох"; Бурхны их шавь. Бурхны сургаалыг журамлан (ясалгал хийж мөрийг ологчдыг хэлнэ. Шүтэн барилдлагын гүн номыг Бурханас чагнан сонсоод бусдад сонсох тул шарвааг гэж нэрлэжээ. Бурхны шашны хоёр бага хөлгөний нэг; ...*шарвагууд-бээ; жаргалантан болтугай (Зуун бил.)* .

ШАРВИН хя. xiānrǐng; мо.б. šarbing; Зуусан гурилыг нимгэлэн хальс шиг болгож ногоо мах зэрэгтэй хийсэн шаниз хавчуулсан хайрмал.

ШАРИГА сам. śarika~śarika >(тө. sa ri ka); мо.б. šariγ-a; Turdus salica; Гилгэр хөх өдтэй, цагаан бидэртэй, жижигхэн шар хушуутай, номхон дөлгөөн, сүргээр амьдардаг нэг зүйл шувуу; ...*тор дахь шарига бялзуухай жиргэн донгодоход нь...чи ор санадаг уу (Кали.)*.

ШАРИД араб. šariat; мо.б. šarid; Лалын шашны жаяг дэглэмийн цогц; шударга хууль; мөнгөл хэлнээ тушаал биелүүлэх гэсэн утгаар хэрэглэж байжээ.

ШАРИЛ сам. śarīga; мо.б. šaril; 1. бурхан Шигмүний цогцсыг хайлуулсны хойно чандар дээр нь тодорсон сувд шиг гэрэлтэй толбо; 2. хутагт хувилгаадын чандраас гарах шар толбо; 3. хүндэтгэвэл зохих хүний хүүр; **Гурван шарил**(тө. rin | bsrel gsum - гурван ринсэл (үз) ч гэдэг. Энэ нь номын биеийн шарил, үс гэзэгний шарил, биеийн шарил болно.) шарил хайлах (хүр шатаах); шарил бүтээх (шарилыг засч хэвийн болгох), **шарилын суварга** (гүдэн).

ШАРИР мо.б. šarir; *Их буянт бурхан багшийн шаририйг хурааж...их шашныг ертөнцөд маш гийгүүлдэй (Зуун бил.)*.

ШАРЛАХ тө. šar ba; мо.б. šarlaqu; "ургах, санагдах"; Урьд цагт эрдэмт хүний толгойд гэнэт номын ухаан, шинэ санаа орж ирэхийг ном шарлах гэж хэлж байжээ.

ШАРМАНИ сам. śrāmaṇa; мо.б. šarmani; "буяны ёст" .

ШАСАР = шасэр (шар малгай); мо.б. šasar; *Олон лам хувраг шасар малгайгаа авцгааж...бөхөсхийн мөргөв (Л.Т.)*.

ШАСАРТАН тө. zhwa ser ba; "шар малгайтан", Төвдийн нэрт эрдэмтэн Бүтөнринчиндүв(1290-1364) анх шар малгай өмссөнөөс

уламлан Зонхов богдос эхлэн дэлгэрч Гэлүгбаагийнхан цом шар малгайтай болсноор ийн нэрлэгдэх болжээ.

ШАСТИР сам. śāstra; мо.б. śastir; 1. энэ үг угтаа самгардийн sāsanaṭrayati гэсэн үгийн хураагдсан хэлбэр. sāsana нь "засах", trayati нь "аврах" гэсэн утгатай. Нисваанисыг атгагаас заваад, муу заяа ба сансраас аврах гэсэн санаа; 2. үеэс үед уламжилж ирсэн түүхийн бичиг, шашдир ч гэж бичнэ. *хорш.түүх шастир, судар шастир.*

ШАСЭР тө. zhwa ser; мо.б. śaser; Монгол гутлын дотур углах эсгий оймсны хэлбэртэй, дээрээ цацагтай ардаа залуугай их сүмийн хурал, их ёслолын үед өмсөх малгай. Шар малгай ч гэнэ. **ШАТ** түр. śatu; мо.б. śatu; 1. өгсөхөд хэрэглэх хэрэгсэл, төмөр, мод, чулуу зэргээр хийнэ; 2. *шилж. үе, зэрэг, алхам.*

ШАТАН хя. shātāng; мо.б. śatang; Элсэн ширхэгг чихэр, бурам; *Шатан чихэр амттай гээд цадтлаа идвэл хорлоно шүү (Паж).*

ШАТАР перс. satarāng (<сам. caturānga); мо.б. śitar-a; "дөрвөн анги"; Бүгд арван зургаан дүрсийн юмыг хоёр этгээд нэжгээдээр эзлэн, тусгай хөлөгг жагсаан өрж, хоёр этгээд наадах тоглоом; шатарцах (шатраар наадах); шатарчин (шатар сайн тоглодог хүн); шатарчлах (юмыг шатар маягаар үйлдэх).

ШАШИН сам. śāna; мо.б. śasin; ном, сургаал, цааз зэргийн утгатай бөгөөд ер байгаль нийгмийн ер бусын хүчний тус ал болон түүнээс өөр өөрсдийн танин мэдэхүйн хэлбэрээр үүдсэн үзэл, номлол, шүтлэг бишрэлийн нэгдмэл ойлголт, үзэл суртлын нэгэн зүйл давхарга; **Бөөгийн шашин** лалын шашин, бурхны шашин, ламын шашин, христос шашин гэж олон зүйл ялгавартай буй. *Шашны үндсэн нь ариун болой. Ариунгаар бүтэхүйеэ бэрх болой. (БЧА).*

ШАШИР 1. шасэр; *шашир, жанч хоёроо цааш нааш хаялж...(МАУ);* 2. *шилж. босоо нарийн гоёмсог зассан дэл (морины).*

ШИВА сам. śiva; мо.б. śiva; Амьтдыг оршуулагч бурхан, хиндү шашинтны гурван гол тэнгэрийн нэг. Таван нигур, дөрвөн мутартай, гурван мэлмийтэй, хүзүүндээ хохимой толгойн эрхин чимэгтэйгээр эртний энэтхэгийн урлагт дүрсэлсэн байдаг. Садарсан үсээ унжуулсан нь Ганга мөрний билэгдэл гэдэг. Заан,

гөрөөс, ирвэсийн арьсан нөмрөгтэй, Нанди хэмээх цагаан бух хөлөглөсөн буй.

ШИВАГИХ сам. śivatikā; мо.б. sibataki; Дулаан оронд ургадаг нийлмэл цэцгийн язгуурын улбар шар цэцэгтэй өвс. Шиваантиг ч гэнэ.

ШИВУУ хя. xibù; мо.б. šibuu; "нарийн бөс"; Нарийн ширхэгт нэг зүйл бөс; шивуу даавуу.

ШИГМУНИ шагимуни; мо.б. šigemüni.

ШИД I тө. śid; мо.б. šid; Шивэр модонд ургах жимс, самраас том бөгөөд бөөрөнхий хатуу хальстай, хальсыг хуулж цөмөөг иднэ. шид мод (царсны төрлийн жижиг мод, шивэр мод ч гэдэг), шид мөөг (шивэр модтой газарт ургадаг шар өнгийн жижиг мөөг).

ШИД II сам. siddhi; мо.б. šidi; 1. рид, оюун санааны хүч, бурхны шашны үйлс бясалгалын бүтээл; 2. ид хав; **есэн шид**(газар доогуур явах, дээгүүр явах, сэлмийн, хөрөнгөжихийг хашраах, үрлийн, нүдний эмийн, хүү сангийн, хурдан хөлийн, шим авахуулах шидийг хэлнэ); **есөн шид нь бүрдсэн хүн**(хамаг муу юм бүхэн нь бүрдсэн хүн). *хорш.* ид шид; **шидийн барилдлагат өдөр** (зурхайн ёсоор аливаа санасан үйлс сэтгэлчлэн бүтэх өдөр).

ШИДЭЛ тө. śi 'dul~'chi-'dul, śid lha; мо.б. šidül; "үхлийг номхотгох"; 1. эрлэгийн өөр нэр, шөнө дунд унших, хүний сүнснийг дуудах шашны нууц ном; Бас буг чөтгөр дарах үед унших ном тэргүүтэн зан үйл; ...*лам ирээд...майхан бариад шидэл уншив (Ц.Д.)*; 2. хараалын үг; *шинж муутай гамин чандруу шидлийн ёсоор хөөгдөв үү дээ, ай хө (МАЗДБ)*.

ШИЖИДБАА тө. śi byed pa; мо.б. šijidba; "амирлуулагч"; Билэг бармидыг баримтлах нь хүний ертөнцийн аливаа зовлонг амирлуулах явдал мөн. Үнэн ном бол хамаг зовлонг амирлангуй болгогч гэж үздэг шарын шашны нэг салбар.

ШИЖИР чичир; мо.б. šijir; 1. лан; *зуун шижрээр үүдсэн алтан тамга (Ц.Ц)*; 2. хамгийн эрхэм цэвэр сайн зүйл, хольцгүй, цул; шижир алт; Уйгар хэлнээ нэг шижир нь нэг лан, хоёр цэн найман лийтэй тэнцэнэ. Шижир, шар хоёр гарал нэг.

ШИЙ I хя. xi; мо.б. śi; "баяр, цэнгэл, найр"; Нийгмийн амьдрал тэмцлийн зөрчлийг тоглолтоор тусган харуулах урлагийн нэгэн төрөл, жүжиг.

ШИЙ II хя. shi; мо.б. šī; 1. эрдэмтэн, боловсорсон хүн; 2. түшмэл; ший мэргэн.

ШИЙГУА хя. xi guā; мо.б. šī guā; Хулууны язгуурын бөөрөнхий хэлбэртэй, амттайхан жимс, дотоод тал улаан шар, адил бус.

ШИЙЖҮҮ хя. xuzhou (Я.Г), нэгэн зүйл будаа. ...шар будаа, ...шийжүү будаа сэлтийг... мөнгөөр худалдан авч...(А.Д)

ШИЛ тө. šel; мо.б. šil; 1. Ардын эмнэлгийн судар бичигт шилийг байгалийн ба хиймэл гэж ялгадаг. Байгалийн шилийг цагаан, хөхөмдөг ногоон, улаандуу гэж гурав хуваадаг. Элсийг хайлуулж хийсэн тунгалаг эдийг хиймэл шил гэнэ; 2. шилээр хийсэн юм; цонхны шил, нүдний шил.

ШИМНАНЦ чавганц; мо.б. šimnanca (түр. šimnanč//согд. šmn'nč<сам. šramanegī); Хүнтэй сууж, хүүхэд гаргахыг тэвчиж, маань уншиж, мах цээрлэдэг сахил хүртсэн эм хүн; *Маргааш нь үнэхээр нэгэн хижээл насны шимнанц ирэв (Л.Т.)*

ШИН I хя. shēng; мо.б. šing; Нэг дүүгийн арваны нэгийн хэмжээний багтаамжийн нэгж, арваад атга орчим; ...*нэгэн шин буурцаг өг (Гэс.)*

ШИН II: Шин мөрөн; Угтаа Син мөрөн; Хималайн баруун нуруунаас эх аван Энэтхэгийн баруун өмнөд хил хавиар урсдаг Синдхүү мөрний нэр.

ШИНБАД тө. šing + сам. pada (тө. šing 'ba' ta); мо.б. šingbad; "хөлт мод"; 1. олон хөлт мод ч гэдэг. Наяагрода (үз) ч гэнэ; 2. янз хушгатай адил, өнгө хүрэн нэг зүйл жимс. Бас модорхог иштэй, лянхуа цэцгийн адил навчтай нэг зүйл цэцэг; Ялмын язгуурын асаж ургах бут мод, өнгө хүрэн, навч том, зуувандуу зузаан, мөчир, жимс, иш үндэс нь эмд орно. Үнэрт өвс ч гэдэг.

ШИНЖ хя. xingzhi; мо.б. šinji; Чанар байдал, өвөр дүр, төрх төлөв; шинжгүй(1. хүний ханилгаагаар муутай хүн; 2. харамч)

ШИНЦАА тө. šingtsha; мо.б. šingca; Мөнх ногоон тураг мод, навч урт зууван, цэцгийн өнгө цагаан, навч нь эмд орно. Дөрвөн сайхан үнэртний нэг

ШИНЭ хя. xin; мо.б. šin e; Хуучин бус, сая гарсан, хуучраагүй.

ШИРВААН сам. śrāvānā; мо.б. śirvan; Сарны зурхайн ёсны хорин найман одны нэг. Монгол нэр нь Ялгуун дарагдагч одон. Одоо Булаагч од гэж нэрлэж буй.

ШИРВАГ сам. śrāvāka; мо.б. śiravag; шарвааг.

ШИРВАН ширваан.

ШИЯАН НУГАС хя. xi yang, мо.б. siyang nuγusu; Биеийн чандар цэв цэгээн болоод толгой жигүүр алагчин, хамарт улаан мах унжийн төржүхэй (Шагж).

ШИЯАН ТАХИА хя. xi yang; мо.б. siyang (takiy-a); Хушууны угт нэг хуруу махан хамар буй. Эрүүнээс омруу хүртэл улаан гүээ навтайн төржүхэй. Сүүл дэлгэвээс нарийн халхавчны адил. (Шагж).

ШИЯАНЗ хя. xi yangzi; жүжгийн хүрээлэн.

ШЛОГ сам. śloka; мо.б. ślog; =шүлэг; ...*ХЭМЭЭХ* гурван шлогийг ийн ухагдахуй (Зуун бил.).

ШОЖООН хя. shí jiàng; мо.б. šojiyang; Чулууг засаж дарх хийдэг хүн, чулуучин.

ШОЛОГ шлог; *Дандар аграмба нэг шолог ном нэмж ххиосон...* (Лав.эг).

ШОН хя. shuān; мо.б. šong; 1. босгосон мод, суулгасан багана; 2. морь мал уях зэл, хэц татсан босгосон мод.

ШОО I хя. xiāo; мо.б. šoo; шоолох, элэглэх; ад шоо үзэх; шог, шоолох, шоглох, шооч, шоодох зэрэгтэй гарал нэг.

ШОО II тө. šo; мо.б. šo; 1. төлөг үзэх, нацах зэрэг орхих зургаан талтай дөрвөлжин. 1-6 хүртэлх тоог тал бүр тус тус дэгэн тооны тоогоор нүд гаргасан юм, дөрвөлж ч гэнэ; Ихамын шоо хоёр, Ямандагийн шоо гурав, Арьяалбалын шоо нэг гэх зэргээр ялгаатай байдаг. Шоог зандан мод, яс, чулуу зэргээр хийж байжээ. 2. *шилж*. босоо дөрвөлжин бие.

ШОО III хя. xiāo; мо.б. šo; Чанар муухан, хатуу нимгэн бөгөөд бэхлэг нэг зүйлийн юнгарын ээрмэл, ширхэгт хэвийн адил аргүйг нь хэлнэ. хадгийг шоогоор хийнэ. **түүхий шоо**(эс боловсруулсан ширхэгээр нэхсэнийг); **зөөлөн шоо**(шоогоос зөөлөн цулгүйг нь); **хатуу шоо**(шоогоос сиймхийг нь); **зургийн шос**(чухам зурах хэрэглэхүйд нэхсэн шоог хэлнэ.) (Б.Су.)

ШООВИН хя. shao bīng; мо.б. šoobing; Буудайн гурилд чихэр ус хоршиж, хушганы цөмийн идээ хийж тосонд хайрсан нэг зүйл идээ.

ЦООЖОО хя. хᠲᠠ᠎ᠠ ᠵᠡᠳᠦ; мо.б. ṣooḷiy-a; "жигжиг эгч"; Баян ноёд, эрхэмсэг хүний охиныг хүндэтгэн нэрлэх үг; *Арван тавтай гишүүн жоо нь ай хөө, аав ээждээ дэнлүү дээ ай хо* (МАЗЗДБ).

ЦОР түр. ṣog; мо.б. ṣog; "давслаг, давсархай"; Зургаан амтны долоо дахь гашуун амт, шорвог ч гэнэ.

ЦОРЛОГ түр. ṣorlaq; мо.б. ṣiruly-a, ṣorlay; "давсалсан цор"; Ангийн хувь, олзын хувь.

ЦОХОЙ хя. shi hui; мо.б. ṣoqoi~ṣoqoi; Шохойн чулууг цагааж хувилгасан цагаан нунтаг.

ЦОШ тө. zho sa; мо.б. ṣosa; Зүрхэн шош (тө. snying zho sa); бөсрөн шош (тө. mkhal ma zho sa); лагар шош (тө. gla gor zho sa) гэсэн гурван зүйл бий.

ЦОШГО тө. zhu ṣog; мо.б. ṣoṣiy-a; 1. хаад ноёдод барилдахдаа өмнөө барьж ордог өргөн мэдүүлэх бичгийн гарчгийг бичсэн хавтас, хас, зааны сөс, хулс тэргүүтлээр хийдэг; 2. бичиг буюу тусгай тэмдэгтэй пайз мод; 3. *шилж. шт.* мөнгө зэрэг үнэт эдээр үйлдсэн гавьяа алдрын тэмдэг; 4. ямар нэг эд бараанд наасан буюу зүүсэн халсан хаяг сэтэр; *шошго* тэмдэг (манжийн үед дайн байлдаанд болон аливаа алба амжилт зүүрж гавьяа байгуулсан хүнд олгож байсан үнэмлэх, түүх бичиг).

ПОШИГ сам. viśakha; мо.б. ṣoṣay; 1. сарны зурхайн тосны хоёрин найман одны нэг. Хүү санг баригч одон ч гэнэ; Одоо Эртний тэнгэрт од гэж нэрлэж буй. 2. Энэтхэгийн хаврын адаг сар цагийн хүрднээ хаврын дунд сар. Хятад, төвдийн зуны эхэн мөсөй сар. Монголын дөрвөн сар, бас сага сар ч гэдэг.

ШИРШАА сам. śirśā; мо.б. ṣirśa; Acacia Sirissa ба түдний цэцэг; *Сайхан ширшаа цэцгээр чихээ чимээд...* (Кали).

ШУЛАМ шумну, шуламс, шумнас, ад тогтор болох зүйл.

ШУЛАМС шуламын олон тооны хэлбэр, шумнус.

ШУМНАС шумнус

ШУМНУ шумнусын ганц тооны хэлбэр.

ШУМНУС согд. ṣmnw> түр. ṣimnu~ṣamnu~ṣumnu> мо.б. ṣimnus; **дөрвөн шумнас** (нисванисын шумну, цогцын шумну, тэнгэрийн хөвгүүний шумну, үхлийн эзний шумну); *шумнусын үгсийг тархахун болтугай* (Турф).

ШУНЛАЙВ тө. gzhung las pa; мо.б. šunglayiba; "голын үйлч"; Шарын шашны сүм хийдийн гүн ухааны сургуулийн дацангуудын захирал; Бас шүн унших үүрэг хүлээсэн хүн.

ШУРАГЗАЙ: **шурагзай хан** тө. chu ke reg, "усан бүст"; Хэнтий аймгийн Дадал сумын төвөөс хойш 30 километрт байдаг уул. Урьд Чүү гярагтай (Усан бүстэй) гэж нэрлэж байсан нь Шоргодой болоод энэ нь хувьсан өөрчлөгдөж Шурагзай болжээ. Одоо Баянхан ч гэдэг.

ШУУ I хя. shū; мо.б. šuu; Шавар, шохой зэрэг юмаар хүн амьтан болон элдэв дүрсийг барьж бүтээх; шуух, шуумал.

ШУУ II хя. shou, мо.б. šuu; хүний гарын тохойноос сарвуу хүртэлх хэсэг.

ШУУГИУР хя. shāo guo; мо.б. šuugiyur; Архи дарсны мухлаг, архи нэрдэг газар; *Хүрээний зах шуугиур дээгүүр...монгол хааны эрх барих цаг боллоо гэж ярьж байх болж дээ (Б.Р.)*

ШУУДАЙ хя. shào dǎi; мо.б. šiyudai; 1. будаа тариа бусад юм агуулах бүдүүн нэхмэл сав; 2. *шилж.* шуудайгаар хэмжих хэмжүүрийн нэгж.

ШУУДУУ хя. shuidào; мо.б. šuuduu; "усан зам"; Ус урсах хиймэл буюу ерийн тогтсон нарийвтар суваг; суваг шуудуу.

ШУУМААЗ хя. shāo mā zi; мо.б. šuumāja; Унаанд юм тэгнэх том уут сав, даврага.

ШУШМАА хя. shuà shi ma; мо.б. šusim-a; "юу хэлнэ вэ?"; 1. монгол хэл мэдэхгүй хүнийг даажигнан хэлэх үг; 2. аливаа юмны учир байдлыг мэдэхгүй байдлыг нь. ...шунахай худалдаачин, шушмаа бичээч нь хүртэл тохуурхан доромжилж...(А.Д)

ШҮГВАА тө. šug pa; мо.б. šügba; Juniperus sp; Төвд арц, аливаа муу юм бүхнийг арилган зайлуулах увдистай гэдэг.

ШҮГЛЭХ тө. bzhugs pa; мо.б. šüglekü; Нөхцөх; хүслэн болох, санаашрал болох; ад шүглэх, дон шүглэх; *тийм л муухай шуламс танайд шүглэсэн байгаа юм даа (Мон.дом.)*.

ШҮГЭЛ тө. šugs glu; мо.б. šüglü; "исгэрэх, исгэрэл"; Үлээж дуугаргах дохионы хэрэгсэл; шүгэлдэх (шүгэл дуугаргах).

ШҮДЭНЗ хя. qudeng zi; мо.б. šüdenje; чүдэнз; цуулбарлан зассан нарийн модны үзүүрт фосфор хүхрийн нийлмэл бодисыг найруулж хийсэн гал гаргах юм.

ШҮЙ хя. shui; мо.б. šüi; Гааль, түрээс; шүй хураах; шүйлэх (гааль хураах).

ШҮЛЭГ тө. (<сам. sloka); мо.б. šilüg; Үгийг айзамд тохируулж, бадаглан бичсэн уран зохиолын нэг хэлбэр.

ШҮН тө. gzhung; мо.б. šüng; гол зохиол, жинхэнэ судар; шүнгээс иш татах (жинхэнэ итгэмжтэй гол судраас эш татах); *асар их шүнгийн чинь утгыг, асгалуулан зэрэг зэргээр асуулцан...*(Гэл).

ШҮНШИГ тө. gzungs gzhug; мо.б. šüngšüg; "тогтоол тарни оршуулах"; Бурхан болгон цогцлуулан бүтээж амилуулан тэтгэх нарийн нандин зүйл, бурхны сан ч гэдэг. (*Жанрайсиг*) *Бурхны шүншигт хоёр сая илүү тарни номын зүйл орсон аж. (АЭ)*; шүншиглэх (бурхан, суварга тэргүүтний гол хөндий зайд ариун нандин эд зай хийж хүнчилж үзвэл дотоод мөн чанарыг бүрдүүлэхий нь).

ШҮР тө. byu ru~byi ru; мо.б. šigü; 1. далай тэнгисийн ёроолд хүйгээр амьдардаг ургамал мэт суумал амьтан. Шүрний үзүүр нь улаан, ёзоор нь цагаан буюу хар өнгөтэй, монголчуудын эрхэмлэдэг есон эрдэнийн нэг. Шүр хорхой ч гэнэ; 2. энэ амьтны эдээр хийсэн чимэглэл; *хорш. шүр сүвд.*

ШҮҮ хя. xiāo; мо.б. šeiü (<манж. su); Органик бус нэгдэл, азот хүчлийн давс, өнгөгүй буюу цагаан тунгалаг талст, нунтаг. Үсанд уусдаг, малд идүүлэх ба арьс идээлүүлэхэд хэрэглэнэ; шүүлэх (арьс нэхий шүүдэх); шүүдэх (арьс нэхийг шүүтэй шар сүү, ус зэрэгт дүрж дарах).

ШҮҮДЭГ тө. zhus dag/zhu gtugs; "ариутган айлдах"; Аливаа ном бичгийг тулган шүүж алдаа мэдгийг засан залруулах, хянах; шүүдэглэх (тулган шүүх, засан залруулах).

ШҮҮЛЭНГЭ манж. šülenge; мо.б. šigüleng; Хуучин цагт алба гувчуур татаж хүү сан эрхлэгч тушаалтан, отгийн даргын орлогч, хар хүн байдаг. šüülengge буюу šügüleng ч гэж бичдэг. Шүүлэн дэмч гэнэ.

ШЭГДЭР тө. gšegs gtor, мо.б. šegdor, "үдлэгийн балин", Энэ балинг орой дээрээ өргөж ном уншдаг. Лхамын шэгдэрийг хөхөө сарын битүүний шөнө өргөдөг нь Лхем бурхан шинэлэхээр мордохыг нь угтуулан үдэж байгаа хэрэг.

ШЭХЭР перс. šahar>түр. sahar>мо.б. šeker; хот. балгас; шэхэрийн дунд, шэхэрийн балгас (Мукал).

Э

ЭВАМ сам. evaṃ; мо.б. evam; 1. Богд хаант монгол улсын төрийн далбаан дээр төвд үсгээр бичээстэй байдаг билэгдлийн үг. Үүнд: э- нь арга буюу судар, вам нь билэг буюу тарни гэсэн утгатай. Арга билэг буюу судар тарни нь төр шашны гүн билэгдэл ажээ; Өөрөөр хэлбэл "вам үсэг бөөрөнхий (үтсэн нь эгшиг хийгээд сарны номын хураангуй тул аргыг эрхэм болгосон, э үсэг гурвалжин бүтснээр гийгүүдэгч хийгээд нарны ном бүхний хураангуй тул билгийг эрхэмлэсний билэгдэл болно" гэсэн тайлбартай холбогдоно. Энэ үзэл нь шүтэн барилдахуйн ёсыг гол болгосны гэрч юм. 2. амьтан бүгд бурхны хуггийг олохыг билэгсэн тэмдэг.

ЭЭСГЭС түр. ebs̄ikis; мо.б. ebs̄igis, ebsci(evci) (эмэйтэй, эхнэр)+kis (булга)-= эм булга.

ЭГШИН = агшин; эгшин зуур.

ЭЛ түр. āl; мо.б. el; Түрэг хэлнээ түрэгчүүд анх өөрсдийгөө нэрлэж байснаа хожуу үед хааны удмынхныг хэлэх утгад шилжсэн. Элээс элгэн гэсэн үг үүссэн. Монгол хэлнээ элгэн садан, садан төрөл гэсэн утгатай. эл эсгүй (садан төрөлдөө хайртай бус); эл дайсан (янаг ба өшөөтөн); эл харш (саин муу).

ЭЛБЭДЭН манж. elbidün; мо.б. elbedün; Элбэнх адил, хүн шиг нүдтэй нэг зүйл гөрөөс.

ЭЛБЭНХ манж. elbihe; мо.б. elbengkü; 1. хар болоод шаравтар, үнэгтэй адилавар, нэг зүйл үслэг амьтан, илбэнх, өлбөнх ч гэнэ; 2. энэ амьтны үсээр хийсэн үслэг эдлэл.

ЭЛЖИН манж. elje; мо.б. eljing; Халим загасны сахал.

ЭЛЧ түр. ālci/elci; мо.б. elci; Томилогдон зарагдсан албан тушаалтан.

ЭЛЭЭ тө. ne le; хя. ēliē (ууль); мо.б. eliy-e; 1. Улайд дуртай, жижиг амьтас, хорхой шавж зэргийг идэж амьдардаг махчин шувуу; 2. нэгэн зүйл шулмас *элээ шуламсыг тас хялайсан минь билээ (Гэс.)*.

ЭМА ХО тө. e ma ho; мо.б. e ma-a ho; Нууц тарнийн гүн утга бүхий хэллэг. Бурхны шашны гүн ухааны сударт э- нь "арга"

буюу "хамт төрсөн амгалант сэтгэл", ма- нь "билэг" буюу "хоосон чанар", хо- нь дээрх арга билэг хоёр хослон байхын билэгдэл мөн гэж тайлсан байдаг.

ЭНА сам. eṇa; мо.б. iṇeu-a/eṇeu-a; Богино хөлтэй, тас хар нүдтэй, хар өнгөтэй домогт гөрөөс, бодь гөрөөс. Бурхан багшийг номын хүрдээ эргүүлэхэд энэ гөрөөс замгийн түрүүнд ирж эгшиг зарлигийг нь сонссон домогтой. Үүнийг бэлгэшээн номын хүрдний хоёр талд хөлөө бохирсон байдлаар дүрсэлж сүм дуганы оройн хөндлөвч дээр залан байрлуулах болжээ.

ЭНГЭСЭГ сам. kiṃśuka; мо.б. gingsü~gengsüke~enggesg, Вуде: Frondosa; 1. навч хийгээд үр цэцгүүд үр улаан нэгэн зүйл мод, дулаан орноо ургана; 2. дээрх модны лагирхайнаас боловсруулан гаргаж авсан эмэгтэйчүүдийн хацар уруудаа түрхэх улаан будаг; **энгэсэг хацар** (гэр хацар, гэрэл хацар); **энгэсэг дэлсэх** (энгэсэг гавих); **хорш оо энгэсэг**; **энгэсэгдэх** (хацар нүүртээ энгэсэг түрхэх).

ЭНЭТХЭГ согд. 'yntk'k<уй. enätkäk> мо.б. enedkeg; Самгарди хэлний Sindhu мөрний нэрээс үүсэлтэй, персчүүд Hindhu гэж дуудаж согдууд энэткэк гэх болжээ.

ЭРДЭНЭ уй. erdini, (сам. ratna), мо.б. erdeni/erdini; Их үнэтэй ховор чухаг юмс; чандмань эрдэнэ (олдошгүй юм); эрдэнийн чулуу (ховор, үнэт чулуу); **ссөн эрдэнэ** (алт, мөнгө, төгрөг, зэс, оюу, номин, шүр, сувд, дун); **гурван эрдэнэ** гончигсумыг үз.

ЭРДЭНЭЗУУ сам. ratna+тө. йо=ratnajo; эрдэнэ, зүү зэрэг үгийн тайлбарыг үзмүү. Халхын түшээт хан Автай 1586 онд Орхон голын хөвөөн дээр монголын анхны шарын шашины сүмийг байгуулснаа ийн нэрлэжээ

ЭРЗЭЭН ор. резина, сунадаг; эрзээн эдлэл, резин ч гэнэ.

ЭРИН манж.. erin; мо.б. erin; Он тооллыг зуу буюу жараар нэгэн үе болгож тоолох, эрэн ч гэнэ.

ЭРЛИЙЗ хя. er lei zi; мо.б. erije; 1. удам угсаагаар төрөлсөхгүй хоёр өөр ястан, үндэстний дундаас гарсан хүн; 2. хоёр өөр үүлдрийн дундаас гарсан мал, ургамал; **эрлийзжих** (мал ургамал эрлийз байдалтай болох нь).

ЭРЛЭГ уй. erklig; мо.б. erlig; "хүчирхэг, эрх хүчтэй"; 1. нас барсан хүний урьд төрөлдөө үйлдсэн муу үйлийг шүүн шийтгэгч; **эрлэгийн элч**(хүн үхэх үед Эрлэг номун ханы илгээсэн зарц), *Эрлэг*

хаанд заалдъя би (Гэс); 2. шилж. хөнөөлтэй, дайсан; чоно-малын эрлэг; хувцасны эрлэг(өмссөн хувцсаа гамгүй эдэлдэг хүн).

ЭРЭМБЭ тө. gim pa; мо.б. erimbe; зэрэг дэв, юмны дэс дараа, дэв дугаар; эрэмбэ дугаар; эрэмбэ зэрэг; хорш. эрэмбэ дараа; ...хүнийг эрэмбэ зэргээр ялгахдаа мөн ч сурамгай... (Б.Р.).

ЭРЭНГЭ тө. ping 'gag; мо.б. eringge~eringgi; Лам шавь хүний гадуур өмсдөг ханцуйгүй цээжмэг буюу охор хувцас. Их төлөв тэрмээр хөвөөлж, элгэн талыг нь хоргойгоор хийсэн байдаг. Донгог ч гэнэ.

ЭРЭНДА сам. eranda; мо.б. erinda; Ricinus communis L; Халуун оронд ургадаг, гишүүний иштэй адил иштэй, жимсний гэр өргөстэй, зөөлөн цагаан цэцэгтэй, тослог хар үртэй ургамал.

ЭСРУА согд. 'zrw~zarw~ (сам. Īsvara)>уй. ezrw-a; мо.б. esru-a; харьц.зерван; Брахма, энэтхэгийн шашны гурван их шүтээн сахиулсны эн тэргүүнийх нь нэр. Дэлхий, ертөнцийн олон амьтныг бүтээн туурвигч. Халхал эсэр гэнэ.

ЭСЭРВАА эсэр; Яруу сайхан эгшиг нь эсэрваагийн эгшгээс илүү (Д.Р.).

ЭСЭРҮН эсэрваа; мо.б. eserün; эсэрүн тэнгэрээс болсон...элдэв төгс цогт галын хан (Зуун бил).

ЭФҮ манж. efu; мо.б. efu; Манжийн хааны хүргэн, тавнан ч гэнэ.

ЭШ : эш хатан уй. isi(Н.П), "хатагтай", мо.б. esi (qatun), их хатан, хааны хатан.

Ю

ЮГТИ сам. yukti; мо.б. yügti; ёгт; Хааны зарлигаар агам югтийн номууд-төр сайтар дадсан...(Зуун бил.).

ЮДААГУН хя. yuda gun; мо.б. yüdayun; Таван эгшгийн нэг, усан махбод эгшиг ч гэнэ.

ЮМ тө. yum, мо.б. yüm; "эх"; Билэг бармидын судруудын хураангуй нэр. Билэг бармид нь ухаан билгээр гэтэлгэхийг хэлнэ. Нийт 16 боть ном бий. Энэ номыг Монголын их бага хүрээ хийдэд хаа сайгүй хурдаг байв. Чингэснээр хүмүүс оюун санааны чанад хүрч, эх болсон хамаг амьтан энэрэн нигүүлсэх сэтгэлтэй болно гэдэг.

ЮМБҮҮ хя. yuánbǎo; мо.б. yuambu; ембүү.

ЮМДҮҮЖИН тө. *yu mo mde'* 'byin; мо.б. *yümdeüjin*; *Dianthus versicolor* Fisch; *Caryophyllaceae*-гийн намын олон наст өвслөг ургамал. Цэцгүүд ганц ганцаар, хондон ягаан тэнэгэр дэлбээтэй, дээд талдаа хурц өргөстэй. Монголоор алаг башир цэцэг ч гэдэг.

ЮНГАР тө. *yungs dkar*; мо.б. *zungyar, yüngger*; 1. хичийн өөр нэр. Иш өндөр, навч ногоон, цэцэг тод шар, шар будаа мэт тослог үртэй, зэрлэг таримал хоёр зүйл бий; **юнгарын тос** (маажингийн найрлагад ордог ургамлын үр); **юнгар арчих**(тарнийн хүчээр шид оруулсан юнгарыг сүрчин шидэж чөтгөр шулмыг дарах нэгэн арга) 2. шимэлдэг.

ЮУ хя. *yáo*; мо.б. *yu* (21-т); **бааюу** гэдэг үгийн нэг өнцөг. Шаазан, ваар, тоосго зэргийг шатаах зуух.

ЮУМАЙ хя. *yóumái*; мо.б. *yumai*; Гурил гаргаж иддэг буюу бордоонд хэрэглэх нэг зүйл тариа.

ЮҮДЭН хя. *yūdānmāo*; мо.б. *yeüden*; 1. бороо, салхи, тоосноос хамгаалах, малгайн гадуурх бүрхүүл малгай; 2. бороо цасанд өмсөх тосон цардмал малгай.

ЮҮЗ хя. *yāo zi*; мо.б. *yeüji*; Өвс тариа зэргийг хэсэг хэсэг болгож багцалсан боодол; юүзлэх (юмыг юүз болгох); юүж ч гэж бичдэг.

Я

ЯВЛАГ ор. яблоко; ярианы хэлний үг. алим.

ЯАМ хя. *yāmen*; мо.б. *yamun*; 1. хуучин цагийн ноёд түшмэдийн албан хэрэг шийтгэх газар; 2. зэрэг тушаал; *гүн их цол хүнд яам хүртэл* (А.то); 3. аливаа нэг тухайлсан хэргийг хариуцсан улсын хэмжээний төвлөн захирах захиргааны том газар; **ямлах** (а. ардын хувьсгалын өмнө албан хаагчдын ёслох буюу хэрэг шийдэхээр албан өрөөндөө хуралдах суухыг хэлж байжээ; б. зарим нутгийн аялгуунд ямбалах гэсэн утгатай).

ЯАРМАГ ор. ярмарка; мо.б. *yaarṡmaγ*; Барааг бөөнд нь зарах, худалдан авахын тулд худалдаа эрхлэх газруудаас тогтоосон цагт зохиох хурал буюу үзэсгэлэн худалдаа. **яармагийн дэнж** (Улаанбаатарын баруун өмнө орших дэнж)

ЯАТУУ хя. *ya tou*; мо.б. *yatu*; "салаа гээгт"; Бас заримууд "миний муу хүү" ч гэнэ. Охиныг өхөөрдсөн үг, охин.

ЯВАГЧАР тө. ya bag šara; мо.б. yabaусар; Имрэхэд чахарсан дуу гардаг, хадны хондий, газрын хөрсөн дор тогтсон нэг зүйл хужир. Түлсэн тарианы үнс ч гэдэг. Эмнэлэгт хэрэглэнэ.

ЯВДАР тө. gyab dar; мо.б. yabdar, "хөвөх хив"; Тарниин дандрын ёсны ном уншихад хэрэглэх хар торгон хив. Очирт уяж сол залах үед явдар хөвж чөтгөр шулмыг хөөж байна гэдэг.

ЯВЛАГ уй. jarilak; мо.б. yabalay; Шар шувуутай адил боловч бие жижиг нэг зүйл сар шувуу; явлаг галуу (явлаг адил, нүд хөнхөр халуу мэргэний нэг зүйл).

ЯВУУ хя. yibei; мо.б. ibau; 1. хав загасны намыг нэг зүйл нял цгай биегэн, зузаан хуягтай, мах амттай, ибагу ч гэж бичнэ; 2. *шилж.* явууны хуяг, гоёл чимэглэлд хэрэглэнэ.

ЯДАМ тө. yi dam ~ yid dam; мо.б. idam 1. бясалгал хийх үед гэлэн хүний өөрийнх нь сонгож авсан ивээгч (Дамдин, Замбал, Банданлхам... гэх мэт) буюу хувийг сахинч, тангараг, сахилыг хамаарагч бурхан буюу ариун сахиулсан; 2. дамжаа, тугдам (үз); 3. гарын дөтгөөр хурууны нэрийдэл; *... ядам хурууг дүрээд дөрвөн зүг, найман зовхист өргөв (З.Б.)*. 3. Монголчууд архи уухдаа ядам хуруугаа архинд дүрж хөх тэнгэр цэлмэг, хөрст дэлхий амгалан, хүн зон эрүүл байг гэсэн утгаар гурвантаа сэржим өргөдөг. Урьд цагт Манжийн хаан Монголын ноёдыг урьж дайлахдаа хаш хундаганд хортой архи хийж өгчээ. үүнийг сэжиглэсэн Ядам гэдэг түшмэл хуруугаа дүрж сэржим өргөтөл хуруу нь хувхай цөйж, мах нь шувтран унасан гэдэг. Ядам түшмэл ийнхүү бусдын амийг аварсан бөгөөд сэржим өргөсөн хурааг "ядам" гэж нэрлэх болсон домогтой.

ЯЖУРВЭЭД сам. yajurveda; мо.б. yajuvid; "тахил өргөлийн вээд"; Вээдийн эмхэтгэлийн гутгаарх нь. Тахил өргөлийн зан үйлийг бичлэсэн байдаг.

ЯЙЧИЛ тө. gyas 'khyil; мо.б. yauišil; "баруунаа эргэсэн"; амны эргүүлэгч нь нар зөв эргэсэн цав цагаан дун, баясгалангийн цагт үлээн дуугаргадаг. *Дунгарайчил* (тө. dung dkar gyas 'khyil баруунаа эргүүлэгтэй цагаан дун); *Зааны яс цэвэрлэн боловч яйчил мэт яс бэрх (Д.Р.)*. **Яйчил уул** (Хөвсгөл, Тариалан сум).

ЯМ тө. yams; мо.б. yam-a; "халдвар, хижиг", Адуу зэрэг битүү туурайтанд тусах нэгэн зүйл халдварт өвчин.

ЯМА сам. yama; мо.б. yam-a; 1. гурван ертөнцийг эзэгнэгч; 2. бусдын нөлөөгүй захирагч; 3. нас барсан хүний урьд төрөлдөө үйлдсэн сайн муу үйлийн үрийг ялган шүүн шийтгэгч, эрлэгийн эзэн.

ЯМАНДАГ сам. yamantaka; мо.б. yamanday; "эрлэг хаан"; Үхэр толгойтой, хүний биетэй, нүцгэн эм тэвэрч суусан бурхан.

ЯМБИЙ хя. yǎngbǐ; мо.б. yambii; 1. эд юмны эвтэрч муудсаны нь; 2. хүн амьтны үзэмж жавхаагүй болсныг нь; ямбийх (ямбигар болох); ямбигар (ямбий болсон юм).

ЯМБУУ хя. yǎngbù; мо.б. yangbu; Хөвөн нэхмэл бүдүүн даавуу барааны нийтлэг нэр.

ЯМПИЙ хя. yǎngpǐ; мо.б. yangpii; Маш бүдүүн хийгчийн ваар шаазан; ямпий аяга.

ЯН I тө. dbyangs; мо.б. yang; "эгшиг"; Сүмийн хуралд унших тусгай аяс. Сурахад бэрх тул тусгайлан зохиосон янгийн зургийг судалдаг. Хоолойгоор хөг оруулж уянгалуулан эгшиглэх ая; *хорш. ян дан; Лам нарыг ян татахад бие доргимоор их дуу гарч байлаа(Л.Т.).*

ЯН II хя. yan; мо.б. yang; Энгийн нүдэнд үл үзэгдэх маш жижиг организм; ян судлал (ян судлах ухаан).

ЯН III хя. gāng; мо.б. yan; Дашрам ялдраа, найр таг, аянгал, янтал хоёр гарал нэг бололтой.

ЯН IV: ян сарьдаг тунг. jang; мо.б. yang; "нүцгэн толгой буюу модгүй уул"; Верхоянск, Саян зэрэг нэрийн доторхи ян мөн. Саян нь "цаст уул" гэсэн үг болно. Ян хүйтэн (маш хүйтэн).

ЯН V: ян даавуу хя. yang; мо.б. yang; Хөвөнгөөр нэхсэн маш нимгэн зөөлөн бөс бараа.

ЯНАГ түр. inaᠭ; мо.б. inaᠭ; "ina- итгэх, найдах"; 1. амраг; *хорш. янаг амраг; 2. нэн дотно.*

ЯНГИР тө. gyang dkar; мо.б. yanggir; 1. мөнгөн цагаан өнгө; *янгир цагаан мөнгөөр цэгаригласан... (Жан.); 2. гол цагт шаргал, саарал, хацартаа цагаантай нэг зүйл зэрлэг мана; Төвд хэлээр зэрлэг хонийг янгар гэдэг нь утга шилжсэн бололтой. Гэвч янгир гэдэг нь тунгус хэлний "ян(уул)ын амьтан" гэсэн утгатай байж магадгүй.*

ЯНДАЙ хя. yang dai; мо.б. yangdai; амны тамхи нэрж татах нэг зүйл гаанс.

ЯНДАН хя. yān tóng; мо.б. yangdung; Утаа дамжуулан гаргах хоолой, хулан.

ЯНДАР тө. gyang dar; мо.б. yangdar; "хишгийн торго"; Сайн сайхан, энх эсэн, урт наслахын билэгдэл болгосон цагаан өнгийн нэг зүйл алчуур; *хорш. хадаг яндар, туг яндар.*

ЯНДУАН хя. yangduàn; мо.б. yangduan; "гадаад торго"; Нэг зүйл торгомсог бараа, чигурай торго ч гэнэ.

ЯНЖИНЛХАМ тө. dbyangs can lha mo, =sarasvati; мо.б. yangjinlhamu; "эгшигт охин тэнгэр"; Дуун ухаан, яруу найргийг тэтгэн соёрхогч охин тэнгэр. Домгийн ёсоор эрт урьд цагт Өмнөд далайд аясын салхи үлээмэгц амьтан, ургамал, аливаа бодисоос уяхан хөгжийн эгшиг үүсч байдгийг Хурмаст тэнгэр сонсоод мансууран баясдаг байж. Хожим нь тэдгээр сайхан дуу гардаг бүхэн нийлж Янжинлхам болсон гэдэг. *Яруу найргийн эгшигт охин тэнгэр Янжинлхам бурхныг залж ирлээ(М.Ц)*

ЯНЖУУР хя. yānjuar; мо.б. yangjuar; Цаасанд хуйлж ороосон нэг зүйл тамхи.

ЯНЗ I хя. yāng zi; мо.б. yangji; "үлгэр, төрх"; 1. хэлбэр дүрс, хэв байдал; 2. хээ, үзэмж; 3. зан чанар, шинж төлөв; 4. хэвийн байдал; 5. сонин хачин; **янзын юм**; **янзгүй** (а. үзэмж байдалгүй; б. муухай зан ааш гаргах); **янзлаг** (хэлбэр сайтай); **янзлах** (юмыг үзэмжтэй болгох); **янзтай** (хэв маяг сайтай).

ЯНЗ II хя. yān zi; мо.б. yanji; хөвөө, ирмэг; **янз мод**.

ЯН-ИГ тө. dbyans yig; мо.б. yang ig; "эгшгийн бичиг"; Хөгжмийн ая тэмдэглэх төвд монгол үндэсний ноот.

ЯНЛИУ I хя. yan liào; мо.б. yanliu; Нэгэн зүйл будаг.

ЯНЛИУ II хя. yan liào; мо.б. yanliu; "тамхины юм"; Тамхинд хийж үнэр оруулдаг эд зай.

ЯНПИЙ ямбий.

ЯНТАЙ хя. yān tai; мо.б. yangtai; бэх будаг зуурах сав.

ЯНХАН хя. yāng hàn; мо.б. yangqan; биеэ үнэлж бусадтай явалдах эмэгтэй.

ЯНЧААН хя. yang qián; мо.б. yangciyan; "хятадад нэвтэрч ирсэн мексик доллар"; Мөнгөн төгрөг; луут янчаан (7 цэнгийн мөнгөтэй тэнцэж байв); арван янчаан (70 цэн буюу 7 лан мөнгөтэй тэнцэнэ).

ЯНШУЙ хя. yān sui; мо.б. yansui; Хүнсэнд хэрэглэх үнэрт ногоо.

ЯР түр. yara (Н.П), мо.б. yar-a; 1. Хүн амьтны арьс хийгээд салст бүрхэвчийг шархлуулах халдварт өвчин. 2. Модны гишүүний язгуур.

Модны яр

ЯРАМ 1. ерма; 2. хуажуу.

ЯРГАЧИН түр. *jarγan* (алуурч); мо.б. *yaγaṣin/iγaṣin*; *jar-* "хуваах, хэсэглэх"; 1. мал нядлах хүн; 2. *шилж.* алуурч, талагч.

ЯРДАГВА тө. *dyar tags pa*; мо.б. *yardaγba*; Ярнайн гэвхүй. Зуны дөчин тав хоног ярнай хурах, энгийн цагт сарын хоёр удаа сожин авахад ярдагва бүдүүн дөрвөлжин дүнз мод мөрлөн ширээн дээр зогсоод дүнзээ айзам хэмнэлтэй түншин хурал эхлэх дохио өгнө. Бас хурлын дэг ёсыг сахиулах үүрэгтэй.

ЯРИГ түр. *yariγ*, мо.б. *yariγ*; 1. шар, цайвар шар; *яриг цагаан ингэний сариг цагаан ботго*; 2. *Шилж.* нөрж ярьдаг зангий нь; ярга.

ЯРНАЙ төб *dyar gnas*; мо.б. *yarnai*; "зун суух"; Энэдхэгт зуны ид халуунд шавь хуврагууд гадагш гарч ном дэлгэрүүлэн бадир барьж чадахгүй тул хаалгаа түгжин ном бясалгахыг хэлнэ, чингэхдээ гурван сар сууна. хайлан; дөчин таван хоногийн ярнай (шарын шашинд жил бүрийн билгийн зургаан сарын арван тавнаас найман сарын шинийн нэгэн хүртэл 45 хоног ном бясалган суух).

ЯШИЛ тө. *ya ṣci*; мо.б. *yaṣil*; 1. навч цуваа, жимс бөмбөлөг арьстай нэг зүйл тураг мод; 2. хангай говьд хал астанд ургах сөөг ургамал. Мод нь хатуулаг, өнгө хүрэн; 3. интоор, нохойн жимс.

